

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК РРФСР

Н.К.КРУПСЬКА

ПЕДАГОГІЧНІ
ТВОРИ
В ДЕСЯТИ ТОМАХ

•

За редакцією

М. К. ГОНЧАРОВА, І. А. КАІРОВА,

М. О. КОНСТАНТИНОВА

ДЕРЖАВНЕ УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»

ІНСТИТУТ ТЕОРІЇ І ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ АПН РРФСР

Н. К. КРУПСЬКА

ТОМ ДРУГИЙ

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ
ПЕДАГОГІКИ

•
ОРГАНІЗАЦІЯ
НАРОДНОЇ ОСВІТИ
В СРСР

1963

КИЇВ—1963

371
К 84

Текст і примітки підготував
П. І. КУЛИКОВ

Н. К. Крупська.

1918 ~ 1920

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛІСТИЧНУ ШКОЛУ

У буржуазній державі — чи то монархія, чи то республіка, однаково — школа є зняряддям духовного поневолення широких народних мас.

Мета школи в такій державі визначається не інтересами учнів, а інтересами пануючого класу, тобто буржуазії, а інтереси тих і других розходяться часто досить істотно.

Мета ж школи зумовлює всю організацію шкільної справи, весь уклад шкільного життя, весь зміст шкільного навчання і виховання.

Якщо ми виходитимемо з інтересів буржуазії, то мета школи буде різною, залежно від того, для якого прошарку населення вона призначається.

Якщо вона призначається для дітей пануючого класу, то ставить собі за мету підготувати з них людей, здатних втішатися життям і керувати. Типовим зразком такого роду шкіл є так звані «сільські гімназії», або «нові школи», що виникли тепер майже в усіх країнах Європи, і де грошова і розумова аристократія виховує своє потомство. Плата в сільських гімназіях дуже висока. Вони звичайно влаштовуються в багатих маєтках, обладнані з неабияким комфортом, за останнім словом науки. Діти в цих гімназіях оточені піклуванням і ласкою. Вони користуються свободою, самоврядуванням, довір'ям учителів. Найкращі вчителі розкривають їм очі на красоти природи, мистецтва, вводять їх у святая святих науки. На зміцнення здоров'я, спритності звернено найретель-

нішу увагу. Разом з тим у дітей намагаються розвинути волю, наполегливість у досягненні наміченої мети, діловитість, уміння керувати собою й іншими. Водночас вихователі намагаються закласти в учнів міцні основи буржуазного світогляду, обґрунтувати його історично, етично, філософськи. Це тим легше, що в «сільських гімназіях» діти відрізані від живого життя, з його злигоднями, суперечностями, боротьбою. Товаришем хлопчика, який виховується в сільському інтернаті, ніколи не зможе стати син робітника, сім'я якого гине від безробіття. Погляди на власність, які йому прищеплюють, не можуть захитатися від розповіді улюбленої няньки, яка вгадувала всі його бажання і вміла розповідати такі чудові казки, що от, мовляв, була радість у селі, коли поблизу розбило вагон з чаєм, і всі набрали собі чаю скільки хто міг. Враження дитинства не змушують його йти на допомогу туди, «де дихати важко, а жити тяжко».

Якщо школа призначається для дітей дрібної буржуазії,— мета її — виховати з них кадри бюрократії, кадри «інтелігенції», яка за право на певну пайку громадського пирога допомагатиме панівному класові керувати населенням. Такою є мета більшості середніх і вищих шкіл, що готують чиновників усіх рангів і гатунків, цих кваліфікованих слуг буржуазії. В школах цього типу особливу увагу звернено на виховання в учнів старанності, охайності, усидливості. Зате притуплюється здатність самостійно мислити, спостерігати, робити висновки. Більшість передаваних знань має абстрактний, книжний характер. Така школа відучує од фізичної праці, робить людину, не здатну ні на що інше, як тільки на те, щоб стати на службу. Така людина цілком залежить від правлячого класу, що роздає місця, їсть його хліб, йому і підкоряється. Книжна наука відриває від життя, ізолює учнів середніх і вищих шкіл від широких верств трудящих, робить їх чужими масам. Особливо ретельно прищеплюється учням цих шкіл культ буржуазної держави.

Щодо народної школи, то буржуазія прагне взяти виховання дітей пролетарів цілком у свої руки, зберегти за собою виключний вплив на підростаюче покоління. Вона робить школу обов'язковою.

Народна школа до останнього часу була школою учоби. Вона давала учням деякі елементарні знання: керу-

вати письменними масами легше, ніж тими, хто не вміє прочитати правила внутрішнього розпорядку або урядового розпорядження, хто не вміє підписати своє ім'я, зробити найпростіший розрахунок. І чим більше розвинуна промислово країна, тим більший обсяг знань вимагається від робітника і селянина. Школа дає ці знання, але це дар данайців, вона дає їх з тією умовою, що учні засвоять буржуазну ідеологію. Буржуазний порядок установлений самим господом богом, він найрозумніший, найкращий, найсправедливіший — твердять учням. Начальство, правлячі особи — найкращі люди, їм треба беззаперечно підкорятися. У школі учень щоденно, щоднини, щохвилини вправляється в слухняності, в повазі до старших. Схиляння перед силою, перед багатством, перед буржуазною освітою виховується в учня змалку. Уроки рідної мови, географії, історії є засобом виховування в дітях найнестримнішого шовінізму. Школа намагається задушити в учнях почуття товариської солідарності. Система заохочувань, нагород, покарань, оцінок має на меті викликати між учнями конкуренцію, «змагання». Одним словом, завдання народної школи — проїняти учнів буржуазною мораллю, притупити в них класову самосвідомість, перетворити їх на слухняне стадо, яким легше керувати.

Звичайно, залежно від рівня промислового й історичного розвитку країни змінюються форми класової школи. У передових країнах школи досконаліші, методи витонченіші, програма ширша, цілі школи більш замасковані, але суть справи та сама. Візьмемо, наприклад, доступність середньої освіти для дітей робітників. У нас в Росії не так давно в середню школу просто не приймали «кухарчиних дітей». У Німеччині доступ у середню школу утруднюється не прямо, а посередньо: програми шкіл, нижчої і середньої, складені так, що учень, який закінчив початкову школу, з деяких предметів готовий до 4-го класу гімназії, а з деяких — тільки в підготовчій; і от, щоб після початкової школи вступити до гімназії, учневі треба затратити зайвих 2—3 роки. В Англії зовсім не утруднено переходу з нижчої школи в середню. Навпаки, в Англії є численні стипендії, що допомагають талановитим і слухняним учням початкової школи вступити до середньої і вищої шкіл. Англійська буржуазія

міркує так: мета середньої школи — підготувати кадри інтелігентних слуг буржуазної держави; робітничий клас, як такий, складається з людей фізичної праці, він не може виховувати масово своїх дітей у школах, що відучують від фізичної праці; в середню школу може вступати лише небагато обранців, тим самим вони залишають свій клас і вступають до привілейованого класу службовців держави. Якщо найталановитіші, найобдарованіші покидають робітниче середовище, це тільки вигідніше буржуазії, робітничий клас втрачає своїх ватажків, знесилюється, знеособлюється, а кадри слуг держави посилюються. Так розв'язується питання про доступ до середньої школи. Розв'язання питання різне, але суть справи скрізь одна і та ж сама: середня школа недоступна для широких верств населення, і знання залишаються класовим привілеєм.

У нас в Росії буржуазія дуже багато говорила про загальне навчання, про реформу шкільної справи, і не тільки говорила, але й працювала в напрямі втілення цих реформ у життя. Вона робила це тому, що прекрасно розуміла, що чим досконаліша буржуазна школа, тим більш досконалим знаряддям поневолення народних мас може вона бути. Не змінюючи цілей середньої і вищої освіти, не віднімаючи у середньої і вищої школи її інтелігентського, відірваного від життя характеру, не поєднуючи в цих школах навчання з продуктивною працею, не можна змінити класового характеру школи.

Робітничий і селянський уряд, що дбає про інтереси народних мас, повинен зламати класовий характер школи, повинен зробити школу на всіх її ступенях доступною для всіх верств населення, але зробити це не на словах, а на ділі. Освіта буде класовим привілеєм буржуазії доти, доки не зміниться мета школи. Населення зацікавлене в тому, щоб у початкової, середньої і вищої школи була одна загальна мета: виховання всебічно розвинених людей, з свідомими і організованими суспільними інстинктами, таких, що мають цілісний, продуманий світогляд, ясно розуміють все те, що відбувається довкола них у природі і суспільному житті; людей, які підготовлені в теорії і на практиці до будь-якої праці як фізичної, так і розумової, уміють будувати розумне, сповнене змісту, красиве і радісне суспільне життя. Такі люди не-

обхідні соціалістичному суспільству, без них соціалізм не може здійснитися повністю.

Якою ж повинна бути школа, щоб вона могла сформувати таких людей?

По-перше, школа повинна зробити все можливе, щоб зміцнити здоров'я і сили підростаючого покоління: вона повинна забезпечити дітям здорове харчування, здоровий сон, зручний і теплий одяг, гігієнічний догляд за тілом, свіже, чисте повітря, достатню кількість руху. Все це панівні класи забезпечують своїм дітям, але необхідно, щоб це було забезпечено всім дітям, незалежно від майнового стану їх батьків. Улітку школу треба переносити в село. Школа повинна з раннього дитинства зміцнювати й розвивати зовнішні відчуття: зір, слух, дотик та ін., бо це ті органи, за допомогою яких людина пізнає зовнішній світ. Від їх гостроти, довершеності, розвитку залежить сила і різноманітність сприймання. Педагоги, особливо Фребель, давним-давно вказували на те, що необхідно змалку давати дітям достатню кількість слухових, зорових, мускульних та інших вражень, систематизувати їх, давати дитині можливість постійно тренувати свої зовнішні відчуття. Дуже рано дитина намагається спостерігати. Треба навчити її це робити. Система іграшок Монтесорі й спрямована на те, щоб не словами, а добором іграшок привчити найменших дітей до спостереження і до тренування своїх зовнішніх відчуттів. Дуже рано дитина починає так само прагнути найрізноманітнішим способом виразити свої враження: рухом, словами, мімікою. Треба дати їй можливість розширити арсенал вираження образів, які складаються в неї. Треба дати їй матеріал: глину для ліплення, олівці і папір, різний матеріал для будування і т. ін., навчити, як поводитися з цим матеріалом. Матеріальне вираження образів, що склалися, є прекрасним засобом їх перевірки і збагачення. Треба всіляко заохочувати дитячу творчість, хоч би в якій формі вона не втілювалася. Мистецтво і мова є могутнім знаряддям зближення між людьми, засобом розуміння і самого себе й інших.

Домашні умови більшості населення не такі, щоб вони могли сприяти розвитку зовнішніх відчуттів дитини і дитячої творчості. Тому потрібна така кількість дитячих садків, щоб можна було вмістити всіх дітей. Ці

дитячі садки мають бути влаштовані так, щоб дати простір для індивідуальності кожної дитини, вони не повинні бути казармами для малят, яких примушують марширувати за дзвінком, робити рухи за вказівками вчительки, «мавпувати», як висловились одна французька робітниця на запитання, чого навчають дітей у материнській школі. При буржуазному ладі дитячі садки для дітей робітників дуже часто вироджуються саме в такі казарми, але їм не місце в соціалістичному ладі.

Коли дитина навчається висловлювати свої думки або почуття, вона зацікавлюється висловленням чужих думок і почуттів. У цей період розвитку (приблизно від 7 до 12 років, хоч індивідуальні відхилення можуть бути дуже великі) найцікавіший предмет для дитини — це інша людина. В цей період розвитку особливо сильне наслідування, яке часто є не що інше, як особлива форма творчості — перевтілення чужих думок і почуттів. Це період, коли у дитини дуже сильно починають розвиватись суспільні інстинкти і людське життя й людські взаємини стають центром її уваги. Школа повинна зміцнити і поглибити суспільні інстинкти, що прокинулися в дитині, розкрити перед нею, що праця лежить в основі людського співжиття, навчити її радості творчої продуктивної праці, дати їй відчуття себе часткою колективу, корисним його членом. При підвищеній наслідувальності дитина легше набуває різноманітних трудових навичок, треба їх прищепити дитині, навчити праці. Надзвичайно важливо, щоб праця мала колективний характер, бо це сприяє виробленню вміння спільно працювати і жити. Праця дає правильну оцінку своїх сил, запобігаючи їх переоцінці і недооцінці. Спільна праця, спільні ігри з ровесниками, участь, у різній формі, в праці і житті дорослих дає багатий матеріал для вироблення у дитини громадської етики.

У цей період розвитку дитини школа, продовжуючи роботу дитячого садка, повинна допомагати безпосередньо прагненню дитини до творчості набирати форми продуктивної, потрібної іншим праці. Вона повинна дати загальні трудові навички, дати можливість широко спостерігати суспільні відносини, дати можливість навчитись жити з іншими, допомагаючи одне одному, спільно переживаючи багато вражень. Період від 7 до 12 років

відповідає тому періоду, коли діти відвідують початкову школу. Але що давала вона їм? Вміння писати, читати, лічити, засвоєння ряду чужих, механічно засвоєваних ідей. Вона не давала навички до праці, не давала дітям ні матеріалу для праці, ні потрібних вказівок, ні часу. Сучасна школа — школа учоби, а не школа праці. Сучасна школа заглушує суспільні інстинкти дітей, а не розвиває їх, не звертаючи ніякої уваги на ігри дітей, на їх колективну працю, на участь їх у праці і житті дорослих. Школа відриває дітей від життя, від дорослих, звужуючи поле їх спостереження. Вона відучує дітей від організації, втручаючись в кожний їх крок. Початкова школа, загальна, звичайно, для всіх, повинна мати головним чином практичний характер, широко застосовувати трудовий принцип і зміцнювати громадські інстинкти.

Другий ступінь школи припадає на вік, коли йде самозаглиблення, переробка, ситематизація набутих вражень. Це період вивчання. Юнак або дівчина вивчають самих себе, суспільство, різноманітні галузі знань і вмінь. Тут дуже сильно працює критична думка. У цей період формується людина. Надзвичайно важливо, щоб на цей час в учня був достатній запас вражень і фактів. Ці факти він розташовує в певній перспективі, виникає бажання всебічно їх висвітлити, це період вироблення світогляду. Це період, коли учням особливо важливо вказати метод, дати провідну нитку для організації набутих знань. Це роки, коли в учня помічається деяке ослаблення волі, індивідуальність, що остаточно формується, заглиблюється в себе, зовнішнє його життя йде за встановленим порядком. Надзвичайно важливо, щоб на цей час юнаки або дівчата набули сталих навичок до праці і громадського життя. На цей період, коли творче виявлення свого я трохи слабне, повинно припадати опанування самого механізму праці в різноманітних галузях виробництва.

Середня школа, що охоплює ці роки шкільного життя, тепер зовсім не звертає уваги на індивідуальність учня, на необхідність самостійної переробки ним набутого досвіду. Продуктивна праця, розвиток громадських інстинктів відіграють в сучасній середній школі зовсім незначну роль, в ній панує та сама учоба, що й у почат-

ковій, те саме придушення індивідуальності, та сама книжність, та сама відірваність від суспільного життя.

Вища школа має на меті вже спеціалізацію, тому по суті вона не може бути загальною, і ми тут її не торкатимемося.

Отже, дитячий садок, початкова школа і середня школа — все це тісно пов'язані між собою ланки загального розвитку. Найголовніше, чим повинна відрізнятись соціалістична школа від теперішньої, — це тим, що для неї єдина мета — якнайповніший всебічний розвиток учня; вона повинна не пригнічувати його індивідуальності, а лише допомагати їй формуватись. Соціалістична школа — школа вільна, де немає місця дресируванню, муштрі, зубрячці.

Проте, допомагаючи формуванню індивідуальності, школа повинна підготувати учня до того, щоб він умів виявити цю індивідуальність у загальнокорисній праці. І тому другою особливістю соціалістичної школи повинен бути широкий розвиток дитячої продуктивної праці. Тепер багато говорять про трудовий метод, та в соціалістичній школі повинен застосовуватись не тільки трудовий метод, але повинна бути організована продуктивна праця дітей. Соціалісти проти експлуатації дитячої праці, але вони, звичайно, за дитячу посильну, всебічну працю, таку, що допомагає дитині розвиватись. Продуктивна праця не тільки готує з неї в майбутньому корисного члена суспільства, вона робить її тепер корисним членом суспільства, і усвідомлення дитиною цього факту має величезне виховне значення. Буржуазна школа дала немало прикладів того, як можна організувати продуктивну працю дітей. Організація трудових і городніх дружин, допомога у веденні статистики, в розносі і сортуванні листів, пошиття і в'язання теплих речей для солдатів, чистка вулиць американськими школярами, готування їжі, ведення рахівництва, визначення фальсифікації продуктів, розклеювання афіш, розноска літератури, виготовлення навчального приладдя та ін. — весь цей досвід організації продуктивної праці треба зібрати, систематизувати, поповнити, розвинути, надати йому найбільш всебічного характеру. Тут на допомогу вчителям мусять прийти професійні спілки, кооперативи, сільські організації селян. Ця справа важлива, цілком здійсни-

ма, і за неї треба взятися негайно. Звичайно, школа, яка організовуватиме дитячу продуктивну працю, буде мало схожою на теперішню школу учоби, але зате вона буде тисячами ниток зв'язана з життям, з дійсністю. Запровадження в побут дитячої продуктивної праці, тісно пов'язаної з навчанням, зробить саме навчання в сто разів життєвішим і глибшим. І така школа готуватиме людей, всебічно підготовлених до праці, які вміють взятися за кожну роботу, пристосовуватись до будь-якої машини, до будь-яких умов виробництва. І це будуть люди, однаково здатні і до тієї інтелігентської праці, яка була досі надбанням особливого привілейованого прошарку і яку повинно вміти виконувати само населення, щоб позбутися залежності від бюрократії і самому стати господарем життя.

Соціалістична школа мислима тільки за певних соціальних умов, бо соціалістичною її робить не те, що на чолі її стоять соціалісти, а те, що її цілі відповідають потребам соціалістичного суспільства. І в капіталістичному суспільстві могли в окремих випадках виникати школи, що ставили мету виховати всебічно розвинених людей, з яскраво розвиненою індивідуальністю, з дуже розвиненими суспільними інстинктами, однаково здатних як до фізичної, так і розумової праці. Але за капіталістичного ладу такі школи могли бути лише поодинокими явищами, мало життєвими. Вихований у такій школі юнак потрапляв, закінчивши школу, в атмосферу, яка швидко зводила нанівець усі плоди виховання. В суспільстві, побудованому на поділі людей на людей і білої і чорної кості, на людей «інтелігентської» і людей фізичної праці, йому доводилося вибирати той чи інший вид праці, і його здатність до «всебічної» праці атрофувалась. Причому вибір того чи іншого виду праці залежав не від нього, а від його гаманця, від його зв'язків у суспільстві. Неімущий, який мав «зв'язки» тільки в робітничому середовищі, потрапляв, зовсім незалежно від його життя, в розряд людей фізичної праці, а потрапивши в цей розряд, повинен був тягнути лямку людей, які живуть продажем своєї робочої сили, і тут його яскраво виражена індивідуальність була тільки завадою, робила для нього одноманітну, підневільну працю ще важчою, ще нестерпнішою. Дуже розвинуті суспільні інстинкти могли вико-

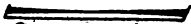
ристовуватись лише тоді, коли у юнака була вдача борця, а в інших випадках вони були лише джерелом страждань. Борців же соціалістична школа в капіталістичному суспільстві могла виховувати лише у виняткових випадках, тому що борець повинен пройти сувору школу життя, а соціалістична школа, вкраплена в буржуазний лад, не могла бути нічим іншим, як екзотичною рослиною, як закладом, відірваним від життя. І тому що соціалістична школа за капіталістичного ладу не могла бути життєвим закладом, в кращому разі вона була не більш як цікавою педагогічною спробою. Вона могла бути тільки приватним закладом, а не державним, бо фізіономію державної школи визначав панівний клас, клас буржуазії, а цілі, які він ставив, були зовсім інші. Клас буржуазії при організації шкільної справи виходив із своїх інтересів, з необхідності забезпечити своє класове панування, а не з блага індивідуума і блага суспільства.

Тільки народний уряд може при організації школи виходити з блага індивідуума і блага суспільства. Проте блага індивідуума і блага суспільства розуміють по-різному, залежно від того, в який момент народний уряд стає до влади. Якщо він стає до влади в період панування капіталістичних відносин, тоді народний уряд зацікавлений у тому, щоб створити якомога демократичнішу школу. Демократизація школи демократизує знання і заважає йому зробитися виключним надбанням панівного класу. Такий тип демократизованої школи ми знаходимо в Америці — школи, створеної урядом, який переміг в американській громадянській війні північних штатів проти південних.

Та коли народний уряд став до влади в момент наростаючої соціальної революції, він, виходячи з блага індивідуума і суспільства, повинен зламати стару класову школу, що перетворилася в кричущу несправедливість, і створити школу, яка б відповідала потребам моменту. А потреба народжуваного соціалістичного ладу полягає в тому, щоб виховати людей, придатних для цього ладу. Якщо характерною ознакою капіталістичного ладу було безглузде марнотратство робочої сили, надмірна праця одних і вимушене гультяйство інших, то характерною ознакою соціалістичного ладу повинен бути розумний, планомірний, найбільш доцільний розподіл

праці між усіма людьми, перетворення праці з підневільної в добровільну. Для цього потрібні люди, однаково пристосовані і до розумової і до фізичної праці, які вміють пристосовуватися до умов виробництва, що вічно змінюються, які вміють накладати на свою роботу відбиток своєї індивідуальності. Характер виробництва буде вже сам по собі виховувати людей в цьому дусі, перероджувати їх у цьому напрямі, але перехід від підневільної праці до добровільної, від одноманітної, вузько-спеціальної до всебічної являє собою тривалий процес, дуже важкий на початку, особливо в такій некультурній країні, як Росія, з таким низьким рівнем загальної освіти, і здатний перетворити все суспільство лише при новому поколінні, вихованому в зовсім інших умовах. На соціалістичну школу і покладено завдання виховати це майбутнє покоління.

1918 р.

ЦІКАВА СТАТТЯ

У вереснево-жовтневій книжці «Вестника воспитания» за 1917 р. ми знаходимо дуже цікаву статтю П. Блонського «Аксіоми педагогічного дилетантства». Багато є в цій статті дуже спірного, невірнього, але вона важлива в тому розумінні, що порушує ряд корінних питань, відповісти на які так чи інакше необхідно, питань, висунутих самим життям.

Перше питання — це питання *про створення нової школи*. Автор пише: «Скрізь, як аксіому, ми чуємо: «Треба створити нову школу». Чи потрібно тепер створювати нову школу? Ні, не тільки не потрібно, але навіть шкідливо, більш того, згубно... Якщо буде зламано стару школу і слабка, не зовсім авторитетна влада накаже створити за її планом нову школу, то чи не побачимо на місцях пасивного опору і, що ще небезпечніше для дітей, педагогічного саботажу? Створювати тепер нову школу — значить іти на явний провал... Суспільство має рацію, коли побоюється, що, зруйнувавши стару школу і одержавши спішні і неавторитетні проекти нової, воно ризикує лишитися без будь-якої школи. Поки що гостра потреба в іншому — звільнити нині існуючу школу від бюрократичних пут, що її сковують. Щоправда, вже явочним порядком на місцях старі циркуляри часто скасовуються, та явочний порядок — це явний безпорядок. І щоб уникнути такого хаосу, треба зверху організувати розкріпачення старої школи, чим найкраще розчиститься шлях для створення нової російської школи. І лише

остільки й необхідно тепер робити реформу школи. Робити інше — значить кинути школу у вир боротьби і суперечностей».

«...Створюється не школа, а шкільний проект; школа ж органічно виростає з історії народу і реальних умов його суспільного побуту. Реформа школи — «складний», важкий і повільний процес. І для реформаторів постає завдання, як зробити цей процес більш природним, полегшеним і безболісним... Реформуючи стару школу, ми серйозно віримо в можливість створення нової. Але ж учителі колишні, ті, що пройняті духом школи старого часу. Але ж культура країни російська, якій ще занадто далеко до західної. Але чи ми ж самі з новими головами й серцями?»

Погляд автора на можливість організації нової школи ілюструє парадоксальну можливість для людини, яка щиро цікавиться долею нашої школи і проблемами соціального виховання, зберегти в розпалі великої революції старе серце і стару голову. Людина з оновленим серцем і оновленою головою не може не зрозуміти, що стара школа навіки вмерла, бо це була класова школа, яка мала на меті духовне закріпачення народних мас. Народ скидає панування буржуазії, він визволяється від рабства, і йому потрібна школа, яка б виховувала не панів і рабів, а вільних, сильних, умілих людей. Не легка, звичайно, справа створювати в таких умовах нову школу. Найгірше, що ще немає кадру досвідчених учителів, які розуміють завдання нової школи, готові порвати зі старими педагогічними звичками і цілком віддатися творчій роботі виховання підростаючого покоління. Але такий кадр створиться, і створиться швидше, ніж думають, бо не буде бюрократичних пут, що гальмують цю справу. А справа жива, цікава, захоплююча. Звідусіль уже тягнуться до неї нові сили, сповнені віри в свою місію — виховувати вільних людей. Незабаром вони об'єднаються, зорганізуються, і робота закипить. Але нове вино не можна вливати у старі міхи, і стару школу треба зруйнувати.

Автор побоюється, що школа порине у вир боротьби і суперечностей. Незрозуміло, як він ухитряється не бачити того, що школа вже перетворена в арену боротьби, і не тому, що її почали руйнувати, а тому, що вона

завжди була знаряддям панування буржуазії, і в момент громадянської війни між класами це знаряддя особливо посилено пускається в хід.

Що ж до суперечностей, то немає більш кричущої суперечності, як стара класова школа учоби в суспільстві, яке гарячково перебудовується на демократичних началах. Автор має рацію, школа повинна бути органічно зв'язана з економічними, політичними і суспільними умовами країни, та хіба він не бачить, який корінний переворот стався в усьому житті країни, в усьому укладі її життя, яким глибоким є зрушення, що сталися, і якою утопією було б бажання повернути назад колесо історії? Стара школа вже не відповідає економічним, політичним, суспільним умовам країни. І саме тому вона й приречена на загибель.

Що ж до «безболісності» шкільної реформи, повільного процесу її перебудови, то П. Блонський зовсім забуває, в яку епоху ми живемо. Оспівувати повільну еволюцію в період революції — справа досить-таки безнадійна. Коли ламає весняну кригу і скресає ріка, смішно розмірковувати на тему, що набагато «безболіснішим» і природнішим був би процес танення криги від променів весняного сонця. Вона й розтане, але спершу її розламає ріка, зруйнує і все те, що було на її поверхні.

В одному автор, звичайно, має рацію: не треба прожектерства, всі реформи повинні органічно впливати з реальних потреб поточного життя, ґрунтуватися на реальному вивченні існуючої дійсності. Але говорити це — значить повторювати, що Волга тече в Каспійське море.

Однак якщо ми розходимося з автором в питанні про ломку старої школи, то згодні з ним у питанні про необхідність підпорядковувати вчителя контролеві населення.

Автор заперечує твердження, що *школа — справа вчителя*, твердження, яке весь час повторюється на вчительських з'їздах і зборах. «Школа є суспільний заклад, — говорить він, — що створюється суспільством для суспільства. Шкільне законодавство і шкільне врядування повинно, як і вся країна, перебувати в руках суспільної влади, центральної і місцевої». І ось в органи центральної і місцевої влади «з'являється вчительство і просить для себе особливого представництва в майбутніх органах шкільного законодавства і врядування... Вчи-

тель — не народний представник, а службовець за призначенням. І якщо ми визнаємо, що школа повинна створюватися волею суспільства, вираженого через народних представників, то дивно говорити про особливе представництво службовців за призначенням в органах народного представництва. Тоді останні втрачають свій характер, і ідея представництва порушується. А практично це повинно призвести до ряду можливих порушень суспільної волі. Справді, уявіть, що народ в особі своїх представників бажає нової школи, але в органі шкільного законодавства і врядування засіло 50% учителів, призначених і підібраних ще панамі старої школи. Уявіть і інше — той, у чіїх руках призначення і звільнення вчителів, фактично власник половини голосів в начебто представницькому демократичному органі. При чому тут тоді воля суспільства?»

«...Але голос учительства повинен бути чутишим? Звичайно. Проте він буде голоснішим і сильнішим не тоді, коли в шкільному комітеті 5 учительських представників сперечатимуться з 10 сторонніми їм. Шлях інший, і в деяких кантонах Швейцарії ним уже йдуть. Там громадська шкільна рада не має права ухвалювати рішення, не заслухавши спочатку думки вчительства даного району. Це і є найбільш правильний шлях: вирішує воля суспільства, але суспільство зобов'язане вислухати думку вчительства».

Заперечує автор й іншу аксіому дилетантства — що *«школа повинна бути автономною»*. Народну освіту повинна субсидувати держава. «Ясно, звичайно, що немінуча економічна залежність школи немінуче створює її правову залежність. Збагачувати дефекти сучасної школи її відірваністю від громадського впливу і варінням сучасного вчительства у власному соку було б дивним. Школа здійснює суспільні завдання на суспільні кошти і всі живі сили дістає від суспільства — ось це положення скоріше безсумнівне, ніж необхідність замаринувати школу в її «автономних» стінах у той час, коли школа потребує зближення з суспільством і життям... У старовинному вченні про автономію початкової і середньої школи є та частка істини, що вчительство побоюється, що демократія, на зразок самодержавства, буде дріб'язковим наглядом і свавільними вказівками утруд-

нювати роботу вчителя... Учительство має рацію в своєму роздратуванні на запобіжний контроль, хотілося б сказати, колишньої інспекції. Воно повинно вимагати цілковитого скасування так званого превентивного контролю. Але воно часто йде далі: «Ніякого контролю». Та це вже ніч реакції: вчитель зобов'язаний звітувати агентам суспільства; беззвітних діячів народів не потрібно, якщо він вимагає звіту навіть від своїх виборних представників».

«Учительство має рацію в своєму роздратуванні проти дріб'язкових циркулярів, які трактують навіть, здається, про те, скільки часу думати перед виставленням оцінки. Воно має рацію, коли говорить: суспільство, постав переді мною завдання, а техніку виконання цих завдань довір мені, як спеціалістові... Та учительство йде далі: цілковита незалежність. І це знову ніч реакції — це бажання вчительського свавілля. Конституційне право вже давно розв'язало ту проблему, довкола якої б'ється вчительська думка: кожний виборний представник незалежний (без наказу або імперативного мандата), але так чи інакше підзвітний; кожний службовець за призначенням (тобто і вчитель) стоїть в ієрархічному відношенні до того, хто його призначає, але в інтересах справи діяльність (компетенція) такого службовця повинна визначатися лише з точки зору мети (так звана система особливих доручень), в даному разі — визначення в загальних рисах цілей навчальної програми і надання цілковитої свободи у виборі методів... Ми бачимо, що вчителеві в його шуканнях прав і свободи дуже заважає те, що він службовець за призначенням... Тому зрозуміло, що учительство говорить про виборне начало. Під виборним началом учителі розуміють вибори педагогічною радою нового члена. Але ясно, що це не виборне начало. Вибори звичайно заведено розуміти, як вибори населенням, тобто одержання свого мандата від народу». Обрання ж педагогічною радою нового члена — проста кооптація з усіма своїми недоліками: «Колегія добирає підходящого собі товариша і не оновлюється, велику роль відіграє і примітивна агітація суто особистого характеру в місцевому колі з її негативними сторонами».

Автор сумнівається, чи можливі вибори вчителів населенням (він не вказує, чому ці вибори йому здаються

нездійсненними), але відмічає, що в німецьких і латиських місцевостях вони практикувалися і в самодержавній Росії. Від себе скажемо, що ми надаємо величезного значення виборності вчителів населенням, тобто безпосередньому контролю населення над учительською діяльністю. Соціал-демократія в своїй програмі завжди наполягала на виборності чиновників безпосередньо самим населенням, в тому числі, звичайно, і вчителів. Учителство занадто важлива і відповідальна функція, щоб населення могло відмовитися від свого права безпосередньо обирати і відкликати вихователів молодого покоління. Виборність учителів практикується і в Америці, і в деяких кантонах Швейцарії. У тих кантонах Швейцарії, в яких існує виборність, склад учителів набагато вищий, ніж у тих, в яких виборності немає. Треба тільки добре обдумати, як найбільш доцільно організувати ці вибори. Вибори вчителів мають величезне значення і з точки зору пробудження в масах населення зацікавленості до постановки шкільної справи, до постановки викладання, до проблем педагогіки. Поки що у нас в Росії такої зацікавленості майже зовсім немає, а тим часом тільки вона сама є гарантією того, що школа відповідатиме своєму призначенню.

ПРО СВІТСЬКУ ШКОЛУ

Питання про світську школу — одно з найзлюбоденіших питань.

Декретом від 15 січня 1918 р. проголошено відокремлення церкви від держави і, як наслідок цього, відокремлення школи від церкви. Тим самим держава заявляє, що в справі релігії вона нейтральна, вона ні морально, ні матеріально не підтримує жодного віросповідання. Для держави, для робітничого і селянського уряду відтепер «немає еллінів чи іудеїв»... Хоч би яку віру сповідувала людина — це державу не обходить. Вона може бути православною, католиком, протестантом, старообрядцем, сектантом, магометанином, язичником, може не вірити ні в якого бога — це не буде їй поставлено ні в заслугу, ані в злочин.

У середні віки іновірців спалювали на вогнищах, у нас ще не так давно жорстоко переслідували сектантів, зобов'язували всіх чиновників виконувати церковні обряди, переслідували євреїв, нацьковували на них темні маси — все в ім'я Христа, в ім'я православної церкви.

Православ'я було державною релігією, на його підтримку йшли великі суми. Та зате й воно було слугою держави. За одержувані від держави привілеї воно повинно було служити владі всіма силами, оточувати її ореолом благословення, звеличувати з амвона кожен її крок, покривати своїм авторитетом кожен її злочин. Священик проголошував багатоліття царюючому дому, священик своєю присутністю освячував страти, священик

ГОСУДАРСТВЕННАЯ КОМИССИЯ
ПО НАРОДНОМУ ПРОСВЕЩЕНИЮ

НАРОДНОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ ОРГАН,
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ,
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И НАУЧНЫЙ

ЯНВАРЬ
№ 1-2

ПЕТРОГРАД
1918

Титульний аркуш першого номера журналу «Народное просвещение» — щомісячного органу Державної комісії в питаннях народної освіти. У цьому номері було опубліковано статті Н. К. Крупської «До питання про соціалістичну школу» і «Цікава стаття».

благословляв христолюбиве воїнство на війну. Царське самодержавство дивилося на православних священників як на своїх вірних підсобників, покликаних морально підтримувати його авторитет, проповідувати по всій країні необхідність рабського послуху властві пре-дерержащим. Завдяки становищу «пануючої» церкви православ'я нерозривно зв'язало себе з самодержавством, але тим самим воно підірвало свій моральний авторитет у масах. Те, що священник, який учора проголошував молитви за царя, з падінням самодержавства став молитися за «благовірний» кадетський, а потім коаліційний уряд, повинно було не піднести авторитет церкви, а ще більш принизити його, підкресливши, що церква «чиїм хлібом кормиться, тому й кориться». Є. Репіна, яка виступила в 9—12 книжці «Русской школы» проти світської школи, змушена констатувати, що в «інтелігенції і особливо в пролетаріаті релігія Христа замінилася релігійною вірою в принципи соціалізму». Але й «село», за її словами, швидко розпропагується, старозавітні підвалини давно впали, проста віра «сільських жінок» «відходить у небуття». Три роки імперіалістичної бойні, розпочатої з благословення православної церкви, зробили свою справу. Наші полонені, що втекли з Німеччини, якимось розповідали, як до них у табір одного разу приїхав священник. При перших же його словах зчинився такий гамір, свист, пролунали такі обурені вигуки, що священник зовсім розгубився. «Йдіть собі, батюшко, бачите, не місце вам тут»,— сказав йому один літній селянин, і священник пішов, не вислуханий своєю паствою.

Держава завжди користувалася церквою для духовного поневолення мас, і церква охоче відігравала цю роль знаряддя поневолення. Тому соціалісти завжди виставляли на своєму прапорі відокремлення церкви від держави.

Декрет тільки впроваджує в життя те, що десятки років проповідували кращі люди Росії, що було загально-визнаною аксіомою в середовищі не лише соціалістів, а й усіх інтелігентних людей, усіх свідомих робітників.

З відокремленням церкви від держави логічно впливає відокремлення школи від церкви. Тому що дати можливість представникам якої-небудь релігії зробити із школи знаряддя пропаганди своїх релігійних ідей, дати

їм можливість впливати на вразливі, не захищені життєвим досвідом і знанням дитячі голови — значить ставити цю релігію у винятково привілейоване становище.

Відокремлення школи від церкви було вимогою соціалістичних програм не тільки з міркувань логіки, але й в ім'я прав дитини. Дуже багато говорять у нас про права батьків, але дуже мало — про права дитини. В той час як загальноприйнято, що необхідно захищати законом беззахисну дитину від надмірної експлуатації її слабких сил не лише підприємцем, але й батьками, дуже мало говорять про необхідність захистити її душу від усього того, що руйнівню діє на цю душу. Але, скажуть нам, погляд на те, що руйнівню діє на душу дитини, дуже спірний: один почне твердити, що руйнівню діє викладання релігії, інший — що так діє відсутність цього викладання. Проте мірило може бути знайдено. Це мірило — класова точка зору. Маркс і Енгельс блискуче довели в своєму «Комуністичному маніфесті», яка незмірна безодня лежить між розумінням усіх фактів суспільного життя, якщо підходити до них з погляду буржуазної моралі або якщо підходити до них з погляду моралі робітничого класу. Досі організація школи перебувала цілком в руках пануючих класів, і тому вони зробили її знаряддям пропаганди своїх поглядів на всі явища суспільного життя. Школа в їхніх руках служила засобом придушення в масах самосвідомості, засобом прищеплення масам буржуазного світогляду і буржуазної моралі. Пануючі класи завжди там, де це було можливо ще в силу історичних умов, користувались для цього послугами духовенства. І чого ж воно навчало? Насамперед воно навчало, що немає влади, яка б походила не від бога. І тому воно закликала слухатись всякого начальства, всіх власть імущих, кожного, хто сяде на шию робітника і селянина і почне на них їздити. З точки зору пануючого класу така проповідь досить корисна, але чи згодні робітники і селяни, щоб їхніх дітей вчили бути рабами: рабами незнаного бога, рабами царя, рабами всіх сильних світу цього? Класова точка зору трудящих відкидає цю рабську мораль, прийняття її експлуатованими означало б їх вічне рабство. І від проповіді такої моралі треба захистити дитину.

Для робітника і селянина неприйнятна вся ця проповідь покори, самоприниження, готовності підставляти другу щоку, якщо тебе б'ють по одній. Все це «непротівлення злу» дуже вигідне експлуаторам, але для експлуатованих воно невигідне. Якщо пані віддається пориванням покори, готовності сприймати удари — для неї це досить невинне заняття, бо її від ударів і пригнічення захищає її суспільне становище, ну а для робітників і селян готовність бути експлуатованими і приниженими має зовсім інші наслідки. І тому дитину треба захистити від пропаганди принадності непротівлення злу, принадності самоприниження.

Священик проповідує неосудження, прощення своїм класовим ворогам; він проповідує зречення від земних благ, здержливість; обіцяє справедливість на небі. Навіщо вчитимуть цього своїх дітей робітники і селяни, які добиваються справедливості тут, на землі, хочуть тут, на землі, побудувати для всіх світле, розумне життя? Дитину треба захистити від прищеплювання їй думки, що справедливість і світле життя недосяжні на землі.

Євангеліє — рідко священики — проповідує любов до людей. Це те, що є цінного в релігійній моралі і що не суперечить класовому інтересові робітників і селян. Вони на своєму прапорі так само виставляють рівність і братерство. Та рівності і братерству експлуатованих вчить саме життя, спільність їх інтересів, зближення, основане на взаєморозумінні: «Всі за одного, один за всіх». І це навчання взаємодопомоги трудовим життям значно цінніше, ніж проповідь любові євангелія, сплетена з самоприниженням, терпінням, зреченням від будь-якої боротьби, від усіх земних благ.

Релігійна мораль суперечить загалом класовим інтересам трудящих. Вона безсила. І найяскравіше вона показала своє безсилля під час світової війни. Мало не дві тисячі років проповідується ця мораль, і все ж вона не могла відвернути страхіть світової війни.

Такою є релігійна мораль. Що ж до релігійного світогляду, то у вік могутнього розвитку капіталізму, який супроводиться нечуваним розвитком техніки, навіть дитину важко переконати в тому, що можна спинити біг сонця, створити світ за шість днів, зробити людину з ребра тощо. Вчити вірити в те, у що не вірить розум, у чому не

можна переконати,— значить прагнути приспати розум, закрити шорами очі. Справа безнадійна, але шкідлива, бо вона вчить дитину не істини, а брехні.

Треба захистити дитину від прищеплювання їй істин, що заперечують науку.

Буржуазія користується релігією для того, щоб за її допомогою панувати над масами. Послухайте рядового інтелігента, і ви часто почуєте такі розмови: «Мені релігія, звичайно, не потрібна, я людина інтелігентна, але вона потрібна темній масі. Треба, щоб маси що-небудь стримувало, потрібні шори, і тому не можна віднімати віру в народ, без віри маса перетвориться на банду грабіжників». Релігія — шори для мас. І буржуазія хотіла тримати народ у цих шорах. Це знало духовенство і молилося за «благовірний» Тимчасовий уряд.

Дуже характерне ставлення до питання про світську школу Державного комітету народної освіти, хоч установи і виборної (не безпосередньо населенням), але такої, що цілком стояла на боці Тимчасового уряду.

Державний комітет не знайшов за можливе порвати з церквою. Для шкіл, що підтримуються державою, — таких величезна більшість — закон божий і далі був обов'язковим предметом, лише приватним школам (в основному середнім) дозволялося не вводити закону божого як навчального предмету. Для величезної більшості населення все лишалося по-старому. По-старому повинні були правитися молебні, читатися ранкові молитви, молитви перед навчанням і після нього, по-старому священик був членом педагогічної ради і впливав на постановку справи. Лише одну поступку було зроблено зростаючій антирелігійності мас: учень міг, якщо цього побажають батьки, а як йому мине 14 років — він сам, не ходити на уроки закону божого. Це була поступка, але поступка зовсім незначна. Батьки, які хочуть, щоб їх син не вчився закону божого, мусили подати відповідну заяву. Для цього їм треба виявити певну ініціативу, енергію, зацікавленість у шкільній справі, усвідомлення шкідливості навчання цього предмету, незалежність. Певна річ, таких батьків буде абсолютна меншість, а більшість дітей, навіть дітей невіруючих батьків, буде як і досі, виховуватися в страху божому.

Отже, для величезної більшості дітей навчання закону божого лишається обов'язковим, і тільки дуже незначну кількість дітей буде звільнено від цих уроків. Чому ж Державний комітет, в якому була більшість представників від учителів, пішов проти постанови установчих зборів (у 1905 р.) Всеросійської вчительської спілки, що майже одногосно висловилося за світську школу?

Члени Державного комітету посиляються на непідготовленість населення. Знищити викладання закону божого в школі — значить настроїти проти себе маси. Посилання на маси, на непідготовленість населення — значною мірою лицемірне посилення. Той, хто сам не хоче якихось рішучих заходів, звичайно посиляється на непідготовленість мас. Коли не хотіли давати народам загальне виборче право, посилались на непідготовленість мас; коли не хотіли давати виборчих прав жінкам, говорили, що жінки — темні люди, голосуватимуть за попів і занапастять справу свободи; коли не хотіли скинути самодержавство, говорили, що народ так шанує царя-батечка, що стане грудьми на його захист; не хочуть зробити школу світською і кажуть: народ обуриться. А суть справи в тому, що верхи вчительства тепер дивляться на все крізь буржуазні окуляри і потай вважають, що релігія потрібна народові як шори.

Правда, на установчих зборах Всеросійської вчительської спілки вчительство майже одногосно висловилося за світську школу. Та з 1905 року багато води збігло. Росія за цей час пережила смугу чорної реакції. Кращі сили вчительства були вилучені з обігу. Уряд почав ретельніше добирати вчителів. У той же час революція п'ятого року посилила вплив буржуазії на інтелігенцію. Особливу увагу буржуазна преса звернула на вчительство. Вона сама обслуговувала вчительство, яке бачило в ній противника ненависного самодержавства. Соціалісти центр ваги вбачали у поваленні самодержавства, а на питання школи звертали мало уваги. Вчительство дедалі більше проймалося світоглядом буржуазії, її ідеологією. В міру того як зростав вплив буржуазії на вчительство, воно дедалі більше відходило від народних мас. І от тепер, коли маси прокинулися до свідомого життя, воно зайняло щодо них ворожу позицію. Кращі

елементи вчительства просто розгубилися і нічого не розуміли в подіях, що розгорталися з надзвичайною швидкістю. Делегати III з'їзду Рад одностайно відзначали, що свідомі вчителі — рідкість, що в своїй масі вони або стали спочатку на бік буржуазії, або просто не знали, що думати. Їм часто незрозумілі навіть ті питання, які тепер порушуються на сходах. Але разом з тим делегати вказували на самовіддану роботу вчителів у школі. Те, що вчителі виявилися політично невідготовленими, що вони опинилися під ідейним впливом буржуазії, їх лихо, а не їх провина. Вчительство — це розпорошена демократія. Де їй, роз'єднаній, розкиданій по глухих кутках землі російської, де їй, убогій знаннями, було боротися з ідейним впливом багатой, освіченої, об'єднаної буржуазії, що одягла маску друзів народу, його доброзичливців. Але події вчать, вчать і вчительство, і, можливо, не так уже далеко той час, коли в поглядах учительства відбудеться крутий злам і воно стане, в своїй масі, на бік народу. Потрібно тільки більше уваги йому. Адже за своїм класовим становищем учительство набагато ближче до трудящих, до експлуатованих, ніж до експлуататорів. Незабаром у його ряди ввійде робітнича і селянська свідомо інтелігенція і допоможе йому ідейно зблизитися з масами. Але поки що цієї близькості між учительством і масами ще немає. І тому вчителі вважають, що релігія необхідна для народу як стримуючий фактор, як «шори».

Звичайно, декретом про відокремлення церкви від держави і школи від церкви вкрай незадоволене православне духовенство. Воно втрачає свої привілеї, втрачає пов'язані з ними доходи, втрачає всі матеріальні блага. І тому воно намагатиметься використати всі рештки свого впливу, щоб помститися народному робітничому і селянському урядові за цей декрет. Воно урочисто поіменно оголошує анафему народним комісарам, воно виливає на них свою злобу, бо відчуває, що його пісенька вже скінчилась.

Воно не відмовилось би служити їй теперішньому урядові, якби не розуміло, що цьому урядові не потрібні його послуги. Робітничому і селянському урядові немає чого приховувати від свого народу: чим вищою буде свідомість мас, тим міцнішим буде становище цього уряду. Йому не потрібні продажні слуги, йому не потрібне

затемнення мас, не потрібна покірність мас, їх рабський послух, не потрібне їх смирення, готовність терпіти без краю. Народний уряд не має наміру втішати маси обіцянками царства божого на небі, він хоче разом з масами будувати царство людського життя тут, на землі. І тому йому не потрібні послуги церкви.

Народний робітничий і селянський уряд знає, що, проголошуючи відокремлення церкви від держави і школи від церкви, він наживає собі лютого ворога в особі духовенства. Він знає, що є ще несвідомі прошарки, які будуть збентежені цим заходом, що буржуазія та її прислужники постараються скористатися з цієї несвідомості деякої частини трудящих, щоб підбурити їх проти теперішнього уряду. Однак, будучи глибоко переконаним у необхідності цього заходу, в необхідності відмовитися від послуг церкви, народний уряд не відступив, не міг відступити перед виданням декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви.

ДО РЕФОРМИ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

У «Правде» вміщено статтю А. Галкіна, в якій він висловлює невдоволення, що досі середню освіту не зроблено безплатною. Він вважає, що безплатна середня освіта відкриє доступ у середню школу робітничим масам. Цей захід необхідний, але далеко не достатній.

Головна перешкода, що робить середню школу в її теперішній формі недоступною для мас,— це її книжність, відірваність від життя. Учень середньої школи протягом ряду років відучується від будь-якої продуктивної праці, готується до кар'єри «інтелігента»: чиновника, лікаря, інженера, людини, призначеної для привілейованого становища в суспільстві.

Син селянина, робітника, попавши в середню школу, тим самим «виходить» з народу, відривається від свого середовища. Мета сучасної середньої школи — створити кадри осіб, за допомогою яких буржуазія могла б керувати масами. І поки мета середньої школи не зміниться, поки цією метою буде виховання панів, привілейованого прошарку, доти середня школа буде чужою масам, хоч би вона й була зовсім безплатною. Маркс вказував на те, що зробити сучасну середню школу безплатною — значить піднести буржуазній інтелігенції непоганий подаруночок з громадської казни. Як же повинна бути перетворена середня школа, щоб стати загальнодоступною? В її основу має бути покладено продуктивну працю, яка повинна бути тісно пов'язана з навчанням. Тоді середня школа готуватиме не білоручок, а людей діла, тоді

туди підуть усі. Що ж це буде за школа? Яка її програма? Скільки в ній буде уроків відведено для російської мови? Скільки для математики? Природознавства?

Шкіл трудового типу поки що дуже мало. Їх треба ще створити. Опишу одну з них, що існує в Америці. Кожному з класів цієї середньої школи дається яке-небудь практичне завдання, блискуче виконання якого є найкращим доказом успішності роботи учнів. Наприклад, одному з класів середньої школи дається завдання — очистити місто від бруду. І ось закипає робота. Учні вивчають причини, чому місто затоплене брудом. Вивчають ґрунт, клімат країни та ін. Потім теоретично вивчають питання: де, які заходи вживалися для очищення міста. Вивчають відповідні машини, їх будову, роблять креслення. Визначають, яка машина найбільше пристосована для очищення цього міста, причому їм доведеться скласти точний план міста, визначити ширину вулиць і т. ін. Коли знайдено кілька найбільш придатних типів машин, обговорюють фінансову сторону справи. Розглядають бюджет міста, всебічно вивчають його, визначають, яку суму треба витратити на очищення міста від бруду. Відповідно до цієї суми складають кошторис з точним визначенням вартості машин, найманої праці та ін. Міське самоврядування затверджує цей кошторис. Щоб це було зроблено, треба кошторис дуже добре скласти і захистити. Коли місто видасть кошти — всю справу учні ведуть самостійно, починається купівля і виписування машин, турботи про їх установку, приведення їх у дію, робота з ними. Робота виконується власноручно самими учнями. Екзамен такої школи — життя. Якщо місто в результаті сяє чистотою, значить, учні блискуче виконали своє завдання. Яку масу знань набуде учень протягом цього року, знань практичних, необхідних у житті! Яку величезну організаційну роботу доведеться проробити при цьому 14—15-річним хлопчиком. Їм доведеться правильно розподілити між собою роботу, кожного поставити на своє місце, визначити, на що він здатний. Мета ясна і визначена, і досягнення її дає задоволення, додає впевненості в собі.

Яку величезну кількість економічних завдань може бути запропоновано різним класам середньої школи і яку корисну роботу вони зможуть виконати. Це не те,

що сидіти на партах і зубрити нескінченні латинські гра-
матичні правила... Величезна різниця — створити дарову
гімназію, відірвану від життя, де так нестерпно нудно,
що заняття треба підтримувати лише при допомозі най-
суворішої дисципліни, або ж створити сповнену життя
робітничу трудову артіль молоді, яка водночас і навча-
ється і працює. Новій Росії потрібна школа американ-
ського типу.

1918 р.

ЯК ОРГАНІЗУВАТИ СПРАВУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В КРАЇНІ

Питання про організацію всіх сторін суспільного життя — одно з найбільш насущних питань даного моменту. Колишня влада створила і підтримувала такі форми державної організації суспільного життя (як, наприклад, поліцію, старе судочинство, церкву, класову школу та ін.), які організовували життя так, як це було вигідно і зручно пануючому класу. Ці старі форми забезпечували дворянству і буржуазії можливість класового панування, вони були знаряддям цього панування. Звичайно, руйнуючи стару владу, революція руйнувала і ці старі форми державної організації. Буржуазія не бачить інших форм державних організацій, крім тих, що були раніше створені пануючими класами з метою поневолення мас. Ось чому зруйнування цих старих форм вона називає анархією і ототожнює із зруйнуванням *усяких* форм державної організації. Пролетаріат розглядає справу інакше. Він вважає, що при соціалізмі не потрібна буде державна організація суспільного життя, бо це життя буде так добре організовано, що не буде потреби в особливій примусовій організації. Але в перехідний період диктатури пролетаріату державна організація суспільного життя необхідна більш ніж будь-коли. Тільки мета цієї державної організації інша: не поневолення мас, а створення умов для піднесення цих мас на той рівень, який тільки й зробить можливим здійснення соціалізму.

У Росії Жовтнева революція поставила при владі пролетаріат. Першими кроками нової влади було до-

кінчити зруйнування тих форм державної організації, які були знаряддям поневолення. І тут почався найважчий період для пролетарської влади. Старе зруйновано, а нове ще не створено, і створити його не так легко, бо доводиться шукати зовсім нові форми життя, йти новими, незвіданими шляхами,— і все це в надзвичайно важких умовах, при неймовірній розрусі, в обстановці світової війни, при відсутності в мас найелементарніших знань.

Та, незважаючи на всі ці труднощі, справа народної освіти пішла вже по певному річищу і незабаром віділлється в певні організаційні форми, підказані самим життям.

Як тільки зникли утиски самодержавства, робітники кинулися здобувати собі знання. Цілком зрозуміло, що діяльність робітників була спрямована насамперед на галузь позашкільної освіти. Кожний завод, кожна фабрика заводили у себе бібліотеку, наймали свого бібліотекаря, організовували свою школу, свій клуб. Уся ця культурно-освітня робота проводилася з великою енергією самими робітниками. Те ж саме спостерігалось і на селі. З Тверської губернії розповідали, наприклад, що там скрізь у селах відводять окремі хати, в які неписьменні жінки, старі люди тощо сходяться вечорами і вчать читати і писати. Вчать їх не вчителі, а свій брат-селянин, тільки більш письменний. Взагалі доводиться відзначати, що інтелігенція, яка так багато зітхає про нецтво народних мас, не пішла — не кажу про окремі винятки — назустріч цьому стихійному потягу мас до знань. І цілком зрозуміло, що робітники і селяни, залишені наодинці, часто робили свою справу з більшою затратою сил, ніж це могло бути зроблено, а сил було і так обмаль.

Можливо, сил вистачило б з лишком, якби робота проводилась за певним планом, у великому масштабі, а не тим кустарним способом, яким це робилось. Паралелізм у роботі був жахливий.

10 фабрик, розташованих поряд одна з одною, замість того, щоб завести одну багату бібліотеку з тямущим бібліотекарем і його помічниками, заводили 10 поганеньких бібліотек, кожна фабрика в себе, з 10 поганенькими бібліотекарями, кожен з яких виробляв каталог

потрібних робітникам книг, витрачаючи на це безліч часу, і бібліотека часто не відкривалася, поки бібліотекар самотужки навчався бібліотечної справи. Кожна організація — заводський комітет, професійна спілка, кооператив, культурно-освітня комісія при управі центральній, при управі місцевій, при Раді, при комітеті партії — працювала в галузі позашкільної освіти. У спрямуванні роботи не було істотної різниці, всі робили одну й ту саму справу, але нарізно, паралельно. Звичайно, цей період кустарної роботи був необхідним шаблоном розвитку культурно-освітньої справи, шаблоном, характерною особливістю якого було залучення мас до активної роботи над своєю освітою. Наступним шаблоном, все ж таки, повинно бути влиття всіх цих незліченних культурно-освітніх струмочків в один могутній потік. Таке злиття є настійною потребою моменту. Нова планомірна робота повинна, звичайно, базуватися на активності самих робітників, на їх самодіяльності. Це повинна бути планомірна робота, що не насаджується зверху, а виростає з низів. В цьому її величезне значення, і цим план, що виріс на ґрунті самодіяльності мас, як небо від землі, відрізняється від плану, що виходить з надр міністерських кабінетів.

Коли говорять про справу народної освіти, то часто забувають, що й духовне визволення робітників може бути справою рук самих робітників, випускають з уваги, що народні маси вже почали культурно-освітнє будівництво, і завдання центру — лише допомогти їм робити розпочату справу, тільки полегшити їм цю роботу, допомогти створити форми, в яких ця робота була б найбільш плідною. Комісаріат освіти вважає, що будь-який план організації справи народної освіти в країні тільки тоді буде доцільним, коли він буде побудований на залученні мас до освітньої роботи. Комісаріат вважає, що найкращий план організації той, який віддає цю справу *цілком у безпосереднє* відання населення. Тому Комісаріат освіти вважає, що справу народної освіти слід передати в руки особливих рад народної освіти, в які входять делегати всіх тих організацій, які посилають своїх делегатів у місцеву Раду, з доданням, в кількості не більше третини, делегатів від учителів і учнів. Однак, враховуючи те, що 1) створення рад народної освіти —

тривалий процес, що 2) повинна бути організація, яка енергійно працюватиме над створенням цих рад народної освіти, що 3) не скрізь ще маси достатньо залучені до освітньої роботи, Комісаріат освіти, як *перехідну форму*, вважає за можливе таке: з членів місцевої Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів виділяється колегія, яка відає справою народної освіти і є радянським відділом народної освіти. Ця колегія працює згідно з інструкціями Комісаріату освіти.

У першій же інструкції Комісаріату освіти йтиметься про негайне створення при радянських відділах народної освіти рад народної освіти, які матимуть дорадчий характер, але перед якими постійно повинна звітувати про свою діяльність колегія відділу; причому обраний загальними зборами ради народної освіти дорадчий комітет є органом, з яким весь час радиться колегія відділу і який в разі, якщо він визнає напрям діяльності колегії неправильним, може апелювати як до Рад, так і до Комісаріату освіти. Така організація, забезпечуючи, з одного боку, безперервність роботи, тісно пов'язуючи її з загальною радянською роботою, в той же час перебуває під *безпосереднім* контролем населення, втягує населення в усі складні питання освіти. Проте як контроль робітників над виробництвом є *перехідною* формою до того, щоб робітники цілком взяли виробництво у свої руки, так і радянські відділи народної освіти, взяті під *безпосередній* контроль населення, є *перехідною* формою до такої організації, коли справа народної освіти цілком перейде в *безпосереднє* завідування мас.

КОНТРОЛЬ ЗВЕРХУ І КОНТРОЛЬ ЗНИЗУ В СПРАВІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Школа — громадський заклад і тому повинна бути закладом підконтрольним. Не можна надати вчителеві повної автономії в справі формування майбутніх громадян. Може трапитись учитель, який тільки калічитиме душу дитини. Це не винятковий випадок, такі факти зустрічаються на кожному кроці. Потрібен контроль над його діяльністю. Це істина, що не вимагає доказів, і якщо деякі вчителі говорять про автономію школи, розуміючи під цим свободу вчителя від будь-якого контролю, то це, звичайно, просто наслідок недомислення або реакція проти тих форм контролю, які практикував царський уряд. Тоді контроль здійснювався через поліцію, батюшок, інспекторів. Поліція стежила за благонадійністю вчителів, батюшки — за виконанням ними церковних обрядів і належною покірливістю сильним світу, інспектори — за всім цим і лише почасти за викладанням. Причому під наглядом за викладанням розумілося щось надто розтяжне, здебільшого він зводився до вимоги, щоб учителі підроблювалися під смак інспектора. Один вимагав мертвої тиші в класі, другий — голосних відповідей, у третього була пристрасть — усний рахунок, у четвертого — пряме письмо і т. д. При всій своїй обтяжливості для вчителів, змушених пристосовуватися до свавільних вимог інспектора, цей контроль був мало дійовим. Урок при інспекторі — щось інше, ніж урок без інспектора. Показне ставлення до учнів і справжнє ставлення часто дуже різні. У вчителів, які вміють показати товар лицем,

є особливо розучені уроки на випадок приїзду інспектора.

У Радянській республіці контроль над викладанням потрібний не менше, ніж при царському уряді. Але до нього можна йти двома шляхами: один шлях — це насадити якнайбільше комісарів по освіті, комісарів, що стоять на точці зору Радянської влади, і дозволити їм господарювати так, як їм заманеться. З цього, звичайно, нічого доброго не вийде. Комісари будуть такими ж чиновниками, якими раніше були інспектори.

Проте можна організувати контроль інакше. Це контроль самого населення. Звичайно, організувати цей контроль набагато важче, ніж призначити певну кількість інспекторів, але зате контроль населення — єдино доцільний, справжній контроль. Наведу приклад із суміжної галузі. Візьмемо охорону здоров'я дітей від експлуатації в шкільному віці. Охорона їх праці через інспекцію можлива тільки абияк на великих заводах, а на малих підприємствах, у торгівлі, в домашній промисловості сама фабрична інспекція визнає себе зовсім безсилою. У Німеччині вдалися в цьому разі до контролю населення. Там є комісії охорони дитячої праці. До цих комісій може записатися кожен бажачий. Хто записався, одержує особливий квиток, що дає йому право втручатися в кожному випадку експлуатації дитячої праці і передавати справу до інспектора. Можна заховатися від інспектора, який приїздить раз на місяць або на тиждень, але не можна сховатися від сотень очей сусідів, що постійно живуть рядом. Те ж саме і в шкільній справі. Тільки справа ця тонша, вимагає більшої підготовки, більшої уваги. Щоб населення могло здійснювати справжній контроль, треба його залучити до всіх питань шкільної організації, до всіх питань шкільної справи, до всіх питань виховання. Як це зробити?

Звичайно, за допомогою пропаганди і агітації, усної і письмової, але також і шляхом особливої організації населення, яка вводить його в курс шкільної справи.

На думку Комісаріату освіти, треба організувати населення в особливі ради народної освіти. Ці ради народної освіти складаються з делегатів від усіх тих організацій, які посилають своїх представників у місцеву Раду. В кількості однієї третини до них входять і пред-

ставники від учителів і учнів. Складена в такий спосіб рада народної освіти збирається приблизно раз на місяць, але не рідше одного разу на три місяці. Перед цією радою звітує народний комісар, на цій раді всебічно обговорюються всі питання виховання і освіти. Оскільки збори делегатські, то кожен делегат зобов'язаний робити доповіді в своїй організації про все, що діється в радах народної освіти.

Таким чином у населення пробуджуватиметься інтерес до всіх цих питань, а систематичне обговорення всіх болючих питань освіти зробить населення здатним до контролю. Пробудити інтерес до цих питань у масах тепер дуже легко. У мас спостерігається тепер якийсь стихійний, нестримний потяг до знань, і це зрозуміло. Маса дуже гостро, дуже болісно відчувають саме тепер, коли вони стали господарями життя, свою темноту і неучтво. Маса розуміють, що мало відняти у буржуазії її матеріальні багатства, треба відняти у неї те, що становило досі її головну силу — монополію знання. Народ усвідомлює, що тільки тоді визволиться від влади буржуазії, коли стане таким же знаючим, як вона. І тому робітники і селяни, безперечно, з запалом поставляться до рад народної освіти як способу навчитися, як брати — і брати організовано — необхідні їм знання.

Ради народної освіти повинні бути дорадчими органами. Тільки вислухавши населення, тільки дізнавшись про його точку зору на дане питання, відділ народної освіти (або комісаріат) може взяти правильну лінію. Відділу народної освіти необхідно ще й тому радитися з радами народної освіти, що тільки тоді, коли його лінія відповідає бажанням і потребам населення, його починання можуть бути впроваджені в життя і прищепитися. Лише зрозумівши, оцінивши ці починання, населення пильно стежитиме за їх виконанням.

Безпосереднім органом контролю ведення справи народної освіти на місцях, у школах, є батьківські комітети. У теперішній своїй формі вони не виправдовують себе. По-перше, тому, що до складу комітету входять не всі батьки, часто туди не входять найбільш свідомі робітники, які займають різні громадські посади, дуже завантажені і вважають участь у батьківському комітеті другорядною справою. Треба всіляко пробуджувати в

масах усвідомлення необхідності участі в правильній постановці шкільної справи. Треба зробити участь у батьківських комітетах обов'язковою. По-друге, мало обізнані з питаннями виховання і освіти батьки часто нічого не можуть заперечити вчителю, який однобічно і неправильно висвітлює питання. Щоб цього не було, знов-таки треба підняти рівень знань батьків у цій справі і дати право батькам приводити з собою з дорадчим голосом знаючих людей. Нарешті, необхідно, щоб і батьки і вчителі не відчували себе залежними одні від одних, бо тільки тоді можливий вільний обмін думками. Треба точно визначити коло прав учителя і батьків, бо без цього порушуватиметься правильний хід шкільної справи.

Найвищими органами контролю повинні бути ради народної освіти. Вони необхідні також як органи контролю діяльності комісарів. Царський уряд роками виховував населення в дусі безвідповідальної роботи, і тому може статись, що члени радянських відділів народної освіти (або комісаріатів) захочуть іноді повести роботу за старим типом. Чекати справжнього контролю тепер від Рад важко. Вони завантажені силою-силенною роботи, і присвячувати стільки часу, скільки треба, щоб серйозно контролювати роботу відділів народної освіти, вони не зможуть. Інша річ, коли до них час від часу апелюватимуть контрольні комітети, обрані з середовища рад народної освіти в тих випадках, коли вони не згодні з діяльністю відділу народної освіти. Тоді Рада обговорюватиме суть розбіжностей і виноситиме принципіальне рішення. Контрольні комітети можуть апелювати безпосередньо і до Комісаріату освіти.

Багато хто вважає ради народної освіти непридатною формою організації.

Головне заперечення — це те, що ради народної освіти будуть, мовляв, органами, паралельними Радам, які нібито конкурують з ними. Це заперечення безпідставне. По-перше, ці ради народної освіти скликатимуться для певної мети, зовсім іншої, ніж та, для якої скликаються Ради.

Ради народної освіти займатимуться *тільки* справою народної освіти. Вони будуть під політичним контролем загальних Рад, будуть залежні від них у бюджетному відношенні. Це будуть тільки контрольні органи. Чого ж

тут побоюватися Радам? Деякі товариші, які спрощено розуміють справу, кажуть так: Рада — виборна установа, вона справжній виразник мас, вона й повинна все робити, інші організації зайві, їх можна більш-менш терпіти, але вони не потрібні. Говорити так — значить не розуміти суті Радянської влади. Найгірший ворог Радянської влади міг би побажати, щоб Ради не спиралися на цілу сітку різноманітних організацій, які охоплюють все населення до самих низів, залучають до активного будівництва життя кожного пролетаря, кожного селянина, а залишились би самотніми, такими, що виконують всю роботу і зводять маси до ролі пасивних підданих Радянської влади. Ради тільки тоді зміцняться, коли зрозуміють, що їх сила в тому, щоб створити численні форми активної роботи для мас. Радянська влада зацікавлена в тому, щоб створити масові організації, які працювали б у справі народної освіти. Не заважатимуть Радам, не конкуруватимуть з ними ради народної освіти, а зміцнюватимуть їхню владу...

ШКОЛА І ДЕРЖАВА

СТАТТЯ ПЕРША

Буржуазія зробила школу зряддям класового панування. Програми школи, метод викладання, шкільна дисципліна, словом, весь дух школи були такими, що виховували з учня, сина робітника або селянина, людину, яка звикла беззаперечно підкорятися волі всякого начальства, точно виконувати накази і вважати існуючий буржуазний порядок чимось непохитним і незмінним, установленим самим господом богом.

Ось чому Маркс прагнув звільнити школу від її підлеглості державі. Він хотів вибити це зряддя духовного поневолення народу з рук класового ворога пролетаріату — буржуазії. Хотів, щоб школа була тим, чим вона повинна бути — сприянням всебічному розвитку вільної людини.

Перелічуючи заслуги Паризької комуни, Маркс в числі її заслуг вважає і те, що «всі навчальні заклади стали безплатними для всіх і були поставлені поза впливом церкви і держави. Таким чином, не тільки шкільна освіта стала доступною всім, але й з науки були зняті окови, накладені на неї класовими передсудами і урядовою владою»¹.

Тут мається на увазі *адміністративне* втручання церкви.

Законодавче втручання держави Маркс визнавав. В одній з резолюцій Женівського міжнародного конгресу

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. I, Держполітвидав УРСР, 1955, стор. 446.

1866 р., складеній Марксом, говориться: «Робітник не вільний у своїх діях. В дуже багатьох випадках він навіть такий неосвічений, що нездатний правильно розуміти справжні інтереси своєї дитини або нормальні умови людського розвитку. Як би там не було — найбільш передові робітники цілком усвідомлюють, що майбутнє їх класу, і, значить, людства, цілком залежить від виховання підростаючого робітничого покоління. Вони знають, що насамперед треба захистити працюючих дітей і підлітків від руйнівної дії сучасної системи. Це може бути досягнуто лише шляхом перетворення *суспільної свідомості в суспільну силу*, а при таких умовах цього можна добитися тільки за допомогою *загальних законів*, що їх проводить в життя державна влада»¹.

Отже, в дану епоху Маркс вважає державне законодавство необхідним, підкреслюючи, що це державне законодавство необхідне тільки за певних умов. З погляду Маркса на державу ясно, що він під цим розуміє: коли свідомість, організованість і солідарність робітників досягнуть такої висоти, що не буде потреби ні в якому регулюванні ззовні, тоді *умови будуть інші*, не буде потреби в державних закономірностях і сама держава поступово відімре. Але це ще далеке майбутнє. А поки що за державою залишається право і обов'язок законом регулювати постановку шкільної справи.

Свою точку зору на співвідношення школи і держави Маркс формулював досить виразно в «Критиці Готської програми»:

«Нікуди не годиться *«народне виховання через державу»*. Визначати загальним законом видатки на народні школи, кваліфікацію викладацького персоналу, навчальні дисципліни і т. д. і наглядати через державних інспекторів, як це робиться в Сполучених Штатах, за додержанням цих приписів закону, — щось зовсім інше, ніж призначити державу вихователем народу! Слід, навпаки, відсторонити як уряд, так рівною мірою і церкву від усякого впливу на школу. В прусько-німецькій імперії... навпаки, держава потребує дуже суворого виховання з боку народу»².

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., т. 16, 1960, стор. 198.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, Держполітвидав УРСР, 1955, стор. 24.

Такими є погляди Маркса на відношення між державою і школою.

Та, можливо, скажуть: міркування Маркса стосуються буржуазної держави, а не народної, Радянської держави.

Скидаючи буржуазію, пролетаріат прагне визволити не тільки себе, а й усе людство. Диктатура пролетаріату має на меті зламати класове панування буржуазії, зламати, де треба, силою, зруйнувати всі форми поневолення, але ні в якому разі не для того, щоб створити нове класове панування. Це основна істина соціалізму, яку завжди мав на увазі Маркс і якою керується і керуватиметься у своїй діяльності Комісаріат освіти.

Про те, що і як він вважає за потрібне зробити, щоб перетворити школу із знаряддя класового поневолення в знаряддя духовного визволення,— про це наступного разу.

СТАТТЯ ДРУГА

На засіданні Генеральної Ради Інтернаціоналу від 14 серпня 1869 р. Маркс відстоював необхідність захистити народну освіту від адміністративного втручання держави, вважав це цілком здійсненним, і як приклад наводив Північно-Американські Сполучені Штати.

На постановку справи народної освіти в Сполучених Штатах Америки зробив особливо сильний вплив один з визначних борців проти рабства — Горас Манн. Пристрасний демократ і республіканець, він старався впровадити в життя ідею адміністративного невтручання держави в справу народної освіти. На його думку, не повинно було навіть бути ніякого центрального адміністративного апарату, яким в Європі є міністерство народної освіти. 20 квітня 1837 р. Горас Манн, як президент сенату штату Массачусетс, підписав акт про заснування Бюро освіти. Бюро освіти не могло «розпоряджатися», «наказувати», воно могло лише обговорювати питання, висловлювати свої думки і побажання. Його завданням було вносити дух єдності в справу народної освіти, всіляко сприяти його розвиткові і т. ін. Та це сприяння мало бути суто ідейним. Цілком усвідомлюючи те, що він робить, Манн не дав у руки Бюро освіти ніякої адміністративної влади.

Манна було призначено секретарем Бюро освіти, і своєю діяльністю він показав, яке величезне значення на всю постановку справи може мати таке бюро, хоча б воно й не мало права наказувати. До цього часу на народній освіті Сполучених Американських Штатів лежить відбиток ідей Гораса Манна. Він проклав річище, яким довгий час ішла ця справа.

Бюро почало з вивчення справи, почало збирати відомості про матеріальний і моральний стан шкіл. Для сприяння справі народної освіти Манн звернувся до населення. З міста в місто, з села в село він об'їхав усі 14 округів штату Массачусетс, скрізь виголошував промови, читав доповіді, пояснював, які потрібні реформи для справи народної освіти. Часто аудиторія була майже порожня, так мало виявляло інтересу населення до цього питання. «Якщо де-небудь,— говорив жартома Манн,— збирається натовп змовників, поліції нема чого втручатися: досить заявити, що тут зараз буде читатися педагогічна лекція, всі вмить порозбігаються». Та Манн не падав духом.

Замість того, щоб писати циркуляри, розсилати вказівки, він і далі переконував. З 1838 р. він почав видавати журнал «Громадська школа» («Common School Journal»), в якому розвивав свої погляди на виховання і навчання. Цей журнал поклав початок ряду педагогічних журналів, дуже тепер поширених в Америці.

Та головне, чим намагався вплинути Манн на громадську думку,— це розповсюдженням звітів Бюро освіти. Бюро розсилало опитні листи, влаштовувало анкети, одержувало силу-силенну звітів з місць і було, завдяки цьому, чудово обізнане з станом шкільної справи в країні. Звіти бюро, сповнені знання справи, являли собою звернення до народу, своєрідні маніфести. В них йшлося про значення освіти, про необхідність реформ в цій галузі. Кожний звіт друкувався в 20 тисячах примірників і безплатно розсилався по всій країні. Ці звіти читали в найглухіших селах. Звіти виходили часто і загалом становили тисячі сторінок.

Кінець кінцем Манну вдалося пробудити інтерес до школи.

Йому вдалося переконати населення в необхідності світського навчання. В 1849 р. було проведено закон про

світську школу. Ця реформа коштувала чималої боротьби. Проти неї були численні сектанти, кожна секта відстоювала своє право робити зі школи зняряддя пропаганди своїх релігійних поглядів, проти реформи були книгопродавці, які втрачали можливість збуту старих підручників, проти було багато вчителів, які звикли до того, щоб зазубрювання біблійних речень і псалмів становило головний зміст викладання. Манн, борючись за світську школу, говорив: «Є сови, які, щоб пристосувати всевіт до своїх сліпих очей, хотіли б, щоб сонце знання ніколи не зійшло».

Манн хотів спільного виховання. Джерело знань повинно бути однаково відкрите через школу для всього населення, однаково для чоловіків і жінок.

Манн розумів, наскільки важлива для правильної постановки справи наявність вправних і підготовлених учителів. Він створив кілька вчительських семінарій (нормальних шкіл), в тому числі одну жіночу. Організував щотижневі лекції для вчителів і вчительок, зразкову школу в Бостоні; наполягав на якомога частіших з'їздах і зборах учителів, добився організації літніх курсів для вчителів.

Школа, за ідеєю Манна, повинна стати центром розумового життя. Щоб школа стала ним, необхідно її добре забезпечити книгами, якими б могли користуватися не тільки діти, а й їхні батьки. Книги залучатимуть до школи не тільки молодь, але й людей зрілого віку. Школа дає лише ключ до знань. А знання можна брати з книг.

«Якби моя воля,— часто говорив Манн,— я б усю землю засіяв книгами, як ріллю засівають зерном».

У 1842 р. палата депутатів вотивала субсидію шкільним бібліотекам.

«Знання, що передаються народу,— писав Горас Манн,— створюють необхідність давати їх йому в чимраз більшій кількості. Знання пробуджує в народі нові сили: треба регулювати цю інтелектуальну і моральну енергію. Йдеться тут не про механічні сили, які, коли дати їм рух, зроблять свою справу і зупиняться, ні, це духовні сили, що мають своє власне життя і розвиток, їх ніщо неспроможне зупинити».

Ідея Манна пустила глибоке коріння в Америці. Там досі немає міністерства народної освіти в європейському

розумінні слова. І, незважаючи на це або саме завдяки цьому, американська школа стоїть набагато вище за європейську. В американській школі син поденника і син Рузвельта сидять за однією партою, це школа спільного виховання, школа, що наближається до типу єдиної... Звичайно, вона далека від ідеалу, бо існує вона в імперіалістичній країні і капітал кладе на неї свою брудну лапу, але американська школа незрівнянно краща за кастову, класову школу Європи, мета якої — духовне поневолення трудящих мас.

СТАТТЯ ТРЕТЯ

Маркс вважав, що школа не повинна бути зряддям класового панування, і заперечував право держави адміністративним втручанням регулювати життя школи (див. статтю першу.— *Прим. автора*). У тодішній американській школі він вбачав наочний приклад того, як добре йде справа, коли «держава» не прагне накласти свою руку на вільний розвиток школи.

Питання про адміністративне невтручання держави в справи школи — питання старе, його виникнення належить до періоду Великої французької революції. Поряд з проголошенням «прав людини і громадянина» революція проголосила право кожного на освіту. Як зробити це право реальним, — цього питання не розв'язала французька революція. Її діячі постійно переходили від одного проекту плану народної освіти до іншого, прямо протилежного, і сьогодні скасовували те, що було ухвалено вчора. 20 вересня 1792 р. Конвент розглядав проект Кондорсе і відкинув його. Головною причиною, чому Конвент відкинув проект Кондорсе, було те, що Кондорсе вимагав, щоб школа була незалежною від державного втручання. Але Кондорсе не вимагав абсолютної незалежності, він лише хотів, щоб не було адміністративного втручання, а справа народної освіти залежала безпосередньо від зборів народних представників: з усіх видів державної влади, на його думку, ця влада найменше зіпсована, найменше керується приватними інтересами, найбільше доступна впливові колективної думки освічених людей. Представляючи собою владу, від якої походять головним чином усі зміни, вона, завдяки цьому,

є найменш ворожою прогресові, освіті, найменше чинить опір поліпшенням, які повинен викликати за собою цей прогрес. Визнаючи, з одного боку, цілком владу законодавчого корпусу в справі народної освіти, Кондорсе вважав за необхідне, з другого боку, поставити вчительство під контроль населення. За планом Кондорсе, окружний освітній інститут намічає список народних учителів. Збори батьків сімей округи, в якій міститься школа, обирає вчителя з числа виставлених кандидатів.

Невизнання права адміністративного втручання центральної влади здалося більшості Конвенту злочином проти щойно проголошеної республіки, бажанням применшити її прерогативи. Проект Кондорсе було оголошено зрадницьким. Прибічник Кондорсе, Дону́, захищаючи Кондорсе, твердив, що Кондорсе хотів захистити своїм проектом суспільну освіту від небезпечного втручання монархії, створюючи з учителів автономну корпорацію, Кондорсе, ворог королів, хотів кинути на чашу терезів суспільної влади ще одну протизвагу проти королівської влади. Говорячи так, щоб захистити Кондорсе, Дону́, проте, ухилявся від істини. Кондорсе був ворогом королів, прибічником Горі́, але все ж його основна думка та, що наука і освіта повинні бути вільні від втручання *всякої* влади, в тому числі і республіканської.

Конвент до певної міри мав рацію в тому, що доти, поки знання було привілеєм пануючих класів, автономія учительської корпорації означала б автономію кадру осіб з привілейованих, осіб, у своїй більшості ворожих республіці. Це Кондорсе випустив з уваги, але він був правий, твердячи, що адміністративне втручання в шкільне викладання — явище вкрай небажане. Досвід Західної Європи, яка за допомогою такого втручання зробила із школи знаряддя духовного поневолення мас, якнайкраще підтвердив правильність точки зору Кондорсе на цей бік справи.

Але ж у нас диктатура пролетаріату і селянства, скаже дехто, а міркування Кондорсе, Гораса Манна, Маркса стосуються лише періоду панування буржуазії і не мають ніякого відношення до нашого часу.

Товариші, які це говорять, своїм настроєм близькі до членів Конвенту, що відкинули проект Кондорсе. Ці товариші виходять з того, що теперішнє вчительство за-

лишилося в спадщину від старого режиму, підібране в певний спосіб царським урядом, і тому ці товариші по-боюються залишити його без пильного нагляду. Вони випускають з уваги, що під впливом докорінно змінених умов суспільного життя змінюється і вчитель. Раніше він стояв під наглядом урядника, попа, поміщика. Тепер йому нема чого їх боятися. Народний Комісаріат освіти скасував інститут інспекторів.

Учитель, який раніше перебував під впливом, з одного боку, урядової, з другого — кадетської пропаганди, недобррозичливо зустрів робітничий і селянський уряд.

Проте помалу він починає розбиратися в подіях і зближати з населенням. В рядах учительської молоді, особливо серед учителів народних шкіл, посилено працює думка, йде внутрішня ломка. Спостерігається безперечне духовне зростання вчительства народних шкіл, і тільки порівняно невелика частина не охоплена новими віяннями. Ця частина безнадійна, і їй не місце в новій школі. Друга ж частина швидко вчиться.

Буржуазія створила школу класову: для селянських і робітничих мас — так звану «народну школу», для привілейованих класів — вищу і середню школу. Народна школа виховувала тих, ким будуть правити, кого будуть експлуатувати. Вона вчила їх покірливості, рабської слухняності, ретельності, кидала їм лише крихти знання, прагнула зробити з них вірних слуг буржуазії. Школа середня й вища не готувала до фізичної праці, яка не личить білій кості, а давала лише абстрактні знання, готувала до інтелігентської кар'єри, до того, щоб експлуатувати і керувати. Пролетаріат, прагнучи знищити поділ на експлуатованих і експлуаторів, підлеглих і командуючих, хоче єдиної школи за метою, єдиної по духу, хоче, щоб вона була в однаковій мірі, не тільки юридично, а на ділі, доступна для всіх, щоб це не була школа, яка виховує або «робочі руки», або панів і чиновників, а школа, в якій би кожен вчився праці однаково як фізичної, так і розумової, в якій би він вчився бути господарем життя, творцем її.

Створити таку школу можна лише спільними зусиллями вчителів і пролетаріату.

УЧИТЕЛЬ І НАСЕЛЕННЯ

«Який учитель, така й школа» — цю істину прекрасно знало самодержавство і тому найпильнішу увагу звертало на добір учителів.

Кадри народних учителів готувались головним чином в учительських семінаріях, метою яких було виробити з учнів вірних слуг самодержавства, які б служили йому не за страх, а за совість. Семінарія не розширювала горизонту учнів, не давала їм тих знань, які могли б освітити для них зміст усього навколишнього життя. Із семінарій виходили вчителі, які могли, можливо, вчити дітей грамоти, граматики, слов'янського читання, але не могли внести світло знань в їх глухі кутки, в яких їм доводилося вчителювати і в яких населення так безвихідно мучилося своєю темнотою. Без газет, без книг вони часто забували і те, чого навчалися в семінарії. Це була не їхня провина, а їхня біда.

Наче вогню, боявся уряд «неблагонадійних» учителів. Від кожного вчителя вимагали подання свідоцтва про благонадійність, що видавалося поліцією. Проте, не довіряючи цілком проникливості поліції, уряд влаштовував нагляд за кожним кроком учителя. Інспектор розпитував учнів, стараючись побічно випитати у них, чи не проходили вони чогось зверх програми, чи не говорив учитель чогось недозволеного. Крім інспектора, за вчителем слідкував батюшка, спостерігаючи, чи досить ретельно виконує вчитель усі церковні обряди, чи не вільнодумець він; наглядав урядник і наглядав багатій,

дивився, чи достатньо шанобливий учитель до начальства і сильних світу сього, чи не водиться з біднотою і чи не слухає голоту.

Становище вчителя було надійним лише тоді, коли в нього була «рука». І вчитель прагнув здобути заступництво поміщика, попа, урядника. Зближення з цими особами, яке йому диктувало почуття самозахисту, віддаляло його від народних мас, виривало між ними прірву.

У минулому народники, а потім народовольці ходили в народ, і вчителювання було одним із способів зближення революційної інтелігенції з народом. Цього зближення страшенно боявся уряд, всіляко намагався перешкодити йому. Досить було вчителеві здобути вплив на селі, щоб його під тим чи іншим приводом переводили на нове місце.

Уряд прагнув зробити вчителя чужим народові. Довгий час це погано вдавалося. Але після 1906 р. почалася ґрунтовна чистка серед учителів, тисячі їх пішли на заслання, а частину, що залишилась, постаралися всіляко «обробити». І те, чого не могло зробити самодержавство — спорудити стіну між учителем і народом, — допомогла самодержавству зробити буржуазія. Педагогічні журнали, що проникали в учительське середовище, потроху вливали в учительські маси отруту кадетського світогляду, привчали дивитися на все крізь кадетсько-ліберальні окуляри, і це більш ніж щось інше зробило народного вчителя чужим населенню. Згуртування учителів у Всеросійську учительську спілку не допомогло справі в цьому розумінні, а ще погіршило її, бо на чолі спілки стали люди, по суті ворожі лівим течіям, близьким народові. Учительська рада¹ набула особливо сильного впливу через розпорошеність учительських мас, що не давало можливості чинити опір впливові ради. Рада ж щосили намагалася підтримувати в масах кадетський, правий настрій.

Прийшла революція і виявила всю ту безодню, яка утворилася між учительством і народом. Учительство не відчувало духовного пробудження мас, що відбувалося, це пробудження його не радувало, а лякало. На III з'їзді

¹ Рада Всеросійської учительської спілки (ВУСу).— *Ред.*

Рад, на секції народної освіти, делегати розповідали, як під час виборів у Законодавчі збори вчителі закликали через дітей голосувати за кадетів, як дорікали учням за те, що їхні батьки подавали голоси за ліві партії. Розповідали, як мало розвинені вчителі в багатьох місцях і зовсім не розуміють тих питань, які тепер там пристрасно обговорюються на сходах.

Якщо Лютнева революція викликала в учительстві мало співчуття, то Жовтневу вони зустріли вкрай вороже, і в дуже багатьох місцях почався вчительський саботаж, закрилися школи, вчителі й діти сиділи вдома. Та саботаж, завдавши великої шкоди справі народної освіти, не міг повернути назад колесо історії. Саботаж зламано, і серед народних учителів настроїв почав змінюватись.

По суті кажучи, народний учитель близький до народного середовища, здебільшого він зв'язаний з ним тисячами ниток, і безодня між учительством і народом була створена штучно, з певною метою. Нові умови засипають цю безодню, і треба створити такі форми спільної роботи учителів з населенням, які поклали б край цій протиприродній незлагоді. Вчителі, що повернулися з фронту і розтлумачують і селянам, і вчителям справжній стан справ, сприяють їхньому зближенню. У цьому зближенні — запорука розквіту школи, запорука піднесення за допомогою загальної енергійної роботи культурного рівня країни, запорука кращого майбутнього; в ньому ж запорука відродження вчительства, роль якого може стати почесною і славетною.

УЧИТЕЛЬСЬКА СПІЛКА І СПІЛКА ВЧИТЕЛІВ-ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТІВ

Царський уряд добирав учителів, які б служили йому не за страх, а за совість. Він засилав і садовив у в'язниці вчителів-соціалістів. Соціаліст міг потрапити в учителя тільки контрабандою, приховуючи свої переконання. Величезна більшість учительського персоналу нічого спільного з соціалізмом не мала.

Однак, оскільки йдеться про вчителів початкових шкіл, більшість їх була настроєна демократично. Належачи здебільшого за своїм походженням до селянства або робітничого класу, вчитель народної школи жив у тій самій обстановці, що й народні маси, близько спостерігав їхнє життя і був тісно зв'язаний з ним. Зрозуміло, що й за настроєм він був ближче до мас. Проте у нього не було достатніх знань — учительська семінарія свідомо давала йому лише крихти знань, та й то фальсифікованих, — і він не міг самостійно розібратися у вихорі подій, що відбувалися.

До вчителя соціалістична преса не доходила, доходила тільки преса урядова, чорносотенна, преса ліберальна, кадетська. Остання ознайомлювала вчителя з новими течіями педагогічної думки, і вчитель звик з обуренням ставитись до урядової преси і співчутливо до ліберальної, кадетської преси. Ще з більшою довірою ставилися до неї вчителі середньої школи, які ближче стояли до правлячих класів. Цілком зрозуміло, що вчительські маси, які звикли довіряти ліберальній пресі в шкільних, педагогічних справах, нічого не зуміли протиставити

кадетським наклепам на більшовиків. На події вони довго дивились крізь кадетські окуляри. Ось чому до Ради Всеросійської вчительської спілки вони обрали людей, безумовно вороже настроєних до Радянської влади. Це було в квітні 1917 р. Але відтоді багато збігло води; вчительські маси не могли залишатися осторонь життя і побачили багато такого, чого не бачили і не розуміли раніше. Настрій, ворожий Радянській владі, в масах учителів початкових шкіл почав змінюватися; вчительство стало ґрунтом, багатим для засіву на ньому соціалістичних ідей.

Спілка вчителів-інтернаціоналістів являє собою ту групу учителів, яка проводить серед учительства пропаганду соціалізму і інтернаціоналізму. І оскільки ця група виконує цю роль, вона є дуже цінною.

Яке ж наше ставлення до Всеросійської учительської спілки і до вчителів-інтернаціоналістів?

Тепер Всеросійська учительська спілка займає щодо Радянської влади безумовно ворожу позицію, спираючись при цьому на гірші елементи вчительства, що лишилися в спадщину від старого режиму. І оскільки ВУС додержується цього погляду, комісаріат не може проводити з нею ніякої роботи, навіть з суто економічних питань.

У місцевих учительських спілках у дуже багатьох місцях ставлення до Радянської влади вже зовсім інше, ніж у Всеросійської учительської спілки. Вчителі почали розуміти, що вчительство повинно не перешкоджати будувати нове життя, а допомагати цьому будівництву, брати в ньому найактивнішу участь. До таких спілок і ставлення Радянської влади зовсім інше. Радянська влада цінує професійні спілки вчителів, бо розуміє, яке величезне значення може мати колективна робота вчителів у створенні нової школи. Вона зацікавлена в тому, щоб ці професійні вчительські спілки поширювалися й міцніли і розвивали найенергійнішу діяльність. Спілка вчителів-інтернаціоналістів може допомогти вчительству вийти на широкий шлях співробітництва з Радянською владою.

Та вона може зробити це тільки тоді, коли існуватиме як група всередині загальної професійної спілки вчителів. (Такі групи завжди існували в учительській

спілці. Після останнього з'їзду створилася, наприклад, всередині вчительської спілки група вчителів соціал-демократів). Це, звичайно, утруднюється тим фактом, що вожді Всеросійської вчительської спілки зробили все, щоб нацькувати на вчителів-більшовиків усю масу вчительства. Були випадки виключення вчителів з учительської спілки за їхню належність до більшовизму. Певна річ, це примусило Радянську владу взяти під захист переслідуваних і підтримати об'єднання вчителів-інтернаціоналістів. Це було цілком нормально.

Проте не слід ставати на шлях протиставлення вчителів-інтернаціоналістів усім іншим учителям, на шлях надання їм особливих, виключних привілеїв. Це може дуже утруднити пропаганду інтернаціоналістських ідей серед учительства, пробуджуючи недовір'я до інтернаціоналістів, створюючи відчуженість між ними і рештою вчительства. Було б величезною помилкою, якби вчителів-інтернаціоналістів приймали, наприклад, на вчительські посади, не беручи до уваги їхню педагогічну підготовленість, або коли б учителів-інтернаціоналістів ставили якимись оцінювачами придатності інших учителів, цензорами над їхніми політичними поглядами. Це був би моральний крах організації вчителів-інтернаціоналістів. Це перетворило б їх у групу, до якої заради матеріальної зацікавленості примазувалися б різного роду безпринципні суб'єкти, що шукають тепленьких місць. Ці люди повністю підірвали б авторитет учителів-інтернаціоналістів, скомпрометували б їхні ідеї, опошлили б їх.

Однак учителі-інтернаціоналісти, треба сподіватись, розуміють це і на своєму з'їзді сконструюються як ідейна група, що ніякими особливими привілеями не користується, група, якій тоді буде призначено відіграти велику роль у духовному відродженні, в духовному піднесенні всеросійського вчительства.

Коли читаєш «Новую жизнь», вкрай дивує психологія людей, які пишуть у ній. Багато з її співробітників — марксиста, безсумнівно, інтернаціоналіста, але, читаючи їх статті, мимоволі хочеться спитати словами Некрасова: «Як дійшла ти життя отакого?!» Тому що для соціаліста, для марксиста не може бути більшого падіння, як намагатись власними руками зміцнити позицію своїх класових ворогів і підірвати, ослабити позицію робітничого класу, який взяв у свої руки владу. Новожитненці — люди недурні, але люди без почуття перспективи, вони не бачать того, що тепер бачить кожен, хто «навіть не вчився в семінарії», а саме, що точиться боротьба не на життя, а на смерть між прибічниками буржуазного ладу і між прибічниками нового, соціалістичного ладу, що зароджується. Спитайте новожитненця, чи хоче він, щоб Скоропадські і К⁰ наклали свою руку на робітничий клас і селянство, чи хочуть вони віддати пробуджені народні маси в кабалу колишнім панам, вони цілком щиро скажуть, що ні. Однак того, що, коли прибічники буржуазного ладу згублять Радянську республіку, то народ буде зігнуто в дугу, вони не хочуть бачити. І от у той час, коли йдеться про життя і смерть, коли, ставши до лав працівників Радянської республіки, вони могли б їй допомогти, ці колишні люди вдаються до нескінченного розумування на тему «Яка ж то річ мотузок?» і силкуються довести, що Радянська республіка не той мотузок, який може витягти з пекла імперіалізму Росію, що гине.

Мовляв, не так він сплетений, і так вони з усієї своєї слабої силюнки допомагають буржуазії перервати цей мотузок. І тому немає такого лиха для країни, немає такої поразки Радянської республіки, з приводу якої «Новая жизнь» не тріумфувала б, немає найбруднішого наклепу, який, захлинаючись, не поширювала б ця «глашатайка» істини.

Стаття Євг. Рудневої «Вчителі-інтернаціоналісти і вчительський з'їзд», вміщена в «Новой жизни» від 15 червня, дуже характерна для цієї газети. Рік тому Євг. Руднева, наскільки пригадується, була інтернаціоналісткою. Тоді я зустрічала її в групі вчителів соціал-демократів, і тоді я не пригадую, щоб між нами були розбіжності відносно того, що обов'язок учителів соціал-демократів інтернаціоналістів — провадити найенергійнішу пропаганду проти тієї проповіді шовінізму, яку провадили пани Золотарьови і К°, проти їхнього згубного впливу на вчительські маси. Тоді про це суперечок не було. Та відтоді багато збігло води, і в багатьох тодішніх соціал-демократів безслідно зник їх класовий погляд на речі. Чорне для них стало білим, кадетська лінія лїбою, єдино правильною. Євг. Руднева в своїй статті і словом не згадала про те, куди ведуть учительство, цю розпорошену демократію, організовані кадетські верхи. Мабуть, вони ведуть його туди, куди хоче цього Євг. Руднева, інакше вона б хоч словом згадала, що школа, наприклад, не повинна бути національною, як це пропонують усі буржуазні педагоги, як це пропонував Вахтеров. Про суть справи Євг. Руднева мовчить і всіляко вихваляє «ділову атмосферу» з'їзду, що провів благотворну велику роботу. Зате з глибоким обуренням говорить вона про вчителів-інтернаціоналістів, які насмілилися виступити на з'їзді від імені спілки цих учителів. За її словами, учителів-інтернаціоналістів невелика жменька, і вчительське середовище надійно заброньоване від впливу інтернаціоналізму.

І колишня інтернаціоналістка несказанно цьому рада. Хай живуть кадетські лідери вчительства та іже з ними і геть каліфів на годину, більшовиків, які на ділі довели свій інтернаціоналізм!

Євг. Руднева щось чула про мої незгоди з тактикою тт. Познера і Лепешинського, які виступали на з'їзді.

Вона хоче похвалити мене за це. Але людей з табору ка-ліфів на годину не варто хвалити, можна помилитися. Я не менше тт. Познера і Лепешинського вважаю фальшивою кадетську ідеологію, не менше їх хочу, щоб маси вчительства звільнилися від шкідливого впливу кадетських та скадечених верхів і стали переконаними інтернаціоналістами, і навіть не тільки інтернаціоналістами, а комуністами-більшовиками. Я не можу цього не хотіти, бо вважаю цей погляд найправильнішим. Я, як і тт. Познер та Лепешинський, хотіла вирвати Всеросійську учительську спілку з-під впливу її теперішніх верхів. Та я давня розкольників і вважала більш раціональним підірвати ВУС зсередини. По-моєму, треба було переконувати всіх учителів, які стоять на платформі Радянської влади — а серед учителів народних шкіл тепер таких дуже багато, мабуть, більшість,— не виходити з ВУСу, поїхати делегатами на з'їзд, там згуртуватись і розвинути повністю свою платформу. Тоді було б видно, якими є справжні сили інтернаціоналістів. Та хоч би якою була тактика, початковий учитель за своїм походженням і за умовами життя близький до народних мас і тому кінець кінцем не може не стати інтернаціоналістом.

ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЙНУ ПОЛІТИКУ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ОСВІТИ

У додатку № 5 до «Известий ЦИК» вміщено статтю т. Альтера «Організаційна політика комісаріату».

Ця стаття порушує такі важливі питання, які погребують найуважливішого, найретельнішого обговорення.

У даній статті т. Альтер говорить лише про внутрішню організаційну політику комісаріату. Все, що він говорить про необхідність так налагодити роботу, щоб кожний гвинтик і кожне коліщатко чудово діяли, щоб кожен знав свою функцію, робив би свою справу і не заважав іншим,— все це істина, що не потребує доказів. Але тут ще немає ніякої «політики». Про працездатність своїх установ дбають однаково і крайні праві, і кадети, і комуністи. Політика починається з того моменту, коли постає питання про те, як організувати установу, а оце «як» залежить від того, задля чого вона організується. Буржуазне суспільство ділиться на пануючі і пригноблені класи. Держава була сумою установ, що мали за мету організувати панування одних класів над іншими. Для цієї мети були створені кадри бюрократії, де строго провадиться поділ на законодавців, розпорядників, начальників і виконавців, що виконують розпорядження, «завдання і доручення» та ін.

Та було б і смішно, і сумно, і прикро, якби пролетаріат, взявши владу, будував свої організації за зразком бюрократичних установ буржуазії. Пролетаріат взяв владу не для того, звичайно, щоб стати просто на місце буржуазії і перетворитися в пануючий і гноблячий клас,

а для того, щоб знищити всяку експлуатацію, всяке панування, всяке гноблення.

А для цього йому потрібні зовсім інші органи управління, ніж ті, що були потрібні буржуазії. Щодо цього, то йому треба вчитись не в буржуазії, а в революційного пролетаріату передових країн, яким, наприклад, був паризький пролетаріат, що скинув стару владу і організував Паризьку комуну.

Висвітлюючи події того часу, Маркс писав: «Комуна повинна була бути не парламентарною, а працюючою корпорацією, яка в один і той же час і видає і виконує закони»¹. Комуна — тобто сума її урядових установ.

Ленін у своїй книзі «Держава і революція» пише: «Продажний і прогнилий парламентаризм буржуазного суспільства Комуна замінює установами, в яких свобода слова і обговорення не вироджується в обман, бо парламентарії повинні самі працювати, самі виконувати свої закони, самі перевіряти те, що виходить в житті, самі відповідати безпосередньо перед своїми виборцями. Представницькі установи залишаються, але парламентаризму, як особливої системи, як поділу праці законодавчої і виконавчої, як привілейованого становища для депутатів, тут *немає*»². І далі Ленін розвиває ту думку, що прямим черговим завданням революційного пролетаріату є поступово зводити нанівець будь-яке чиновництво, відкинути «начальствування» і звести всю справу до організації пролетарів.

Народний Комісаріат освіти досі так і розумів своє завдання. Йому було легше, ніж будь-якому іншому, завдяки характерові його роботи, скасувати всяке «начальствування», знищити у себе всякий бюрократизм. Організаційною метою його роботи було створити з себе ідейне ядро, навколо якого згуртувалися б усі працівники, всі установи, що працюють у цій галузі; згуртувалися б пролетаріат і селянство, які прагнуть до освіти і організовані для цієї мети в ради народної освіти. Тільки таким шляхом — вважав комісаріат — він може втілити в життя єдину трудову школу, яка змогла б дати

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. I, Держполітвидав УРСР, 1955, стор. 445.

² В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 383—384.

дітям всебічний розвиток, підготувати їх однаково як до фізичної, так і до розумової праці, прищепити навички колективної праці, навички організованого громадського життя; дати дорослому населенню ту загальну і професійну освіту, яка досі була йому недоступною і яка йому необхідна для організації нового, комуністичного ладу.

З таким грандіозним завданням не могла б упоратися ніяка бюрократична установа, накреслені завдання можуть бути лише результатом колективної творчості тисяч працівників. Усякий бюрократизм, усяке «начальствування» не може бути терпимим в середовищі працівників народної освіти, це виразка, яка може зруйнувати весь організм.

Внутрішня організація Комісаріату освіти і була досі побудована так, що кожний його член працював і вночі був законодавцем. Кожний відділ колегіально вів поточні справи і постійно удосконалювався, шукав нових шляхів роботи, міцніше згуртовувався, поліпшував свою організацію. Сама справа, осяяна революційною свідомістю, підказувала, яким річищем повинна йти робота, які норми необхідно виробляти, щоб робота могла правильно розвиватися. Досвід свого відділу завідуючий ніс у Державну комісію, що складалася з усіх завідуючих відділами, які мали однакове право ухвального голосу в обговоренні деталей загального плану роботи та декретів, необхідних для впровадження в життя того чи іншого почину. Саме завдяки такому характерові роботи члени комісаріату особливо близько брали до серця загальний напрям роботи всього комісаріату, стежили за витриманістю і успіхами цієї роботи. Комісаріат був дітищем його членів, витвором їх рук.

Проте досвід показав, що Державна комісія виявилася переобтяженою всякою дрібною роботою, «вермішеллю», яка відбирала в її членів силу-силенну часу і відвертала їх від необхідної колегіальної теоретичної роботи. З другого боку, Державна комісія не могла замінити собою невелику колегію, з якою завжди кожний відділ може порадитися в тій чи іншій важливій справі, обговорити те чи інше важливе, невідкладне питання.

Як сурогат було створено Малу Державну комісію, але її функції не були визначені, а склад часто випадковий. Тому Державна комісія в проекті плану народної

освіти в країні і висунула необхідність створення колегії комісаріату з членів комісаріату, затверджених Раднаркомом, які мають на меті здійснювати цю поточну роботу в справі допомоги відділам, вирішенню спільно з ними найважливіших справ, в справі з'ясування принципіальних питань, що виникають в ході роботи, і в справі підготовки їх для обговорення і розв'язання в Державній комісії, для втілення постанов Державної комісії в життя.

У такому вигляді проект, що є результатом дуже великої колективної праці всього комісаріату, затверджено Раднаркомом. Зрозуміло, існування колегії і Державної комісії (розширеної представниками інших комісаріатів і громадських організацій, які працюють в галузі народної освіти) не виключає того, що допомагатимуть в роботі всякого роду інші комісії, які створюються для тієї чи іншої мети.

Та не встигли ще з «Планом організації справи народної освіти», затвердженим Раднаркомом, ознайомитися товариші на місцях, як т. Альтер пропонує зовсім інший план, що докорінно суперечить усьому попередньому духові роботи комісаріату і перетворює його в суто бюрократичну установу.

«Робочі органи комісаріату повинні розпадатися на дві різні групи: групу органів, що готують і виконують законодавчу роботу й керують усіма загальнодержавними справами комісаріату, і другу групу органів, що виконують організаційну та поточну роботу».

Так хоче витлумачити декрет т. Альтер, який кличе нас «назад, до бюрократизму!» Цим духом пройнято весь проект т. Альтера. Члени колегії, за його планом, перестають бути завідуючими відділами, тісно зв'язаними з поточною роботою. Вони тільки керують, та й керують за старовинними звичаями. За них все роблять інші. «Постійним центральним органом об'єднання, розподілу і напряду роботи є управління справами комісаріату».

Організаційними питаннями колегія не займатиметься, загальні і принципіальні питання розроблятиме і подаватиме на затвердження колегії одна з колегій відділів. Справою колегії буде не працювати, а затверджувати чи не затверджувати. Державна комісія обговорюватиме не ті питання, які їй здаватимуться важливими, а ті, які внесе в порядок денний колегія.

Жива робота перетворюється в бюрократичну установу з начальствуючими, що підписують папери, і виконавцями, яким даються, за висловом т. Альтера, «завдання і доручення». Навіщо ж було й заходжуватися коло цього діла, брати владу, руйнувати старий бюрократичний апарат, щоб створити новий, точнісінько такий самий!

1918 р.

«Вночі всі коти сірі» — говорить прислів'я, і в мороці царського режиму здавалося, що і кадети, і соціалісти в галузі народної освіти хочуть одного й того самого: зробити школу вільною, розумною, доступною для всіх.

Та при яскравому світлі соціального перевороту, який відбувається і який нещадно викриває класову позицію кожної суспільної групи, стало абсолютно ясно видно, що кадетський педагогічний кіт і комуністичний кіт (я беру комуністів як найбільш послідовних, свідомих соціалістів) забарвлені в зовсім різні кольори.

І відмінність виявляється не стільки у відмінності загальних положень, скільки в тому конкретному змісті, який у них вкладається.

Візьмімо приклади:

Чи слід допустити до знань усіх без винятку? «Слід, звичайно!» — скажуть в один голос і комуністи, і кадети.

Але *комуністи* говорять: «Досі школа була класовою; пануючі класи зберігали за собою монополію знання; для широких мас існували лише народні школи, для привілейованого прошарку — порівняно нечисленні гімназії, реальні училища та інші середні навчальні заклади, а також вищі школи. Ці школи готували до інтелігентських професій, готували до того, щоб керувати або допомагати керувати масами. Ми хочемо докорінно реформувати справу, зробити так, щоб не було окремих шкіл для багатих і бідних, а була б для всіх єдина школа».

У ній не вчитимуть всякого непотребу, як раніше в жіночих інститутах учили цвенькати по-французькому, бо вміння цвенькати по-французькому вважалось ознакою належності до освіченого громадянства; або як тепер в гімназіях примушують учнів марнувати цілі роки на вивчення нікому непотрібних латині та грецької і знання цих мов ставлять за невідмінну умову вступу до університету заради створення особливого привілейованого прошарку; в єдиній школі навчатимуть свідомого ставлення до навколишньої природи і громадського життя, навчатимуть колективної продуктивної праці, осяяної світлом знання».

Кадети затушовують, замовчують класовий характер сучасної школи. Вони розуміють єдину школу лише як таку, де програми народної і середньої школи повинні бути погоджені й підігнані так, щоб полегшити найбільш талановитим і обдарованим учням перехід з народної школи в середню. Вони дбають про те, щоб дати можливість цим учням за допомогою середньої школи «вийти з народу» і вище піднятися по суспільних щаблях. Під трудовою школою вони розуміють лише таку, в якій викладання провадиться за допомогою трудового методу, але не як правильно організована продуктивна дитяча праця, осяяна світлом знання.

Візьмімо друге положення: дітям треба викладати тільки істину.

«Само собою зрозуміло!» — скажуть і кадети, і комуністи. Порушено питання про викладання закону божого. На уроках закону божого викладається як *істина*, яка не припускає сумніву, що Ісус Навін зупинив сонце, що Іона три дні пробув у череві кита, що милосердний бог втручається в людські справи і, маючи можливість завдяки своїй всемогутності спинити нечувану бойню, що точиться вже скоро чотири роки, не спиняє її...

Комуністи говорять: «Ми хочемо, щоб дітям викладалася тільки істина, і тому не можемо допустити, щоб заперечення непорушності законів природи і суспільного розвитку приховувалося авторитетом школи. Ми стоїмо за світську школу».

Кадети говорять: «Звичайно, як освічені люди, ми самі цьому вірити не можемо, але треба зважати на народну темноту, релігія дає народові таку втіху, до того ж

релігія — таке чудове виховне знаряддя!» І лише як поступку соціалістам кадети допускають необов'язковість закону божого.

Чи треба виховувати в дітей свідомість того, що всі люди повинні жити, наче брати?

Треба, звичайно.

Комуністи говорять: «Необхідно, щоб дитина зрозуміла, що всі пригноблені, експлуатовані, знедолені — брати. Російському робітникові, з якого вижимають піт, близькі і зрозумілі інтереси і прагнення німецького, австрійського, французького та інших робітників. Усі експлуатовані повинні об'єднатися в єдину дружню братню сім'ю, незалежно від національності, і добитися того, щоб було знищено поділ людей на багатих і бідних, на начальствующих і підлеглих. Люди повинні стати братами насправді, а не конкурувати один з одним, не вихоплювати один в одного шматки, не перегризати один одному горло заради наживи».

«Казна-що! — кажуть *кадети*. — Хіба можна вчити дитину таких речей! Ви вносите політику в школу! Дітей треба вчити любити своє рідне село, свій повіт, свою вітчизну. Навчаючи їх любити свою батьківщину, ви навчаєте їх любити свій народ, свою мову, свою культуру. Тільки пробудіть в них любов до батьківщини, і тоді вони навчаються цінувати її могутність, будуть готові боротися за єдину, велику, могутню Росію. Вони зрозуміють, що для могутності Росії їй треба об'єднатися з Англією і Францією, полюбити ці народи. Об'єднавшись з ними, легко буде розбити вщент підступних німців, і тоді настане на землі мир, людська згода. Усі люди стануть братами...»

Чи треба в школі навчити дітей, як будувати суспільне життя? Звичайно, треба...

Комуністи звертаються до вчителів і кажуть їм: «Товариші вчителі! Перед вами велике, почесне завдання: навчити творити нове, розумне життя, побудоване на загальній дружній братній колективній праці; навчити дітей працювати по-новому, не як найманих рабів, а як господарів життя, членів братньої комуні; навчити їх у своїх діях підкорятися тій внутрішній дисципліні, яка дається ясним усвідомленням того, що благо окремої людини пов'язане з благом цілого, що необхідно в міру

своїх сил і здібностей працювати для цього цілого, словом, навчити їх бути соціалістами. Але для того, щоб навчити всього дітей, треба самому бути соціалістом, причому соціалістом в кращому розумінні цього слова. Вчіться, товариші вчителі, бути соціалістами, тільки тоді ви зможете виконати те завдання, яке покладає на вас нинішній час».

Кадети скажуть: «Навчайте дітей розуміти той лад, який виробили більш цивілізовані країни. Навчіть їх цінувати блага цього ладу. Навчіть їх відповідно до цього їх громадянських обов'язків. Застерігайте їх від захоплення всякими нездійсненними соціалістичними утопіями».

Чи повинен учитель допомагати будувати нову школу?

Комуністи скажуть: «Справа вчителя — добре подумати, якою повинна бути нова школа для того, щоб допомагати людям створювати новий суспільний лад; з'ясувавши собі це, він повинен добиватися, щоб це зрозуміло і населення, повинен пропагувати свої педагогічні ідеї, агітувати за них. Він повинен будувати нову школу разом з населенням, закликаючи його до активної участі в будівництві цієї нової школи, бо тільки тоді школа буде тісно зв'язана з життям, тільки тоді вона буде не школа учоби, а школа-майстерня, школа-поле, школа-життя».

Кадети говорять: «Школа повинна бути автономною, вчитель мусить бути в ній єдиним повновладним господарем, і ніхто, навіть організоване населення, не має права втручатися в те, що робить учитель».

Отже, в будь-якому питанні в кадетів і комуністів різні погляди. Кожна школа, хоч би вона й не мала назви єдиної трудової і т. п. школи, являтиме собою щось зовсім інше, ніж комуністична школа; кадети та їхні підголоски і комуністи й ті, хто їм співчуває, хочуть двох зовсім різних шкіл.

ПРО СПІЛЬНУ РОБОТУ КОМІСАРІАТІВ

Жива справа згуртовує працівників, хоч би до якого відомства вони належали.

Десятки тисяч безробітних підлітків тиняються без діла у Москві, вони зареєстровані на біржі праці, їм видають там обід, але роботи для них знайти не можуть; підлітки, жінки більше за всіх терплять від безробіття, зв'язаного з переходом на мирне становище. А в південних губерніях (Орловській, Тамбовській та ін.) нема робочих рук, нема кому збирати плоди в садах, нема кому допомагати працювати в полі, реквізовані маєтки занедбано, нема кому працювати... В осіб, що працюють серед робітників-підлітків по влаштуванню для них клубів, шкіл та ін., виникла думка послати безробітних підлітків на південь. Культурно-освітня організація при Московській Раді депутатів разом з евакуаційною комісією провела велику попередню роботу: вияснила, куди, скільки, на які роботи можна послати дітей, потім прийшла до нас у позашкільний відділ по допомогу. Спільно підбрали групу керівників-однодумців — прихильників трудової, вільної школи — частина, що добре знає сільське господарство, є серед них навіть агроном; публіка, що має підхід до дітей, яка, очевидно, зуміє незабаром завоювати їхнє довір'я. Підбирається бібліотека, заготовлюється все необхідне для від'їзду, розпочався медичний огляд і прийом підлітків 13—16 років. Діти виснажені, слабенькі, але на повітрі, при кращому харчуванні скоро відійдуть, поздоровішають... Чим більше вивеземо дітей,

тим краще. Там на них уже чекають комісари земельних справ... Не було коштів на вивезення дітей. Назустріч пішов Комісаріат праці, дав на вивезення безробітних підлітків сто тисяч і надіслав свого представника. Комісаріат земельних справ дасть агрономів, представник від нього зробить доповідь керівникам про трудові землеробські комуни, буде обмін думками про те, як пояснити дітям усе значення цих комун... Кипить справа, а водночас налагоджуються спільні дії комісаріатів.

З Комісаріатом праці треба разом вирішити питання про позашкільну професійну освіту; поза професійними спілками, що групуються навколо Комісаріату праці, це питання не може бути розв'язане...

З Комісаріатом земельних справ необхідно налагодити постійний контакт. Для бібліотек нам потрібні комплекти брошур і книг з сільського господарства, підібрати які доручено Комісаріату земельних справ. Для Комісаріату земельних справ надзвичайно важлива робота нашого кінематографічного відділу. Ми хочемо ввести землеробство як обов'язковий предмет в єдину трудову школу. Нам потрібна найенергійніша допомога Комісаріату земельних справ. І так на кожному кроці.

Спільними зусиллями комісаріатів швидше пощастить налагодити справу народної освіти.

Ніколи, мабуть, так гостро, так хворобливо не відчували маси тієї істини, що знання — сила. Саботаж інтелігенції був уроком надзвичайно яскравим, який наочно показав масам, що вони доти не стануть господарями життя, поки знання не перестануть бути привілеєм буржуазії та її прислужників. Через це тепер у нас таке нестримне прагнення до знання. Цього ніхто не стане заперечувати, принаймні з тих, хто має очі. Але «мертвий хапає живого», і давня звичка дивитися на народ як на малу дитину заважає діячам народної освіти зрозуміти, що тепер найпотрібніше в галузі народної освіти. Це стосується почасти і радянських працівників, почасти і працівників так званих «громадських» організацій (термін застарілий, що виріс з протиставлення бюрократичним урядовим установам, де інтелігенція, «громада», не мала голосу, не мав його також і сам обслуговуваний «народ»).

Народний комісаріат освіти порушив питання про ради народної освіти. І як ставляться до цієї спроби організувати самодіяльність мас у справі народної освіти, залучити маси до планомірної роботи над правильною постановкою цієї справи ті, хто працює тепер у галузі освіти? Чи є ради народної освіти в Москві, Петербурзі, Московській губернії, повіті, в ряді інших міст, повітів, губерній? Лише де-не-де виникають ці ради, незважаючи на декрет, в якому йдеться про необхідність негайно організувати їх усюди. Чому так туго проходить

утворення рад народної освіти? Інертні маси? Аж ніяк! Не хочуть працювати в радах учителів? Хочуть. Але багато комісарів ще не можуть звільнитися від старих поглядів на масу як на об'єкт інтелігентського опікування, як на малу, нерозумну дитину. Влаштуємо раду, а вона обере чорносотенних учителів, попів, куркулів; із школи зроблять казна-що, перестануть слухати Радянську владу, виконувати декрети...Облиште всі ці побоювання, товариші! Ніхто собі не ворог, оберуть, може, спочатку чорносотенного вчителя, а незабаром побачать, що в сусідньому селі, в якому вчитель нового гарту, справа посувається зовсім по-іншому, і наступного разу, повірте, вже оберуть кого потрібно: йдеться про їхніх дітей. Ми не боялися здійснити революцію, не боїмося народних мас, не боїмося того, що вони Ради не так оберуть, попів туди посадять, ми хочемо, щоб маси керували країною, самі були собі панами. Вовків боятися — в ліс не ходити. Ми глибоко переконані, що справа народної освіти повинна бути справою рук самого народу. Це має бути першим лозунгом кожного комісара, який розуміє, що таке Радянська влада, розуміє її суть. Ми надто мало звертаємо уваги на *пропаганду* ідей народної освіти в масах, на самоорганізацію мас для цієї мети. Ми постарому гадаємо, що коли ми не жалітимемо себе і день і ніч працюватимемо на благо народу, то цього й досить. Цього замало. Наше завдання — допомогти народові на *ділі* взяти свою долю у власні руки.

Не подумайте, що недовір'я до народних мас, недовір'я несвідоме, виховане колишнім ладом, таке, що накладає на дії людини свою печать всупереч його волі, властиве тільки радянським комісарам. На те, що в дехого воно є, не можна закривати очі. Треба щиро про це сказати і треба з цим боротися радянським працівникам якнайенергійніше. За Радами — майбутнє, і Радянська влада повинна бути бездоганною у всіх відношеннях. Недовір'я до мас ще набагато сильніше, тривкіше в так званих «громадських» організаціях. У них є свої традиції. Гнобленню самодержавства, що не давало дихати, вони протиставляли самодіяльність інтелігенції, самодіяльність «громади». Тепер питання стоїть в іншому плані. Самодіяльності «громади» необхідно протиставити самодіяльність трудящих мас. Коли Центральний робітничий

кооператив пропонує створювати ради народної освіти з представників усіх громадських, класових і приватних організацій позашкільної освіти, то що це значить? Це значить, що в раді переважатимуть не ті, хто потребує позашкільної освіти, а ті, хто проводить серед них роботу, хто їх опікає духовно.

Адже так виходить? Це та сама опіка, те саме недовір'я до маси...

Ні, це говорить у вас «ветха людина». Давайте спрямуємо всі зусилля на те, щоб допомогти трудовому народові взяти знання в свої руки, організуватися так, щоб ніхто ніколи не міг уже зробити знання привілеєм пануючого класу!

ЩЕ КІЛЬКА СЛІВ ПРО РАДИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Учителі й учительки, які приїздять з провінції, нерідко скаржаться на те, що декрет про скасування викладання в школі закону божого поставив їх у дуже скрутне становище. Комісари вимагають, щоб у школах закону божого не було, а батьки, особливо старшого віку, загрожують побити вчительку, якщо вона скасує загальну молитву і не вчитиме дітей молитов, церковнослов'янського читання, священної історії. І от учителька зовсім не знає, як бути: буде вчити дітей закону божого — втратить місце, не буде — поб'ють і не пустять дітей до школи. Як бути?

Відділи народної освіти (а там, де їх немає, комісари) неправильно розуміють своє завдання, коли вважають, що їхня справа просто розпорядитися, щоб закон божий було скасовано у школі. Це, звичайно, найлегше — написати наказ учителям, та й по всьому. Підкоряйся.

Проте накази хороші тоді, коли є можливість їх здійснити. І комісари, які обмежуються лише наказами, погано розуміють своє завдання. Щоб декрет було втілено в життя, треба проводити за нього посилену агітацію, і агітацію вперту, невтомну, щоб населення зрозуміло декрет і не чинило опору його здійсненню. Звичайно, така агітація іноді буває досить важка, населення ставиться до неї вороже. (Бувало, що навіть били агітаторів, які виступали за світську школу). Та без підготовки населення цього заходу не здійснити. Відмовлятися Радянській владі від агітації, тому що це важко, і звалювати

всі труднощі на вчителів не слід. Справа набагато полегшилася б, якби були вже створені ради народної освіти. На засіданнях ради (а вона складається головним чином з представників населення) треба було б якнайдокладніше розглянути питання про світську школу: переконати представників населення в правильності вилучення закону божого з числа навчальних предметів. Якби делегати, послані в раду, переконалися, що світська школа справді краща, вони б зробили доповіді організаціям, що їх послали, і, таким чином, постанова про вилучення закону божого з числа навчальних предметів не була б ухвалена без відома населення, а з його згоди. А коли б вони залишилися при своїх переконаннях, що світська школа неприйнятна, то це питання треба було б поставити в Раді депутатів і там його вирішити. У всякому разі, відділ чи комісар не може обминути труднощів тим, що перекладе всю відповідальність на вчителя і запропонує йому виплутатися з скрутного становища, як той хоче. Це не розв'язання питання, і так світської школи ми не створимо. Треба ставити якомога ширше агітацію за світську школу, пропаганду її.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

У № 10 нашого додатку «Народное просвещение» вміщено звіт про I Всеросійський з'їзд учителів-інтернаціоналістів. Моя доповідь про школу і державу і особливо мої заперечення т. Познеру дуже перекручені, і цим листом я хочу поновити їх істинну форму.

Доповідь викладено так, що з неї випав увесь зміст. Наприклад, я дуже довго і докладно спинялась на думці, що в буржуазній державі — однаково, республіці чи монархії — школа є справою рук буржуазії, служить її інтересам і має яскраво виявлений класовий характер. Буржуазний уряд суворо стежить за тим, щоб у школі панував бажаний йому дух: він ретельно добирає кадри учителів з найбільш слухняних і старанних, регулює кожен їхній крок за допомогою адміністративних розпоряджень і суворого інспекторського та всякого іншого нагляду. Тим часом, судячи із звіту, я сказала: «Буржуазний вплив і адміністративне втручання дає себе взнаки в західноєвропейській школі і тепер». Це щось зовсім інше.

Я говорила, що народові ніхто не дасть тієї школи, яка йому потрібна, «ні бог, ні цар і не герой», що добиватися правильної постановки шкільної справи йому доведеться самому, «своєю власною рукою». Цієї думки в доповіді немає. З приводу рад народної освіти я говорила, що ці ради є чудовим засобом пропаганди педагогічних ідей, чудовим засобом збудження активного інте-

ресу народних мас до шкільної справи, надання масам можливості навчитися бути господарями в цій справі. У звіті доповідь закінчується словами: «Дуже важливо провести децентралізацію шкільного життя. Ось чого ми повинні прагнути». Я говорила не те. Я говорила, що в галузі шкільної справи дуже важливу роль відіграє особа вчителя, його ініціатива, велику роль відіграють місцеві й побутові умови і особливо умови праці населення, смішно було б і неприпустимо прагнути того, щоб постригти всі школи під один гребінець, що вчителів треба обирати на місцях і поставити школу під нагляд самого населення, а не центральної влади.

Щодо моїх заперечень т. Познеру, то й вони викладені неправильно. Загалом вони зводилися ось до чого.

За царизму соціалісти надто мало цікавилися питаннями народної освіти, відчуючи себе безсилими змінити становище. Вчительські маси були обізнані лише з двома поглядами — передовим, ліберально-кадетським, і реакційним, урядовим.

У політичних питаннях учительська маса розбиралася погано і загалом співчувала антиурядовому поглядові ліберальних на той час вождів Всеросійського вчительського з'їзду, яким звикла вірити. Лютнева, а особливо Жовтнева революція втягла в революцію геть усе, в тому числі і вчительську спілку, вожді якої зайняли ворожу щодо Радянської влади позицію. Вчительські маси за звичкою пішли за ними. Та незабаром навколишня атмосфера, близькість учителя до народних мас примусили значну частину вчительства змінити своє ставлення до Радянської влади, народний учитель масово вийшов з-під впливу Всеросійської учительської спілки, і лише вчителі середньої школи ще вірні йому.

Відзначаючи цей перехід широких мас народних учителів на бік Рад, я говорила, що ми тепер сильніші за вчительську спілку і якби розгорнули енергійну пропаганду серед народних учителів за те, щоб вони їхали на Всеросійський учительський з'їзд і там захищали свої погляди, то мали б на з'їзді більшість і викрили б усю слабкість вождів Всеросійського вчительського з'їзду, морально підірвали б весь їхній вплив.

Про спілку вчителів-інтернаціоналістів я говорила, що вона повинна залишатися ідейним пропагандистським

ядром, яке зуміє, виходячи з інтересів учительства, широко провести серед нього пропаганду ідей інтернаціоналізму і соціалізму. Показати вчителю, що заповітні мрії кращих педагогів здійсненні лише при соціалізмі — таке завдання групи вчителів-інтернаціоналістів.

1918 р.

ІДЕАЛИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

(ПРОМОВА НА КОНФЕРЕНЦІ ПРОЛЕТАРСЬКИХ
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ)

Навколишнє середовище має величезний вплив на виховання людини, тому реорганізація суспільного ладу має в справі виховання величезне значення. Але ми говоритимемо про виховання у вулчому розумінні, маючи на увазі організований виховний вплив на наше підростаюче покоління. Йому треба дати широке суспільне виховання, а для цього школи повинні бути суспільними. Ідеї про панування робітничого класу вже глибоко проймають підростаюче покоління. Ми бачили, як у Петрограді ходили юнаки на Марсове поле і виголошували промови про те, що робітничому класові належить панувати. Говорили це часто підлітки 13—14 років, і було видно, як при цьому їх глибоко захоплюють ці ідеї.

Виховувати — значить планомірно впливати на підростаюче покоління з метою дістати певний тип людини. Звичайно, ідеали виховання дуже різні залежно від еволюції життя, і можна простежити зміни в ідеалах виховання, але це не входить у мої завдання. Відмічу лише, що перед нами з особливою силою постали ідеї соціалістичного суспільного виховання, — виховання домашнє дедалі більше відходить на задній план. Треба відзначити, що буржуазія організувала суспільне виховання так, щоб дітям буржуазії дати одне виховання, яке вона вважала придатним для своїх дітей, а робітничому класу дати зовсім інше виховання. Якщо ми подивимося на школи, як вони існують у Західній Європі, то побачимо, що виховання має яскраво буржуазний кла-

совий характер. Є школи, що існують для дітей чорної кості, і є школи для дітей білої кості. Всі школи, призначені для величезної маси трудящих, являють собою виховні заклади, мета яких виховати покірних підданих, осіб, потрібних буржуазії. Буржуазія давно усвідомила, що завдяки загальній шкільній повинності вона має всіх дітей пролетарів у своєму розпорядженні. Відомий педагог Кершенштейнер цілком відверто говорить: «Важлива не та сума знань, яку дасть початкова школа, а те, щоб ця школа виховала робітників. Необхідно привчити дитину до безумовної покори, до того, щоб вона точно й акуратно виконувала дані їй завдання. Необхідно привчити до послужливості». Ось ті завдання, які ставить собі буржуазна школа, і це не тільки в Німеччині, а також і у Франції і в демократичній Швейцарії: там школа особливо типово буржуазна, незважаючи на те, що країна найбільш демократична. Істотних знань, які давали б людині можливість свідомо ставитися до навколишнього світу, там дітям не дають. Мені довелося бути в одній швейцарській школі, і в IV класі діти писали під диктовку, складаючи вголос букви. Це показує, які мізерні знання дають швейцарські школи.

Крім того, дітям даються не ті знання, які справді потрібні, а дається надзвичайно докладно всякий мотлох, який тільки засмічує голови; в природознавстві, наприклад, вчать назви всіляких риб, метеликів, все, що треба взяти пам'яттю, але що для розвитку немає ніякого значення. Отже, школа за 8 років істотних знань не дає, а лише дресує дітей. Це свого роду дресувальні заклади. На перший план висувається принцип покори; якщо ж дитина сліпо не підкоряється вчителю, то починається биття.

Буржуазна школа ставить за мету виховати певні погляди. Ми бачимо, як, наприклад, на уроках історії все зображується як безперервний ряд війн, у яких виступають національні герої, їх прославляють, до інших народів прищеплюють ненависть. Це робиться і на уроках історії, і на уроках моралі, на яких учитель, розмовляючи з учнями, намагається виховати в них буржуазні погляди. Словом, школа виконує своє завдання: проїняти своїм духом. У Л. Толстого є оповідання про те, як він хотів у свою школу взяти сина прасола-торговця. Але

торговець відповів йому: «Я не можу дати вам свого сина, бо я повинен проїняти його своїм духом». Так виховуються діти трудящих.

Зовсім іншу мету ставить буржуазія при вихованні своїх дітей. Якщо ми візьмемо школи, які поширилися за останній час,— так звані сільські виховні гімназії,— то побачимо, що ці школи влаштовані за останнім словом науки, з повним комфортом. Діти живуть на лоні природи, відірвані від повсякденного життя, вони живуть у таких умовах, що їм не доводиться спостерігати повсякденного життя, вони поставлені під скло. Діти проходять усі науки. Там є і праця, але праця іграшкова: хлопчик, син багатія, садить на грядку капусту і вирощує її, щоб потім продати її за кілька копійок куховарці. Це називається педагогічною працею, але вона не має виховного значення. Школа, яку створила буржуазія, є похідною буржуазного ладу. В ньому наука — розумова праця — відділена безоднею від фізичної праці. Ще Лассаль говорив про необхідність поєднання праці з наукою. Буржуазія ж, навпаки, намагається їх роз'єднати. Трудовій масі дістаються лише недогризки знань, а люди, які ніколи не займалися фізичною працею, сидять в університетах, в учених академіях і розробляють різні наукові питання. У школі фізична праця не має ніякого значення або має якесь педагогічне або ж гігієнічне значення. В проспектах сільських гімназій говориться: «Ці школи розраховані на тих, хто відіграватиме роль у великій промисловості і торгівлі, стане адміністратором де-небудь в Індії чи управителем у далекій колонії». Словом, тут виховуються люди з сильним характером, з серйозними знаннями, але такі, що свідомо відрізані від широких народних мас, живуть відірвано від життя. Так звані середні школи, які є в Західній Європі, покликані виховувати кадри бюрократії. Педагог Паульсен писав: «Наша середня гімназія має на меті виховати чиновника, підлеглого; їхніми головними керівниками є буржуазна молодь, вихована привілейованими навчальними закладами і школами, а їхніми виконавцями і помічниками в керуванні є ті, хто закінчив середні навчальні заклади». Так побудована народна освіта в буржуазних країнах, причому вчителі виховуються на буржуазних поглядах. Їх суворо фільтрують, щоб не могли потрапити в народну

школу вчителі, які мають широкі погляди на життя, вчителі-соціалісти.

Дуже характерним є ставлення французького уряду до учителів-синдикалістів, які прийшли до висновку, що їм треба тісніше злитися з народними масами. Учителі-синдикалісти вирішили, що коли вдень вони вчитимуть дітей робітників, то вечорами треба йти в робітниче середовище і разом з батьками обговорювати, як треба поставити школу, щоб вона була такою, якою вона повинна бути для того, щоб дати народним масам справжнє знання, справжнє виховання. І от коли вчителі-синдикалісти натякнули, що вони хочуть увійти в бюро праці, то почалися переслідування. Клемансо відверто заявив: «Ви — не більш як урядові чиновники і повинні здійснювати ті ідеї, які хоче впровадити в народні маси уряд». Багато вчителів було переведено в глухі місця, багато звільнено зі служби. Буржуазний уряд побоюється єднання між учителями і населенням.

Тепер, коли ми вдамося до соціалістичних ідеалів виховання, то побачимо, що вони прямо протилежні ідеалам буржуазного виховання. Молодь необхідно виховувати в соціалістичному дусі, тому що ми стоїмо напередодні всесвітньої соціалістичної революції. В «Комуністичному маніфесті» Маркс і Енгельс писали: червоний привид революції віє над Європою. Тепер це стало ще реальнішим. Крізь кривавий туман світової війни вимальовується контур світового соціалізму. Керівники капіталістичного світу чудово зрозуміли, що для того, щоб провадити цю війну, необхідно по-новому організувати виробництво. Виробництво, побудоване на конкуренції, не підходить до воєнного часу. В Німеччині організація виробництва є свого роду «державним соціалізмом»: від вільної конкуренції там перейшли до планомірної організації. Таку планомірну організацію намагалися створити й інші країни. Але той «державний соціалізм», який найбільше намітився в Німеччині, цей «соціалізм» швидко пережив себе в обстановці світової війни. Є прислів'я: «Мертві мчать щодуху», так і «державний соціалізм»; він швидко сам себе дискредитував, організація планування в інтересах пануючих класів наочно показала масам, що нічого не робиться для їхніх інтересів, що на них дивляться як на гарматне м'ясо, і тому психоло-

гічно створилася можливість соціальної революції. Ті поразки, яких на Заході зазнала Німеччина, мають величезне психологічне значення. Товариші, які приїждять з Німеччини, розповідають, що за останній час Німеччина стала невпізнанною; що там тепер, як і у нас перед революцією, при появі офіцерів у трамваях їх відверто починають лаяти. «Державний соціалізм» Німеччини приречений на загибель, обурення робітничих мас дедалі більше зростає. Перед нами неминуха соціалістична революція, і треба виховати молодь так, щоб вона могла будувати новий лад.

Тепер у нас скасовується приватна власність на засоби виробництва. Це — великий крок уперед, але він не проводиться планомірно, і головне, в психології народних мас ще немає певного усвідомлення необхідності цього скасування — власницькі інстинкти розгоряються з особливою силою. Щоб побудувати новий лад, треба виховати нове покоління. Французи говорять: «Мертві хапають живих», — і оцеї мертвий лад хапає новий, він заважає йому розгорнутися, заважає будувати нове життя по-новому. Буржуазія, як я вже відзначала, в своїх школах і в школах народних викидала за борт працю. Тепер же колективну працю треба поставити в центрі виховання. Виховання повинно полягати в тому, щоб організувати життя дітей так, щоб в його основу було покладено колективну різносторонню працю, осяяну світлом науки. Така праця виховуватиме з дітей соціалістів.

Буржуазія влаштовувала професійні школи. Для фабрик і заводів були потрібні навчені робітники, і тому буржуазія влаштовувала професійні школи. Але яким же там було навчання? Часто траплялося, що ті, хто закінчив школу і витратив на це багато років і набув великої майстерності в своїй галузі, лишався без шматка хліба, коли технічний прогрес створював нові машини. Буржуазія виховувала в робітників вузькоспеціальні знання, вона не давала широкого політехнічного виховання, яке б ознайомлювало з різними галузями виробництва. Раніше машина виконувала тільки головний, основний рух, а людина була робочими руками, які допомагали машині, роблячи допоміжні рухи. Тепер техніка пішла в тому напрямі, що машина робить не тільки основні рухи, але й допоміжні. При нових машинах потрібно

менше робітників, зате вони повинні бути більш навчені. Прогрес техніки йде в тому напрямі, що кількість ненавчених робітників скорочується, а потребується більша кількість навчених робітників, які знають цілий ряд спеціальностей. Візьмімо, наприклад, наборну справу. Раніше був тільки ручний набір, досить було тільки вміння читати; тепер наборна машина вимагає не тільки вміння читати, але й уміння писати на друкарських машинах, знати техніку і електротехніку. Від складачів вимагають усіх цих знань, ряд знань нового типу.

Маркс багато часу присвячував питанням виховання, і він зазначав, що поєднання навчання з продуктивною працею є тим важелем, який зможе перевернути і перетворити сучасне суспільство; таке політехнічне виховання є неодмінною умовою всебічної освіти. У наших школах ми навчатимемо не однієї галузі праці, а намагатимемося дати політехнічну освіту. В буржуазній країні був різкий поділ між селом і містом. При соціалізмі такого поділу не повинно бути, тому в галузь політехнічної освіти вводимо також обізнаність з землеробством.

Ми уявляємо собі школу, яка влітку перекочуватиме куди-небудь у землеробські комуни, в яких учні на лоні природи почнуть вивчати землеробство, а взимку при якій-небудь фабриці чи заводі учні вивчатимуть процеси виробництва. На I ступені, в молодших класах, вивчатиметься те, що ближче до життя, можливо, різні ремісничі знання, в старших класах треба буде вивчати все це в цілому; важливо, щоб навчання не було механічним навчанням.

В Австрії поширені так звані трудові школи, які по суті зводяться до того, що в школі при якій-небудь майстерні дають учням різні механічні навички. Звичайно, не таку працю прищеплюватимуть у соціалістичних школах. Треба, щоб ця праця була осяяна світлом науки, щоб вона давала розуміння суспільного життя. Тому тут зв'язок між навчанням і технічними знаннями дуже глибокий. Школа повинна бути школою продуктивної праці.

В буржуазній школі прагнули до того, щоб роз'єднати учнів між собою. Відомий французький педагог Кузіне писав, що коли не пощастить роз'єднати учнів між собою, то вчитель матиме перед собою згуртовану масу учнів, з якими він нічого не зможе вдіяти. Тому вчитель,

повинен намагатись роз'єднати учнів між собою. Треба тільки виділити кілька чоловік із загальної маси, тоді йому вдасться впоратися з загальною масою. Такий огидний прийом могла придумати тільки буржуазія.

Звичайно, безумовно необхідна послушність учителів. У швейцарських школах практикуються доноси, розвиваються всілякі власницькі інтереси. У Франції і в Німеччині розвинені шкільні ощадні каси: вони влаштовуються так, що кожний учень заощаджує окремо. Отже, власницькі інтереси, конкуренція, ворожнеча між учнями — все це вноситься в школу. В школі соціалістичній нічого подібного бути не може. Мета цієї школи — виховати в учнів суспільні інстинкти, зробити обстановку шкільного життя такою, щоб власницькі інстинкти заглушались. Сама праця повинна бути організована так, щоб задовольняти суспільні інстинкти. Розвиток суспільних інстинктів повинен проходити червоною ниткою через усе життя школи.

При буржуазному устрою робітникові загадується певна робота, і він мусить її виконувати.

При соціалістичному порядку, коли робітники самі є господарями життя, вони повинні навчитись організації.

Найхарактерніша сторона соціалістичної школи — планомірна організація; соціалізм — це особливого роду організація, і тому надзвичайно важливо дати в школі дітям можливість набувати деякого організаційного досвіду. У школі, де справа учнів — тільки відповідати за книжками, такого досвіду немає; а в школі, де головну роль відіграє продуктивна праця, розвинеться і організаційний досвід. Треба побудувати працю так, щоб діти самі брали участь в її організації, і навичка з ранніх років в організації роботи матиме величезне значення.

Найкоლოსальніше завдання організації життя посувається повільно за браком організаційних навичок, а вони якраз і дадуть можливість робітничим масам організувати виробництво справді в інтересах трудящих.

Потім праця має й інше виховне значення. В буржуазній школі все побудовано на зовнішній дисципліні, тим

часом участь у творчому процесі, особливо в праці, де бере участь багато осіб, дає вихованню внутрішню дисципліну. Якщо вчасно не засієш грядки, то не виростуть овочі,— тут сама суть речей виховує дитину, примушує її подолати і почуття втоми, і небажання, бо тут видно й мету, заради якої це робиться. Якщо почуття дисципліни виховується трудовим процесом, то дисципліна перстає бути зовнішньою. Звичайно, неможливо жити ні в якому суспільстві, якщо люди не дисциплінують самих себе, але важливо, щоб ця дисципліна виходила не ззовні, а була результатом свідомості самої людини. Розвиток цієї внутрішньої дисципліни дуже важливий у соціалістичній школі. Потім трудовий процес учить дитину пізнавати саму себе, міряти свої власні сили й здібності.

Величезне виховне значення і в тому, що дитина може різносторонньо розвивати здібності. У школі часто розвивається тільки пам'ять: прочитати — розказати, завчити напам'ять. А часто дитина, яка не має багатой пам'яті, може бути дуже розвиненою, обдарованою.

Завдання соціалістичного ладу — зробити працю менш одноманітною і втомливою. Якщо дитина зможе розвивати всі свої обдаровання, вона легше вибере собі справу до вподоби, і робота для неї не буде обтяжливою. Так само колективна праця виховує і ряд інших цінних властивостей. Дитина привчається розподіляти свій час, організовувати свою працю.

Капітал належним чином організовував працю — він вимагав інтенсивності праці, він дивився на робітничі руки як на предмет експлуатації і організовував робітничу працю тільки в своїх інтересах. Робітникові в соціалістичній країні так само доведеться дбати, щоб його праця була продуктивною. Він повинен уміти розвивати свої сили, берегти їх і розподіляти за певним порядком свій час. У соціалістичній країні це буде організовано з точки зору збереження сил людини. Цілий ряд властивостей, необхідних для робітника, коли він хоче знищити капіталістичне суспільство, визначає характер нашої соціалістичної школи. Звичайно, створити тепер таку школу дуже важко, тому що в учительському середови-

щі, і навіть у робітничому, надзвичайно слабо розвинене усвідомлення того, якою повинна бути школа.

Треба вести соціалістичну пропаганду серед учителів. Учителі-соціалісти виховуватимуть дітей у зовсім іншому дусі. Їхня любов до дітей може змусити їх іти до соціалізму. Вчителі народних шкіл останнім часом дедалі й більше йдуть на роботу в радянські заклади. І тільки вчителі середніх шкіл досі вкрай вороже ставляться до Радянської влади.

1918 р.

РІК РОБОТИ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ОСВІТИ

У незвичайних обставинах довелося починати свою роботу комісаріатові.

У великому залі міністерства народної освіти біля Чернишового моста зібралися зустріти Луначарського, який ставав на посаду народного комісара, тільки сторожі та кур'єри. Всі чиновники колишнього міністерства народного затемнення відмовилися працювати з представниками робітничо-селянського уряду. Ніхто не прийшов навіть здати справи. Державний комітет так само не захотів працювати з новою владою. Луначарський розіслав запрошення працювати в комісаріаті цілому ряду осіб, які раніше працювали в галузі народної освіти. Відповіді не надійшло, одна особа відповіла грубою вихваткою в «Русских ведомостях».

Всеросійська учительська спілка повела агітацію проти нової влади. На чолі спілки стояли кадети, праві есери, меншовики. Учителство пішло за спілкою. Це цілком зрозуміло. Набрані з «благонадійних» елементів, учителі не були заражені в своїй масі революційним духом. Розпочався саботаж. У Москві вчителі саботували протягом кількох місяців. Там, де заняття не припинялись, школи перетворювались у вогнище антирадянської пропаганди. Вчителів-більшовиків виключали з учительської спілки.

Найближчими співробітниками Луначарського були головним чином комуністи, які до цього працювали в районних думах Петрограда. Але, треба сказати правду, наш організаційний досвід був дуже невеликим. Адміністративної роботи доводилось вчитись у процесі діяль-

ності. Звичайно, «місце дасть розум», ми скоро опанували адміністративну премудрість, і в процесі роботи дедалі більше поліпшувалась організація і самого комісаріату, і організація всієї роботи. Та далось все це не легко.

Переїзд у Москву розбив на якийсь час нашу роботу. Народний комісар освіти й далі працює в Петрограді, і його відсутність дуже позначається на роботі комісаріату. Частина працівників залишилась у Петрограді. Довелось набирати новий персонал. Знову гостро відчулася нестача в людях. Тепер бойкот уже закінчився, в комісаріат охоче йдуть усі. Беремо найцінніші сили, але багато часу витрачається на порозуміння, на вирівнювання лінії.

Всяку нашу реформу, всякий наш декрет, нашу програму роботи ми несли в маси.

Комісар Луначарський періодично звітував на мітингах у цирку «Модерн» про роботу комісаріату.

Ми надавали особливого значення тому, щоб наші погляди розвивалися не в спеціальних педагогічних журналах, а в загальних радянських газетах, щоб питання народної освіти були висвітлені перед масами, а не тільки перед учительством.

Ось чому ми так наполягали на виданні додатків до «Известий» і чому відмова «Известий» друкувати додатки — через нестачу паперу — для нас особливо тяжка.

Ми встановлювали зв'язки з кожним робітничим, селянським гуртком, що приходили до нас по допомогу і пораду.

Постійно зверталися до робітників, коли треба було вирішити яке-небудь важливе питання. У Державній комісії є представники професійних спілок і т. п. До комісаріату входить відділ пролетарської культури, який проводить роботу серед робітничих організацій. За одно перше півріччя комісаріат видав Пролеткультові 9 мільйонів. У Пролеткульту свої клуби, студії, з'їзди, видавництво.

За декретом Комісаріату народної освіти при відділах народної освіти створюються ради народної освіти як дорадчі і контролюючі органи. У РНО (ради народної освіти.— *Ред.*) посилають своїх делегатів усі ті організації, які посилають своїх представників і в Ради робіт-

ничих, селянських і солдатських депутатів. Потім до них входять не більше однієї третини делегати від учителів і учнів. РНО є орган, за допомогою якого відділ народної освіти може проводити в маси свої погляди. Оскільки цей орган виборний, то делегати робитимуть доповіді на місцях і таким чином ознайомлюватимуть широкі верстви трудящих з діяльністю відділу. В РНО населення працює разом з учителями. Буржуазія завжди намагалась відокремити вчителя від трудящих. Ми хочемо їхнього зближення, бо це один з найдійовіших засобів суспільного виховання вчителів.

Немало доклав зусиль комісаріат і до пропаганди серед учителів. У цьому йому допомагала спілка вчителів-інтернаціоналістів, яка виникла одразу ж після створення Народного Комісаріату освіти. Характерно, що вчителі народних шкіл, які за походженням, способом життя, настроями ближче стоять до трудящих, ставали на бік Радянської влади, а вчителі середніх і вищих шкіл продовжували ставитися вкрай вороже до нової влади.

Стали на її бік і вчителі за покликанням, які з болем у серці бачили, як стара школа і фізично і духовно калічить дітей. Лозунг єдиної трудової школи зустрів з їхнього боку гарячу підтримку.

Учительство ще далеко не те, яким воно повинно бути. Створені нашвидку літні курси, заняття в яких проходили під знаком єдиної трудової школи, не змогли одразу піднести вчительство на належну висоту, хоч через самі лише петроградські курси пройшло 6 тисяч учителів. Тепер по Росії роз'їжджають кадри інструкторів, які допомагають учителям на місцях налагоджувати нову школу. При комісаріаті існує особливий інструкторський відділ. Зима піде на ґрунтовнішу підготовку вчительського персоналу. Був з'їзд усякого роду установ по підготовці персоналу: вчительських семінарій, педагогічних інститутів і т. п. На з'їзді слухачів учительських інститутів, де були присутні також представники комісаріату, було обрано представників, які працювали в комісії по реорганізації вчительських інститутів. Шелапутінський інститут перетворено в побудовану на зовсім інших засадах, з оновленим викладацьким складом, Педагогічну академію.

У колишньому Катерининському інституті організовано курси по підготовці вчителів трудової школи з майстернями всякого роду. На курсах працюють Левітін, Блонський та інші поборники трудової школи.

Відкриваються всякого роду вчительські курси і в провінції.

Спішно складаються вчительські бібліотеки, вчителям постачають літературу, платню вчителям значно підвищено, вчителі виведені, нарешті, із лютих злигоднів, у яких колись животіли.

Новим духом повіяло серед учительства.

Рада Народних Комісарів не шкодує грошей на народну освіту. На 1918 р. було асигновано для народної освіти в 9 разів більше, ніж при Тимчасовому уряді, й у 18 разів більше, ніж останнього разу за царської влади.

Це не враховуючи того, що витрачається на народну освіту з місцевих коштів. Приїжджі з місць розповідають, як між волостями йде змагання, хто більше дасть на народну освіту.

Зусилля Народного Комісаріату освіти були спрямовані головним чином на те, щоб перетворити колишню класову школу учоби в єдину трудову школу, однаково доступну для всіх. Було звернено увагу на те, щоб відкрити якомога більше шкіл першого ступеня для дітей від 8 до 13 років. Цей рік ознаменовано відкриттям величезної кількості нових шкіл і збільшенням числа шкільних комплектів.

Докорінно змінено характер школи. Школа стала світською. Релігійне викладання в стінах школи забороняється. Цей декрет було важко запровадити. Проти нього агітували попи і всі прихильники старого ладу, які чудово розуміли, як вигідно перетворювати школу в місце проповіді смирення, покори, послуху сильним світу цього. Вони зробили все можливе, щоб використати народну темноту і нацькувати, в селах особливо, свою паству на Радянську владу за її безбожність.

Проте найголовніша реформа школи полягала в перетворенні школи учоби в школу праці. Знання досі було монополією пануючого класу. Школа або давала уривки знань, та й то фальсифікованих (у народних школах), або готувала білоручок, не здатних до фізичної праці, звиклих, щоб за них працювали інші. Школа, доступна

для всіх, повинна поєднувати навчання з продуктивною працею. Це поєднання, за словами Маркса, стане могутнім важелем перетворення існуючого ладу. Причому продуктивна праця, яка займатиме тепер значне місце в школі, повинна бути не одноманітною працею, що пригуплює, а працею творчою, різносторонньою, політехнічною.

Декретом стара школа учоби перетворена в школу праці. Багато хто докоряє комісаріатові, що він, видавши цей декрет, не дав учителям найточніших вказівок, що і як робити, не дав програм, підручників і т. п. Трудова школа — справа нова. Комісаріат створив дослідні школи I і II ступенів. Та коли б він став чекати результатів, які дасть дослідна школа, а поки що залишив усе по-старому, справа мало просунулася б і діти пролетаріату і далі отруювалися б у школі учоби. А тепер тисячі вчителів працюють над завданням організувати трудову школу. Багато хто, звичайно, наробить дурниць, не зможе поставити одразу справу, але все ж зникне колишній, мертвий дух школи. Зате сотні вчителів знайдуть нові шляхи, нові форми роботи з дітьми. Колективний досвід швидше приведе до мети, ніж одноосібна робота комісаріату. «Шукайте! — ось завдання. — Шукайте шляхів, як їх здійснити!» Працює над правильною постановкою єдиної трудової школи комісаріат, працює не покладаючи рук. Колективний досвід учителів оплодотворить його роботу.

Вища школа відкрила свої двері для всіх бажаючих. Для вступу до неї не треба ніяких атестатів і свідоцтв. На початку лише дехто з робітників і селян попаде в університет. У них немає відповідної підготовки. І тому поряд з відкриттям дверей університету комісаріат створює ряд шкіл для дорослих, які дають цю підготовку.

З якою зацікавленістю ставляться до занять слухачі, видно, наприклад, з прикладу Іваново-Вознесенська, в якому робітники цілими майстернями залишаються після роботи слухати політичну економію та історію культури. В ряді місць відкриваються пролетарські й народні університети, народні політехнікуми. Відкрито величезний політехнікум у Пермі, є народний університет у Богородську, Калюзі та інших місцях.

У Москві відкривається пролетарський університет.

Його програма вироблена особливою комісією. В Петрограді — ряд політехнікумів, матроський клуб з рядом курсів і т. д.

Комісаріат також підтримує влаштування музеїв, екскурсій тощо. У позашкільному відділі найбільші витрати — на бібліотечну справу. Скрізь засновуються хати-читальні, районні бібліотеки з пересувними комплектами, міські бібліотеки тощо. Комісаріат готує списки книг для різних бібліотек, влаштовує річні курси з бібліотечної справи, які згодом повинні перетворитися в постійні бібліотечні курси, куди можна буде приїжджати і на якийсь час — підновити знання, підучитися. Поступово курси перетворюються в живий бібліотечний центр. Книги відпускаються невеликим бібліотекам даром.

Дуже широко розвивається створення клубів і народних будинків. Потреба постійно збиратися для обговорення різних справ, зростаючий суспільний інстинкт примушує на місцях особливо посилено піклуватись про організацію приміщень для зборів, бесід, занять тощо. Під народні будинки часто пристосовують поміщицькі будинки, в столицях під клуби віддано кращі приміщення.

Комісаріат прагне згуртувати навколо себе всі установи, що працюють у галузі народної освіти (відповідні відділи комісаріатів — Військового, Національностей, Земельних справ, Вищої Ради Народного Господарства тощо), усунути паралелізм у роботі, внести в неї єдність.

За останній час організувався, нарешті, професійний відділ. Після конференції з представниками професійних спілок вирішили скласти керівний орган з двох представників Народного Комісаріату освіти, двох представників професійних спілок, одного представника Раднаргоспу, одного — Комісаріату праці, одного — Комісаріату торгівлі і промисловості.

Цей керівний орган зуміє поставити професійну освіту (йдеться про професійну освіту дорослих, оскільки для дітей необхідна політехнічна трудова освіта, яка всебічно розвиває їхні здібності, а не спеціальна) так, щоб вона дала широкі кадри робітників, таких потрібних тепер виробництву, які цілком володіють і своєю спеціальністю і водночас розуміють значення й роль свого виробництва в цілому і тому можуть бути господарями виробництва.

Звернено особливу увагу на дошкільну освіту. Створення будинків дитини, колоній та іншого гальмується тому, що нема належного персоналу. Проте тисячі дітей було цього літа вивезено в колонії. Царське село перетворилося в дитяче село. Петергофські палаци стали притулком для дітей професійної спілки тютюників. В Уфі колонія потрапила до рук чехословаків, діти натерпілись не мало, особливо було погано, що лікарі перейшли на бік білогвардійців, що частина персоналу, набрана з людей, які в глибині душі були неспівчутливі до Радянської влади, недбало ставились до своїх обов'язків.

При комісаріаті є також відділи: кінематографічний, театральний, музичний, образотворчого мистецтва. Всі вони завалені роботою. В масах пробудилась не тільки жадоба до знань, а й потяг до мистецтва. Всюди створюються театральні гуртки, художні студії і т. п.

Робота розгортається все більше з кожним днем. Найважчий час позаду. План роботи намітився цілком. Тепер справа тільки в поглибленні роботи, в розгортанні її на всю широчінь, у доведенні до кінця розпочатого. Працюючи спільно з робітниками, можна досягти незвичайних наслідків.

Недаремно писав Лассаль у «Принципах праці в сучасному суспільстві»: «Панування в державі четвертого стану принесе з собою розквіт моральності, культури й науки, ще небаченої в історії».

ОРГАНІЗАЦІЯ КОМІСАРІАТІВ

Більшовики завжди раніше різко нападали на бюрократизм, силу-силенну чиновництва, а, взявши владу, самі розвели справді дивовижний бюрократизм, набрали в усі комісаріати безліч службовців, які, по суті, нічого не роблять, а тільки заважають один одному.

Більшість комісарів розуміє, що безліч службовців — виразка, перешкода справі, але кількість службовців зростає і зростає якось всупереч їхній волі. Що робити? Ось Народний Комісаріат освіти призначив комісію по скороченню кількості службовців (у Народному Комісаріаті освіти не 16 тис. службовців, як вважає тов. Ольмінський, а $2\frac{1}{2}$ тис., але й це число дуже велике). Комісія, кажуть, вирішила звільнити 50%. Добре. Та місяців через три напевно буде знову $2\frac{1}{2}$ —3 тис. службовців. Справа не в комісії. Певна організація комісаріатського апарату вимагає певної кількості службовців. Велика кількість службовців завжди вказує на дефект внутрішньої організації установи. І величезна кількість службовців у наших комісаріатах вказує на погану організацію комісаріатів.

По-перше, кожен комісаріат повинен займатись тільки своєю справою.

Я говоритиму про справи народної освіти, оскільки я в цій галузі працюю і добре знаю, що в ній діється.

Який комісаріат не займається народною освітою: ВРНГ, Комісаріат торгівлі і промисловості, Комісаріат внутрішніх справ, Комісаріат соціального забезпечення, Комісаріат земельних справ, Комісаріат національно-

тей, Військовий Комісаріат і т. д. Крім того, ЦВК, Пролеткульт, профспілки, кооперативи, різні «товариства свободи і культури» і т. д. і т. д.

Усі роблять одну й ту саму справу, але кожна установа має для всього цього окремих штат, особливих інструкторів і т. д. Наш відділ позашкільної освіти б'ється над об'єднанням роботи, дечого вже добився, але досі паралелізм лишається. І не тому, щоб були істотні розбіжності в характері роботи, а тому, що люди не вміють працювати злагоджено, тому що кожен вважає, що він краще зробить. Хороших працівників у галузі позашкільної освіти не так вже й багато; точиться якась безглузда конкуренція через людей... А скільки тут непотрібної паралельної роботи, скільки сотень, якщо не тисяч, зайвих службовців!

Тепер всередині комісаріату той самий паралелізм, невикорисний, що все знову й знову впливає. То виникає якийсь «іногородній відділ», що веде своє окреме листування з місцями, то інформаційний відділ, який інформує, наприклад, приїжджих про роботу позашкільного відділу, не побувавши там жодного разу, не маючи уявлення, що там робиться. Раптом цей інформаційний відділ починає видавати свій орган з принципіальними статтями з питань народної освіти.

Звичайно, всі ці відділи, що не знати як виникають, скасовуються свого часу, але все це забирає багато сил і коштів і показує, що гвинтівки й коліщата комісаріатської машини погано припасовані, що одне колесо крутиться, не зачіплюючи іншого.

Необхідно було б усім комісаріатам переглянути свою організацію: чи не виконує комісаріат чужої роботи, чи все в нього всередині злагоджено так, як треба, який механізм апарату, чи немає на ньому якихось непотрібних наростів...

Треба визнати, що серед нас мало справжніх організаторів, що за царизму в революціонерів були зв'язані руки, що їм не було де розвивати свої організаторські таланти. І тепер уперше доводиться в широкому масштабі вчитися організовуватися. Сила-силенна службовців показує, що ми ще цього мистецтва не навчилися. А треба навчитися того, що вміє робити європейська буржуазія: «to put the right man at the right place» — поставити на

кожне місце підходящу людину. Проте в буржуазії були інші «місця», що мали іншу мету, ніж у Радянській республіці, і, значить, потрібні були інші люди. Нам треба навчитися створювати лише необхідні для справи місця і для кожного місця добирати таку людину, яка, працюючи на ньому і тільки на ньому, зуміла б принести максимум користі.

У нас у Народному Комісаріаті освіти є правило, що кожний службовець запрошується спочатку на місячний стаж. Це чудовий порядок, тільки ми не вміємо використати той місяць для достатнього ознайомлення з працездатністю і поглядами кандидата на посаду, і чудове правило залишається мертвим.

Організація, організація і організація! У ній зміст диктатури пролетаріату як перехідного ступеня до соціалізму.

РАДЯНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ І РАДИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Питання про ради народної освіти тісно зв'язані з питанням про радянську демократію.

Говорячи про демократію, не можна говорити про демократію взагалі. Демократія, залежно від того чи іншого ладу, виливалася й виливається в дуже різні форми. Так, була первісна демократія, була афінська демократія, яка цілком спиралась на рабство, існує буржуазна демократія, яка спирається на панування буржуазії, і, нарешті, народжується робітничо-селянська демократія, демократія трудящих.

У 1903 р. на II партійному з'їзді соціал-демократія прийняла програму партії. І після розколу в більшовиків і меншовиків залишилась одна загальна програма. В програмі ставилася вимога свободи совісті, свободи слова, свободи зборів, спілок, загального виборчого права. Для Росії вимагались Установчі збори.

У 1903 р. Росія билася ще в лабетах самодержавства. Порівняно з ним демократичний режим був величезним кроком уперед і, здавалося, створював сприятливі умови для розвитку й організації робітничого класу. В Росії вимога демократичних свобод і демократичного ладу мала величезне значення. Та треба сказати, що більшовики з самого початку дивились на буржуазний демократизм як на засіб, а не як на мету.

З 1903 по 1917 р. багато збігло води. За цей час у Росії був п'ятий рік, потім шалена реакція, Ленські події, які згуртували маси, і, нарешті, світова війна, яка так тяжко дісталася Росії. На Заході імперіалізм чимраз більше виявляв свою суть, своє зневажливе ставлення до демократизму, який показав усю свою ефемерність. Імперіалістична війна поставила крапки над і, показавши, що парламент — слухняна зброя в руках імперіалістів, що в момент, коли свобода найбільш потрібна, буржуазія скасовує свободу слова, свободу зборів, свободу коаліцій...

З другого боку, голосування за кредити, шовінізм, що спалахнув на початку війни в робітничих масах капіталістичних країн, ясно показали, як спритно зуміла буржуазія за допомогою буржуазного демократизму зробити з робітників своїх прислужників не за страх, а за совість. Свобода преси гучно проголошувалась, але через те що в руках буржуазії були величезні кошти, сталось так, що в той час, коли робітнича преса тулилася десь на задвірках, не мала ні своїх телеграм, ні відомостей з інших країн, буржуазна преса одержувала свої радіограми, мала своїх агентів у всіх країнах, прекрасно налагоджений видавничий і розповсюджувальний апарат. Робітничі маси через пресу підпадали під ідейний вплив буржуазії. Свобода зборів звелася до свободи зборів для буржуазії, а для робітників не було приміщень, особливо, коли треба було обговорювати яке-небудь гостре питання. Свобода спілок проголошувалась тільки на словах. Буржуазія турбувалася про те, щоб із середовища кваліфікованих робітників виробити людей — соціалістів на словах, на ділі прислужників буржуазії. Спілки під керівництвом Еберта або Шейдемана не страшні для буржуазії.

У Франції право коаліції віднято в залізничних службовців, поштово-телеграфних чиновників, банківських чиновників, учителів-синдикалістів...

Парламент — законодавча палата — дедалі більше перетворюється в іграшку. Депутати розмовляють у парламенті, перед ними розкланюються, а керують країною, незважаючи в дійсності ні на які закони, військова партія і запеклі реакціонери.

Буржуазний демократизм цілком викрив себе, виявив усе своє безсилля. Він — ширма для буржуазії, яка дозволяє їй морочити маси.

В «Історичних листах» Міртова один розділ присвячено питанню про прапор. У цьому розділі Міртов говорить про те, що прапор, революційний в один момент, — в дальшому може стати реакційним.

Питання про Установчі збори є прекрасною ілюстрацією цієї думки. За царизму лозунг Установчих зборів був революційним; у момент, коли робітники і селяни здобули владу, цей лозунг перетворюється в архіреакційний і рівнозначний лозунгу: «Назад! До буржуазних порядків!»

Жалюгідну картину являє собою Соціаліст, який, наче потопаючи за соломинку, хапається за буржуазний демократизм і тим самим доводить, що його думка ніколи не перелітала за паркан буржуазного ладу, що в епоху всесвітнього потрясіння, яку переживаємо, він витрачає сили на марні намагання повернути назад колесо історії.

При соціалізмі не буде ніяких класів, не буде ні експлуатованих, ні експлуаторів, ніхто не буде поставлений у привілейоване становище, кожен одержуватиме певну частину суспільного продукту, кожен працюватиме в міру своїх сил. З настанням соціалізму відіпре і держава як знаряддя насилля над масами. Могутня організація мас, постійне всебічне обговорення ними всіх життєвих питань і участь в їх розв'язанні перетвориться в звичайне, природне явище. Що ж до загального виборчого права, то вибори провадитимуться не в законодавчу установу на зразок парламенту, а всі братимуть участь і в керуванні, і в законодавстві, які нерозривно зв'язані між собою. Це буде значно глибша, всеосяжніша демократія, ніж демократія буржуазна.

Завдання диктатури пролетаріату — підготувати необхідні умови для здійснення соціалізму. Пролетаріатові треба зламати силу буржуазії, зламати старий державний гнобительський апарат, треба подолати буржуазну ідеологію, треба усупільнити виробництво і налагодити його механізм.

Перший період диктатури особливо важкий. Буржуазія, старе чинівництво, воячина відчайдушно чинять

опір. Один із засобів боротьби з буржуазією — це обмеження її політичних прав. Для окремої людини це обмеження триває стільки, скільки вона продовжує залишатися в рядах експлуататорів. Оскільки кількість експлуататорів зменшується, остільки зменшується і кількість позбавлених громадянських прав.

Радянська влада стоїть за робітничо-селянський демократизм і відкидає буржуазний демократизм, бо не хоче дати буржуазії можливість використовувати демократизм у своїх цілях.

Щоб виконати те, що поставила собі за мету Радянська влада — залучити маси до керівництва країною, — необхідно радянські установи побудувати так, щоб вони сприяли залученню мас до справи управління.

Народний комісаріат освіти організує при всіх своїх відділах спеціальні контролюючі і разом з тим дорадчі органи: ради народної освіти. До рад народної освіти посилають своїх делегатів ті осередки, які посилають своїх делегатів у Раду депутатів. Отже, в РНО (радах народної освіти.— *Ред.*) ми маємо представництво від робітників і трудових селян. До них додаються, в кількості не більше однієї третини, делегати від учителів і учнів.

Учителі — ті ж спеціалісти, і присутність їх у РНО необхідна, щоб всебічно висвітлювати питання. Крім того, царський уряд споруджував стіну між учителями і робітниками та селянами, а тепер необхідно докласти всіх зусиль, щоб зблизити вчительство з масами; в цьому спілкуванні вчительство черпатиме нові сили для роботи, вчитиметься нового життя. Перед радою народної освіти завідуючий відділом народної освіти повинен буде докладно звітувати про заходи, яких він вжив, і взагалі про постановку всієї справи народної освіти. Члени РНО обговорюватимуть цю доповідь, висловлюватимуть свої думки і т. д. Це допоможе завідуючому знайти правильний шлях роботи, а членів РНО залучатиме до справи керівництва народною освітою. Якщо кому-небудь з них згодом доведеться бути обраним у Раду депутатів і працювати в справі народної освіти, він уже буде не новачок у цій справі і вмітиме за неї взятися. Та не тільки члени РНО ознайомлюватимуться із справою народної освіти: кожен з них повинен зробити докладну допо-

відь про те, що відбувалося в раді, перед своїми виборцями і разом з виборцями втілювати в життя прийняті постанови. В такий спосіб маси будуть залучені до цієї справи.

Залучення мас до справи керівництва народною освітою — одна з найважливіших функцій відділів народної освіти. Коли до справи залучені маси, можна ручитися, що справу поставлено на міцний ґрунт.

1919 р.

Знання — сила. І тому пануючі класи завжди намагалися зберегти за собою монополію знання. У Сполучених Штатах Америки, під час панування там рабства, кожного, хто навчить негра читати й писати, карали смертю. За часів кріпацтва в нас у Росії кріпаків не допускали в гімназії й університети, та й після знищення кріпосного права міністр народної освіти Делянов видав наказ, щоб не пускали в гімназію дітей куховарок і кучерів. Ще напередодні революції в деяких губерніях мало не половина всього населення була неписьменною.

Проте, може, за кордоном справа стоїть краще? Так, щодо письменності, то там справа краща: майже поспіль усі письменні і навіть ходять до школи по 7—8 років. Але все ж наука залишається привілеєм буржуазії та її прислужників, а дітям робітників і селян кидаються лише жалюгідні крихти знань; час у школі йде на всіляку муштру й зубрячку.

Знання, навіть у тій убогій формі, в якій вони даються, викладаються дітям робітників у перекрученому, отруєному вигляді. Викладають історію — і розповідають у ній тільки про воєнні подвиги, намагаються за допомогою історії розвинути в дітей почуття ненависті до інших народів, прищепити їм дух мілітаризму. Навчають рідної мови — і дають читати оповідання, в яких вихваляють багатство, знатність та ін.

Головна мета народної школи в капіталістичних країнах — це виховати в дітей почуття покори, звичку до

сліпої беззаперечної слухняності. У народних школах застосовуються методи фізичного впливу і всіляко втопується в грязь особа дитини. Школа на Заході, замість того, щоб стати знаряддям духовного визволення, перетворилася в знаряддя духовного поневолення.

Але якщо погано стоїть справа з освітою народних мас, то щодо жіночої частини населення — справа ще гірша. Є окремі школи для хлопчиків і окремі — для дівчаток. У школах для хлопчиків більше уваги звертають на виховання духу мілітаризму, патріотизму; в школах для дівчаток теж виховують схилення перед існуючими порядками, але головну увагу звернено на ручні роботи, на розвиток хазяйновитості, акуратності, на вміння прикрашати домашнє життя. Знань дається ще менше, ніж хлопчикам.

Робітничо-селянська Радянська республіка дала жінці ті самі права, що й чоловікові, вона закликала й її будувати нове, світле життя.

Робітничий клас поривається до знань, він розуміє, що знання — сила. І якщо жінка хоче визволитися, вона повинна напружити всі сили, щоб оволодіти знанням. Жодна мати, хоч би як їй тяжко було, не повинна залишати вдома свою дочку допомагати в господарстві і няньчити молодших дітей, вона мусить посилати її в школу. Вона повинна сама сісти за буквар, якщо вона неписьменна, сісти за газету, за книжку, примушувати своїх дітей, щоб вони їй читали. Вона повинна йти на лекцію, в школу, на мітинг. Якщо чоловік їй товариш, він допоможе їй вчитися, якщо ні, вона повинна всупереч його волі прокласти собі шлях до знання.

ПРОФЕСІЙНА І ЗАГАЛЬНА ОСВІТА

(З ПРОМОВИ НА І ВСЕРОСІЙСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ ШКІЛЬНИХ ПІДВІДДІЛІВ)

У програмі РКП пункт 12-й стосується питання народної освіти взагалі і професійної освіти зокрема. Цей параграф вимагає здійснення безплатної і обов'язкової загальної і політехнічної (що ознайомлює в теорії і на практиці з усіма головними галузями виробництва) освіти для всіх дітей обох статей до 17 років, з одного боку, і широкого розвитку професійної освіти для осіб від 17-річного віку — з другого.

Цей пункт, як і вся програма, писався не навмання, а на основі всебічного вивчення питання. І цей параграф обов'язковий для всіх комуністів, поки його не скасовано.

Тим часом у нас схильні дуже легко відмахуватись від цього параграфа, ігнорувати його. Коли минулої зими на передній план було висунуто питання про економічне будівництво, відразу стало ясно, яка в нас велика нестача кваліфікованих робітників. На чергу поставлено питання про професійний рух.

Багато товаришів, підходячи до цього питання, схильні були вихоплювати його з загальної системи народної освіти і забувати умови для проведення його в життя. Так, на секції професійної освіти, яка працювала при останньому всеросійському з'їзді з професійної освіти, пролунали голоси, що загальна освіта майже не має ніякого значення для професійної, що єдина трудова школа і позашкільна освіта нічого не мають спільного з професійною освітою. Таке ігнорування зв'язку професійної освіти з загальною дуже помилкове. Візьмемо дві країни, які

йдуть на чолі промислового розвитку: Німеччину й Америку. Як там поставлено професійну освіту? Там для вступу до професійної школи треба закінчити принаймні шість класів народної школи. Але й під час перебування в професійній школі учні вивчають загальноосвітні предмети. Це робиться заради того, щоб піднести рівень професійної освіти, бо без загальної освіти цього зробити не можна. В Америці існує звичай, що інженери, які здобули собі ім'я, діляться з молоддю, яка закінчує технічні школи, своїм життєвим досвідом. І от вони підкреслюють, що не слід переоцінювати їхніх суто технічних знань, що треба пам'ятати, що в основі всіх технічних знань лежить математика і природничі науки. На їх вивчення треба звернути найсерйознішу увагу.

Таким чином, у Німеччині і в Америці надають загальній освіті спеціалістів дуже великого значення.

Проте, кажуть деякі товариші, нам не до жиру, аби живу. Може, в Німеччині і в Америці й можна звертати увагу на загальну освіту і готувати кваліфікованих робітників, які добре знають свою галузь роботи, а нам не слід гнатись за цим, у нас немає часу, у нас треба звернути увагу на підготовку вузьких спеціалістів. Таких вузьких спеціалістів можна підготувати значно швидше.

У великому виробництві тепер працюють три типи робітників: кваліфіковані робітники, які знають певну галузь роботи (слюсарі, ткачі і т. д.), робітники, які обслуговують машини і наче доповнюють роботу машини (наприклад, мюльники, які стежать за нитками, що тягнуться від машини до машини, і зв'язують їх на ходу, якщо вони рвуться), і, нарешті, чорнороби.

Чим менш досконалий машинний механізм, тим більше треба робітників, що доповнюють його роботу.

В Америці і в Німеччині, звичайно, потрібно менше таких робітників, які обслуговують машини, ніж у нас. Щоб натаскати робітників цього типу, навчити їх певних маніпуляцій, треба часто декілька днів, іноді, коли робота складніша, кілька місяців. Створити кадри таких «натасканих» (angelerten) робітників набагато легше, ніж створити необхідний кадр кваліфікованих робітників, на підготовку яких потрібно два, три, чотири роки.

Про це було б глибокою помилкою думати, що можна обійтись одними «натасканими» робітниками. При будь-

якому типі машин потрібні кваліфіковані робітники, і чим вище підноситиметься рівень промислового розвитку, тим гострішою буде потреба в кваліфікованих робітниках. А для підготовки кваліфікованих робітників необхідна загальна освіта.

Спинусь на питанні, як повинно бути поставлене викладання в єдиній трудовій школі, щоб вона полегшувала й поглиблювала професійну освіту. По-перше, єдина трудова школа повинна розвивати в учнів графічну грамотність, тобто вміння малювати й креслити. Це вміння, дуже істотне для робітників цілого ряду виробництв, відіграє велику роль і в справі загальної освіти.

Математика, і особливо математика прикладна, повинна займати в єдиній трудовій школі значне місце. Не менше значення мають і природничі науки. Але, зрозуміло, їх слід викладати доцільно, так, щоб виховати з учня природознавця, щоб дати йому можливість цілком опанувати природноісторичний метод. Знання, наприклад, фізики, механіки, хімії стануть робітникові у великій пригоді.

І, нарешті, єдина трудова школа повинна поставити на належну висоту політехнічну освіту. Предмет цей новий, методи його і програма ще не розроблені, а проте цей предмет має колосальне значення. На секції професійної освіти III з'їзду професійних спілок висловлювались проти політехнічної освіти, важливість якої підкреслює програма РКП. Там говорилося: краще вивчити один предмет, та добре, ніж багато, та погано. Але це заперечення було не по цілі. Політехнічна освіта є не що інше, як вивчення в теорії і на практиці господарства країни. По суті, це один предмет, але предмет колосальної ваги.

У Радянській Росії трудящим доводиться самим будувати господарське життя і тому для них надзвичайно важливо мати знання і розуміти виробництво своєї країни.

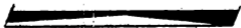
Як поставити політехнічну освіту — це питання у нас зовсім не розроблено. Це питання Наркомос не може розробляти самостійно, до обговорення питання повинні бути залучені і Наркомзем і ВРНГ. Необхідно встановити відносне значення різних галузей виробництва, виділивши з них найістотніше, намітити підприємства, на

які можна посилати учнів старших класів для вивчення справи за певною програмою. Вивчення кількох головних, основних галузей виробництва дасть учням необхідну широту розуміння господарського будівництва. Повторюю, питання про політехнічну освіту зовсім ще не розроблено і тут треба виконати ще велику роботу.

Питання економічного будівництва щороку привертатимуть дедалі ширшу увагу, і підготовка в цьому напрямі необхідна.

Графічна грамота, математика, природничі науки, наука про народне господарство, поставлена зовсім повному, дадуть учням таку серйозну підготовку, що справа професійної освіти зможе бути піднесена на дуже високий ступінь.

1921 ~ 1930

ПРОБЛЕМА КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Проблеми виховання видозмінювалися залежно від мети виховання.

Бажаючи виховати із своїх дітей безстрашних, витривалих, жорстоких воїнів, які ні перед чим не спиняються, спартанці давали їм дуже суворе виховання, загартовували їх фізично, робили з них спеців військової справи, які не знали ніякої іншої праці. Разом з тим вони прищеплювали їм змалку певний погляд на речі, що примушував їх ставитися з презирством до мирного життя і його радощів, зневажати творчу працю, жорстоко ненавидіти всякого іноземця.

Метою виховання стародавнього грека-рабовласника було зробити його здатним якнайповніше втішатися життям. Гімнастика, ігри, музика, скульптура та інші мистецтва — все мало усолоджувати його життя. Фізичне й естетичне виховання супроводилось вихованням тієї моральної сліпоти, яка давала змогу вважати існування рабства нормальним явищем і жорстоко розправлятися з рабами.

А виховання раба? Жорстоке биття, що мало причити раба до безмовної і беззаперечної покори, причання до роботи в'ючної тварини, навчання ремесла...

Проблема виховання, яку ставила в усі часи церква, полягала в перетворенні людини в божого раба, який боїться дивитися і бачити, не сміє ні про що судити... Вбити в дитині самостійну думку, вбити в ньому жадо-бу, радість життя завжди намагались отці церкви. «Не страшно,— писав мені якось учень вечірніх класів,

кваліфікований робітник,— не страшно бути рабом людським, тут справа ясна — потрібна боротьба, ну а бути рабом божим, не сміти й подумати про боротьбу — найгірше».

Від церкви навчилась буржуазія, як можна в школі виховувати рабів. Своїх дітей вона навчає в окремих школах, у яких виховують з них хазяїнів життя, людей, яким доведеться в майбутньому панувати і користуватись усіма благами життя. А в народних школах, у тих школах, де навчаються діти робітників і селян, йде систематичне згашення духу. Там виховують з дітей покірних прислужників капіталу.

Гляньте на народні школи Німеччини, Франції, Швейцарії і т. д. і подивіться, як там глушать у дітях самостійну думку, як вбивають їм у голови буржуазну мораль, вчать схиляти голову перед багатством, перед усяким начальством, як учать сліпо коритися, виконувати кожний наказ учителя. Буржуазія прекрасно знає, що самим тільки насильством вона не може зберегти надовго свою владу, вона робить усе, що можна, для духовного поневолення мас.

Коли в Росії в жовтні 1917 р. трудящі взяли в руки владу, вони дістали можливість виховувати підрастаюче покоління так, як вони вважають це за потрібне. Перед органами освіти виник цілий ряд нових виховних завдань. Оскільки Жовтнева революція скинула владу поміщика і капіталіста, вона поклала початок знищенню поділу суспільства на класи і перетворенню всього населення в республіку трудящих.

Само собою зрозуміло, що в Радянській республіці не може бути місця двом системам виховання: однієї, спрямованої на виховання пануючих, і другої, спрямованої на виховання поневолених.

Ось чому першим актом Наркомосу було проголошення *єдиної системи виховання*, «єдиної школи» безплатної, що розпадається на два ступені і дає солідну підготовку до життя і праці. Зробити двоступеневу, дев'ятирічну школу не на словах, а на ділі доступною для кожної дитини — такою є перша проблема виховання, що постала перед Радянською Росією.

Війна і розруха заважали досі розв'язати цю проблему комуністичного виховання.

Лютнева революція зрівняла перед законом чоловіка і жінку, а Радянська влада робить усе можливе, щоб цю юридичну рівність (рівність перед законом) перетворити у рівність фактичну (рівність у житті). Зрозуміло тому, що Наркомос намагається зробити школу на всіх її ступенях однаково доступною як жіночій, так і чоловічій молоді. Хлопчики і дівчатка ходять до однієї й тієї самої школи, вчать в одних і тих самих вчителів, за однією і тією самою програмою, по одних і тих самих підручниках. Отже, і тут ми маємо єдину виховну систему.

Якщо колись діти ходили до школи тільки вчитися, то тепер, коли війна відірвала від мільйонів родин батьків, коли зруйноване господарство країни, життя владно диктують широке залучення до праці і матерів, старших сестер та ін.,— до школи переходить багато функцій родини. Школа в Радянській Росії дедалі більше дбає про те, щоб діти були ситі, одягнені, взуті, щоб у них було все необхідне. Злидні й розорення країни ставлять на цьому шляху, яким пішло шкільне будівництво, дуже важкі перепони, але шкільні сніданки з постачанням учнів одягом і взуттям стали звичними. Завдання, що постало перед Радянською владою, намітилося досить виразно: через посередництво школи Радянська влада мусить цілком взяти на себе утримання всіх учнів.

Переходить все більше й більше до школи й інша функція родини: колись родина давала дитині загальне трудове виховання, вчила її працювати; тепер, коли праця починає все більше й більше відбуватися поза домівкою, і цю функцію — навчання дитини праці — повинна взяти на себе школа. Школа учоби стає економічно немислимою. Не дбаючи про розвиток працездатності молодого покоління, вона знижує загальну суму виробничих сил країни. Ось чому навіть буржуазні країни, такі, як Америка і Німеччина, почали звертати особливу увагу на перетворення школи учоби в школу праці.

Комунізм передбачає планомірну раціональну організацію виробництва. Не повинна пропадати ні одна сила, ні один талант. Раціональне використання сил передбачає їх планомірне доцільне виховання. Підготов-

ка молодих поколінь до комуністичного виробництва є однією з найважливіших проблем комунізму. Ось чому Наркомос узяв на себе завдання створити саме таку «єдину трудову школу».

Різні бувають трудові школи. Трудова школа може мати вузькоремісничий характер, домашньогосподарський, вона може поставити собі за мету виховувати в дітях працьовитість, старанність, терпіння і т. ін. З другого боку, трудова школа може мати політехнічний характер. Цей політехнічний характер повинен полягати не в тому, щоб дитина вивчала кілька ремесел, як тлумачать деякі педагоги. Політехнічна школа повинна давати поняття про господарство країни в цілому, ознайомивши учнів із сільськогосподарською промисловістю, з видобувною, з обробною, з її головними галузями: металобробною, текстильною, хімічною. Ознайомлення це повинно проводитись за допомогою підручників, ілюстрацій, кінематографа, відвідування музеїв, виставок, фабрик, заводів, шляхом участі у виробництві. Остання особливо важлива. Тільки працюючи з матеріалом, підліток вивчає його всебічно. Трудовий метод — найкращий метод вивчення. В процесі праці учень найкраще вивчає фізику, хімію, закони механіки. В процесі праці він вчиться спостерігати, перевіряти свої спостереження досвідом, вчиться користуватись книгою як знаряддям праці, вчиться застосовувати дані науки в повсякденній праці. Тільки коли підліток навчиться обробляти матеріал, він наочно побачить проблеми виробництва, що постають у процесі роботи. Історія кожної виучуваної галузі народного господарства матиме для підлітка, що працює в ній, зовсім нове значення, він зрозуміє, в чому полягає прогрес кожної галузі виробництва, зрозуміє роль пари, електрики у виробництві, зрозуміє величезну роль науки в сучасному виробництві. Завдання політехнічної школи — підготувати не вузького спеціаліста, а людину, яка розуміє взаємозв'язок різних галузей виробництва, роль кожної з них, тенденції розвитку кожної з них, виховати людину, яка знає, що і чому в цю хвилину треба робити, словом, господаря виробництва в справжньому розумінні цього слова. Це — з одного боку. З другого боку, політехнічна школа повинна водночас виховати з учня й активного учасника цього

виробництва. Вона повинна озброїти його вмінням правильно підійти до кожної роботи, вмінням учитися в процесі роботи, вмінням працювати свідомо, творчо, вмінням впроваджувати теоретичні знання в практику, вмінням швидко орієнтуватися в роботі. Політехнічна школа не випускає готового спеціаліста, вона дає можливість учням швидко і ґрунтовно навчитись обраної професії, вона паралізує шкідливість вузької спеціалізації, полегшує перехід від професії до професії, а головне, вона дає той кругозір, який конче потрібний для будівництва нового життя.

Політехнічна школа готує до праці. Проте вона повинна готувати не тільки до вміння працювати індивідуально, вона повинна виховувати вміння працювати колективно, і тут найважливіше — вміння організуватись для праці. За кріпацтва організатором праці був поміщик або його управитель. За капіталізму капіталіст і головним чином інженер, директор фабрики та ін. організовували працю робітників всередині фабрики або заводу, організовували з точки зору інтересів капіталіста. У нас, у Радянській Росії, колишня капіталістична організація праці розпалася. Перед робітниками, які скинули ярмо капіталу, стоять надзвичайної трудності і важливості завдання — організувати працю в інтересах усього комуністичного суспільства не тільки на окремих фабриках і заводах, але в усій країні. Взявши владу в свої руки, комуністи взяли за організацію виробництва і розподілу. І ми бачимо, як на кожному кроці дається взнаки брак організаційних навичок. Тільки винятково талановиті люди залишаються на висоті завдань, а то скрізь ми натрапляємо на безтолковщину, незнання азів організаційної науки...

Чому в нас, у Радянській Росії, розцвів так пишно бюрократизм? Що тому причина? Наше невміння організувати справу.

Навіщо ж брали, скажуть вороги Радянської влади, робітники владу, коли не вміють самі нічого організувати? Так, за науку платять, і робітникам Радянської Росії тяжко доводиться платити за те, щоб навчитися справи організації: їм довелося вчитись її не в пансіоні благородних дівиць, а в розпалі війни, в обстановці розрухи, коли кожний промах викликав тяжкі наслідки.

Та іншого виходу не було. Інакше довелось би вік бути в кабалі у капіталу. Вміння організовувати в цей історичний момент набуває особливо важливого значення. Адже базою комунізму є чудово, раціонально організована в інтересах усього колективу суспільна праця. Ось чому політехнічна школа поряд з підготовкою учнів до праці повинна виховувати в них організаційні навички. Це значить, що навчання праці повинно відбуватись у такій обстановці, яка б давала простір організаційній ініціативі трудящих. Найкраще, коли трудові завдання даватимуться окремим групам учнів, причому величина групи повинна чимраз зростати, а самі завдання ускладнююватись. Розвитку організаційних навичок сприяють також певного роду ігри. Капіталізм зрозумів значення гри в дитячому житті і зробив з неї знаряддя виховання з молодих поколінь наскрізь пройнятих буржуазною ідеологією прислужників капіталу. Бойскаутизм, даючи поживу дитячій ініціативі, вільному прояву фізичних і духовних сил молоді, зробив буржуазному ладові чималу послугу. Непомітно для підлітка він насичував його шовінізмом, розвивав у ньому схиляння перед воячиною, перед грубою силою, перед владою, прищеплював суто буржуазні погляди на всі явища суспільного життя. Але можна використати досвід буржуазного бойскаутизму, внести в нього зовсім інший дух, вклавши новий зміст, зробити його знаряддям виховання комуністичного світогляду. Не можна ігнорувати такий важливий засіб виховання звички до колективних дій, засіб розвитку організаційних навичок, як гра.

Шкільне самоврядування діє в тому ж напрямі.

Та школа, яку прагне створити Радянська влада, відповідає вимогам найповнішого демократизму: вона єдина для всіх. Ця школа відповідає вимогам економічного розвитку, сприяє найкращій підготовці живих творчих виробничих сил. Ця школа відповідає найгострішій потребі робітничого класу в цей історичний момент: вона сприяє перетворенню робітничого класу, який узяв владу, в господаря і колективного організатора виробництва.

ДО ПИТАННЯ ПРО КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Щоб правильно підійти до питання, яким повинно бути комуністичне виховання молоді, треба насамперед усвідомити, що являє собою комуніст, що він повинен знати, до чого прагнути, як діяти.

Комуніст насамперед — *людина суспільна*, з дуже розвиненими суспільними інстинктами, яка бажає, щоб усім людям жилося добре, щоб усі люди були щасливі.

Комуністами можуть бути вихідці з усіх класів суспільства, та найбільше комуністів виходить з робітничого середовища. Чому? Тому що умови життя робітників такі, що виховують у них суспільні інстинкти: колективна праця, успіх якої залежить від загальних зусиль, загальна обстановка праці, спільні переживання, спільна боротьба за людські умови існування — все це зближує робітників між собою, спаює їх узами класової солідарності. Візьмімо клас капіталістів. Умови життя цього класу зовсім інші. Конкуренція примушує будь-якого капіталіста бачити в іншому капіталістові насамперед конкурента, якому треба підставити ногу; в робітникові капіталіст бачить лише «робочі руки», які повинні працювати над створенням прибутку для нього, капіталіста. Звичайно, спільна боротьба проти робітничого класу згуртовує капіталістів, але тієї внутрішньої спайки, того розчинення в колективі, яке ми бачимо у робітників — їм нема чого ділити між собою, — в класі капіталістів немає, капіталістична солідарність роз'їдається червоточиною конкуренції. Ось чому людина з

розвиненими суспільними інстинктами в робітничому середовищі є правилом. а в капіталістичному середовищі така людина формується як виняток.

Суспільний інстинкт значить дуже багато. Часто він допомагає чуттям знаходити правильний вихід із становища, допомагає знайти правильний шлях. Ось чому при чистці РКП звертали увагу на те, чи належить той чи інший член партії до робітничого середовища чи ні. Тому, хто належить до робітничого середовища, легше виправитись. У нас в Росії інтелігенція, бачачи, як легко дається, завдяки класовому інстинкту робітникові розуміння того, до чого інтелігент, наприклад, доходить з великими зусиллями,— схильна була наприкінці 90-х років і в першій половині першого десятиріччя ХХ століття (1896—1903) перебільшувати значення класового інстинкту. «Рабочая мысль» — одна з соціал-демократичних нелегальних газет — договорилась до того, що перестала навіть допускати, щоб не з робітничого становища міг вийти соціаліст. Тому що Маркс і Енгельс не були робітниками, «Рабочая мысль» писала: «Не треба нам Марксів і Енгельсів!»

Класовий — у робітничому класі він збігається з суспільним — інстинкт є умовою, необхідною для того, щоб стати комуністом. Необхідною, але недостатньою.

Комуністові треба ще немало *знати*. По-перше, він повинен знати, що навколо нього діється, повинен розбиратися в механізмі існуючого ладу. Коли в Росії почав розвиватися робітничий рух, соціал-демократи подбали насамперед про розповсюдження в широких масах таких брошур, як, наприклад, Дікштейна¹ «Хто чим живе», «Робочий день» та ін. Але мало розуміти механізм капіталістичного ладу. Комуністові треба ще вивчити закони розвитку людського суспільства. Він повинен знати історію розвитку господарських форм, розвитку власності, поділу на класи, розвитку державних форм. Повинен розуміти їх взаємозв'язок, знати, як з певного суспільного укладу виростають релігійні і моральні уявлення. Зрозумівши закони розвитку людсько-

¹ Дікштейн — польський соціал-демократ, автор знаменитої книжки «Хто чим живе», що пояснювала механіку здобування додаткової вартості. Була найпопулярнішою книжкою в підпільних гуртках.— *Прим. автора.*

го суспільства, комуніст повинен ясно уявляти собі, куди йде суспільний розвиток. Комунізм повинен йому уявлятися не тільки бажаним ладом, де щастя одних не будуватиметься на нещасті інших; він також повинен розуміти, що саме комунізм і є тим ладом, до якого неминуче йде людство, і що комуністи повинні розчищати шлях цьому ладові, сприяти тому, щоб він якнайшвидше настав.

У робітничих гуртках, які виникали на світанку робітничого руху в Росії, звичайно вивчалась, з одного боку, політична економія, що мала на меті пояснити структуру сучасного суспільства, і історія культури (історія культури при цьому протиставлялась звичайному викладові історії, яка являла собою часто набір історичних фактів найрізноманітнішого значення). Ось чому в тогочасних гуртках читався перший том «Капіталу» К. Маркса і «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельса.

У 1919 р. в одному з сіл Нижегородської губернії, в селі Работки, мені довелось натрапити на таке явище. Вчителі розповіли мені, що в II ступені вони проходять політичну економію та історію культури, що учні одно-стайно зажадали введення цих предметів у курс школи II ступеня.

Звідки у волзькому селі, в якому все населення займається виключно волзькими промислами і землеробством, у селянських підлітків могло виникнути таке і так виразно сформульоване бажання? Очевидно, інтерес до політичної економії та історії культури було занесено в Работки яким-небудь робітником, котрий ходив колись у гурток і пояснював хлопцям, що їм треба знати.

Однак у даний момент, який ми переживаємо, російському комуністові треба знати не тільки це. Жовтнева революція відкрила перед Росією можливість найширшого будівництва в напрямі комунізму. Та щоб використати ці можливості, треба знати, що треба робити тепер, щоб хоч на крок просунутися до комунізму; треба знати, чого можна тепер досягти і чого не можна; треба знати, як будувати нове життя. Треба насамперед ґрунтовно знати ту галузь роботи, за яку берешся, а потім треба володіти методом комуністичного *підходу* до справи. Візьмімо приклад. Щоб правильно поставити

медичну справу в країні, треба, по-перше, знати саму справу, по-друге, знати, як вона була раніше поставлена у нас в Росії, як ставиться в інших державах, і, нарешті, по-третє, треба вміти підійти до неї по-комуністичному, а саме: повести агітацію серед широких верств трудящих, зацікавити їх, залучити до роботи, створити зусиллями трудящих могутню організацію навколо медичної справи. Треба все це не тільки знати, треба *вміти* це робити. Чі виходить, що комуніст повинен не тільки знати, що таке комунізм, і чому він неминучий, але й повинен ще добре знати свою справу, повинен вміти підійти до маси, вплинути на неї, переконати її.

У своєму особистому житті комуніст повинен завжди керуватись інтересами комунізму. Що це значить? Це значить, що хоч би як, наприклад, хотілося залишитись у звичній затишній домашній обстановці, а коли для справи, для успіху комуністичної справи, треба кинути все і їхати в найнебезпечніше місце, комуніст це робить. Це значить, хоч би яким важким і відповідальним було покладене на комуніста завдання, якщо це треба, комуніст бореться за нього і намагається здійснити його в міру своїх сил і вміння, йде на фронт, на суботник, на вилучення цінностей і т. п. Це значить, що комуніст свої власні інтереси завжди відсуває на задній план, підпорядковує їх загальним інтересам. Це значить, що комуніст не проходить байдуже мимо того, що навколо нього діється, що він активно бореться з тим, що шкодить справі комунізму, бореться з тим, що шкодить інтересам трудящих мас, а з другого боку, відстоює активно ці інтереси, вважає їх своїми.

Кого викидали під час чистки партії: а) шкурників і таких, що примазалися, тобто тих, хто свої інтереси ставить вище за інтереси комуністичної справи; б) тих, хто байдужий до комунізму, нічого не робить, щоб допомогти йому здійснитися, хто стоїть далеко від маси і не намагається зблизитися з нею; в) хто не користується повагою і любов'ю маси; г) за грубе поводження, чванство, нещирість та ін.

Отже, щоб бути комуністом: 1) треба знати, що погано в капіталістичному устрої, куди йде суспільний розвиток і як треба сприяти якнайшвидшому настанню комуністичного ладу; 2) треба вміти застосовувати свої

знання до справи; 3) треба бути душею і тілом відданим інтересам трудящих мас і комунізму.

Перейдемо тепер до питання про комуністичне виховання молоді.

Велика революція, вся революційна обстановка розвинула в молоді, палкій і чутливій, глибокий інтерес до суспільного життя. Це стосується не тільки робітничої молоді, а й молоді селянської, і молоді інтелігентської. Молодь тягнеться до комунізму.

І ось необхідно не приглушувати це прагнення, а всіляко підтримувати, розвивати суспільні інстинкти, що прокинулись під впливом революції.

Як підтримувати? По-перше, необхідно, щоб організація РКСМ давала *кожному* своєму членові можливість у тій чи іншій формі працювати для справи комунізму, бути не тільки пасивним спостерігачем того, як будується комунізм, але й бути активним будівником його. Та справа, задля якої попрацював, в яку вклав часточку свого я, стає набагато ближчою. Звичайно, для того, щоб кожен міг знайти в рядах РКСМ справу по своїх силах і до душі, організація РКСМ повинна бути достатньо гнучкою і життєвою, повинна бути тисячами ниток зв'язаною з тією величезною творчою будівничою роботою, що тепер ведеться в країні. Участь у будівництві буде водночас давати і вміння, ті організаційні навички, які нам, росіянам, такі необхідні.

РКСМ може виховувати в своїх членах уміння працювати колективно, скрізь проводячи вмілий поділ праці, виховуючи почуття відповідальності за свою роботу перед колективом, виховуючи трудову дисципліну і навчаючи комуністичного підходу до будівництва нового життя. Успіх цієї виховної роботи цілком залежить від розмаху роботи РКСМ і злагодженості її організації, глибини і життєвості постановки всіх питань.

Виховання характеру, витримки повинно цінуватися РКСМ не менше, ніж уміння говорити, виступати.

Крім активної участі в громадській роботі РКСМ, було б, мабуть, доцільно вимагати від кожного члена спілки молоді роботи, принаймні протягом року, де-небудь на фабриці чи заводі. Американці і німці вимагають від кожного інженера, який кінчає навчання, річного практичного стажу на підприємстві в ролі рядового

робітника, який працює в загальних для всіх робітників цього підприємства умовах. Американці і німці вважають, що тільки відбувши такий стаж, інженер здатний буде керувати робітниками і впливати на них. Тим більш необхідним був би такий стаж громадської роботи для кожного члена спілки молоді.

Поряд з вихованням характеру, суспільних інстинктів, практичних умінь вести роботу необхідна велика робота кожного члена РКСМ над своїм світоглядом. У нас в Росії ця робота тісно переплітається з роботою над самоосвітою. Якщо ми перебуваємо у вигідніших умовах, ніж західноєвропейська молодь, в тому відношенні, що менше пройняті буржуазними передсудами, буржуазними поглядами, то нам значно важче в тому відношенні, що абсолютна більшість робітничої і особливо селянської молоді не має навіть найнеобхіднішого мінімуму загальноосвітніх знань. А без цього неможливе і оволодіння марксизмом. Нашій молоді доводиться вчитись і вчитись, користуватись кожною вільною хвилиною, кожною нагодою, щоб заповнити ті прогалини, які заважають їм стати свідомими комуністами.

Треба наполегливо працювати і над здобуттям того наукового марксистського фундаменту, який необхідний, щоб розбиратися в складних питаннях навколишньої дійсності, щоб не розгублюватися перед кожним незрозумілим на перший погляд явищем. Радпартшколи, партшколи, гуртки з умілими керівниками полегшать це завдання деякій частині молоді. Але таких щасливців, які б могли скористатися всіма цими закладами, буде все ж невелика меншість. Переважна більшість змушена буде вчитися самостійно, частково поодинокі, частково невеликими групами, що спільно працюють над набуттям знань. На допомогу цим зусиллям гуртків, що виникають стихійно, треба видавати рекомендовані каталоги, методичні вказівки, як проводити гурткову роботу, цілий ряд примірних програм. Видати все це якомога швидше вкрай необхідно.

ЄДИНА ТРУДОВА ШКОЛА

Заперечуючи проти єдиної трудової школи, багато хто не розуміє, в чому полягає ця єдність. Вона тільки в тому, що немає шкіл для нижчих і вищих, а є для всіх. Трудовою вона є тому, що основа в ній — вивчення трудової діяльності. Вироблювана тепер програма, зміст якої дано в статті, цілком відповідає науковим вимогам.

У нас вважається ознакою доброго тону ляяти Наркомос за діло і без діла. Ніхто не подбав про те, щоб ознайомитися з роботою цієї «виліялої» установи нашої Радянської республіки, але кожен вважає, що має право плести всякі демагогічні нісенітниці про те, про що він і уявлення не має. За прикладами недалеко ходити. Візьмімо хоча б недавню статтю т. Шатуновського в № 227 «Труда». «Єдина, неподільна якщо не Росія, то хоча б російська школа». Чого тільки там не написано! Візьмімо хоч би першу фразу: «Принцип поділу праці, зв'язок праці з місцевими умовами і зв'язок школи з працею владно знов і знов ставлять перед нами питання про школу, що задовольняла б інтереси трудящих і тому була б спеціалізована вже з самого початку, а виліялий Головсоцвих дивиться на школу з кабінетних глибин і все ще має справу з грою в єдину трудову школу». Демагогія падає на сприятливий ґрунт. Редакція «Труда» дає примітку: «Друкується в порядку пропозиції», а молодь (звичайно, не тільки під впливом агітації

Шатуновського, а й ряду інших інженерів, доволі митих у буржуазних водах) вірять, що єдина трудова школа — це щось архішкідливе, вірять, що спеціалізація повинна розпочинатися з дитячого садка, — і ухвалює резолюцію про перегляд системи народної освіти в РРФСР.

Питання про перегляд системи народної освіти повинно бути поставлене на партійному з'їзді, бо «єдина трудова школа» значиться в партійній програмі і не може бути тому скасована «в радянському порядку». «Єдина» школа — це не значить школа, обстрижена під один копил, не значить школа, в якій, на зразок французької, в усіх школах країни у відповідному класі пишуть в один і той самий час один і той самий диктант. «Єдина» школа — це значить така, яка однаково доступна для всіх верств населення. «Єдина» школа — це школа, в якій немає поділу на «народну» школу і школу привілейовану. Комуністи всіх країн стоять за «єдину» школу, стоїмо і ми. «Єдина трудова» — це така школа, навчальний матеріал якої тісно пов'язаний з навколишньою трудовою діяльністю людей, висвітлює цю діяльність, пов'язує школу з життям. І тому Шатуновський ломиться у відчинені двері, коли говорить, що сільська школа повинна оперувати з іншим матеріалом, ніж школа промислового району. Видно, що тов. Шатуновський ніколи не читав жодного номера наркомосівських журналів. Раджу йому прочитати хоча б «На путях к новой школе», журнал науково-педагогічної секції Державної вченої ради, що видається нею разом з Головоцвухом і Цекосом; там він дізнається, що Наркомос думає про шкільні ухили, як їх розробляє, дізнається дещо і про програми школи II ступеня, які проробляються не в кабінетах, а на вчительських зборах по кілька сот чоловік.

З нагоди дискусій про пролетарську культуру і з'їзду РКСМ газети трохи приділяють часу і питанню про школу. Користуючись цим, мені хотілося б ознайомити читачів «Правды» з розроблюваною Наркомосом програмою 1-го концентру II ступеня (5, 6 і 7-й роки навчання, підлітки 12—15 років).

Необхідність школи I ступеня не викликає сумніву, а школа II ступеня береться аж надто особливо під сумнів і на Україні її навіть ліквідовано.

Ми вважаємо, що 1-й концентр II ступеня, куди діти вступають уже з умінням читати, писати і знанням арифметики, повинен ознайомити підлітків — теоретично і практично — з трудовою діяльністю людей, з організацією цієї діяльності, з тим, як у процесі цієї діяльності люди оволодівають природою, використовують її сили і багатства для створення матеріальної бази суспільного життя, як у процесі трудової діяльності суспільство розпадається на класи, як ці класи борються між собою, як виникає класове панування, як складаються класова ідеологія і психологія. І щоб підліток краще все це усвідомив, перед ним розгортається минуле Землі і минуле людського суспільства, надається можливість побачити, в якому напрямі йде суспільний розвиток.

Вивчаючи цей матеріал, підліток оволодіває методами вивчення сучасного й минулого, оволодіває необхідними для цього знаннями і вміннями, організаторськими навичками та ін.

Ми кладемо в основу програми II ступеня трудову діяльність людей та її організацію тому, що нам треба виховувати молодь, яка б уміла працювати, правильно організовувати свою працю — і фізичну, і розумову, не марнувати часу й енергії. Ми кладемо в основу програми трудову діяльність людей та її організацію тому, що тепер майбутнє Радянської республіки залежить від того, наскільки ми зуміємо піднести продуктивність праці, налагодити правильну організацію праці на підприємствах і в усій країні. Ми багато говоримо про виробничу пропаганду серед дорослих, яким часто важко переучуватись; тим необхідніше ставити цю пропаганду серед молоді, яка тільки вчиться працювати. Ми кладемо трудову діяльність та її організацію в основу програми тому, що без розуміння того, як була організована трудова діяльність при капіталізмі, де в цій галузі панували хаос, вільна конкуренція, вільна гра інтересів, де відбувалася непотрібна розтрата сил і людського життя, з одного боку, і без розуміння того, що на зміну цьому хаосу повинна прийти планомірна організація праці в комуністичному суспільстві, — з другого, неможливо зрозуміти радянське будівництво, завдання Радянської республіки. І, тому, нарешті, ми беремо в

основу програми трудову діяльність та її організацію, що ця сторона особливо цікавить дітей і дуже легко засвоюється за допомогою екскурсійного, лабораторного і трудового методів.

Природознавство ми беремо в його відношенні до трудової діяльності людей. Це примушує особливо ретельно вибирати матеріал, що вивчається, інакше його розташовувати, інакше розцінювати його. Методи вивчення не міняються, спостереження, дослід беруться в основу цього вивчення, але «цільова настанова» (як полюбляє висловлюватися молодь) цього вивчення інша.

Трудову діяльність людей ми розглядаємо як базу суспільної структури. На цій базі стає зрозумілим поділ суспільства на класи, створення органу класового панування — держави, створення класової ідеології.

Чи доступне все це підліткам? Цілком доступне. Треба тільки при проходженні цієї програми додержувати необхідних методичних прийомів. Треба уникати енциклопедичності, організувати матеріал навколо небагатьох досить важливих, істотних тем; будувати програму на конкретному, близькому для підлітка матеріалі; збуджувати інтерес, зачіпати емоціональний бік; розвивати максимум самодіяльності, активності, не шкодувати часу на пророблення матеріалу за допомогою екскурсій, роботи в лабораторіях, моделювання, роботи в майстерні, на фабриці, в полі.

А куди ж поділися рідна мова, математика, мистецтво? Хіба їх не треба вивчати в школі? Треба, звичайно. Але їх проходження не повинно бути чимось самодостатнім, це — тільки засоби, і вивчення їх повинно вплітатись у вивчення вищезгаданих явищ. Математика повинна пов'язуватися з вивченням фізики, хімії, вимірюванням Землі, обчисленнями і т. д. Література повинна пов'язуватися з історією, бути ілюстрацією класової психології та ін. Мистецтво повинно вносити радість у творчу працю, поглиблювати переживання і т. д. і т. п.

Ми накреслюємо таку схему: першого року II ступеня вивчаються добувна промисловість і землеробство, форми їх. Відповідно до цього в природознавстві вивчаються будова Землі, ґрунту, клімат, життя рослин, відповідні частини хімії та фізики. У суспільствознавстві центральною темою береться кріпосне право, розпові-

В. І. Ленін, Н. К. Крулська та А. І. Ульянова в Горках. 1922 р.

дається історія закріпачення і розкріпачення селянської праці, змальовуються класові відносини, поміщицька і селянська ідеологія, показується, як самодержавство відповідало тодішній класовій будові держави. Все це ілюструється уривками з творів Щедрина, Тургенева, Некрасова та ін. Говориться про умови визволення селян, про малоземелля, ненависть селян до поміщиків, мрії про землю. Потім розповідається про кріпосне право і про рабство в Західній Європі та Америці, про Велику французьку революцію і про громадянську війну в Америці.

Другого року II ступеня вивчається обробна промисловість, її форми. Вивчається організація праці в ремеслі, мануфактурі (в кустарній промисловості), на фабриці, говориться про розвиток різних галузей промисловості в РРФСР, з'ясовуються причини виникнення того чи іншого виробництва в тому чи іншому районі. Оскільки минулого року вже говорилося про землеробські райони РРФСР, то тепер можна вже дати уявлення про районування РРФСР, а потім про виробництво в світовому масштабі. Паралельно з цим у розділі природознавства йде вивчення фізики і хімії, а в розділі суспільствознавства — капіталістичного ладу, знов-таки в тому розрізі, як це робилося при вивченні кріпосного права: вивчається класова структура, боротьба класів, ідеологія, беруться різні фази розвитку капіталізму, аж до імперіалістичної війни і післявоєнного періоду.

Третього року II ступеня слід дати загальну картину розвитку. Треба порівняти хаос у виробництві капіталістичному, страшенну розтрату сил і енергії, порівняти з майбутнім організованим суспільством і вказати місце Радянської Росії як перехідного ступеня. У природознавстві цього року треба говорити про походження Землі, життя на Землі, розвиток видів, походження людини, а в суспільствознавстві дати картину розвитку людського суспільства, починаючи з первісного. Попереднє вивчення протягом двох попередніх років елементів суспільного життя двох найбільших епох дасть можливість зробити вже коротший огляд усіх інших етапів розвитку людства. Весь курс цього року слід побудувати так, щоб підліткові було зрозуміло, куди йде суспільний розвиток.

Такою є розроблювана Наркомосом схема програми для 1-го концентру II ступеня.

Вона повинна лягти в основу програми, яку потрібно докладно сформулювати, пов'язати з вивченням рідної мови, математики, географії, з працею і мистецтвом. Програма повинна бути ретельно розроблена методично, давати простір для заповнення певних її частин місцевим матеріалом, що проробляється вчительськими конференціями спільно з господарниками даного виробничого району.

Програма, отак опрацьована, дасть можливість створити цілий ряд зовсім нових щодо духу й змісту підручників.

Гадаю, що ця програма дасть кожному підліткові серйозний базис для вибору і вивчення професії. В Радянській Росії йдеться не про те, щоб виробити з робітника тільки досконале знаряддя в руках інженера,— йдеться про те, щоб зробити з нього вмілого виконавця, але в той же час і свідомого організатора виробництва, організатора нового життя.

СУСПІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

Суспільне виховання складається з виховання: 1) суспільних інстинктів, 2) суспільної свідомості і 3) суспільних навичок.

I

Змалку необхідно ставити дитину в такі умови, щоб вона жила, гралася, працювала, ділила свої радощі і прикrostі з іншими дітьми. Треба, щоб це спільне життя було якомога повнішим, радіснішим, яскравішим. Колективні переживання повинні асоціюватись у дитини з рядом радісних емоцій.

Це не означає, звісно, що треба весь час збуджувати дітей, шарпати їм нерви, примушувати їх неодмінно що-небудь «переживати». Для нормального емоціонального розвитку дитині так само потрібна спокійна обстановка, як вона потрібна і для розумового розвитку. Немає нічого шкідливішого, як перетворення життя дітей у безперервний ряд святкувань, спектаклів, виступів і т. п. Це — з одного боку. З другого боку, і окремі емоції можуть впливати негативно, потрясаючи весь організм. Яюсь мені довелось бути свідком такого видовища. На світанку по вулицях Парижа в глибокому мовчанні рухалася процесія. Ховали дівчинку, що померла в одному з католицьких притулків. Її однокласниці — чоловік з п'ятнадцять дівчаток 10—12 років, закутані в савани, із свічками, — йшли за колісницею. Одяг, свічки, глибоке мовчання, світанок — усе це було розрахо-

вано на те, щоб викликати якнайглибшу емоцію, яка б назавжди заглушила голос розуму. Католицькі священники — хороші психологи, вони знають, що учасники такої похоронної процесії на все життя залишаться вірними католичками. Емоція має величезне значення. Сучасні психологи доводять, що в основі інтересу, уваги, пам'яті, волі та ін. лежить саме емоція. Емоція визначає напрям інтересу, інтерес зумовлює увагу, увага — пам'ять і т. ін. Проте емоція не повинна заглушувати решту сфер духовного життя.

Для життя потрібні не надірвані, а нормально розвинені люди. Їх може створити нормальне колективне життя, в якому діти є активними учасниками. Активна участь змінює весь тонус переживання. Це добре враховують, наприклад, ті самі католицькі священники. В щойно описаному прикладі їх впливу на емоціональну сторону характерно, що вони роблять дівчаток не лише свідками похорону їхньої товаришки, а й учасницями цього похорону. Колективне життя дітей повинно бути заповнене радісною, вільною діяльністю, і тоді вона виховає людей з дуже розвиненим суспільним інстинктом.

Буржуазний лад, заснований на началах вільної конкуренції, перетворював життя в боротьбу за існування, де інтереси однієї особи протистояли інтересам усіх інших, перебували в суперечності з інтересами цілого. Весь уклад суспільного життя протидіяв розвиткові суспільних інстинктів. У тому ж напрямі впливала і сім'я. Сім'я протиставлялась суспільству. Мені запам'ятався, між іншим, один з епізодів дитинства французького письменника — архібуржуазного — Лоті. У «Романі дитини», в якому він описував своє дитинство, він розповідає про ту внутрішню боротьбу, яку йому довелося пережити. Жили вони в одному з приморських міст Бретані, що завжди було переповнене натовпами матросів і жило дуже інтенсивним суспільним життям. 13-літньому підліткові Лоті страшенно хотілося завжди змішатися з цим натовпом, пожити його життям. Мати і тітки, сім'я, яку він дуже любив, побоювалися впливу на нього вулиці. Вони дарували йому дорогі книги, колекції чудових черепашок. І от Лоті описує ту внутрішню боротьбу, яку він переживав. Любов до сім'ї приму-

сила його заглушити в собі суспільний інстинкт, і ви́шов з нього не великий письменник, виразник настроїв маси, стати яким він міг за своїми здібностями, а слашаво-сентиментальний буржуазний романист. У тому ж напрямі придушення суспільних інстинктів впливає і буржуазна школа з її похвалами і осудом, оцінками, нагородами і покараннями... Учитель у буржуазній школі намагався правити, розділяючи, відокремлюючи овець від козлищ. У тому ж напрямі впливає і релігія, бо вона вириває людину з суспільства, бере її ізольованою, поза умовами суспільного життя, трактує її тільки як індивідуум і як такого ставить під гнів і милість господні. Недивно, що індивідуалізм так пишно процвітав у буржуазному суспільстві. І хоч в окремих випадках його носіями були дуже яскраві особи, але загалом відрив особи від суспільства призводив до надзвичайної убогості думки і почуття, до скудності переживань. Виразником цього відриву особи від суспільства і було міщанство.

Але вже в надрах капіталістичного суспільства виросла верства, в якій не було цього протиставлення особи суспільству. Такою верствою був робітничий клас. Умови існування і боротьби згуртовували членів робітничого класу в одно ціле. Працюючи на фабриці, на заводі, робітник повсякчас спостерігає, як його робота координується з роботою інших, наскільки виконання ним якої-небудь невеликої часткової функції необхідне в ланцюгу дій, в результаті яких виготовляється продукт. Це, як і весь заводський уклад, виробляє звичку до колективних діянь, до колективного життя. Успіх класової боротьби залежить від витриманості, згуртованості, дисциплінованості робітників. І сама робота, і умови існування, і класова боротьба — все зміцнює в них суспільні інстинкти. Інтереси робітничого класу не протиставляються суспільним. Вони йдуть по одній лінії. Історична місія робітничого класу — знищення усіх класів суспільства.

І тепер уже в робітничому класі боротьба між інтересами особистими і суспільними значно ослаблена. Але тільки в комуністичному суспільстві між цими інтересами буде цілковита гармонія. Це не означає, що особа пригнічуватиметься суспільством, як це було в

первісному суспільстві, в общині та ін., буде тільки припинення внутрішнього розладу, внутрішнього роздвоєння. Навпаки, буде розквіт особи, яка черпатиме силу, могутність у колективному житті.

У нашу перехідну епоху школа повинна всіляко сприяти розвитку суспільних інстинктів у дітей і підлітків.

Певна річ, сприяти цьому повинен насамперед весь шкільний уклад, все шкільне життя — ігри, навчання, праця та ін. Але школа не повинна бути замкненою одиницею, не повинна нагадувати буржуазну сім'ю, тільки в трохи розширеному вигляді. Під виглядом «нових трудових шкіл» часто створюються школи саме такого типу: тихі заводи серед бурхливого моря. Прикладом може бути описана в цьому номері нашого журналу дослідно-показова школа в Казані.

Школа, яка ставить собі за мету виховання в учнів суспільних інстинктів, не може ізольоватися. Необхідно розширити рамки суспільних переживань дітей, зблизити школу з справжнім суспільним життям. Звичайно, добре, якщо школи зв'язані між собою. Але спілкування між школами може призвести до звичайного ходіння один до одного в гості, на зразок того, як ходили діти однієї буржуазної сім'ї до дітей іншої сім'ї. Надавати виняткового значення спілкуванню між школами не слід. Значно важливішим є організоване спілкування шкільної молоді з робітничою і селянською молоддю взагалі. З цього погляду особливо велике значення має організація в школах осередків КСМ. Через комсомол школярі зв'язуються з робітничою і селянською молоддю, ближче входять у її життя. Треба тільки, щоб шкільні осередки комсомолу правильно враховували свою роль у школі. Їм не завадить повчитися знання психології хоча б у католицьких цопів і дбати про те, щоб кожного школяра залучати до активної роботи, дати йому яку-небудь роботу в комсомолі: збирати і опрацювати книжки для бібліотеки, навчати грамоти неписьменних комсомольців, брати участь в їхніх гуртках, у роботі з юними піонерами, сприяти виданню комсомольцями листків, плакатів, газет, журналів, входити в санітарні загони разом з комсомольцями і т. д. і т. п. Той осередок комсомолу найкраще виконає своє завдання,

який найкраще зуміє використати школу в інтересах робітничої і селянської молоді.

Небезкорисно також з тією ж метою відкрити двері школи для робітничої і селянської молоді, яка стоїть поза її стінами, і впустити в школу цей шматок живого життя.

Однак треба, щоб школа була пов'язана не тільки з життям молоді, а й з життям дорослих, насамперед з життям робітничого класу. В особливо сприятливих умовах перебувають у цьому розумінні школи фабзавучу, школи в робітничих селищах на зразок Електропередачі і т. п., в яких діти і підлітки поза школою живуть інтересами робітничої маси.

Але й учнів інших шкіл треба зближати з життям робітничого класу скрізь, де для цього є хоч найменша можливість. Як це зробити? Дехто вважає, що досить, якщо діти й підлітки час від часу братимуть участь у робітничих святах, таких, як Перше травня, роковини Жовтневої революції і т. п. Це само по собі непогано, але цього ще надзвичайно мало. Треба шукати шляхів встановлення зв'язку між школами і заводськими підприємствами. Ми дуже б просили наших читачів висловитися з цього приводу. Нам здається, що можна було б розробити питання про шефство. Скажімо, завод берє шефство над якоюсь школою. Це не значить, що завод дбає тільки про матеріальний достаток школи, відпускає кошти на цю школу, — це означає інше: кожний робітник заводу-шефа думає, чим він може допомогти школі — чи піти в шкільний клуб і там на вечорі спогадів розказати про своє многотрудне дитинство, про ту боротьбу, яку проводив завод колись з хазяями і т. ін., чи взяти на себе керівництво столярним або слюсарним гуртком, що його створюють учні школи, над якою шефствоє завод, чи організувати екскурсію учнів на завод і розповісти їм про будову машин, показати свою роботу, чи влаштувати разом з учнями суботник у школі, чи покликати їх на заводські збори, у свій клуб та ін. Кожний школяр, з свого боку, кожна група учнів повинні обдумати, що вони можуть зробити для свого заводу-шефа: допомогти заводським яслам, повеселити дітей заводського дитячого садка, прикрасити заводський клуб плакатами, рознести на заводі газети і листи, допомогти чимось з санітарного боку і т. д. і т. п. Все це

встановить духовний зв'язок між заводом і школою, створить ту духовну спорідненість з робітничим класом, якої так потребує підростаюче покоління. Якщо налагодити взаємне шефство між заводами і волостями, яке висувається тепер, треба, щоб школи брали в цій справі активну участь. Міська заводська або підопічна заводів школа допомагає певній сільській школі, з якою вона встановлює взаємне шефство — виготовляє для сільської школи навчальне приладдя, складає доповіді, добирає літературу, возить їй книги, влітку учні міської школи під час жнив їздять допомагати працювати своїм товаришам з сільської школи, приймають у себе їхню екскурсію до міста і т. д. і т. п. Сільські школярі пишуть міській школі-шефу про свою роботу, життя, допомагають, чим можуть, приймають їх у себе і т. д.

У сільських місцевостях треба б групувати школи навколо радгоспів, культурних закладів і т. д.

Важливою є спайка між робітничою і селянською молоддю, між молоддю і трудящими. Ця спайка найкраще сприятиме розвитку суспільних інстинктів у дітей і підлітків.

II

Емоціональні переживання в галузі суспільного життя створюють підвищений інтерес до явищ суспільного життя. Вихователь повинен уміти використати цей інтерес, щоб виробити в учнів свідоме ставлення до навколишнього життя, розуміння явищ суспільного життя.

Часто говорять про викладання політграмоти в школі. Під політграмотою розуміють висвітлення не тільки політичних подій, а й взагалі явищ сучасного суспільного життя на відміну від суспільствознавства, в яке входить головним чином історія. У старих школах сучасність ігнорувалась. Бувало нерідко так, що історію встигали пройти лише до Французької революції... Школа існує для життя, і тому, безперечно, в центрі вивчення суспільствознавства повинна стояти сучасність. Минуле — історія — потрібне лише для того, щоб відітнути, зрозуміти сучасне. Це чудово, приміром, розуміють американці, які найменше зважають на традиції і дуже практичні. Правда, вони висвітлюють сучасність з мах-

рової буржуазної точки зору, але це вже інше питання. А оцінка ними співвідношення між викладанням сучасності і історії цілком правильна. Та якщо підходити так до викладання суспільствознавства, то ясно, що не можна відривати політграмоту від історії, а треба все викладання історії перетворити в політграмоту, яка базується на історії.

Вся суть у тому, як її викладати.

Тут слід виходити з того положення, що треба базуватися на переживаннях, на досвіді дитини й підлітка, брати їх за вихідний пункт, поступово розширюючи горизонт учня, пов'язуючи викладання з його досвідом. «Велике педагогічне правило,— пише У. Джемс у своїй «Психології» (вид. 1922 р., вид-во «Наука и школа», стор. 250),— полягає ось у чому: всякий новий уривок знань слід пов'язувати з якимось зацікавленням, що виникло в голові дитини, тобто, інакше кажучи, якимось способом асимілювати цей уривок з раніш набутими відомостями. Звідси випливає перевага, що утворюється від порівняння віддаленого і чужого безпосередньому досвідові з близьким та відомим, і невідомого з відомим і з пов'язування подаваних відомостей з особистим досвідом учня...»

Працювати колективно — не означає просто разом працювати, в одному приміщенні, виконувати одну й ту саму роботу. Це найпростіша форма співробітництва. Колективною працею називається така праця, яка має спільну мету. Але досягнення цієї спільної мети звичайно допускає і навіть потребує певного, як правило, дуже складного поділу праці. Паровоз є продуктом колективної праці робітників, але він появляється внаслідок дуже складної організації праці. Кожний робітник виконує свою певну частину роботи. Але він знає, що без точного швидкого виконання своєї частини роботи спиниться все діло. Це постійне усвідомлення себе як частини цілого має величезне виховне, дисциплінуюче значення.

І школа повинна вчити дітей і підлітків ставити собі певні виробничі цілі, спочатку прості, елементарні, найближчі, потім більш складні і віддалені. Повинна вчити обговорювати, точно визначати найбільш економні і швидкі шляхи до виконання поставленої мети, зважу-

вати способи виконання, і свої сили в тому числі, і потім точно, чітко і швидко виконувати взятую на себе роботу. Скажімо, група дітей береться розчистити сад. Насамперед треба визначити, в чому полягатиме ця робота, потім, з яких частин ця робота складається, яких сил і інструментів ця робота потребує, як добути інструмент, як розподілити відповідно до сили між собою роботу, коли за неї взятися і т. д. Чим чіткіший план роботи, тим більше шансів на успіх. Отож трудова школа й повинна навчити колективно виробляти план і колективно, додержуючись встановленого доцільного поділу праці, виконувати його.

Ті самі навички необхідні і в галузі розумової праці. Для того щоб проводити збори, складати газету, збирати матеріал, проводити яке-небудь статистичне обслідування, спільно вивчати якесь питання, треба мати навички колективної праці; їх повинна давати школа.

Як тут здійснювати поділ праці, як допомагати один одному в цій роботі, цього треба вчитися так само, як і колективної роботи в галузі фізичної праці.

Навички в колективній праці водночас створюють і загальноорганізаційні навички і навички певної самодисципліни. Ті і ті мають величезне значення в питанні організації колективного життя.

У школі навчання, де не ставляться учням загальні конкретні цілі, самоврядування звичайно не ладиться. А там, де перед учнями постають конкретні трудові завдання, там і самоврядування має набагато життєвіший характер і налагоджується значно легше.

Але як трудові завдання треба вміти ставити, починаючи з елементарних та близьких, і лише поступово переходити до більш складних і далеких, так і самоврядуванню учнів не можна надавати відразу складної форми. У молодших класах діти організовуватимуться зрідка для виконання тимчасових завдань, у старших класах організація повинна вже охоплювати всі сторони життя і відливатися в певну конституцію.

Правильно поставлене суспільне виховання повинно не тільки допомагати їм свідомо поставитись до явищ суспільного життя, а й навчити їх активно будувати це життя.

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТУ ШКОЛИ

Прочитавши чудову статтю В. Н. Шульгіна «Про мету школи» і погоджуючись з більшістю думок, що в ній розглядаються, я хотіла б з'ясувати саме питання про мету. Цілком вірно, що держава в усі часи ставила перед школою певну мету, ставить перед школою мету і Радянська влада. Відкидати це — означало б відкидати очевидність. Що буржуазна держава, створюючи систему народної освіти, виходить із своїх класових інтересів, так само безперечно і навряд чи викличе заперечення. Слід би, мабуть, спинитись на одній країні, відносно якої в багато кого можуть виникнути сумніви, — на Америці. Ми звикли дивитись на Америку як на країну, в якій школа здійснює якесь позакласове, справжнє виховання. Проте ближче ознайомлення з сучасною американською школою покаже нам, як ми глибоко помиляємось, думаючи так. Не кажучи вже про особливі школи для негрів, в Америці вся школа прийнята архібуржуазним шовіністським духом. Візьмімо хоча б торішній американський шкільний тиждень, цензуру підручників, нагляд над школами і т. д. Дивно, коли б це було інакше.

Мета, яку ставить буржуазна держава перед школою, — бути зняряддям класового панування буржуазії.

Яку мету ставить собі пролетарська держава? Напрошується така відповідь: служити зняряддям класового панування пролетаріату. Така відповідь напрошується тому, що неправильно поставлено питання. «Пролетарська держава» — термін, яким зловживають. Пролетаріат бере владу не для того, щоб поставити робітничий клас у привілейоване становище, а для того, щоб знищити всяке класове панування, знищити всяку

державу (див. В. І. Ленін, «Держава і революція»). Тому і термін «пролетарська держава» — неправильний термін, який породжує непорозуміння. І треба ставити питання не так. Треба запитувати: яку мету ставить школі робітничий клас?

Ця мета йде по лінії загальних цілей робітничого класу. Мета полягає у вихованні покоління, яке б могло здійснити цілі робітничого класу. Яким воно для цього повинно бути? Наскрізь пройняте колективістськими інстинктами, яке ясно розуміє, за що бореться сучасний передовий клас, яке розуміє, що ідеали робітничого класу лежать на шляху суспільного розвитку, що тому вони реальні, здійсненні. Молоде покоління повинно ясно бачити шляхи, які ведуть до здійснення мети робітничого класу, вміти йти цими шляхами.

І буржуазія, і робітничий клас ставлять перед школою певну мету, але буржуазія дивиться на школу як на знаряддя класового панування, а пролетаріат дивиться на школу як на засіб виховати покоління, здатне покласти край класовому пануванню. Цілі буржуазної держави ведуть до придушення особистості величезної більшості дітей, до затемнення їхньої свідомості, вони йдуть урозріз з інтересом молодого покоління; цілі, які ставить перед школою робітничий клас, ведуть до розквіту особистості кожної дитини, до розширення його кругозору, до поглиблення його свідомості, до збагачення його переживань, цілі збігаються з інтересами молодого покоління. В цьому відмінність між цілями буржуазії і цілями пролетаріату.

Багато педагогів, висловлюючись проти того, щоб школі ставилась мета, часто мають на увазі тільки одне: що діти, молодь не повинні стати знаряддям здійснення сторонніх цілей, що йдуть врозріз з їхніми інтересами. І з цим не можна не погодитись. Але цілі, які ставить робітничий клас, — не сторонні цілі; вони не йдуть урозріз з інтересами молодого покоління. І тому, я думаю, всякий педагог, який любить дітей і свою справу, поступово переконається, що і йому слід працювати не за страх, а за совість над здійсненням тієї мети, яку ставить перед школою робітничий клас.

СИСТЕМА НАРОДНОЇ ОСВІТИ В РРФСР

Питання про цілісну систему народної освіти в РРФСР тепер знову постало перед Наркомосом.

Спочатку була прийнята 9-тирічна школа, в якій повинні були вчитися всі діти від 8 до 17 років. Це ідеал, якого ми прагнули з самого початку і прагнемо тепер. Але життя показало, що до поставленої мети нам доведеться йти не прямим уторованим шляхом, а кількома шляхами — низинами і горбами, часто манівцями, тоді тільки дійдемо до мети. Перший етап — це той загальноосвітній мінімум, без якого неможливе ніяке хоч трохи культурне життя: вміння читати і писати, знання чотирьох правил арифметики, володіння певною сумою географічних та історичних знань. Цей загальноосвітній мінімум повинні будь-що пройти всі діти, всі підлітки і дорослі. Підліток і дорослий можуть пройти цей загальноосвітній мінімум протягом значно коротшого строку. Практика показала, що дорослі можуть при правильній постановці справи при щоденному навчанні оволодіти цими знаннями протягом року. Річні школи малописьменних, до яких вступають неписьменні або малописьменні, повинні стати найбільш поширеною формою школи для дорослих, якими повинна буквально вкритися наша малописьменна країна. Загальноосвітній мінімум повинен бути обов'язковим насамперед для членів партії, спілки молоді, профспілок, для червоноармійців, членів дитячих груп, організацій робітниць і селянок. Для членів партії повинна бути обов'язковою і політграмота.

Отже, основний тип школи — це школа, що дає загальноосвітній мінімум. Різновидність цього типу: 1) дитяча школа I ступеня, 2) школа I ступеня для підлітків, 3) школа I ступеня для неписьменних і малописьменних дорослих, 4) школа політграмоти для членів партії (з загальноосвітнім мінімумом).

Над I ступенем Головпрофос влаштовує річні курси для дорослих — кооперативні, рахівничі, по догляду за дітьми раннього віку. Та їх замало, і влаштовує їх не стільки профос, скільки приватні особи. Тим часом в Америці, Франції — є ціла мережа таких спеціальних курсів: ремісничі курси — шиття і кройки, палітурної майстерності і т. п., курси з малювання і креслення, сільського господарства, домоводства. Без таких курсів не підвищиться середній культурний рівень побуту. Такі курси необхідно було б широко запровадити і в нас при клубах, народних будинках, при основних курсах і т. д.

Усі ці курси — суто утилітарного характеру і хоч мають дуже велике значення, але стоять трохи осторонь загальної системи народної освіти.

Другий етап у загальній системі — це 1-й концентр II ступеня, що охоплює в нормальній школі три роки, концентр, призначений для підлітків від 12 до 15 років. Цей концентр дає загальне орієнтування в природі і суспільстві.

Спершу передбачалось, що професійна підготовка починатиметься після закінчення дев'ятирічки; в січні 1921 р. строк було знижено і було встановлено, що професійна освіта може починатись після закінчення семирічної школи. А як вийшло насправді? Головпрофос повідкривав професійні школи для дітей 12 років, які закінчили I ступінь, — музичні, художні та ін. Школи фабзавучу хоч формально умовою прийому висували закінчення семирічки, але навіть не намагалися втілювати цю постанову в життя, бо на фабриках і заводах підлітків, які закінчили семирічку, не виявилось зовсім, профос не вимагає навіть закінчення чотирирічки, а бере просто хоч трохи письменних дітей. Життя штовхає на створення сільськогосподарської школи підлітків, і для вступу до неї так само передбачається зробити обов'язковим закінчення семирічки, але, мабуть, у

селі справа стоятиме ще гірше, і доведеться і в сільськогосподарську школу приймати учнів, які закінчили тільки I ступінь.

Ясно, рівень культури країни такий низький, що при даній кількості шкіл II ступеня вимога закінчення семирічки повисає в повітрі. Що ж робити? Вихід один: вимагати, щоб і для ремісничої школи, і для музичних та художніх шкіл, і для шкіл фабзавучу та сільськогосподарських шкіл підлітків *був обов'язковим* загальноосвітній курс семирічки. Це єдине, за що ми можемо боротись і за що повинні боротись з усією серйозністю і рішучістю. Обов'язкова умова загальноосвітнього мінімуму дасть змогу перетворити школи фабзавучу і сільськогосподарські школи підлітків у своєрідні різновидності школи-семирічки.

Спеціальних шкіл з курсом 1-го концентру для підлітків, які закінчили школу I ступеня, відкривати, мабуть, не слід. До 16 років вони можуть вступати до 1-го концентру нормальної школи, а після — в школи для дорослих. Тепер до 1-го концентру II ступеня в провінції, особливо на селі, вступають не тільки переростки, а вступають і дорослі. І з цим боротись не слід.

Наступний — третій — етап загальної системи — це 2-й концентр II ступеня, що вкладається в два роки, восьмий і дев'ятий рік нормальної школи, і дає вже певні навички наукової розробки тем, що розглядаються¹. Його програма повинна бути так само точно фіксована. Тут слід установити свій освітній мінімум.

Робітфаки і школи для дорослих охоплюють собою програми 1-го і 2-го концентрів II ступеня. Те саме повинні охоплювати і радпартшколи II ступеня.

Технікуми різного типу будуються над семирічкою, але практика показала, що перші два роки в них ідуть на загальноосвітню підготовку. Програма цих двох років повинна відповідати освітньому мінімуму 2-го концентру II ступеня, хоч і може поповнюватись деякими спеціальними дисциплінами.

Отже, розпочинаються заняття з дитячого садка. Від 8 до 12 років іде школа I ступеня — чотирирічка. Потім,

¹ Тепер 2-му концентрові II ступеня надається професійного ухилу.— *Прим. автора.*

від 12 до 15 років, учень (-ця) відвідує 1-й концентр II ступеня, від 15 до 17 років — 2-й концентр II ступеня. Далі йдуть вузи. Це нормальний тип. Програми I ступеня, 1-го і 2-го центрів стандартизовані.

Школи для підлітків рівняються по стандартизованих програмах, хоча весь цикл підлітки проходять у коротший строк.

Те саме і щодо шкіл для дорослих.

Загальноосвітня програма єдина, але її слід вивчати на місцевому матеріалі, що видозмінюється так само відповідно до віку.

Крім того, кожний навчальний заклад може включати до нормальної програми ті чи інші предмети або розширювати їх курс залежно від спеціальних завдань даного навчального закладу.

Важливо тільки, щоб скрізь було додержано загальноосвітнього мінімуму, який полегшує перехід учня з одного типу навчального закладу в інший, допомагає вільно вибирати професію.

Так ми розуміємо схему народної освіти в РРФСР.

І в справі народної освіти спеці повинні бути використані повністю. Боятись їхньої «дрібнобуржуазності» нема чого: найкращі і найенергійніші з педагогів не можуть не піти за комуністами.

У № 61 «Правды» завідуючий Мвно тов. Рафаїл опублікував статтю «Бюрократизм чи поліпшення справи народної освіти».

Стаття змальовує справу так: що в Мвно все йде якнайкраще і що корисній діяльності Мвно заважають тільки якісь «наскрізь пройняті дрібнобуржуазними традиціями» Шацькі та Іорданські.

Той, хто стежить за діяльністю Мвно або читав програми Мвно і слухав його виступи на з'їзді соцвхів,— знає, гаразд чи негаразд стоять справи в Мвно. Про це слід поговорити окремо і дуже й дуже серйозно. В цій замітці я хочу поговорити лише про «наскрізь пройнятих дрібнобуржуазними традиціями» Шацьких та Іорданських.

Іорданський недавно ще був завідуючим Головоцвхивом, а Шацький є одним з найактивніших членів науково-педагогічної секції ДВР¹.

Я була в свій час проти запрошення Іорданського в члени Колегії Наркомосу не тому, що мала щось проти нього, а тому, що вважаю, що всі члени Колегії Наркомосу неодмінно повинні бути комуністами, і думаю

¹ ДВР — Державна Вчена Рада.— *Прим. редактора.*

такі тепер. Проте, спостерігаючи діяльність Іорданського на посаді завідуючого Головоцвухом, я не могла не відчутти широї поваги до його глибокої відданості справі народної освіти, до тієї наполегливості, з якою він завжди висував на перший план питання будівництва масової школи.

З Шацьким я працюю ось уже скоро два роки в науково-педагогічній секції ДВР і звикла цінити його ініціативу, активність, відданість справі. І мушу відзначити, що робота у нас ішла дуже дружно і ніяких істотних розбіжностей не було.

Робота науково-педагогічної секції ДВР на очах у всіх, і за що вона бореться, яку лінію відстоює — це знають товариші-комуністи, знає Агітпроп ЦК.

Чи треба залучати до роботи Шацьких та Іорданських?

Вважаю, що робити це необхідно. Перед нами море нещастя, і для того, щоб ліквідувати його, необхідно використати всі сили.

І насамперед треба використовувати тих, хто глибоко і щиро відданий справі народної освіти. Я, в усякому разі, звикла цінити таких працівників і дбайливо до них ставитись. Я багато чого у них навчилася. Таких людей зовсім не так багато, щоб ними можна було розкидатись.

А їхні «дрібнобуржуазні традиції»?

По-перше, я глибоко переконана, і бачу підтвердження цього на кожному кроці, що щиро віддані справі освіти люди, які люблять цю справу, не можуть не піти в цьому питанні за Комуністичною партією, тому що вона бере найбільш життєву і правильну лінію, тому що її постановка питань відкриває для роботи якнайширші перспективи. Більше того, саме позиція комуністів у справі народної освіти приводить багатьох з працівників освіти до комунізму. Це по-перше. По-друге, той, хто твердо знає, чого він хоче, вміє послідовно проводити свою лінію, найменше влаштовуватиме істерик з приводу «дрібнобуржуазних традицій». У руках комуністів досить влади і морального авторитету для того, щоб широко поставити пропаганду своєї точки зору. Ці дрібнобуржуазні погляди, якщо вони навіть існують насправді, а не тільки в уяві комуніста, що не вміє

вести свою лінію, зовсім не страшні: їм є що протиставити. Важливо вміти подолати дрібнобуржуазні тенденції, важливо виявити їхню суть, переконати людей.

Перед комуністами поставлено нелегке завдання перевиховати в дусі комунізму широкі кадри вчительства. Це завдання полегшується тим, що в своїй більшості вчительство близько стикається з робітничою масою і селянством і в певній мірі проймається їх настроями. Але до цього завдання треба поставитись з усією серйозністю, і свої аргументи треба добре добирати й обгрунтовувати.

Кидатися ж епітетами «дрібнобуржуазні ідеологи», вводячи їх у підрядних реченнях,— прийом, до якого не слід би вдаватися. Вважаю, що це демагогія і безпорадність.

ДО ПИТАННЯ ПРО МОРАЛЬНО-ДЕФЕКТИВНИХ ДІТЕЙ

«Морально-дефективні»... як цей огидний буржуазний термін продерся в нашу радянську педагогіку і завоював у ній досить міцне право громадянства?

Термін «морально-дефективний» передбачає, що існують якісь одвічні, непохитні моральні закони, десь поза свідомістю людей, кимось ззовні встановлені.

Ці моральні закони живуть у душі людини, і та людина, яка їх не знає,— морально-дефективна. Це — погляд філософського ідеалізму. Буржуазія дуже охоче приймає таке уявлення про мораль, змальовуючи свою буржуазну мораль одвічною, непохитною мораллю.

Філософський ідеалізм рішуче відкидається марксизмом. Маркс і Енгельс усе життя боролися з філософським ідеалізмом, прекрасно розуміючи, якою сильною зброєю він є в руках буржуазії. Марксизм дивиться на мораль, на її походження по-іншому.

Спираючись на вивчення історії, він твердить, що моральні уявлення не є чимось сталим, що на протязі історії вони поступово змінювалися, що в різних класів суспільства вони різні. Не тільки, скажімо, дикун і сучасна людина діаметрально протилежно підходять до питання про те, що добре і що погано, але ми бачимо в буржуазії і в пролетаріату дві зовсім різні моралі.

В «Комуністичному маніфесті» Маркса і Енгельса прекрасно висвітлено класову суть буржуазної і пролетарської моралі. Марксизм не тільки розкрив класову суть моралі різних класів, він показав, як виростають

моральні уявлення на ґрунті відомих економічних, політичних, побутових умов. «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Енгельса проливає дуже яскраве світло на виникнення моральних уявлень.

Маркс і Енгельс присвятили довгі роки боротьбі з філософським ідеалізмом, звичайно, не тому, що це просто давало їм задоволення, на зразок того, як гра в шахи. Вони боролися з філософським ідеалізмом, бо розуміли, наскільки важливо духовно визволити пролетаріат з-під впливу буржуазії, бо розуміли, що релігія є лише «популяризацією для мас» філософського ідеалізму.

Релігія — чудове знаряддя приборкування мас, знаряддя приглушення їх класового інстинкту, знаряддя послаблення їх класової самосвідомості.

Однак не можна боротися з релігією, не подолавши її філософського обґрунтування — ідеалізму.

Для марксиста зовсім неприйнятний термін «морально-дефективний».

Є зацьковані, озлоблені, замучені, хворі діти, але немає морально-дефективних.

Чому ж вліз із своїми брудними лапами цей термін у радянську педагогіку?

Виховувати озлоблених, хворих дітей, що жили довгий час у тяжких умовах звіриної боротьби за існування, в атмосфері розпусти, нелегко. Потрібна велика чуйність, неабиякий такт, спостережливність, готовність прийти на допомогу, підтримати, змусити бриніти голосніше струни суспільного інстинкту. Де в нас педагоги, здатні на це? Світова і громадянська війна, загальна розруха, голод розширили до величезних розмірів кадри безпритульних дітей. Треба було як-небудь їх влаштувати. І йшли на цю роботу дуже часто не ті, хто розуміє і любить дітей, а ті, хто просто мав потребу в шматку хліба і квартирі. Термін «морально-дефективний» звільнив їх від будь-якої відповідальності, і внутрішньо і ззовні, звільнив від необхідності зважати на дітей, поважати їхню людську гідність, їхню особистість, мати підхід до них, звільнив від звичайнісінького людського поривання допомогти слабому. Термін «морально-дефективний» санкціонував злочинне ставлення до безпритульних дітей. Для «морально-дефективних»

дітей запровадили карцер, «ізолятор», брутальне поводження,— все дозволено, з дітьми нічого не вдієш: вони «дефективні».

Ганебний термін «морально-дефективний», що розв'язує руки безсоромній і несвідомій частині педагогів, повинен бути викинутий з ужитку.

На роботі з кинутими, задавленими життям, понівеченими ним дітьми треба залишити тільки живих, чуйних людей, які вміють заслужити довір'я дітей, вміють підійти до них.

Треба допомогти дітям, на яких усім тягарем звалилися злигодні життя, треба допомогти їм підвестися, на цю роботу повинні йти кращі люди.

Геть буржуазні терміни на зразок «морально-дефективні», що знімають відповідальність!

Безпритульні, занедбані, хворі діти повинні стати рідними, любимими дітьми Радянської республіки.

1923 р.

ПРО НАШУ ШКОЛУ

Наші школи ще не такі, як треба. Насамперед їх дуже мало. Багато дітей зовсім не може потрапити до школи. А ті школи, що є, дуже бідні. Шкільні приміщення убогі, обладнані школи бідно, в них часто немає дров, світла. Не вистачає книг, зошитів. Учителі часто самі знають мало, живуть дуже бідно. Останнім часом, щоправда, всі взялися за школу і почали її налагоджувати: селяни возять у школу дрова, лагодять, ремонтують шкільні приміщення, місцеві Ради більше виділяють грошей на школи, вчителі засіли за книги, щосили вчать. Школа потроху починає оживати.

Школа нам вкрай потрібна.

Взялася Радянська влада, робітники і селяни, будувати нове життя, і на кожному кроці бачимо, як заважає нам наша темнота, незнання, неучтво. Вчимося. Нашим дітям доведеться продовжити розпочату нами справу, і школа повинна дати їм ті знання, які для цього потрібні.

У буржуазних країнах шкільні приміщення хороші, теплі і світлі, місця в школі досить для всіх дітей; книг, підручників вдосталь, учителів добре оплачують, вони багато років навчались, як учити. Нам далеко в цьому відношенні до буржуазних країн, і тут нам треба брати з них приклад.

Проте вчити в школі ми повинні інакше, ніж у буржуазних країнах, повинні вчити не того, чого там навчають.

У буржуазних країнах у школах змалечку всіма правдами і неправдами втокмачують дітям, що вони повинні слухатись начальства, слухатись хазяїв, працювати на них якомога більше, бути при цьому веселими, ввічливими, послужливими, ні на що не скаржитися, в усьому беззаперечно слухатись хазяїв і начальство, менше розумувати, вважати себе нікчемою.

Учителі внушають дітям, що такий порядок, коли одні багаті, а інші бідні, встановлений самим господом богом, що все, що відбувається на землі, робиться з божої волі, що він благословляє і війну, і злидні, і експлуатацію.

Щоб діти беззаперечно слухались — їх б'ють. Б'ють дітей і в французьких, і в німецьких, і в англійських, і в швейцарських школах. Б'ють за всяку дрібницю, всіляко топчуть у грязь особистість дитини. У Швейцарії б'ють дітей бідних і не б'ють дітей багатих. У Франції, в Німеччині, в Англії багатії не віддають своїх дітей у народні школи, а влаштовують для своїх дітей окремі приватні привілейовані школи, в яких їхніх дітей ніхто не б'є і не лає. Щоб діти не дуже звикали самостійно думати, їх примушують лише якнайміцніше зубрити слово в слово підручники — запитувати вчителя ні про що не дозволено, треба тільки слухати, що він говорить, і відповідати на запитання; взагалі стараються, щоб діти менше міркували і роздумували над навколишнім життям. І тому дітей не вчать використовувати набуті знання в житті.

Щоб дістати ще більшу владу над робітниками, в школах буржуазних країн вчать дітей ненавидіти всі інші народи і вважати свій народ найкращим, свій уряд найкращим, вважати, що треба перемагати і підкоряти всі інші народи. Німці в своїх школах вчать ненавидіти французів, французи вчать ненавидіти німців і т. д. І в усіх абсолютно країнах вчать ненавидіти комуністів.

У нашій школі ми прагнемо навчати наших дітей зовсім іншого. Ми вчимо їх тільки істини і не набиваємо їхніх голів байками про якогось незнаного, неіснуючого бога, про могутніх царів і добродесних фабрикантів, вчимо надіятися тільки на себе, добиватися всього «своєю власною рукою». Ми не стараємось переконувати їх, що теперішнє життя хороше, показуємо їм усі його вади,

намагаємось дати їм зрозуміти, як треба перебудувати життя по-новому, щоб усім добре жилося. Ми прагнемо пояснити дітям, що вихід — у тісному, братньому єднанні всіх трудящих. Ми вчимо їх жити і працювати для боротьби за щастя всіх трудящих, за щастя всього людства. Ми вчимо їх змалку спільно вирішувати свої справи, добиватися мети загальними зусиллями, вчимо їх застосовувати свої знання в житті. Ми закликаємо вчителів насамперед поважати особистість учня.

Наша школа відрізняється від буржуазної школи не тільки тим, що там школа багата, а в нас вона убога, але й тим, що там вчать дітей бути рабами, а в нашій школі вчать дітей бути творцями нового життя.

СИСТЕМА НАРОДНОЇ ОСВІТИ В РРФСР

(ТЕЗИ ДОПОВІДІ НА З'ЇЗДІ ЗАВДІЮЮЧИХ ВІДДІЛАМИ
НАРОДНОЇ ОСВІТИ)

1. Історичні умови склалися так, що Росія першою вибралася з пут буржуазного ладу, розчистила для себе можливості перебудови всього життя на нових началах і, злившись у братерський Союз Радянських Соціалістичних Республік, стала опорним пунктом світової революції.

Світова революція, здобувши перемогу, прийде на допомогу Росії і створить необхідну для розвитку її сил міжнародну ситуацію, але є необхідна, невідкладна робота, яку Росія повинна виконати сама у себе всередині країни, робота, без якої вона не впорається з завданнями, які стоять перед нею, і без якої можливості, що відкрилися, лишаться невикористаними: це робота по піднесенню культурного рівня країни. Щоб будувати життя на нових началах, необхідно навчитися робити це колективно, правильно враховуючи і розподіляючи сили і йдучи нога в ногу з досягненнями сучасної науки. У цій роботі по піднесенню культурного рівня на Наркомос покладено особливо відповідальне завдання.

2. Наркомосові треба формулювати, як він уявляє собі систему народної освіти в РРФСР, щоб ясно встановити перспективи своєї роботи і визначити, на які окремі завдання розпадається загальне завдання, що стоїть перед ним.

3. Шість років наполегливої роботи в неймовірно тяжких умовах зробили нас реалістами, навчили зважати на дійсність, строго враховувати наявні можливості.

Досвід цих років показує нам, що Наркомос не має підстав зрікатися проголошених ним у 1918 р. принципів. Ці принципи Наркомос РРФСР обстоює і тепер, але тепер він ясніше уявляє собі, з чого треба починати і в якій послідовності йти до наміченої мети.

4. У 1918 р. було висунуто лозунг соціального виховання всіх дітей республіки від 3 до 17 років. Наркомос вважав, що держава повинна постачати їм їжу і одяг, виховувати в дитячих будинках-комунах та ін.

Життя показало, що в сучасний момент це зовсім непосильно для держави, що найбільше, що вона може і повинна, зобов'язана зробити,— це створити необхідну мережу дитбудинків для безпритульних дітей.

Тільки тоді, коли це першочергове завдання буде виконано, можна буде розширяти мережу дитячих будинків і брати в них і тих дітей, для яких не виключена можливість виховуватись і вдома.

Щодо решти дітей, то соціальне виховання поки що може здійснюватись тільки через школу. Оскільки тривалість перебування в школі збільшується (наприклад, у школі подовженого дня), розгортається насамперед позашкільна робота, створюється літня школа, збільшується і вплив школи. Розширення сфери суспільного виховання повинно йти саме цим шляхом. Проте ми не повинні випускати з уваги, що об'єктом суспільного виховання повинні бути всі діти, і тому розширення шкільного часу і організацію літньої школи не можна робити за рахунок скорочення шкільної мережі.

5. У галузі соціального виховання нам пощастило здійснити два принципи: принцип спільного виховання і принцип послідовного світського виховання. Ще залишається поглиблення змісту суспільного виховання в напрямі посилення виховання колективістичних інстинктів, звичок і свідомості, в напрямі повсюдного проведення доцільних форм самоврядування і організації дитячої праці в школі, в напрямі посилення зв'язку школи з життям, зокрема зміцнення її зв'язку з піонерським і комсомольським рухом.

Враховуючи величезне значення піонерського і комсомольського руху для справи соціального виховання в школі і поза школою, Наркомос повинен всіляко під-

тримувати ці організації і сприяти їхньому найтіснішому контакту з школою і дитбудинками.

6. З усіх видів масового соціального виховання найбільш здійсненне дошкільне виховання, бо завдяки тому, що воно значно звільняє селянку і робітницю від догляду за дитиною, трудове населення найохочіше йде на матеріальні жертви для організації дошкільних закладів. Тільки треба мати на увазі, що не можна мріяти тепер про зразково обладнаний масовий дитячий садок, а слід дбати про створення дитячих садків хоча б найелементарнішого типу. Враження у віці від 3 до 8 років залишають глибокий слід у душі дитини, і тому суспільне виховання в цьому віці особливо важливе.

7. Систему народної освіти Наркомос уявляє як єдину школу, що розпадається на кілька ступенів, органічно між собою пов'язаних.

Перший ступінь охоплює, як правило, вік від 8 до 12 років і мета його — навчити дітей читати, писати і лічити, навчити їх орієнтуватись у навколишній трудовій діяльності людей, в явищах природи і суспільного життя.

Перший концентр II ступеня охоплює дітей віком від 12 до 15 років і має на меті вже повніше ознайомити їх з трудовою діяльністю людей та її організацією, з силами і законами природи і суспільного життя, зробити учня свідомим громадянином Радянської республіки.

Другий концентр II ступеня охоплює дітей віком від 15 до 17 років і має на меті вже свідомого будівника нового життя незалежно від того, в якій галузі і за якою спеціальністю він працюватиме надалі.

Другий концентр повинен дати учням ясне уявлення про проблеми в галузі будівництва, що стоять перед Радянською владою, і про способи та знаряддя розв'язання цих проблем.

З 2-го концентру ті учні, які мають до того певний нахил і необхідні дані, переходять у вузи.

8. Цю єдину школу Наркомос прагне перетворити в трудову політехнічну школу.

Єдина школа повинна в центрі своєї уваги ставити трудову діяльність людей та її організацію. Ця центральна тема проходить червоною ниткою через програми єдиної трудової школи на всіх ступенях, визначає

вибір навчальних тем у галузі природознавства і є базою для вивчення класового суспільства, його структури і розвитку.

Орієнтування на трудову діяльність людей, вивчення під цим кутом зору зв'язків і взаємин між людиною і природою, індивідуумом і суспільством, економікою, політикою і культурою, сучасним і минулим надає змісту викладання загальноосвітнього, політехнічного характеру. В єдиній трудовій школі ми встановлюємо підхід до праці не з погляду спеціаліста, а з погляду будівника нового життя, котрому, хоч би яку спеціальну роботу він у майбутньому виконував, необхідно мати ясне розуміння зв'язків, співвідношень.

Наше уявлення про загальну освіту істотно змінилося. Раніше під загальною освітою розуміли ознайомлення з відомим умовним колом знань взагалі, головним чином гуманітарного характеру. Тепер під загальною освітою слід розуміти інше: ясне розуміння вищезгаданих взаємин.

Єдина трудова школа повинна бути трудовою не тільки за змістом, а й за методом. У ній слід широко застосовувати трудовий метод, що визнається сучасною педагогікою методом, який сприяє найглибшому вивченню речей і явищ. Єдина трудова школа повинна бути трудовою і в тому розумінні, що вона має бути безпосередньо пов'язана з навколишньою трудовою діяльністю людей. Починаючи з 1-го концентру II ступеня, під школу повинна бути підведена серйозна трудова база.

Досвід шести років змінив наше уявлення про характер школи II ступеня, примусив уявляти її як школу фабзавучу, з одного боку; як школу селянської молоді — з другого; як школу з базою ремісничої і муніципальної праці — з третього.

У цих школах вивчається певна галузь праці: промисловість (в її заводській і ремісничій формах), сільське господарство, муніципальна діяльність. Не самообслуговування, а суспільно корисна праця покладена в її основу. Однак і в школах фабзавучу, і в школах селянської молоді, і в міських школах з муніципальним ухилом бронюється політехнічний, загальноосвітній ухил, який стає тільки більш поглибленим завдяки тому,

що за вихідний пункт взято практичне і теоретичне вивчення певної галузі праці.

Зрозуміло, що при такій постановці справи проходження курсу єдиної трудової школи повинно розглядатись як серйозний трудовий стаж, і перехід із школи II ступеня у вуз повинен бути відкритий усім, хто бажає і має для цього необхідні дані.

9. Не тільки під II ступінь, але й під вузи, на думку Наркомосу, повинна бути підведена виробнича база.

Мережа вузів будується на точному врахуванні потреб виробничих районів.

Кожний вуз має свій певний виробничий план, який полягає в тому, що вуз виконує силами вчителів і учнів певну частину суспільно необхідної роботи в тій галузі, яка є предметом його вивчення. План повинен бути ретельно розроблений спільно з господарськими органами даної області.

У процесі виконання накресленого плану студенти дістануть можливість весь час пов'язувати теорію з практикою. Така постановка справи надасть усій роботі вузів вкрай необхідного для них життєвого ухилу і органічно зв'яже їх з будівництвом даної області.

На чергу поставлено питання про покладення на вузи певної облікової і дослідної роботи, необхідної для області.

Разом з тим одним з основних завдань вузів повинно бути ведення виробничої пропаганди в районі з галузі знань, що її вивчають студенти. Характер і форми цієї виробничої пропаганди, а також питання про можливість створення педагогічних факультетів при старших курсах спеціальних вузів з метою підготовки педагогів-спеціалістів повинні бути неодмінно розроблені.

На ці педагогічні факультети вузів повинно бути покладено встановлення тісного зв'язку з технікумами педагогічної спеціальності і з школами II ступеня з ухилом у цю спеціальність.

10. У наших умовах вищеокреслена система народної освіти виливається в такі форми:

а) Рівень економічного і культурного розвитку країни примушує вважати на цей час типом здійсненої масо-

вої школи, доступної для широких верств пролетаріату і селянства, лише школу I ступеня.

б) У центральній Росії школа I ступеня викристалізувалась як школа-чотирирічка, що охоплює дітей обох статей віком від 8 до 12 років. Чотирирічка повинна стати *нормальним* типом школи I ступеня.

в) До цього типу бажано підтягти трирічки, що існують у більш відсталих місцевостях; проте це аж ніяк не повинно здійснюватись за рахунок скорочення мережі шкіл. Треба пам'ятати, що у нас і в школі I ступеня навчається лише 50% дітей шкільного віку і що, поки чотирирічка не стала загальнодоступною школою, треба допускати не тільки трирічки, а й дворічки і однорічки, вважаючи їх зародками чотирирічки і ставлячи своїм найближчим завданням перетворити їх у чотирирічки.

г) Там, де місцеві умови це дозволяють, чотирирічка може виростати в п'ятирічку, шестирічку і семирічку, що знову ж таки не може здійснюватись за рахунок скорочення мережі чотирирічок.

д) Там, де є можливість, створюються школи I ступеня не тільки для дітей 8—12-річного віку, але й для підлітків, які не дістали початкової освіти. Ці школи здебільшого сформуються, мабуть, як вечірні. Зважаючи на вік, курс школи I ступеня для підлітків можна вкласти в два роки. У ці школи приймаються підлітки до 18 років.

е) Там, де немає спеціальних шкіл для підлітків, їх можна приймати і до дитячих шкіл, якщо там є вільні місця. Наплив підлітків не може бути особливо великим через те, що вони працюють у селянському господарстві.

є) Школа II ступеня, як уже говорилося, тісно пов'язана з якою-небудь певною галуззю виробництва, яку учні вивчають і теоретично і практично і яка є вихідним пунктом вивчення загальноосвітньої частини програми II ступеня.

ж) Ми вже маємо одну форму трудової школи, що більш-менш відкристалізувалась — це школу фабзавучу. Фабзавуч — школа, що поєднує навчання з роботою на фабриці. За своїм віковим складом (від 15 до 18 років) вона повинна б будуватися над 1-м концентром II ступеня. Але культурний рівень країни такий, що школа фабзавучу може будуватися лише над I ступенем, та й

то вона повинна мати при собі в більшості випадків підготовчу школу для підлітків, де вони мають посиленими темпами пройти курс I ступеня. Таким чином, школа фабзавучу відступає від вікових норм, будується над I ступенем, і в ньому бронюється лише загальноосвітня частина 1-го концентру.

з) Школу селянської молоді хоча ще й не впроваджено в життя, але її обриси вже більш-менш вималюються. Вона будується над I ступенем і хоча призначається для дітей 12—15-річного віку, але в дійсності включатиме трохи старшу молодь. Ця школа будуватиметься на сільськогосподарській основі і орієнтуватиметься на селянське господарство. В ній слід широко застосувати метод проектів, який тісно пов'яже школу з селянським господарством, а після закінчення школи учнів треба посилати на заробітки, на практику в зразкові господарства.

и) Зовсім не розроблено ще типу міської школи, яка повинна базуватися, як правило, на муніципальній праці. Загальноосвітній мінімум 1-го концентру в цих школах повинен бути тісно пов'язаний з практичним і теоретичним вивченням тієї чи іншої галузі муніципальної праці.

і) У професійних школах повинна відбуватись реформа в напрямі їхнього тісного зв'язку з виробництвом і в напрямі закріплення в них загальноосвітньої частини програми в обсязі 1-го концентру.

ї) Із шкіл фабзавучу, селянської молоді, професійних і шкіл з муніципальним ухилом бажаючі переходять або в технікум, або в 2-й концентр.

й) Технікуми дають комплекс загальноосвітніх знань в обсязі 2-го концентру II ступеня.

Ті, хто закінчив технікуми, мають право вступити на перший курс будь-якого вузу або на другий курс вузу тієї самої спеціальності.

Отже, спеціальну освіту підрастаюче покоління здобуває: нижчу — в школах фабзавучу, школах селянської молоді, професійних школах і школах муніципальної праці, середню — в технікумах і вищу — у вузах. Кожний з цих видів професійної освіти найтісніше пов'язується, з одного боку, з виробництвом, з другого — з загальноосвітньою програмою відповідного ступеня, що дає можливість учневі стати не сліпим виконавцем чу-

жих наказів, а водночас і працівником, і господарем у виробництві.

11. Особливо треба спинитись на системі підготовки вчителів, необхідних для роботи в новій школі. Якщо не буде належно поставлено цю справу, всі постанови Наркомосу повиснуть у повітрі і залишаться добрими побажаннями. Підготовка вчительства повинна провадитись відділами народної освіти при активній підтримці спілки працівників освіти. Центром її повинні стати педвузи. Одно з основних завдань педвузу кожного виробничого району — педагогічна пропаганда серед учительства і обслуговування його за допомогою спілки працівників освіти. Так, нові програми, за планом Наркомосу, повинні базуватись на місцевому матеріалі. Та ця вимога залишиться на папері, якщо не буде органу, який здійснить роботу по збиранню і класифікації місцевого матеріалу. Особливо учителям це не під силу, не під силу і відділові народної освіти, що завантажений адміністративною роботою. Цю справу не може здійснити і спілка працівників освіти, бо це — робота, що йде не по основній лінії діяльності спілки. Збирання матеріалу, який можна дістати через радянські органи, оцінювання його з педагогічного погляду, складання необхідних зведень і вказівок можна доручити педвузу.

Або візьмімо питання про виробничий план педагогічної роботи в районі. Цей план виробляють відділи народної освіти спільно з Науково-методичним бюро, але ні відділи народної освіти, ні Науково-методичне бюро не можуть виконати тієї попередньої роботи по врахуванню стану справи, яку може виконати педвуз.

При такій постановці справи педвузи перетворюються в ідейні педагогічні центри, спираючись на які дістануть зовсім інше педагогічне значення всякі курси по перепідготовці та як слід будуть обслужені і перепідготовка вчительства і процеси роботи. Педвуз повинен бути зв'язаний із спілкою працівників освіти, з педтехнікумами та районними школами і через них вести педагогічну пропаганду, стежити за їхньою роботою. Педтехнікуми, з одного боку, районні школи — з другого, повинні стати також, хоч і дрібнішими, центрами педагогічної пропаганди серед учительства і населення. Педтехнікуми, як і педвузи, повинні вести листування з учительством

свого району з питань педагогічних, стати своєрідними педагогічними консультативними бюро, особливо підтримувати зв'язок з тим, хто закінчив технікум, влаштовувати в своєму районі при допомозі спілки працівників освіти доповіді на педагогічні теми, проводити за вказівками відділу народної освіти роботу по курсах, конференціях тощо. З другого боку, педтехнікуми повинні систематично вивчати постановку педагогічної справи в своєму районі і сприяти її піднесенню на вищий ступінь. Курсанти педтехнікумів, як і педвузів, повинні також вести досить широку політосвітроботу серед населення, роботу позашкільну з дітьми і підлітками, особливо з безпритульними, вести і роботу шкільну.

Тільки створивши таку мережу установ педагогічної пропаганди, можна буде створити того кваліфікованого вчителя, який потрібен для створення нової школи.

Тісний зв'язок з робітничими і партійними організаціями допоможе вчителю піднести і свою політичну свідомість.

12. Щоб полегшити вступ до вузів робітникам і селянам, створюється особливий вид шкіл для дорослих і молоді — робітфак, куди приймаються особи з трирічним трудовим стажем; курс робітфаку включає в себе програму шкіл I і II ступеня (обох концентрів).

Цей своєрідний тип школи являє собою ті широко відчинені двері, крізь які проникають у вузи трудові елементи, для яких колись шляхи до вищої освіти були закриті і які особливо цінні для країни своєю енергією, витримкою і своїм робітничо-селянським підходом до всіх питань.

13. Система народної освіти доповнюється ще організацією шкіл для дорослих різних типів. Широкого розмаху набула ліквідація неписьменності, що має у нас в Росії особливе значення. Школи письменності, як правило, повинні розгортатися в школи I ступеня для дорослих.

Ці школи повинні, звичайно на іншому матеріалі, давати загальноосвітній мінімум I ступеня. Потім створюються школи підвищеного типу, які дають знання в обсязі II ступеня.

Паралельно з цією роботою по піднесенню культурного рівня і свідомості взагалі ще широко проводиться робота по піднесенню спеціально політичної свідомості.

Створюється мережа шкіл політграмоти, радпартшкіл I і II ступеня. Система партосвіти завершується створенням комвузів. У наших умовах партосвіта нерозривно пов'язується з освітою взагалі. Тому в радпартшколах I ступеня бронюється загальноосвітній мінімум I ступеня, в радпартшколах II ступеня — загальноосвітній мінімум II ступеня.

14. Паралельно з організацією шкіл для дорослих слід створювати всякого роду інші освітні заклади, мета яких піднести культурний рівень і політичну свідомість. Повинні бути створені спеціальні цикли видань, що обслуговують маси, мережа бібліотек, хат-читалень, народних будинків, повинні проводитися всякого роду кампанії тощо.

Мистецтво повинно відігравати велику роль у політосвітроботі, впливаючи на емоційну сторону, пробуджуючи в масах нові інтереси, розширюючи кругозір. Широко повинні бути використані такі, наприклад, способи впливу на маси, як кіно, свята й ін.

15. Будівництво чіткої, гнучкої, основаної на врахуванні потреб країни і завдань моменту, науково обрuntoваної системи народної освіти — справа не одного дня; майбутнє покаже, що треба ще уточнити, розвинути, розробити. В поданих тезах дається лише загальне розуміння нами системи народної освіти.

Роботи над удосконаленням системи ще дуже багато, вона лише поставлена на чергу.

16. У цій роботі істотну користь можуть подати дослідні школи, що працюють при Наркомосі і губвно і є наче лабораторіями сучасної педагогічної думки, науково-педагогічні інститути, а також всякого роду науководослідні інститути і заклади.

Особливе значення мають дослідні інститути при вузах. Робота їх повинна бути пов'язана як з виробництвом, так і з усією роботою вузу і є тією закваскою, яка не дає вузові застигати на тому чи іншому рівні, заспокоюватись на тих чи інших досягненнях і тримає його на рівні сучасної науки, проймає його тим духом наукових шукань, без яких нема справді наукової життєвої роботи.

ПИТАННЯ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ

(ПРОМОВА НА ВІДКРИТТІ МОСКОВСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
ПО БОРОТБІ З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ)

...Товариші, у мене тут вирізка з «Форвертс», в якій розповідається, що на вулицях Москви за останній час підібрано понад одну тисячу дитячих трупів. Це повідомлення справило величезне враження в широких колах Європи. «Форвертс» зробила це повідомлення знаряддям своєї агітації проти Радянської Росії. Автор цієї замітки говорить, що ось Росія, вона допомагає німецьким дітям, але в неї в самої дитячі трупи валяються по вулицях столиці, в Москві. І в прихованій формі доводиться, що режим буржуазний набагато кращий за радянський режим, радянський режим, мовляв, неминуче призводить до загибелі дітей, призводить до таких страхітливих умов, що залишається тільки одне — підбрати дитячі трупи по вулицях. Чи це так?

Погляньмо, звідки береться в нас безпритульність і що ми можемо зробити для її ліквідації. Я гадаю, що не варто спростовувати ці безглузді чутки про трупи, які валяються на вулицях Москви. Корені цих чуток ясні. Ніяких трупів, звичайно, немає. Але ми не приховуємо, що у нас є величезна безпритульність в дуже важкій формі. Наш обов'язок — зробити для ліквідації цієї безпритульності все, що в наших силах. Йдеться про те, чи спроможні ми в Радянській Росії це зробити краще, ніж це робиться в буржуазних країнах? Корені безпритульності загалом ясні. Ми переживали величезні, колосаль-

ні руйнування суспільних зв'язків, викликані війною. І не тільки війною. Треба прямо сказати, що пережита нами революція так само є однією з причин безпритульності.

Що являє собою всяка революція? Вона являє собою руйнування колишнього, застарілого віджилого порядку, старих зв'язків, старих родинних стосунків, старих суспільних відносин. Революція означає ліквідацію всього цього і налагодження якихось нових зв'язків, нових взаємовідносин, нової суспільної організації. Той історичний момент, який ми тепер переживаємо, зробив нашу революцію особливо глибокою. Ми в Росії змушені були ліквідувати лад, який втратив свої корені в сучасності. Самодержавство, що виражало волю не тільки класу капіталістів, але в ще більшій мірі волю поміщиків, дворянства, навіть для капіталістичного ладу було нестерпним. Його даліше існування означало б загибель країни. Ліквідація цього ладу стала суспільною необхідністю. Наша революція означала передусім саме ліквідацію цього віджилого ладу, який всю країну тягнув у прірву. Ненависть робітничо-селянських мас до цього ладу, поривання до його руйнування були стихійні, нестримні. Кожен, хто вдумається в суспільні відносини, звичайно, добре усвідомить це.

Чи може революція бути революцією тихою, благо нравною? Звичайно, революція розв'язала пристрасті: величезна ненависть була зв'язана з страшними потрясіннями, з дуже тяжкими переживаннями, без цього не буває жодної великої революції. Разом з тим ця революція означала в даній світовій обстановці перехід до нового ладу, не до буржуазного ладу, а до ладу перехідного, до соціалізму. Шлях від старого самодержавства до соціалізму — це шлях не одного дня, це шлях надзвичайно важкий.

Мені пригадується, як років 25 тому ми, комуністи, спрощено розуміли соціалізм. Тоді зовсім не ясно було, якою зміною психології, якою зміною всього суспільного життя, усього його тону, всього підходу до розв'язання всіх життєвих питань супроводитиметься перехід з рядів виробництва в суспільну власність. Тепер, після

пережитої революції, це розуміння починає зароджуватись, починають, хоча ще невиразно, проглядати нові форми життя, новий спосіб розв'язання суспільних питань. При соціалізмі вся маса знизу доверху буде організованою, всякий член суспільства буде членом організації. Цей величезний розмах суспільної діяльності, величезну всебічну організацію в різних напрямках, різних комбінаціях — це ми вже тепер починаємо відчувати. Ми бачимо, як ця організація громадськості зростає не щодня, а щогодини. Росія від старого, самодержавного ладу поступово йде до соціалізму, тобто до організованої громадськості.

І до нашого окремого питання, питання про ліквідацію безпритульності, ми, звичайно, і повинні підійти так само. Ми повинні зрозуміти, що ліквідація безпритульності, викликаної війною, викликаної зруйнуванням старих відносин, старих зв'язків, можлива тільки при допомозі організованої громадськості. Форми ліквідації безпритульності, що практикуються в буржуазних країнах, непридатні для ліквідації безпритульності у нас. З дитячих будинків старого типу безпритульні підлітки тікають. Тут доводиться клин клином вибивати: зруйнування суспільних відносин породило безпритульність, і необхідно, щоб організована громадськість ліквідувала цю безпритульність. Тому треба обдумати, як координувати зусилля різноманітних організацій, що існують, у справі ліквідації безпритульності, як їх спрямувати в належне річище.

Останнім часом підсекція науково-педагогічної секції ДВР з питань безпритульності багато працювала над виясненням того, якими мають бути шляхи ліквідації безпритульності. Необхідно спиратися насамперед на організації, що вже існують, передусім на організації робітників, на профспілки. Ми вже зверталися до ВЦРПС. В дальшому необхідно буде з кожною окремою профспілкою докладно обговорити, чим і як може спілка допомогти безпритульним, бо допомога з боку профспілок у ліквідації безпритульності може бути величезною, справа може бути поставлена зовсім на нові рейки.

Візьмімо питання про залучення безпритульних дітей до організованої праці. Це те, що дає дітям вихід до

нормального життя. Це питання може бути розв'язане лише при активному сприянні профспілок. Повинні допомагати і партійні організації, жінвідділи, спілки молоді, юні піонери — всі вони якусь частку роботи в цій ліквідації безпритульності можуть взяти на себе. Необхідна участь і всіх радянських органів. Звичайно, не можна забувати саме того, що наші держоргани багато в чому є копією старого бюрократичного апарату, але вже починає пробивати собі шлях інше розуміння ролі держ-апарату. Появляється усвідомлення, що державний апарат повинен бути не стільки апаратом управління, скільки апаратом, що організовує відповідну галузь роботи. У цьому відношенні, можливо, Наркомос найбільше відчуває, що він повинен стати, і стає, таким організуючим центром. Не тільки, звичайно, Наркомос, але й усі інші наркомати в процесі своєї роботи приходять до нового розуміння свого завдання, до розуміння того, що їхнє завдання — організовувати громадськість у даній галузі, організовувати дану галузь роботи. І от ми повинні звернутись до всіх радянських і партійних органів з тією самою проською — прийти на допомогу справі ліквідації безпритульності. Тільки таким способом, способом залучення вже організованих верств населення, шляхом залучення в цілому організаційного апарату до цієї роботи, ми зможемо ліквідувати цю тяжку спадщину війни і зруйнування старих зв'язків. Це питання не благодійності — це питання здоров'я всього суспільного організму. Це дуже важливе суспільне завдання, і тому до нього треба підійти з усією серйозністю.

Наступні доповідачі докладно говоритимуть про набутий в цьому напрямі досвід. Я сподіваюсь, що ця конференція покладе початок гнучкій, міцній організації, яка прийде на допомогу безпритульним дітям, яка ліквідує це велике соціальне зло. Я гадаю, що тепер ми повинні на цій конференції підбити підсумки тієї роботи думки, яка зроблена в цій галузі. Повинні підсумувати нагромаджений досвід. Наступним етапом роботи буде узгодження всієї цієї організаційної роботи, більша згуртованість, більша продуманість кожної форми організації, більша планомірність.

Я думаю, що робота на цій конференції є необхідним етапом, потрібним для того, щоб робота могла досить широко і сильно розгорнутися далі. І тому, товариші, дозвольте побажати конференції всіляких успіхів в її роботі і висловити побажання, щоб загальними зусиллями пощастило ліквідувати безпритульність. Це — робота не одного дня. Планомірна робота в цій галузі, безперечно, приведе до того, що безпритульність у Радянській Росії відіграватиме дедалі меншу роль і зійде нанівець.

1924 р.

ВСЕСОЮЗНИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ З'ЇЗД І ЙОГО ЗАВДАННЯ

«Народний учитель повинен у нас бути поставлений на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві. Це — істина, яка не потребує доказів. До цього стану справ ми повинні йти систематичною, неухильною, наполегливою роботою і над його духовним піднесенням, і над його всебічною підготовкою до його дійсно високого звання і, головне, головне і головне — над піднесенням його матеріального становища.

Треба систематично посилити роботу в справі організації народних учителів, щоб зробити їх з опори буржуазного ладу, якою вони є до цього часу в усіх, без винятку, капіталістичних країнах, опорою радянського ладу, щоб відвернути через них селянство від союзу з буржуазією і привернути їх до союзу з пролетаріатом»¹.

Цю цитату знає напам'ять кожний учитель. Вона вдихнула мужність у десятки тисяч учителів.

Ніхто так наполегливо не вчиться тепер, як учителі.

Не тільки на літніх курсах вчаться учителі, вони вчаться систематично, збираючись у районні школи, обговорюючи там ряд педагогічних і політичних питань, допомагаючи один одному правильно налагоджувати роботу. Вчаться на екскурсіях. Вчаться, працюючи в хатах-читальнях, проводячи роботу з населенням. Вчаться,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 409.

черпаючи знання з загальної преси і літератури педагогічної. За останній час учитель дуже виріс, став радянським, тягнеться до партії.

Під час обговорення на XIII з'їзді партії питання про народну освіту 15 тис. освітян Москви прийшли на Червону площу привітати з'їзд.

Вони прийшли з плакатами, на яких було написано: «Заповіді Ілліча на фронті освіти виконаємо»...

І не тільки московське вчительство готове йти за партією, готове йти за нею все провінціальне вчительство.

Цю позицію вчительства буде остаточно закріплено на наступному Всесоюзному вчительському з'їзді.

Та не тільки це завдання стоїть перед з'їздом.

Треба будувати нову трудову школу, пройняту духом комунізму.

«Необхідно,— говорив Ілліч 28 серпня 1918 р. на I Всеросійському з'їзді в справі народної освіти,— докласти всіх зусиль, енергії і знань, щоб якомога швидше вивершити будову нашої майбутньої трудової школи, яка тільки одна зуміє захистити нас у майбутньому від усяких світових сутичок і боєнь, подібних до тієї, що триває вже п'ятий рік»¹.

Поки вчительство не йшло за партією, поки воно не зрозуміло своєї ролі в справі виховання підростаючого покоління, важко було говорити про створення масової соціалістичної школи. Соціалістичну школу не можна насадити наказом зверху, її можна створити тільки спільними зусиллями вчительства при сприянні самих дітей, при допомозі всього організованого населення.

Робота ця вже розпочалася. Все вчительство I ступеня старанно працює над програмами ДВР, що докорінно змінюють весь колишній зміст шкільного викладання і тісно пов'язують знання з життям. Працює вчительство і над новими методами викладання, що дають можливість правильніше проводити роботу, поєднуючи самодіяльність учнів з колективними методами роботи.

Дитячий рух, з свого боку, зовсім змінює взаємовідносини між учителем і учнями. Він робить учнів більш незалежними від учителя і водночас надзвичайно полег-

¹ Цитується Н. К. Крупською за текстом звіту в газеті «Правда» № 184 від 30 серпня 1918 р.— *Ред.*

шує роботу вчителя. Поряд з тим ми спостерігаємо, що школа починає встановлювати тісний зв'язок з населенням, оскільки школа починає вриватися в працю і побут населення, впливати на них. Учитель стає близьким населенню.

Необхідно всю виконану вже роботу підсумувати, намітити етапи дальшої роботи.

Це повинно бути зроблено на з'їзді.

І, нарешті, останнє завдання з'їзду — це згуртувати вчительство, спаяти його в тісний колектив. Учителство розкидане по всіх містах і селах СРСР, і для нього особливо важлива дружна спілчанська спайка, яка допомагала б учителеві ніколи не занепадати духом, завжди мати перед очима загальну мету, відчувати, що десь поряд з ним інші його товариші борються за ту саму мету.

Щоб учителство прийшло на з'їзд якомога організованішим, свідомішим, щоб з'їзд пройшов якнайбільш підготовлено й успішно, Цекос (ЦК профспілки працівників освіти і соціалістичної культури.— *Ред.*) почав видавати щотижневу «Учительскую газету».

Через газету виразніше чути голос учительства, газета, безперечно, зможе відіграти роль колективного агітатора, пропагандиста, організатора, вона допоможе згуртувати червону вчительську армію для боротьби на фронті освіти. Треба, щоб у цій газеті було також чути голос робітниці і селянки.

Робітниця і селянка кровно зацікавлені в постановці справи народної освіти. Їм не все одно, чого навчають, як виховують у школі їх дітей. І вони не можуть не радіти з того, що школа реорганізується, що в ній починає вчити свідомий учитель, що їх діти в школі живуть повним життям і серйозно готуються до життя.

Тому робітниця і селянка не можуть мовчки, байдуже пройти мимо Всесоюзного вчительського з'їзду, він надто близько їх стосується.

Вони повинні уважно стежити за роботою з'їзду, повинні усвідомлювати, яка школа потрібна їх дітям, як цю школу будувати, вони повинні усвідомлювати, що вони — робітниця і селянка — повинні зробити, щоб виховати дітей свідомими, вмілими будівниками нового життя.

А зрозумівши це, робітниці і селянки розуміють, наскільки потрібна школі їхня допомога, розуміють, що без їхньої допомоги справжньої трудової школи, про яку говорив Ілліч, не збудуєш, не створиш.

І вони зроблять усе, що зможуть, щоб допомогти радянській школі зміцнити і здійснити свої завдання.

Про це їм треба сказати на Всесоюзному вчительському з'їзді.

1924 р.

ШЛЯХИ РАДЯНСЬКОЇ ШКОЛИ

На порядку денному Всесоюзного з'їзду стоїть питання про радянську школу.

Це питання слід на з'їзді продумати до кінця.

Треба буде усвідомити собі, які лозунги висунув, яку мету поставив школі Жовтень, як ці лозунги неминуче випливали з загальних цілей, що ставились Радянською республікою; треба усвідомити, що ці лозунги й далі лишаються нашою метою. Тепер, коли політична свідомість учительства підвищилася, зросла, треба це питання, яке так довго обговорювалося свого часу, швидко охопити в усьому його значенні, відмітити правильність поставлених цілей і потім перейти до оцінки досвіду минулих семи років.

Треба спинитися на питанні про те, як не знали ми міри своїх сил, як ставили собі 100% програми досягнень і на цьому провалились, як довелось починати спочатку і незмірно повільнішим кроком рухатися до тієї ж мети.

Тепер ми вже не прагнемо дати всім відразу вищу освіту. Тепер наш шлях такий: ми спочатку добиватимемося того, щоб пропустити всіх дітей через чотирирічку, зробити її загальною, потім уже перейдемо до загальної семирічки, потім — до загальної професійної підготовки. Звичайно, прагнучи найближчої мети — до загальності I ступеня, необхідно водночас працювати і над збільшенням числа семирічок і 2-го концентру, але ударне завдання тепер — щоб усі діти закінчили чотирирічку.

Тепер ми вже дещо зробили для правильної постановки роботи в чотириріччі.

Ми визначили, чого ми повинні навчати в нашій чотириріччі, який цикл знань повинні ми дати дітям. У нас є вже програми чотирирічки, в яких центральним питанням є вивчення трудової діяльності людей, в яких знання, що подаються, пов'язані між собою, в яких дітям дають не якісь уривки відомостей, а найпотрібніші їм знання. Кожний пункт програми обґрунтований.

Наступним надзвичайно важливим кроком є перепідготовка вчительства, його підготовка до занять за новою програмою.

Тепер почалась також посилена робота над створенням підручника, що відповідає новим програмам, широко залучається до цієї роботи вчительство. Новий підручник повинен бути серйозною підмогою вчителю в його роботі.

І з другого боку йде допомога вчителю — дитрух, що стихійно зростає, дає школі такого учня, якого не знала колишня школа і з яким дуже легко розв'язується питання про дисципліну.

Умілий підхід до дитруху відкриває нові перспективи і в справі пов'язання шкільних занять з колективною дитячою працею.

І, нарешті, цілком ясно усвідомлена вже необхідність того, щоб школа тісно була зв'язана з навколишнім життям і впливала на нього.

У нашій малокультурній країні школа покликана відіграти велику культурну роль. Нові програми плюс дитрух допомагають школі вклинюватися в повсякденне життя, впливати на навколишній побут. Цьому ж сприяє і громадська діяльність учителя, що дедалі ширше розвивається і робить його близьким до населення.

За допомогою звітників, за допомогою наближення школи до життя почалась пропаганда нової школи серед населення. Ця пропаганда ділом, показом зміцнюватиметься з кожним днем в міру того, як нова школа ставатиме на ноги, — а тоді вже не стоятиме школа нетопленою, неремонтованою, не голодуватиме вчитель — школа стане улюбленим дітищем населення.

Проводиться робота в тому самому напрямі й над семиріччою. Готові вже програми, пишуться підручники,

пристосовується семирічка до життя, перетворюючись на селі в школу селянської молоді, а в промислових центрах наближаючись до життя заводу.

Загальна лінія розвитку та сама, що й у чотирирічці.

Другий концентр школи II ступеня професіоналізується, взято курс на підготовку того культурного працівника з середньою освітою, який вкрай потрібен країні. Другий концентр перестає бути пропускним пунктом до вузу,— він даватиме, поряд з технікумами, прямий вихід у життя.

До I Всесоюзного вчительського з'їзду шлях радянської школи цілком окреслений. Потрібна тільки наполеглива, невтомна робота над нею всього вчительства, всієї країни. Перед нами стоять широкі, ясні перспективи. Підемо до їх здійснення дружними, згуртованими рядами, натхнені однією ідеєю,— і ми переможемо, зробимо Росію світлою й освіченою.

Питання народної освіти стояли в полі уваги т. Леніна; він неодноразово висловлювався з приводу них. Ці висловлювання належать головним чином до часу після Жовтневої революції. Доти, поки самодержавство накладало свою важку лапу на школу, було досить-таки безплідно розмовляти про школу, народну освіту та ін.; центр уваги спрямовувався на те, щоб створити хоча б мінімальні умови для реорганізації школи.

Та вже в 1897 р. в статті «Перли народницького прожектерства» Володимир Ілліч висловився з цього приводу: «...не можна собі уявити ідеалу майбутнього суспільства без поєднання навчання з продуктивною працею молодого покоління: ні навчання і освіта без продуктивної праці, ні продуктивна праця без паралельного навчання і освіти не могли б бути поставлені на ту височінь, якої вимагає сучасний рівень техніки і стан наукового знання»¹.

Це — точка зору Маркса, тоді ще мало відома навіть марксистам. Володимир Ілліч указує на це: «Цю думку висловили ще старі великі утопісти²; її цілком поділяють і «учні»...»³

Цю точку зору провів згодом Володимир Ілліч при виробленні програми РКП.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 423.

² Головним чином Роберт Оуен.— *Прим. Н. К. Крупської.*

³ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 423.

«Учні» — так з цензурних міркувань називали тоді себе марксистів.— *Прим. Н. К. Крупської.*

У тій самій статті «Перли народницького прожектерства» т. Ленін докладно роз'яснює відмінність між становою і класовою школою, відмінність, якої досі багато хто не розуміє.

«Станова школа вимагає від учня приналежності до певного стану. Класова школа не знає станів, вона знає тільки громадян. Вона вимагає від усіх і всяких учнів *тільки одного*: щоб він заплатив за своє навчання. Неоднакові програми для багатих і для бідних зовсім не потрібні класовій школі, бо тих, у кого немає коштів для оплати навчання, для витрат на підручники і навчальне приладдя, на утримання учня протягом усього навчального періоду,— тих класова школа просто не допускає до середньої освіти. Класової замкнутості зовсім не передбачає класова школа: навпаки, на протилежність станам, класи лишають завжди цілком вільним перехід окремих осіб з одного класу до іншого»¹.

«...Класова школа,— якщо вона проведена послідовно, тобто якщо вона звільнилася від усіх і всяких залишків становості,— неодмінно передбачає один загальний тип школи»².

Це написано в 1897 р., а тепер, у 1924 р., ми бачимо, як боротьба за «єдину» середню школу у Франції, наскрізь класову, видається за велику боротьбу, за начебто корінну реформу школи, що здійснюється в інтересах народних мас. Досить прочитати цю стару статтю Володимира Ілліча, щоб правильно оцінити те, що відбувається тепер, через 27 років після появи цієї статті, у Франції, щоб «велика» реформа постала перед нами в усій своїй буржуазно-класовій наготі.

Минуло багато років з 1897 р. У 1917 р. було скинуто самодержавство, перед народом відкрилась можливість якнайширшого будівництва, і в своїй промові на I з'їзді в справі народної освіти 28 серпня 1918 р. Володимир Ілліч, за два дні перед тим, як у нього стріляла есерка Каплан, що вбачала в ньому ворога народу,— виголосив промову про роль школи в Радянській Росії. Цю промову якось мало помітили почасти тому, що постріл Каплан відсунув на якийсь час усі актуальні питання,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 416.

² Там же.

почасти тому, що за часів царського самодержавства питання народної освіти не привертали до себе уваги марксистів і цими питаннями мало цікавились,— а ця промова дуже знаменна.

Характерно, що в ній Володимир Ілліч наче підхоплює нитку своїх доказів, перервану в 1897 р. У цій своїй першій промові про народну освіту він знову говорить про класовий характер школи.

«Дехто докоряє нам за те, що школу ми робимо класовою. Але школа й була такою в усі часи свого існування. Якщо тепер ми бачимо саботаж з боку вчителів вищого шкільного ступеня, то це показує, що ці вчителі хочуть монополізувати нашу школу, зробити її знярядям класової боротьби, зробити її зброєю, спрямованою проти робітників і селян. Та чим же, власне, і викликана хоч би ця бойня, що триває вже п'ятий рік, як не тим, що школа була використана ворогами трудового народу для своєї мети. У школах старого типу дитині неминуче прищеплюються національні передсуди; розпалюється ненависть до інших народів, до робітників іншої національності; юна думка затемнюється безглуздими передсудами. Школи в буржуазних країнах насичені брехнею і наклепами на угоду буржуазії. Почуття ненависті до окремих національностей буржуазія якнайкраще використовує для своїх цілей саме під час війни, яка дає їй величезні бариші»¹. З цієї промови видно, якого великого значення надає Володимир Ілліч школі в справі виховання народних мас, якою сильною зброєю боротьби він вважав школу. Цю думку він повторює й далі.

Сказавши, «що й наша школа буде класовою, а також, що матиме на меті інтереси виключно трудових верств населення», він закінчує свою промову закликком: «Необхідно докласти всіх зусиль, енергії і знань, щоб якомога швидше вивершити будову нашої майбутньої трудової школи, яка тільки одна зуміє захистити нас у майбутньому від усяких світових сутичок і боєнь, подібних до тієї, що триває вже п'ятий рік»².

І саме тому, що Володимир Ілліч надавав школі такого величезного значення, його промова була звернена

¹ Цитується Н. К. Крупською за текстом звіту в газеті «Правда» № 184 від 30 серпня 1918 р.— *Ред.*

² Там же.

не тільки до вчительства, але й до трудових верств населення. «Російська ж школа віднині звільняється від цієї опіки буржуазії і разом з своїм визволенням з кайданів рабства народом вступає в нове життя на началах соціалізму, братерства і рівності»¹.

Заклик до того, щоб визволений з кайданів рабства народ, робітники і робітниці, селяни і селянки разом з учителями будували нову, соціалістичну школу, і виправдовує те велике місце, яке приділяє «Коммунистка» на своїх сторінках питанням народної освіти.

«Коммунистка» не може лишатись осторонь цих питань, це — справа, до якої вона повинна ставитися з цілковитою свідомістю.

У своїй промові на III Всеросійському з'їзді РКСМ 2 жовтня 1920 р. Володимир Ілліч найбільш повно висловився в питанні, як він уявляє, якою повинна бути наша радянська школа.

«Стара школа заявляла, — сказав Володимир Ілліч, — що вона хоче створити людину всебічно освічену, що вона учить наук взагалі. Ми знаємо, що це було наскрізь брехливе, бо все суспільство було основане і трималося на поділі людей на класи, на експлуататорів і пригноблених. Природно, що вся стара школа, будучи цілком пройнята класовим духом, давала знання тільки дітям буржуазії. Кожне слово її було підроблене в інтересах буржуазії. В цих школах молоде покоління робітників і селян не стільки виховували, скільки натаскували в інтересах тієї ж буржуазії. Виховували їх так, щоб створювати для неї придатних слуг, які були б здатні давати їй зиск і разом з тим не турбували б її спокою і безділля. Тому, заперечуючи стару школу, ми поставили собі завданням взяти з неї тільки те, що нам потрібне для того, щоб добитися справжньої комуністичної освіти»².

І далі:

«Коли ми чуємо нерідко і серед представників молоді, і серед деяких захисників нової освіти нападки на стару школу, що стара школа була школою зубрячки, ми говоримо їм, що ми повинні взяти те хороше, що було

¹ Цитується Н. К. Крупською за текстом звіту в газеті «Правда» № 184 від 30 серпня 1918 р.— *Ред.*

² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 249.

в старій школі. Ми не повинні брати з старої школи того, коли пам'ять молоді людини обтяжували безмірною кількістю знань, на дев'ять десятих непотрібних і на одну десяту перекручених, але це не значить, що ми можемо обмежитись комуністичними висновками і завчити тільки комуністичні лозунги. Цим комунізму не створиш. Комуністом стати можна тільки тоді, коли збагатиш свою пам'ять знанням всіх тих багатств, які виробило людство.

Нам не треба зубрячки, але нам треба розвинути і удосконалити пам'ять кожного, хто вчиться, знанням основних фактів, бо комунізм перетвориться в пустоту, перетвориться в пусту вивіску, комуніст буде тільки звичайним хвастуном, якщо не будуть перероблені в його свідомості всі набуті знання. Ви повинні не тільки засвоїти їх, але засвоїти так, щоб поставитись до них критично, щоб не забивати свого розуму тим мотлохом, який не потрібен...»¹.

Цю думку Володимир Ілліч на протязі своєї промови на з'їзді молоді повторив кілька разів.

«...Ми повинні,— повторював він,— поставити вміння взяти собі всю суму людських знань, і взяти так, щоб комунізм не був би у вас чимсь таким, що заучене, а був би тим, що вами самими продумане, був би тими висновками, які є неминучими з точки зору сучасної освіти»².

І не тільки комунізму повинні вчитися діти.

«Перед вами,— говорив Володимир Ілліч,— стоїть завдання господарського відродження всієї країни, реорганізація, відбудова і землеробства, і промисловості на сучасній технічній основі, яка ґрунтується на сучасній науці, техніці, на електриці. Ви прекрасно розумієте, що до електрифікації неписьменні люди не підійдуть, і мало тут однієї простої письменності. Тут не досить розуміти, що таке електрика: треба знати, як технічно прикласти її і до промисловості, і до землеробства, і до окремих галузей промисловості і землеробства. Треба навчитися цього самим, треба навчити цього все підростаюче трудяще покоління»³.

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 31, стор. 251.

² Т а м ж е, стор. 252.

³ Т а м ж е, стор. 253.

«Ми не вірили б, — говорив далі Володимир Ілліч, — навчанню, вихованню і освіті, коли б вони були загнані тільки в школу і відірвані від бурхливого життя... Вона (школа. — Н. К.) повинна за той час, поки люди в ній учаться, робити з них учасників боротьби за визволення від експлуататорів»¹.

«Тільки в праці разом з робітниками і селянами можна стати справжніми комуністами»².

І далі Володимир Ілліч говорив про те, що треба всі завдання навчання ставити так, щоб кожен день у будь-якому селі, в будь-якому місті молодь практично розв'язувала те чи інше завдання спільної праці, нехай найменше, нехай найпростіше.

Школа повинна навчити дітей і молодь, говорив Володимир Ілліч, об'єднувати свою працю, осмислювати її і дисципліновано її здійснювати.

Ці віхи радянської школи, накреслені Володимиром Іллічем, і повинні проводити в життя вчителі спільно з трудовими верствами населення.

1924 р.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 259.

² Там же, стор. 261.

Револуція змела стару школу.

Треба було будувати нову школу, таку, якої не було раніше, школу, яка служила б не інтересам поміщиків і капіталістів, а інтересам трудящих.

Ця школа мала бути тісно спаяна з життям, йти з ним в ногу, допомагати трудящим будувати життя на началах соціалізму.

Таку школу не могло вчительство будувати само, без участі трудових верств населення.

Наркомос одразу ж висунув ідею рад народної освіти.

Проте ця ідея не прищепилася широко.

Щоб будувати школу разом з трудовим населенням, потрібне було бажання це робити, добра воля, взаємне довір'я.

Учительство на той час у своїй масі і не вміло, і не хотіло працювати з населенням.

Громадянська війна відвертала населення від участі в будівництві нової школи, воно не уявляло собі обличчя нової школи, а на вчительство дивилося з недовір'ям.

Потрібно було багато часу, щоб учитель завоював це довір'я.

Тільки в останній рік, коли вчительство безпосередньо взялось за роботу, ця робота зблизила його з селянством — у цілому ряді місць навколо вчительства згуртовуються бідняцькі верстви. Селяни почали відзиватись про вчителя зовсім інакше, ніж раніше. Особливо це

виявилось під час виборів до Рад і комітетів селянської взаємодопомоги.

Взявшись за громадську роботу, вчитель став уважніше вдивлятися в життя, взявся за книжку, його горизонт розширився, він зрозумів значення і смисл Радянської влади, усвідомив події останніх років, і він стає опорою Радянської влади на селі, тягнеться до партії, хоче працювати під її керівництвом.

Всесоюзний учительський з'їзд остаточно закріпить змичку між учительством і трудовими верствами населення, між учительством і Радянською владою, між учительством і партією.

Ніщо тепер уже не заважатиме вчительству будувати школу «разом із своїм визволенням з кайданів рабства народом».

У населення за останній рік дуже підвищився інтерес до школи. Ставши громадським діячем, учитель і школу повів по шляху громадськості. Школа дедалі більше стала вриватися в громадське життя і тим почала привертати до себе увагу. Вдивляючись в роботу нової школи, селянин вирішує: «Школа займається ділом». «Звітники» перед населенням, які все більше входять у практику,— виставки, що відбивають проведену роботу, дитячі доповіді — вражають населення. «Так ось чого навчають тепер у школі,— кажуть вони,— діла навчають». Цього року до школи хлинула сила-силенна дітей, а також підлітків, які не могли раніше відвідувати школу. Престиж нової школи явно зростає. Цьому допомагає поглиблення роботи школи, зближення її з життям, поява в школі підручника, підвищення кваліфікації вчителя. Звичайно, те, що робиться, ще краплина в морі, але всі відзначають, що певне зрушення в роботі школи відчувається.

Всесоюзний учительський з'їзд допоможе краще виявити обличчя радянської школи; учительство візьме до уваги набутий досвід, чіткіше поставить завдання, запасеться впевненістю, що йде правильним шляхом, запасеться новою енергією. З'їзд матиме не тільки величезне політичне значення, він буде дуже цінний і тим, що дасть безперечний поштовх педагогічній думці, вирівняє лінію педагогічного будівництва.

Ця лінія рівнятиметься по вказівках Володимира Ілліча. На з'їздах у промовах, у статтях він часто говорив

про завдання народної освіти, про школу, даючи ясні, точні директиви, розгортав план будівництва в цій галузі.

Учительство читає і перечитує його статті, вдумуючись у них. Воно знає, що справі народної освіти він надавав величезного значення, що він дбав про вчителя, говорив про те, що вчитель у нас повинен бути оточений піклуванням і увагою, матеріально забезпечений. І тому Всесоюзний учительський з'їзд більше, ніж який інший, буде овіяний думкою Ілліча.

Побажаємо з'їздові успіху в його роботі.

РАДЯНСЬКА ШКОЛА

(ДОПОВІДЬ НА І ВСЕСОЮЗНОМУ ВЧИТЕЛЬСЬКОМУ З'ЇЗДІ)

ЖОВТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ І ШКОЛА

Товариші, Жовтнева революція змела стару школу. Стара школа — буржуазна школа, що служила поміщикам і капіталістам, була ненависною народові.

Я пригадую один епізод. Наприкінці 1917 р., незабаром після того, як більшовики здобули владу, прийшов з фронту товариш і розповідав, як солдати, яких помістили в школі на ночівлю, порвали на дрібні шматки всі книги, розбили всі фізичні апарати і вчинили справжнісіньку руїну. Це зробили солдати тому, що вони відчували, що та школа, в якій перебували всі ці книги і інструменти,—школа ворожа, буржуазна школа, школа панська, ворожа народним масам. Вони відчували, що знання, здобуті в цій школі, служили не для того, щоб налагодити загальне життя, а для того, щоб зростити прислужників капіталу, які б поневолювали народ. Треба було будувати нову школу.

У своїй першій промові на з'їзді в справі народної освіти в 1918 р. Володимир Ілліч говорив, що віднині російська школа звільняється від опіки буржуазії. Вона разом із своїм визволенням з кайданів рабства народом вступає в нове життя на початках соціалізму, братерства, рівності. І далі, наприкінці своєї промови, Володимир Ілліч говорив про те значення, яке має школа. Він говорив: «Необхідно докласти всіх зусиль, енергії і знань, щоб якомога швидше вивершити будову нашої майбутньої трудової школи, яка тільки одна зуміє захистити

нас у майбутньому від усяких світових сутичок і боєнь, подібних до тієї, що триває вже п'ятий рік»¹. Ці слова Володимира Ілліча, в яких він так високо ставив школу, лишалися якось непоміченими тому, що тоді швидко почала розгортатись і розвивалася все ширше і ширше громадянська війна.

Громадянська війна відсунула на якийсь час цю оцінку. Така висока оцінка школи була незвичною навіть для нас, комуністів, але коли розшифрувати слова Володимира Ілліча, то ми побачимо, що вони означають, що школа повинна перевиховати молоде покоління в дусі комунізму, що вона повинна допомогти молодому поколінню перебудувати абсолютно по-новому своє життя на основах соціалізму. Щодо цього Володимир Ілліч говорив, що нас чекають роки тяжких випробувань, «ще нами не пройдені всі ці етапи випробувань». І справді, школа пережила цілий ряд дуже тяжких років. Учителі, справді, пережив роки тяжких випробувань. Але тепер, у цей момент, ми маємо вже певні передумови для побудови тієї школи майбутнього, про яку говорив на цьому з'їзді, в серпні 1918 р., Володимир Ілліч.

Справді, чому не можна збудувати трудову школу за минулі роки? По-перше, тому, що розруха і тяжкі економічні умови не давали можливості матеріально забезпечити школу. Громадянська війна, що точилася на всій території Росії, особливо руйнівню діяла на школу. Тепер справа поліпшилась: ми чули в доповіді голови РНК, що країна вступила в смугу економічного піднесення, і хоча, звичайно, не можна припускати тут особливих ілюзій, але безперечно, що ця найголовніша, основна перешкода, яка весь час лежала на шляху будівництва школи, буде потроху усуватись. І друге — селянство з великим недовір'ям ставилось до нової школи. Селянинові ця школа була незрозумілою, йому здавалося, що в цій школі багато рис колишнього панства.

Треба сказати, що спочатку вчитель на місцях не знав, як будувати цю нову трудову школу, і часто праця в школі зводилась до самообслуговування.

¹ Цитується Н. К. Крупською за текстом звіту в газеті «Правда» № 184 від 30 серпня 1918 р.— *Ред.*

Селянин говорив: «Що ж, у школі працюють, а не вчать. Ми весь свій вік працювали, і нам треба не працювати, а вчитись чогось іншого». З другого боку, коли діти ходили на екскурсії, коли селянин бачив, що діти співають, ліплять, вирізують, то йому здавалося, що це панські витівки і що найважливішого, що необхідне селянинові для того, щоб побудувати по-новому своє життя, справжніх знань ця трудова школа не дає. Старе недовір'я, виховане довгими роками, перенеслось і на нову школу, і на нового вчителя. Колись учителеві годилося водити знайомство тільки з попами і з багатими верствами, а той учитель, який підтримував знайомство з біднішим селянством, вважався неблагонадійним. І ось цю стару звичку дивитись на вчителя як на ставленника панської влади селянство перенесло і на вчителя нової школи.

Цього року ми бачимо, як переповнилися школи дітьми. Усі товариші з місць, усі делегати відмічають, що в цьому році в школи хлинула сила-силенна дітей, що ті діти, які не мали з тих чи інших причин можливості вчитися в попередні роки, яких селяни не посилали в школи через недовір'я до цієї школи, тепер заповнили школи цілком.

Товариші вчителі розповідають, що комплекти настільки великі, що іноді доводиться працювати з 150—180 дітьми. Цей вплив дітей у школи, що має в своїй основі поліпшення матеріального стану, показує все ж таки, що лід недовір'я до школи з боку селянства починає танути. Ми бачимо інше. Я вже нагадувала про те, що до вчителя селянство ставилося з недовір'ям, і спочатку вчитель не знаходив ще свого шляху, він не бачив так виразно і так ясно, як бачить це тепер, що він повинен зв'язатися з справою робітничого класу, з справою трудящих.

СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ДО ВЧИТЕЛЬСТВА

У перші роки,— звичайно, це не провина вчителя, а його біда,— вчитель розгубився, не знав, що таке Радянська влада, чи треба йому йти з нею, чи треба

йому з нею боротись, і тільки поступово, шляхом тяжких роздумів, шляхом довгих страждань прийшов він до висновку, що він повинен зв'язати свою справу з справою робітничого класу.

Ми бачимо, як за останні два роки вчитель починає брати участь у громадській роботі. Ця громадська робота вчителя має величезне значення в тому розумінні, що вона зближує вчителя з населенням, і ось через це необхідно, щоб не тільки частина вчительства пройшла крізь громадську роботу, а необхідно, щоб усе вчительство пройшло крізь громадську роботу, бо це єдиний шлях для його найтіснішого зближення з трудящими.

Ми бачимо наслідки цієї громадської роботи вчителя. Населення почало з довір'ям ставитись до вчителя, особливо бідняцькі верстви. Комісаріат внутрішніх справ дав матеріал про те, що в цілому ряді місць під час останніх виборів до Рад учитель виступав як громадський діяч, наділений довір'ям, а у Вологодській губернії, в Кадніковському повіті, волосні конференції селян давали вчителеві право навіть ухвального голосу в тих випадках, коли він цього права не мав. Це показує, що зросло довір'я населення до вчителя, і тепер вплив учителя може бути в сто раз більшим від того, яким він був, коли вчитель стояв осторонь, коли він був чужим для трудящих мас.

У процесі цієї громадської роботи вчитель сам багато чого навчився, горизонт його розширився, і йому стало ясно, що Радянська влада — це влада трудящих, це його влада. Вчителеві стало ясно, що Комуністична партія, авангард робітничого класу, веде робітничий клас і всі верстви трудящих, всю країну по правильному шляху. Це переконання вчитель приніс з собою на цей з'їзд, саме тому цей з'їзд має таке величезне значення, бо він є показником змички між учительством і Радянською владою. Цей з'їзд показує готовність учителя працювати під керівництвом Комуністичної партії.

Учора мені розповідали маленький епізод: кілька вчительок-башкирок звернулися до прохожого з запитанням: «Товаришу, як проїхати на вчительський з'їзд, на який трамвай треба сісти?» Прохожий глянув на них і сказав: «Який я вам товариш, я буржуй, ось ваші това-

риші»,— сказав він, показуючи на групу робітників, що проходили. Цей епізод дуже характерний — сторонні люди, буржуї, і ті бачать, що вчитель і робітник — товариші.

РАДЯНСЬКА ШКОЛА — ТРУДОВА

Було одне, що заважало справі будівництва нашої школи,— це невиразне уявлення, якою повинна бути ця нова школа.

Комуністи говорили: ця школа повинна бути трудовою школою. Це було безперечним тому, що коли заможні верстви суспільства могли не надавати праці великого значення, не розуміти її ролі, то маси робітників і селян, усе життя яких минає в праці, не можуть проходити мимо цієї сторони справи, хочуть всебічного висвітлення цього питання. Радянська школа стала трудовою.

Про необхідність зробити школу трудовою школою писав Володимир Ілліч ще в 1897 р., коли ще взагалі російські марксистки дуже мало задумувалися над цим питанням.

Ще в 1897 р. Володимир Ілліч вказував на точку зору Маркса, який говорив, що тільки поєднання продуктивної праці з навчанням зробить можливим всебічний розвиток людини і створить таку людину, яка покладе край капіталістичному суспільству.

Коли влада перейшла в руки робітничо-селянського уряду, була поставлена мета — створити трудову школу. Та коли наблизилася конкретно до будівництва цієї трудової школи, то виявилось, що тут не вистачає досвіду, не вистачає вміння, що питання багато в чому неясне. Багато хто сприйняв трудову школу так, що вона повинна привчити до працьовитості, що в ній повинно панувати самообслуговування, що діти мусять займатися в ній тяжкою фізичною працею. Але досвід показав, що така школа дає дітям надзвичайно мало, що не в тому справа, щоб учити дітей працьовитості, і що саме школа для дітей робітників і селян, для дітей трудящих, найменше цього потребує; що треба якось інакше ставити це питання; і тільки поступово, вивчаючи практичний досвід, прийшли до того висновку, що надзвичайно важливо на передній план висунути теоретичне вивчення питання, висвітлити, осмислити працю й організацію праці,

висвітлити питання про працю в її розвитку. Тоді буде ясно, як пов'язати це питання і з практичною трудовою діяльністю. Тут важливо показати, знайти ті форми праці, які мають майбутнє; важливо вчити не старих, ремісничих, відсталих форм праці, а необхідно показати нові форми праці, показати, як праця, освітлена знанням, може допомогти піднести господарство, як вона може допомогти оволодіти силами природи.

ПРОГРАМИ ДВР

Це нове уявлення про трудову школу відбилося на тих програмах, які видані ДВР, про які так багато точиться розмов. Середня колонка цих програм і присвячена питанню про осмислення праці, висвітленню праці в її розвитку. Ця колонка показує зв'язок, який має праця з суспільством, показує, як праця стає базою цього суспільства, з одного боку, і, з другого — показує, як, яким шляхом вона оволоділа силами і багатствами природи. Тому, якщо ця колонка програми ДВР випадає, як це часто буває на місцях, під час проходження програми, то випадає найосновніше, найістотніше.

Володимир Ілліч надавав дуже великого значення програмам. Він багато разів говорив про те, що необхідно скласти нові програми, які б визначали, чого повинна навчати школа. У своїй промові на III Всеросійському з'їзді комсомолу Володимир Ілліч говорив, що треба критично підходити до набутих знань, треба вибрати те, що є найціннішим, найпотрібнішим для того, щоб озброїти молодь знанням, потрібним для перетворення життя. Не можна передати всіх знань, які тільки є, бо цих знань неосяжна кількість. Але з усієї суми наявних знань треба відібрати найпотрібніші, найістотніші. Програми ДВР і являють собою спробу відібрати те, що є цінним з точки зору трудящих верств населення, те, що є цінним з точки зору сучасності, те, що потрібно підростаючому поколінню для того, щоб реорганізувати все життя на нових началах. Звичайно, ці програми не є чимось досконалим. Вони є тільки спробою відібрати необхідний матеріал і дати дітям цей матеріал в організованому вигляді.

Ті знання, які даються дітям, не повинні бути чимось

незв'язним, таким, щоб загальна сума поданих знань не скидалася на ковдру, пошиту з клаптиків. Подані знання повинні бути пов'язані між собою, повинні бути вкладені в якусь перспективу. Інакше вони не матимуть і половини своєї цінності.

Пов'язати знання треба не довільно, а в тому зв'язку, в якому вони існують у житті. От звідси і взяли ті комплекси, про які так багато говорилось і писалось останнім часом. Дехто робив з цих комплексів, з розташування матеріалів, якийсь педагогічний фетиш, щось досить хитромудре, коли у нас йшлося тільки про те, щоб кожне подане знання було не відірваним, а давалось у певному зв'язку, який існує в житті. Тільки дані в певному зв'язку знання дають можливість свідомо поставитись до навколишнього, дають можливість критично оцінити це навколишнє, зрозуміти його.

Ми беремо в програмах ще кожне явище в його розвитку. Ми не беремо явище як щось завершене, раз назавжди дане. Ми дивимось на суспільне явище, на явище природи, як воно змінюється, видозмінюється на протязі часу, і беремо ці явища в їхньому розвитку. Ми навчаємо дітей глибше розуміти їх, глибше підходити до них. Звичайно, тільки досвід учительства, тільки перевірка цих програм школою покаже, які деталі в цих програмах треба змінити, але суть цих програм правильна з марксистської точки зору.

Товариші, що приїхали з місць, товариші делегати вказують на те, що нові програми дають дітям розвиток, дають уміння свідомо ставитися до навколишнього. Це дуже багато значить. Але вказують вони й на те, що ці програми дуже важко пов'язати з навичками. Якщо розшифрувати, що таке навичка в школі I ступеня, то це виявляється — вміння вільно, свідомо читати, складно, грамотно занотовувати свої думки і вміти лічити.

Звичайно, селяни, які вимагають надбання таких навичок, цілком праві: школа повинна давати такі знання. Та чи є навички чимось несумісним з програмами ДВР? Це — питання, яке хвилює товаришів на місцях, і доводиться сказати, що тут труднощі не в самих програмах ДВР. Біда в тому, що часто немає підручника, немає книги, яка давала б відповідний матеріал для читання. Якщо буде створена для школи книга, пов'язана з про-

грамами ДВР, яка дасть для дітей цікавий, захоплюючий матеріал, то цим і буде розв'язано питання про навички читання. На цікавому для дітей матеріалі навчитися читати, звичайно, набагато легше, ніж на нудному, нецікавому матеріалі.

Точно так і навичка письма. Тепер ці навички значно спрощені, і ті товариші, які до революції вчилися в школі і знають, яка возня була з старою орфографією, скажуть, що тепер це завдання набагато полегшене. Раніше треба було відвести довгий час на вивчення букви *ѣ* та на інші орфографічні труднощі. Оволодіти письмом тепер значно легше, і тільки треба на допомогу вчителеві дати який-небудь невеликий підручник елементарних граматичних вправ, пов'язаний з програмами ДВР, щоб оволодіти грамотним письмом, яке дуже необхідне, дуже потрібне дітям.

Нарешті, щодо математики, то тут менше чути скарг. Тут уже ясно намітились шляхи, як пов'язувати матеріал, що його дають програми, з математикою, з арифметикою. Подальше обслуговування шкіл підручниками, можливо, допоможе вчителеві розв'язати це питання. Але, звичайно, повторюю, з боку селянства ця вимога — навчити читати, писати, лічити — цілком законна, і якби програми були несумісні з набуттям цих навичок, вони б нікуди не годились.

Але вони сумісні. І питання тепер не стільки в реорганізації програми, не стільки в їх скороченні, скільки в забезпеченні шкіл відповідними навчальними посібниками, відповідними підручниками. Матеріальне поліпшення шкіл, можливо, допоможе розібратися в процесі впровадження цих програм, які не заважали б набуванню навичок. Погодженість між тим і тим необхідна.

Питання про працю ще недостатньо пророблене. У I ступені ці питання значно легше розв'язати. У II ступені це питання складніше, і саме над цим питанням тепер працює науково-педагогічна секція ДВР.

Тут тільки треба відзначити те, на що вказував Володимир Ілліч, — на необхідність залучати до роботи шкіл усіх обізнаних у галузі техніки, в галузі професійної праці людей. Ми часто бачимо, наприклад, уже тепер,

як групи селян, обізнані з різними ремеслами, організуються для того, щоб допомагати школі, допомагати дітям набувати вміння в галузі слюсарного, столярного та інших ремесел і т. ін.

Краще матеріальне забезпечення шкіл, поліпшення ставлення селян до школи, зміна позиції вчительства, уточнення обличчя трудової школи — все це є передумовою для того, щоб можна було розпочати будувати школу на нових началах.

ПІОНЕРСЬКИЙ РУХ

Останнім часом ми спостерігаємо ще один факт, який вносить нове в нашу школу. Ми спостерігаємо прямо стихійне зростання комсомолу і піонерруху. Якраз зростання цього руху спостерігається на селі. Ми спочатку думали, що цей піонерський рух зустрине з боку населення суворий опір, але наше передбачення виявилось невірним. Населення, якщо не враховувати окремих місцевостей, на зразок місць, населених козаками Донської області, загалом і в цілому доброзичливо ставиться до цього руху юних піонерів.

Селяни кажуть: «Новий час настав, тут нічого не вдієш». І ось тепер стоїть дуже важливе завдання — пов'язання піонерського руху із школою. Дехто з учителів незадоволений тим, що цей рух зріс поза стінами школи й існує самостійно. Багато учителів говорить, що найприроднішим вожатим був би вчитель.

Це неправильно. Саме те й добре, що цей рух зародився на фабриці і заводі та йде незалежно від школи, бо необхідно, щоб у школах усі діти жили своїм розумом, ставили собі ті чи інші питання і завдання, щоб вони своїми силами їх розв'язували, на своїх помилках училися.

У старій школі, в школі учоби, був протиставлений учитель і учень. Навіть хороший учитель, уже через те, що був більш обізнаний, краще розумівся на всьому, сковував своїм авторитетом учнів. Дітям треба в своїй власній організації вчитися жити колективно і вчитися колективно працювати.

Треба сказати правду, що справа самоврядування загалом і в цілому погано прищеплюється. В окремих місцях справу самоврядування поставлено вдало, але якщо взяти масову школу в цілому, то можна бачити, що в справу самоврядування частина шкіл не пішла тим шляхом, яким вона повинна була б піти. Подекуди воно вилилось у дитячі суди над товаришами, а іноді самоврядування є просто формою допомоги вчителю в справі налагодження дисципліни. Воно не є тим, чим повинно було стати, тобто організацією, що виховує нову людину.

Ми говоримо, що наша нова школа — це радянська школа, школа трудящих, робітників і селян. Але ж у нас — Союз Радянських Соціалістичних Республік, і тому наша школа повинна бути не тільки школою трудящих, але, разом з тим, і школою соціалістичною. Що ж це означає, якщо розшифрувати це слово? Це означає, що наша школа повинна ознайомлювати учнів не тільки з минулим і сучасним, але й повинна давати знання, які показували б, куди йде суспільний розвиток, вказували б на нові форми праці. Тому школа повинна вчити дітей об'єднуватися, ставити загальну мету і загальні завдання і спільними зусиллями ці завдання розв'язувати. Без цього не буде школи соціалістичної. Дитячий рух вносить новий дух у школу, дух колективізму; товариська спайка, звичка діяти колективно створює нових людей — дітей з колективістичними переживаннями, з колективістичною думкою, які звикають більше говорити не *я*, а *ми*. Ця сторона справи має величезне значення, і школі потрібний піонерський рух.

Було б неправильно, якби школа і піонерський рух ішли різними шляхами, бо коли піонерський рух не буде постійно підкріплюватися знаннями, якщо діти не будуть наполегливо і старанно вчитися, то вони не зможуть як слід працювати і не зможуть правильно ставити собі завдання і правильно ці завдання розв'язувати. Для того щоб це вміти, потрібні знання. Самими виступами, самими розмовами цього не зробиш, треба вміти організовано жити й організовано працювати, але без знання, без школи цього зробити не можна. Школа так само, як і дитрух, повинна вриватися в навколишнє життя, і дитрух може й тут влити в школу новий струмінь.

Вже наша теперішня школа вривується в навколишнє життя. Наприклад, школа веде через учнів широко поставлену санітарну освіту; учні старших груп I ступеня прикріплюються до неписьмених родин для читання вголос газет і ліквідації неписьменності. Іноді через школу, через учнів удається широко ставити агрономічну пропаганду і т. ін.

Ця громадська робота школи є дуже важливою саме з точки зору соціалістичного розвитку школи. Це одно з тих завдань, які стоять на весь зріст перед школою. Це завдання тісно пов'язане з вивченням навколишнього життя. Звичайно, програма з центру повинна бути пристосована до місцевої конкретної дійсності, яка дуже різноманітна. Тут постає завдання перед учителями і перед школою — навчити дітей дивитись і бачити життя, а також розуміти, як треба це життя реорганізувати. Якщо це буде усвідомлено, школа зможе вриватися в життя і реорганізувати життя, а це завдання дуже важливе.

ПРО ШКІЛЬНУ МЕРЕЖУ

Отже, тепер є вже в наявності передумови для будівництва нової школи. Спочатку, в 1917—1918 рр., більшовикам здавалося, що тепер можна відразу добитись величезних результатів, що відразу можна, наприклад, запровадити загальне навчання, що відразу можна забезпечити всіх дітей їжею, одягом і притулком. Та великий досвід навчив нас того, що до поставленої мети треба йти через подолання цілого ряду ступенів, завойовуючи їх один за одним. Тому тепер ми повинні поставити нашій школі цілий ряд практичних завдань, здійснення яких просуне її по шляху до тієї школи, які ми хочемо мати, до школи, яка охоплювала б усіх дітей і всім дітям давала б те, що треба.

Тепер ми маємо мережу, яка обслуговує тільки половину дітей. І ми повинні поставити тепер своєю найближчою метою — ні в якому разі не допускати скорочення цієї мережі і докласти всіх зусиль до того, щоб ця мережа безупинно розширювалася. Розширення мережі повинно спиратись на самодіяльність селянства.

ШКОЛА ДЛЯ ПЕРЕРОСТКІВ

Поряд з розширенням нормальної мережі постає питання про так званих переростків, про тих дітей, які не потрапили до школи. Виходить, що 14—15-літні діти часто сидять поруч з 8-літніми. Їх розвиток зовсім різний. Це утруднює заняття, в деяких місцях просто неможливо охопити школою цих переростків, які нахлинули до школи. Через це ми повинні поставити перед собою те завдання, про яке говорив Анатолій Васильович (Луначарський.— *Ред.*),— створити допоміжну школу для цих дітей, яка б допомогла їм хоча б ліквідувати неписьменність, навчила читати, писати і лічити, тобто навчити того, без чого діти не можуть користуватися ні книжкою, ні газетою.

РЕОРГАНІЗАЦІЯ ШКІЛ ІІ СТУПЕНЯ

Ще ряд інших завдань. Необхідно, щоб і далі тривало будівництво шкіл селянської молоді і шкіл фабзавучу, шкіл, які тісно зв'язані з виробництвом і дають безпосередні знання, служать для піднесення цього виробництва. Але поряд з цим необхідно, щоб не знищувалась жодна школа ІІ ступеня, бо тепер для країни насамперед потрібні середні інтелігентні працівники. Необхідно тільки реорганізувати 2-й концентр цих шкіл. Досі школи ІІ ступеня були пропускним пунктом у вузи, і дуже часто у вузи йшли за старим передсудом, що без вищої освіти нема порятунку, і якщо учень не потрапляв до вузу, це було для нього справжньою трагедією. Треба так реорганізувати школи ІІ ступеня, щоб вони одразу ж відкривали вихід у життя, допомагали учневі одразу ж взятися за ту чи іншу галузь роботи.

КОМІТЕТИ ВЗАЄМОДОПОМОГИ І ШКОЛА

Спинюсь ще на одному завданні: на необхідності підтримувати дітей незаможних верств населення, дати їм можливість учитися. В цьому відношенні слід було б залучити до роботи комітети селянської взаємодопомоги.

Часто діти не відвідують школу тільки тому, що в них немає личаків, які коштують якихось 15 копійок. У цьому відношенні комітети селянської взаємодопомоги змогли б серйозно прийти на допомогу. Так само комітети сприяння (ради допомоги) в цій справі могли б зробити дуже багато. У нас уже є місця, де ради допомоги досить широко розгорнули в цьому напрямі свою роботу. Наприклад, лікарі вказують, що в кімнаті, в якій сплять діти, повинна неодмінно бути квартира. І от ради допомоги обходять квартири, оглядають кімнати, в яких сплять діти, і, якщо в приміщенні квартирки немає, а батьки дітей не мають грошей, щоб самим зробити цю квартиру, ради допомоги беруть це на себе. Отже, вони приходять на допомогу незаможним верствам населення. Це одна з форм діяльності, які дуже різноманітні.

ПРО ГРОМАДСЬКУ РОБОТУ ВЧИТЕЛЯ

Спинимося наприкінці на питанні про те, що потрібно ще для того, щоб школа могла розвиватися в бажаному напрямі. Я вже говорила про те, що насамперед необхідно, щоб усе вчительство пройшло крізь громадську роботу, але в цьому напрямі дуже важливо розвантажити вчителя і визначити, яка саме діяльність є громадською. Чи є, приміром, робота в драмгуртку обов'язковою для вчителя? Чи є це громадська робота? Ця робота вимагає від нього дуже багато часу, але не скрізь вона може бути названа громадською. Звичайно, ця робота має дуже велике значення. Мені доводилося не раз чути від учителів татар, що серед мусульманського населення театр відіграє виняткову роль. Справа в тому, що релігія забороняє мусульманам ходити в театр. І якщо мусульманин піде в театр, та ще й поведе з собою дружину, його виганяють з числа правовірних. За таких умов, звичайно, участь учителя в драмгуртку є участю в свого роду антирелігійній пропаганді. За таких умов, безумовно, робота в драмгуртку є громадською роботою. Проте це надзвичайний випадок. Здебільшого ж це просто влаштування розваг, а тим часом ця робота вимагає від учителя багато часу, якого в нього так мало. Те ж саме і всяка велика технічна робота, яка дуже часто покладається на вчителя і відриває його від

безпосередньої роботи, повинна регулюватися. Потім необхідно звернути увагу на те, що на допомогу вчителів потрібно залучати до роботи і лікарів, і агрономів, і всю сільську інтелігенцію, яка є на місцях.

ПЕРЕПІДГОТОВКА І ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЬСТВА

Далі йде питання про озброєння вчителя знаннями. В тій анкеті, яка була поширена серед делегатів, з 300 анкет, які були в перший день заповнені вчителями, в 282 виставляється просьба безплатно забезпечити вчителя політичною і методичною літературою або на пільгових умовах. Учитель стоїть на правильній точці зору. Щоб будувати нову школу, щоб будувати таку школу, яка потрібна тепер населенню, вчителю самому треба наполегливо вчитися, треба бути в курсі діяльності Радянської влади, треба свідомо ставитися до того, що ця Радянська влада робить. По тій же лінії йде вимога перепідготовки і серйозної підготовки вчительства. Ця вимога цілком обґрунтована і цілком ясна. Необхідно також забезпечити вчителю можливість учитися в самому процесі роботи.

Головоцких висунув почин опорних районних шкіл, навколо яких могло б групуватися вчительство, разом учитися і перевіряти свою роботу, фіксувати свій педагогічний досвід. Важливо, щоб районні школи були зв'язані з педагогічними технікумами, з педагогічними вузами, з якими в свою чергу повинні бути зв'язані методичні бюро. Таким чином, інструктування по цій лінії може йти значно доцільніше і раціональніше, ніж воно йде тепер. Дуже багато делегатів указує на потребу такого постійного інструктування, і зробити це можливо, тільки організувавши колективну роботу вчительства.

УЧИТЕЛЬ І ПРЕСА

Паралельно з цим необхідно, щоб усі вчителі ясно усвідомлювали, що одним з найважливіших і найперших обов'язків учителя є його участь у пресі, в «Учительской газете». Багато говорилось, яку величезну роль має ця газета. Вона відіграє організуючу роль, вона дає можливість вчительству через газету говорити з іншими вчи-

телями, а вчительство, як ми знаємо, належить до найбільш розпорошеної професії, розкиданої по безлічі поселень, по безлічі глухих куточків. Тому їх участь у газеті має особливо важливе значення.

Я не буду докладно спинятися — частково на цьому питанні спинявся Анатолій Васильович — на значенні дошкільного виховання в селах і на значенні політосвітроботи. Це значення всім вам ясне. І дошкільне виховання, і політосвітробота завершують розпочату школою справу.

Я дозволю собі закінчити свою доповідь, висловивши впевненість у тому, що цей з'їзд буде з'їздом, який покладе початок дружному, спільному будівництву вчительства, будівництву тієї нової школи, про яку говорив Володимир Ілліч. Прийміть, товариші, моє палке привітання.

Два роки тому т. Ленін писав: «Народний учитель повинен у нас бути поставлений на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві. Це — істина, яка не потребує доказів. До цього стану справ ми повинні йти систематичною, неухильною, наполегливою роботою і над його духовним піднесенням, і над його всебічною підготовкою до його дійсно високого звання і, головне, головне і головне — над піднесенням його матеріального становища.

Треба систематично посилити роботу в справі організації народних учителів, щоб зробити їх з опори буржуазного ладу, якою вони є до цього часу в усіх, без винятку, капіталістичних країнах, опорою радянського ладу, щоб відвернути через них селянство від союзу з буржуазією і привернути їх до союзу з пролетаріатом»¹.

За часів царського режиму вчитель, і особливо сільський учитель, був поставлений під суворий нагляд. Він мусив ходити до церкви, бути «вірним цареві і вітчизні», мусив підтримувати знайомство з попом, крамарем, багатим селянином-куркулем. Учителя, який хотів іти іншим шляхом, негайно усували з посади, висилали, а іноді й засилали «через неблагонадійність». Організації вчителів ставились різні перепони. Розпорошене, розкидане по глухих селах учительство слабо розбиралося в подіях, що насувалися. Воно було, правда, опозиційно настроєне. Соціал-демократи, в тому числі й більшови-

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 33, стор. 409.

ки, майже зовсім не проводили роботи серед учительства, зосереджуючи всю увагу на передовому, бойовому загоні трудящих — на робітничому класі. Серед учительства мали вплив есери. Під час війни есери п'янили вчительство патріотичним чадом. Всеросійський учительський з'їзд, що відбувся весною 1917 р. в Петрограді, через пару місяців після Лютневої революції і, між іншим, складався більше з міського вчительства, ніж із сільського, пройшов під знаком розпалювання патріотичних почуттів. Соціал-демократів — і більшовиків і меншовиків разом — було на цьому великому з'їзді чоловік з двадцять.

Радянську владу учительство зустріло більше не розуміючи або вороже. У Москві організовано було вчительський страйк. У селах картина була строкатою. Громадянська війна всім своїм тягарем звалилася на вчительство, школи руйнувались і їх займали під постій. Білі місцями на смерть засікали вчительок, тягнучи за собою решту. Радянська влада ставилась здебільшого до вчительства з недовір'ям, селянська біднота — так само; стара школа з її «законом божим» і авторитарною будовою стала неможливою; як будувати нову школу, вчителі не знали. Поступово їхню заробітну плату було зведено до зовсім мізерної суми, школа руйнувалася, моральний авторитет учителя падав, їх захльостувала хвиля.

Стаття т. Леніна¹ звернула увагу партії і Радянської влади на вчителя; на XIII з'їзді партії було порушено питання про поліпшення матеріального становища вчителя, і тепер воно скрізь значно підвищилося, місцями вдвоє.

Крім того, названа вище стаття т. Леніна, що підносила моральний авторитет учительства, підбадьорила його — кожний учитель знає цю статтю, — вона внесла новий дух у відносини між учителем і Радянською владою.

Два роки вчительство працювало над собою. Два літа по всій Росії влаштовувались курси, які збуджували думку вчителя, розширяли і його політичний кругозір, і його педагогічний досвід. Ці літні курси мали трохи дивну назву «перепідготовки». Не лише на курсах училися вчителі, вони за допомогою спілки працівників освіти і Народного Комісаріату освіти організувались

¹ В. І. Ленін, «Сторінки з щоденника», Твори, т. 33.

для постійної колективної роботи. В районі з радіусом 10—20 кілометрів намічається краща школа, куди періодично збираються вчителі для доповідей, звітів, обговорення своїх педагогічних досягнень. Учитель відчув своє духовне зростання. До шкіл почала надходити газета. І в міру того як зростала свідомість учителя, він перетворювався на громадського працівника, а громадська робота, в свою чергу, сприяла духовному ростові вчительства. Яку громадську роботу проводить учитель? Крім школи, він часто-густо працює в хатах-читальнях, він працює в лікпунктах — у школах, в яких дорослі навчаються грамоти і набувають початкових знань; він працює на сільськогосподарських курсах, веде сільськогосподарські гуртки, агітує серед селян за кращі способи обробітку землі; він проводить кооперативну пропаганду і роботу; допомагає селянам у проведенні радянської роботи, працює в комітетах селянської взаємодопомоги, майже всі вчительки ведуть роботу серед селянок, проводять всілякі кампанії. Ця громадська робота вчителя, що проводиться здебільшого безплатно, зблизила його з населенням, особливо з бідняками й середняками-селянами. Ми бачили під час останніх виборів до сільрад, як зросло довір'я селян до вчительства, бачили, яку велику роль у них відігравав учитель.

Звичайно, не всі ще вчителі стали громадськими працівниками, звичайно, багато ще несвідомих учителів, але й вони тягнуться за передовими вчителями.

Ми знали вже давно, що вчитель стає громадським працівником, але тільки минулий з'їзд цілком виявив, як виріс учитель. Це не колишній сентиментальний, трохи далекий від життя сільський учитель, це справжній громадський працівник, який стоїть в гушті життя, організатор, самостійно мисляча людина, яка говорить своїми власними словами, яка осмислює навколишнє. В розмовах з учителями раз у раз чути слова «марксизм», «історичний матеріалізм», «люмпенпролетаріат» і т. п.

На з'їзді було 1600 делегатів — учителі абсолютно всіх національностей, учителі з півдня і з далекої півночі, іноді з найглухіших місць, в яких ніхто з цього села, наприклад, ніколи не бачив дзеркала. Вибори відбувались урочисто. Абсолютно всі вчителі брали в них участь, з'їжджалися на свої вчительські конференції,

дуже зацікавлені були й селяни. Вони давали вчителям накази: «Подивись, які там у центрі комуністи, чи додержують заповітів Ілліча, чи можна на них покластися; довідайся, як колективно вести господарство». «Роздобудь там, у Москві, механічну прядку,— наказували жінки,— прядіння нас заїдає, прядеш і день і ніч, певно, й нам треба вчитися, неписьменність свою ліквідувати...»

Діти наказували вчителям: «Зв'яжіть нас з московськими піонерами, привезіть «піонерські закони», сходите у зоологічний сад і про левів та тигрів нам розкажіть».

Учителі жадібно вбирали в себе нові враження. В Москві були влаштовані для них екскурсії, ходили вчителі в Музей Революції, в Кремль, на виробництва, в школи, клуби. Йшло широке братання вчительства з робітниками. На з'їзд прийшли робітники привітати вчителів, дарували їм хустки з портретами Ілліча. Робітниці Сокольницького району принесли на сцену (з'їзд відбувався в театрі Зіміна) семафор, підняли червоний ліхтар, і одна з робітниць, яка виголосила палку привітальну промову, закінчила її словами: «Шлях для змички вчительства з робітничим класом відкрито». Громом оплесків відповів їй з'їзд. А ввечері вчителі розсипалися по робітничих клубах, і такою товариською ласкою оточили робітники вчителів, що ті говорили, що ніколи не забудуть цього.

...З'їзд вітали вчені, Червона Армія, РЛКСМ, піонери. Вчителі на цьому з'їзді відчули себе членами братньої сім'ї трудящих. По всьому Союзу Радянських Соціалістичних Республік рознесуть вони те, що чули на з'їзді, що бачили в Москві. Їхнього повернення з нетерпінням чекали всі 250 тис. спілкового вчительства, на них чекало з нетерпінням усе населення.

Політичне значення з'їзд мав величезне. З'їзд знаменував, що заповіт Леніна про підвищення моральної ваги вчительства, про перетворення вчителя в найнадійнішу опору Радянської влади на селі вже значною мірою здійснено. Про це свідчили всі промови вчителів; з свідомістю того, що воно виконало заповіді Ілліча, пішло вчительство до мавзолею.

Однак вчительство цікавилось не тільки політикою, воно пристрасно обговорювало й питання суто педагогічні: про нові програми, підручники, методи.

Позаминулого і минулого років вийшли нові програми. Ці програми вчать дітей свідомо ставитись до того, що їх оточує, тісно зв'язувати школу з життям, вчать дітей впроваджувати набуті знання в будівництво нового життя. Нові (так звані девеерівські, тобто створені Державною вченою радою) програми, які поривали з старими традиціями навчання, були спочатку зустрінуті з подивом, однак на з'їзді вже величезна більшість учителів виступала як палкі захисники цих програм, вказувала на те, що вони дуже розвивають дітей, що нові програми почали визнаватись і селянами, селяни кажуть: «Тепер у школі діла вчать». Говорили тільки, що здійснити ці програми важко при теперішніх умовах, коли вчителів іноді доводиться мати справу із 100—250 учнями, з трьома відділеннями, без потрібних підручників і посібників.

Цього року школи переповнені, прагнуть до школи всі діти, пішли в школу й ті, хто за останні роки з різних причин не ходив туди. Місць не вистачає, селяни не задоволені. Жадоба до знань цього року охопила село як ніколи.

Обговорення на секції питань, пов'язаних з будівництвом нової школи, показало і велике підвищення суто педагогічної кваліфікації вчительства. Програми заповнюються місцевим матеріалом, широко розгорнуто екскурсії, впроваджуються нові методи. Учитель веде велику творчу колективну роботу, захоплюється нею. Зростає й інтерес населення до школи, який підтримується і весь час посилюється тим, що школа все більше й більше вривається в навколишнє життя. Не тільки вчитель, а й школа в цілому проводить громадську роботу.

На селі школярі оповіщають про наступні збори, старші діти прикріплюються до неписьменних родин для читання вголос газет, діти навчають грамоти своїх товаришів, братів, сестер, матерів; школа широко проводить місцями санітарну пропаганду — під впливом школи діти починають частіше вмиватися, стригтися, лагодити одяг, чистіше стає в хатах, вулиці села очищаються від гною, вздовж вулиць прокопують канави, насаджують дерева; школа проводить сільськогосподарську пропаганду, і часто буває, що під впливом школи селяни переходять на багатопілля, краще починають обробляти городи, краще доглядають худобу, купують машини тощо. Звичайно,

така школа привертає увагу селян, вони охоче починають посилати дітей до школи.

Все ширше й ширше влаштовуються шкільні виставки, що ілюструють роботу школи, і так звані «звітники», на які широко запрошується місцеве населення і на яких діти розповідають про свою шкільну роботу. Виставки і «звітники» є засобом популяризації нової школи.

Делегати дуже гаряче обговорювали питання про дитрух. Тепер уже є понад мільйон юних піонерів. Піонери вносять у школу новий дух. Вони дуже дисципліновані, організовані, старанно вчаться. Вони знімають з учителя поліцейські обов'язки, роблять можливими товариські відносини між учителями і дітьми. Піонери дуже пошваблюють і поглиблюють дитяче самоврядування в школі. Самоврядування стає справжнім шкільним самоврядуванням, де діти цілком самостійно обговорюють і вирішують питання, що близько їх стосуються. Всі делегати погодилися з тим, що дитрух — позитивний фактор; обговорення йшло тільки в тому напрямі, як краще пов'язати дитрух з роботою в школі. З'їзд ухвалив декларацію і звернення до Червоної Армії і Червоного Флоту, до Ленінського комсомолу, до Цекосу, до ВЦРПС, до вчительства всіх країн.

Крім пленарних і секційних засідань з'їзду, вчителі відвідували всякого роду спеціальні збори, що влаштовувалися для них: про роботу серед селян, про волосний бюджет і т. д. «Учительская газета» і «Правда» влаштовували спеціальні наради з делегатами з метою організації систематичного кореспондування вчителів у ці газети. Вчителям дали і загальнополітичну, і спеціально педагогічну літературу.

З'їздом учительство залишилось дуже задоволене. «Ми просто приголомшені всім, що бачили і чули,— говорили вчителі,— з нетерпінням чекають настепер на місцях»,— і обговорювали, як найдоцільніше організувати доповіді, які волості й села об'їхати.

Перший Всесоюзний учительський з'їзд безперечно має величезне значення. Він — яскрава сторінка в справі будівництва нового життя.

ПИТАННЯ, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Одним з болючих питань, що потребують найшвидшого розв'язання, є питання про постановку народної освіти серед нацменшостей. Цьому питанню свого часу Комуністична партія приділяла чимало уваги, але на практиці справа стоїть далеко не так, як вона повинна була б стояти. Насправді спостерігається повне порушення партдиректив.

По-перше, погано посуваються справи з політосвітроботою. Серед багатьох нацменшостей вона зовсім не проводиться їхньою рідною мовою. Ось приклад. Під самим Ленінградом живе безліч фіннів-колоністів, як їх раніше називали. Ці фінни ведуть хуторське господарство. Потреба в спілкуванні у них велика. Але місцеві хати-читальні не проводять роботу фінською мовою, не одержують газет фінською мовою, не влаштовують вистав фінською мовою. Фінни не захоплені радянською громадськістю. В результаті, як пишуть нам з Тосно, серед місцевих фіннів швидко розвивається баптизм, що якимось задовольняє їхню потребу в спілкуванні, в колективних переживаннях.

Величезне значення мистецтва, що створює загальний настрій, яскраво виявилось під час громадянської війни: яскраві плакати, пісні, спектаклі захоплювали маси. Звичайно, крім мистецтва, потрібне селянинові й знання, багато знання, але не можна перегинати палицю, не можна виганяти з політосвітроботи мистецтво. Може, слід знайти нові форми цього мистецтва, уважно вдивляючись, що співзвучне переживанню мас, врахо-

вуючи, як маси реагують на ті чи інші твори мистецтва. Треба постійно перевіряти близькість тих або інших художніх образів масі, зокрема селянській масі, зокрема селянській масі тієї або іншої національності. Тепер, з розвитком радіо і кіно, відкривається широка можливість наблизити мистецтво до маси, але тим важливіше простежити, щоб близьке масі, щоб її найбільш захоплює. У капіталістичних країнах кіно і радіо є могутнім засобом поневолення мас, вкорінення в них буржуазних поглядів, затуманювання голів робітників і селян релігійним дурманом, націоналістичними передсудами. У нас, в СРСР, кіно і радіо можуть стати знаряддям духовного визволення мас. Коли думаєш про цю роль кіно і радіо, то відчуваєш, яку величезну роль вони зможуть відіграти в справі піднесення культурного рівня національних меншостей. Ну, це в майбутньому, щоправда, недалекому. Але й тепер на політосвітроботу серед національних меншостей слід звернути особливу увагу, робота хат-читалень серед них повинна розвиватися, проводитися відповідною національною мовою з урахуванням умов навколишнього життя. Це останнє має також неабияке значення. Нерідко доводиться спостерігати, як у правильно складені схеми не вдихається життя, вони шаблонізуються, здійснюються без урахування реальної дійсності. Особливо слід це сказати про антирелігійну пропаганду. Часто вона призводить якраз до протилежних наслідків. Тільки вдумливе ставлення до навколишньої дійсності може зробити політосвітроботу такою, що досягає мети.

Перейдемо до іншої сторони освітньої роботи — до шкільної. Тут, мабуть, ще виразніше виступають дефекти постановки роботи серед нацменшостей. У школі навчання повинно проводитись рідною мовою. Таким є положення. Як воно здійснюється?

По-перше, дуже часто ставлення до цього питання суто формальне. Якщо ти татарин за паспортом, то, хоч би ти виріс у сім'ї, яка говорить російською мовою, і фактично перші слова, які ти навчився вимовляти, були російські, — ти зобов'язаний відвідувати татарську школу. Такий формальний підхід зовсім неприпустимий. Рідною мовою для дитини повинна вважатися та, якою вона краще розмовляє, яка їй фактично найближча.

По-друге, викладання національною мовою ускладнюється часто тим, що нема досвідчених учителів. Звідси випливає пекуча потреба звернути особливу увагу на підготовку і перепідготовку вчителів мовами національних меншостей. Паралельно з цим повинно йти і створення букварів і книг для читання та інших підручників національними мовами. Ці підручники не можуть бути звичайним перекладом з російської мови, а повинні враховуватись особливості певної мови і особливості культури цієї народності. Створення підручників мовами національних меншостей — таке ж невідкладне завдання, як підготовка педагогів, що вміють викладати рідною мовою. Педтехнікуми, які готують таких учителів, повинні б подбати про створення колективними зусиллями підручників, залучаючи до цієї справи досвідчених учителів нацменшостей. Такий педтехнікум повинен бути природним керівним центром. Тут потрібна велика робота.

Є ще у нас народності, які не мають своєї писемності. Тут уже нічого не вдієш. Проте важливо, щоб у школах цих народностей основне викладання, те, що ознайомлює дитину з навколишнім життям, давало йому можливість розібратися в ньому і проводилося рідною мовою. Учитель повинен володіти цією мовою досконало.

І, нарешті, питання про викладання російської мови в школах національних меншостей. Не можна розраховувати на те, що дитина в майбутньому все своє життя буде прикута до своєї області, в якій розмовляють її рідною мовою. Навпаки, більшості доведеться періодично жити і працювати в місцевостях, де пануючою мовою є російська. Крім того, російська література багатша за літературу більшості нацменшостей, а головне — це мова революційного народу, мова, яка має багату літературу з марксизму-ленінізму. Тому цілком природне прагнення більшості батьків навчати своїх дітей російської мови. Цьому прагненню не слід, звичайно, чинити опору. У школах нацменшостей треба вводити і російську мову, але жодної миті не забувати, що російська мова для більшості дітей «іноземна». А з цього випливає ряд методичних підходів. Російська мова вводиться не одночасно з рідною мовою, а пізніше. Навчання письма і читання російською мовою вводиться тоді, коли ди-

тина вже оволодіє певним запасом слів, навчиться складати хоча б елементарні фрази. Спершу центр уваги слід перенести на усну живу російську мову. Потім необхідно підходити до вивчення російської мови крізь окуляри мови даної національності: відмічати в букварях усі особливості вимови російської мови порівняно з рідною дитині, відмічати особливості структури російської мови, роз'яснювати зміст тих понять, для яких нема слів у рідній мові, але є в російській. Дітей треба ознайомлювати з російським побутом, особливостями господарського укладу, природних умов та ін. Російська мова для дітей нацменшостей — іноземна (цього, між іншим, не можна забувати і при постановці лікпунктів з російською мовою; відмовляти в створенні їх населенню не можна, але підхід до російської мови там, де дорослі не розмовляють нею, повинен бути як до іноземної).

І, нарешті, програми ДВР. Нещодавно довелось заслухати доповіді інспекторів про впровадження програм ДВР у школах Інгушетії та Чечні. Там намагаються втілювати в життя програми ДВР. Але програми ДВР розраховані головним чином на Центрально-Промисловий район і на нацменшості, що стоять на культурному рівні цього району, а якщо їх почати впроваджувати у відсталих школах Інгушетії, вони втраять зв'язок з живим життям і стануть мертвими за старі програми. Вони перетворюються на щось шкідливе. В країнах з іншою природою, іншим господарським укладом, іншою культурою повинен бути збережений лише дух девеєрівських програм, лише метод, основний принцип їх створення, підхід до вивчення явищ, а матеріал слід взяти зовсім інший. Над програмами ДВР в областях, населених нацменшостями, а тим більше в національних республіках, потрібна велика, серйозна робота. Її необхідно здійснити.

Тут ми підходимо дуже близько до одного з питань, що стосуються не тільки програм нацменшостей, а й наших російських програм. За останній час в галузі політики Радянської влади виникло одно питання, яке раніш, у період створення програм ДВР, було в тіні. Це — питання про кустарну промисловість. Повернувшись «обличчям до села», Радянська влада була змушена повернутись обличчям і до кустаря. Розвиток великої

промисловості потребує підготовленого ґрунту, потребує широкого розвитку кустарної промисловості, що готує кадри кваліфікованих робітників, здійснює підготовчу роботу по усупільненню праці кустарів-одиначок, а також намацує ґрунт для розвитку цілих нових галузей виробництва.

Тепер кустарям Радянська влада надає всіляких пільг і обдумує заходи раціоналізації цієї галузі праці.

У девеєрівських програмах питання про кустарну промисловість зовсім не порушується. Цю прогалину слід заповнити.

Але не тільки це. Необхідно обдумати програми вечірніх шкіл для учнів, які працюють у кустарній промисловості. Гадаємо, що відвідування таких курсів слід зробити обов'язковим. Але це мають бути курси, побудовані згідно з програмами, підготовленими ДВР для підлітків, тільки роль кустарної промисловості повинна бути в програмі значно повніше висвітлена, і вся вона повинна бути більше орієнтована на дані галузі праці, на підвищення в ній техніки та ін. Це питання ще не обговорювалось на Колегії Наркомосу, але, я гадаю, його треба вже поставити на обговорення вчительства, оскільки сільське вчительство близько стикається з кустарною промисловістю, широко розвиненою в селах, і послухати його міркування дуже важливо.

ЗА НОВУ, ОСВІЧЕНУ КРАЇНУ

(ПРОМОВА НА ІІІ ВСЕСОЮЗНОМУ З'ЇЗДІ РАД)

В одній з промов Володимир Ілліч сказав: ми розпочали велику війну, яку не скоро закінчимо,— війну за Росію нову, освічену, світлу. І тепер, якщо охарактеризувати роботу уряду за минулий період, можна сказати, що це була війна за сити країну, за її матеріальну забезпеченість. Тепер уже всім ясно, що уряд досяг великих успіхів і перемога забезпечена.

Але розвиток виробничих сил підказує необхідність піднесення культурного розвитку всього населення країни. З цього приводу Володимир Ілліч писав в останніх статтях, що економічний розвиток країни тісно пов'язаний з піднесенням культурного рівня...

І треба цілком ясно й чітко підкреслити, що ми будь-що-будь повинні піднести культурний рівень населення і з цією метою здійснити ряд необхідних заходів, яких селянин давно вже жадає.

Ми, працюючи в Наркомосі, більше за інших бачимо цю жадобу селян до знань. Сільські діти мені пишуть: «Тітонько, Надіє Костянтинівно, поклопочи, щоб у нас зробили школу...» Такі ж клопотання доводиться чути і від сільських комсомольців та різних організацій. Необхідно йти назустріч цій жадобі знань. Після пережитих революцій ця жадоба знань безупинно зростає серед селянства.

Колись, на ІІ з'їзді партії, Плеханов (тоді він ще не був опортуністом) говорив, що народна освіта — це гарантія прав пролетаря. І селянство також почало розу-

міти тепер, що освіта — це гарантія прав селянства. Мені здається, що з'їздові необхідно звернути особливу увагу на розвиток справи народної освіти. Треба припинити розмови про народну освіту як про якийсь «третій», або третьорядний, фронт. Питання про широкі заходи для здійснення народної освіти в селянстві стало невідкладним.

Необхідно, щоб Наркомос працював тут не сам один, а весь уряд допоміг йому повернутися обличчям до села. Обличчям до села — це значить у найкоротший строк здійснити загальну народну освіту і виховати кадри культурних працівників серед селянства. Ці кадри допоможуть раціоналізувати, індустріалізувати і машинізувати наше сільське господарство і поліпшувати сільськогосподарську кооперацію, оскільки в її роботі братимуть участь кваліфіковані працівники з середовища селянства. Необхідне конкретне формулювання порушених питань про народну освіту. Урядові треба звернути на цю справу ще більше уваги, і перемога тоді буде забезпечена.

КОЛЕКТИВНИМИ ЗУСИЛЛЯМИ

За цю зиму треба багато зробити.

Треба багато попрацювати і Цекосу, і Наркомосу над поліпшенням становища вчителя. Заповіт Володимира Ілліча про те, що вчитель у нас повинен бути так високо поставлений, як ніде, не слід забувати ні на хвилину. Радянська влада повинна й далі дбати про поліпшення матеріального становища вчительства. Не менш важливо створити для вчительства можливість самостійно і серйозно вчитися, проводити колективну роботу по підвищенню знань, по підвищенню своєї педагогічної кваліфікації. Нам усім — і в центрі, і на місцях — треба наполегливо вчитися, без цього ми залишимося надовго відсталою, бідною країною.

Ми радіємо з приводу кожного кроку вперед у справі народної освіти, але нам ні на хвилину не можна забувати про нашу відсталість, малокультурність і не заспокоюватися на дрібних успіхах. Перед нами стоїть завдання здійснити загальну освіту. З неба знання і вміння не падають — потрібна наполеглива робота і в центрі, і на місцях, потрібна спільна товариська робота, робота колективна.

Щодо школи I ступеня, то, як показав Всесоюзний учительський з'їзд, учительство проводить велику творчу роботу над програмами I ступеня. Завдання тепер у тому, щоб урахувати досвід, урахувати всю роботу, виконану вчительством, щоб досвід окремого вчителя, окремих груп учительства перетворити на колективний

досвід. Тут потрібне найдбайливіше ставлення до роботи вчительства. Мені здається, Всесоюзний учительський з'їзд минулої зими показав, яку величезну роботу проводить низове вчительство, як виросло в масі своїй учительство.

У нас, у відсталій країні, школа має виняткове значення. Пройнята духом марксизму, овіяна великою боротьбою за визволення трудящих, наша школа — я дуже надіюсь на це — відіграє велику роль у культурному піднесенні країни, відіграє велику роль у справі виховання у молодого покоління вміння працювати і жити колективно.

Знову на весь зріст постає перед нами питання про перетворення нашої школи в школу праці. Ми почали будувати нашу трудову школу в період загальної господарської розрухи, в період, коли вчительство в своїй масі недоброзичливо ставилось до Радянської влади, коли через розруху ми не могли будувати ніякої іншої форми трудової школи, як школи домашнього самообслуговування. Звичайно, ми повинні врахувати негативний досвід школи самообслуговуючої, замкненої в чотирьох стінах праці.

Але ми повинні створити іншу школу праці — школу, що вказує шляхи, як будувати колективну працю, що базується на досягненнях сучасної науки.

Особливо важливе значення повинен мати II ступінь. Треба ретельно вивчити досвід шкіл фабзавучу, професійних шкіл, шкіл селянської молоді і до середньої колонки програм — колонки, яка охоплює питання праці та її організації, припаяти реальну, організовану по-новому, по можливості, механізовану працю. Це справа не одного дня. Але життя владно вимагає того, щоб ми питання про працю в школі більше не відсували на майбутнє.

Цього року в промисловості виникла гостра нестача кваліфікованої робочої сили. З кожним роком — у міру розвитку промисловості і сільського господарства — цей попит зростатиме. Сільське господарство і промисловість відбудовуватимуться не за рахунок створення віджилих у технічному відношенні підприємств, а за рахунок створення підприємств, обладнаних за останнім словом науки, і для роботи на цих підприємствах будуть потрібні робітники іншого типу. Без правильно налагодженої

трудової школи ми не зуміємо створити таких робітників.

У школі II ступеня — в обох її концетрах,— у школі фабзавучу, в школі селянської молоді ми повинні дати навички колективної, планомірно поставленої праці. Коли ми пройдемо цим шляхом чималий відрізок часу, легко буде розв'язана проблема і постановки праці в школі I ступеня.

Друге завдання легше. Це — завдання налагодити в школі колективне життя дітей, спираючись на правильно поставлене самообслуговування. Це завдання буде остаточно розв'язане лише тоді, коли розв'язано буде питання про працю в школі. Звідси, звичайно, не впливає, що треба відкладати питання про самообслуговування, про правильно організоване шкільне життя доти, поки буде розв'язано питання про працю. Треба починати справу відразу ж.

ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ НАРКОМОСУ

(ДОПОВІДЬ НА ЗБОРАХ КОМОСЕРЕДКУ НАРКОМОСУ)

СЕЛО ТЯГНЕТЬСЯ ДО ЗНАНЬ

Цього року ми стоїмо перед лицем розгорнутого піднесення промисловості і сільського господарства. Ми підходимо до моменту, коли дальший розвиток виробничих сил упирається в не досить високий культурний рівень країни. Це особливо сильно відчувається по лінії політосвіти, але й ви також в усіх галузях народної освіти відчуваєте, як піднімається тепер село, як воно прагне знань. Ми щодня одержуємо безліч листів, з яких ясно видно, як сільське населення прагне знань. Трапляється, наприклад, що Головополітосвіта надсилає в сільську бібліотечку кілька книг в позачерговому порядку. З приводу якихось півтораєта брошур селянство приймає ряд резолюцій, висловлюючись при цьому про ставлення до Радянської влади взагалі. Кожний лист вносить якусь нову рису в наше уявлення про настрої села. Ми бачимо, наприклад, як комсомол жадає книг. Іноді в листах зустрічаються такі фрази: «У нас багато зайшлих юнаків і дівчат; згляньтесь на наше становище, порадьте, як з ними бути». Один комсомолець, який був у Сибіру волполітосвіторганізатором, розказує, як він роз'їжджав по району. Чобіт у нього не було, купив сандалії, одягу — лише шуба, а погода стояла дошова, — так йому й доводилося в шубі і сандаліях переїжджати з села в село. Скаржився, що в шубі дуже незручно, а сандалії позбивалися. Довелося в шубі і босоніж об'їжджати ряд сіл. З листа видно, що це діяльний працівник, який близько бере до серця інтереси робітничої освіти і не

тільки бере до серця, але також багато вносить у цю роботу.

Таку роботу в справі народної освіти проводять не лише комсомольці, а й завідувачі хатами-читальнями, учнівська молодь, жінки. Видно, що все село заворушилось і тягнеться до знання. Нам, політосвітникам, які живуть у місті, це не так помітно, бо тут політосвітню роботу проводять головним чином профспілки.

Ця жадоба диктується об'єктивними умовами. Сільське господарство і промисловість піднесли тепер на такий ступінь, коли низький культурний рівень не може нас задовольнити.

Перед моїми очима стоїть зараз конспект, складений Володимиром Іллічем у 1922 р., коли він готувався до промови, яку йому не довелось виголосити. У конспекті йдеться про те, про що він в усіх своїх статтях писав і підкреслював. Володимир Ілліч говорив, що питання культури ставляться тепер у центрі радянського будівництва, і особливо підкреслював, що зараз йдеться про піднесення всієї культури, підкреслюючи слово «всієї» тричі. Для того щоб піднести всю культуру, потрібні довгі роки. Досвід підтверджує сказане Іллічем. В одній із своїх останніх статей він говорив, що ми стоїмо перед лицем культурної революції. Тепер, коли читаєш листи з місць, які так добре змальовують місцеву обстановку, особливо сильно відчуваєш, що ми справді стоїмо перед лицем культурної революції.

НЕОБХІДНО ПРАЦЮВАТИ ЗА ПЛАНОМ

Які ж саме завдання стоять тепер перед нами? Одно з завдань здається мені загальним для всього Наркомосу, для всіх працівників культури взагалі. Це встановлення певної перспективи в роботі. Природно, під час революції ми працювали без будь-якого плану, і ця безплановість у нас досі дуже відчувається. Ми досі не усвідомлюємо, яке завдання є для нас більш важливим, яке менш важливим. Часто бувало так: «Ах, от хороша робота, треба її виконати»,— і робота виконується безвідносно до загального плану. Років два тому ця безплановість ще була в повному розквіті. Я переглядала, наприклад, звіт Уральського району, в якому було описано

роботу якогось консервного заводу. В сусідніх селах немає жодної школи I ступеня. На цьому заводі, де працює багато тисяч робітників, є один лікпункт і в цьому лікпункті кілька подертих букварів, по одному на 25 чоловік, а крім того, є школа фабзавучу, що побудована за всіма правилами мистецтва і коштує якусь велику суму грошей. Цей звіт особливо вразив мене тим, що на школу фабзавучу було витрачено шалені гроші, в той час як скрізь була справжнісінька пустеля,— в усіх навколишніх селах немає жодної школи, і на заводі височить один будинок фабзавучу. Звичайно, фабзавуч — справа необхідна, але ж треба зважати на навколишню обстановку. Це явище схвилювало мене тому, що воно досить типове для нашої шкільної справи. В багатьох випадках, хоч можливо і не в такій різкій формі, ми спостерігаємо повну неув'язку. Візьмімо наші дослідні школи. Звичайно, я не скажу, щоб вони добре оплачувались. Можливо, що їх персонал оплачувався гірше, ніж у московських школах. Проте на цих школах довгий час була зосереджена увага педагогів. Ми мали в галузі первинних шкіл великі досягнення. Порівняйте дослідні школи, де й діти організовані, і викладацький персонал стоїть на належній висоті, з нашими московськими школами. Нам впаде в око величезна різниця. Неув'язка відчувається в усьому. Підіть на яку-небудь фабрику; ви побачите розкішно обладнаний клуб, який часто дуже дорого коштує, а поряд побачите школу для дітей, що перебуває в найжахливішому стані. У нас одна балка повинна кріпити іншу, а цього поки що немає. Нема перспектив, нема погодженості в роботі профспілки і наших органів, нема уявлення про першорядні і другорядні завдання. Звичайно, всяка робота потрібна, але одна є більш спішною, інша — менш спішною. При складанні перспективного плану треба орієнтуватись на місця. Треба звертати увагу насамперед на розвиток місцевих установ, які охоплюють найширші верстви населення.

Якщо ми орієнтуватимемось на маси, в нас тоді буде мірило того, що для нас є першорядною справою, що має не такий гострий характер. Ми повинні здійснити спочатку підготовчу роботу, щоб створити фундамент для дальшої роботи.

У питанні про загальне навчання недавно був установлений семирічний строк для його здійснення. Після того як це було затверджено, наша інспектура обслідувала вибірково дев'ять волостей, і за одержаними даними було встановлено, що багато дітей не можуть відвідувати школи. Діти бідняків у кращому разі доходять лише до третього року, а вже на другому році навчання їх вибуває до 69%, на третьому році вибувають не тільки всі бідняки, а також 62% дітей середняків. На четвертому році залишається тільки невелика група дітей найбільш заможної частини населення. Це головним чином діти службовців, а дітей найбіднішої частини населення в четвертій групі зовсім немає. Не думайте, що це стосується лише села. Нещодавно було обслідувано 5-у радянську школу, яка знаходиться при Академії комуністичного виховання. Виявилось, що в Москві спостерігається точнісінько така ж картина, як і на місцях: соціальний склад перших двох років навчання надзвичайно відрізняється від складу третього і четвертого років. Отже, ми бачимо, що масовою школою у нас є не чотирирічка, а тільки дворічка. Для того щоб чотирирічка стала масовою школою, треба вжити ряд заходів поза Наркомосом. Необхідно, щоб РНК допомогла забезпечити дітей бідняків одягом і взуттям. Перед Наркомосом також стоїть ряд завдань у цій галузі. Ми повинні всіляко сприяти поширенню дошкільних закладів, щоб розвантажити дітей бідняків від нянчення своїх молодших братиків і сестричок. Ми повинні спочатку зробити дворічку доступною для мас, а потім уже говорити про те, що чотирирічка повинна стати масовою школою. Це не означає, що треба спочатку впроваджувати лише дворічку, потім чекати кілька років, поки діти будуть достатньо підготовлені, а далі перейти до чотирирічки. Але ми повинні усвідомити, що масовою школою можна назвати поки що тільки дворічку. Коли ми здійснюватимемо загальне навчання, треба, щоб ті товариші, які в цій справі працюватимуть, подбали про те, щоб насамперед були охоплені неодмінно ці два роки.

Не менш важливою обставиною є й те, що наші підлітки залишаються неписьменними. Ми повинні звер-

нути особливу увагу на ліквідацію неписьменності серед підлітків. Якщо ми не виконаємо цього завдання, ліквідація неписьменності серед дорослих буде значною мірою ослаблена. Ліквідацію неписьменності повинні кріпити дві речі — загальне навчання і навчання тих підлітків, які в ці тяжкі роки залишилися поза школою. Тільки тоді ми зможемо говорити про загальну ліквідацію неписьменності, інакше нам щодня доведеться вислухувати розмови, подібні до такої: «Що ж ви нас, старих, хочете вчити, а діти ходять неписьменними». Не треба ставитися звисока до таких міркувань. Коли вдуматися, ми побачимо, що в цих словах криється натяк на дуже важливий факт. Справді, ми аж ніяк не ліквідуємо неписьменність, не підвищимо культурного рівня, якщо не підведемо під цю роботу базу загального навчання і базу навчання підлітків. З цього не впливає, звичайно, що можна хоч на хвилину ослабити роботу по ліквідації неписьменності, але все ж не треба забувати, що низова база повинна бути обов'язково підведена.

КНИГУ І ГАЗЕТИ В МАСИ

У нас завжди будуть рецидиви неписьменності, якщо ми не наблизимо до маси книгу і газету. Дещо в цьому вже зроблено. Обслідування Наркомосу вказує на те, що приблизно на 5—8 дворів припадає одна газета. Це вже можна вважати позитивним явищем. Звичайно, не доводиться тішити себе такими наслідками, треба все далі й далі дбати про розповсюдження газет і книг, про те, щоб ці газети й книги своєчасно і справно поставлялися на адресу. Була я нещодавно на одній фабриці. У них передплачується 800 примірників газет. Для звіту це, звичайно, чудова цифра, але насправді виявляється, що цих 800 газет зовсім не читають, що маса на фабриці не організована для спільного читання й обговорення газет. Ми не повинні тішити себе такими цифрами, треба спочатку розглянути, розшифрувати таку цифру, і в результаті часто виявляється, що ці успіхи тільки показні, а реальна суть зовсім інша. Тепер такі питання, як хата-читальня, як пересувка, як червоний куток, є найпекучішими, першорядними. Це стосується не тільки села. Те ж саме стосується і міста. У місті створено багато ефект-

них гуртків, але коли питаєш, як проводиться в них масова робота, дістаєш вкрай незадовільну відповідь. Часто виявляється, що маса не організована для спільного читання газет. З гуртків здебільшого існує шаховий, гурток радіоаматорів і фізкультури. Якщо питаєш, як проводиться робота серед дорослих, дістаєш відповідь, що ніяких гуртків у них немає, що гуртками цікавиться лише молодь, яка захоплюється радіо, фізкультурою та ін. Отже, тепер не тільки щодо села, а й щодо міста стоїть питання про поглиблення роботи. Ми повинні наблизити червоні кутки до житлотоваристів, взагалі створювати їх скрізь, де збирається місцева біднота. В цій галузі доведеться багато зробити, але треба тільки усвідомити, що така робота менш помітна, що ні в який звіт вона не потрапить і ніякої слави не принесе. Однак це насущна робота, в якій тепер назріла необхідність.

МАСИ ЗА АКТИВНУ УЧАСТЬ У КУЛЬТРОБОТІ

Тепер у мас є потреба самим брати активну участь у роботі. Профспілки б'ються над тим, що клуби у них погано відвідують. Кажуть, треба ввести розваги в клубах. Але суть зовсім не в розвагах, а в тому, що теперішній такій постановці справи, коли для кожної роботи треба закріпити спеціального працівника, звичайно, все залежить від того, наскільки ми зможемо забезпечити кожний клуб або кожний куток таким працівником і залучити масу до активної роботи. Чому маса не відвідує клуби? Цілком зрозуміло. Прийшов, послухав і пішов. Якщо сам не береш активної участі в роботі, то нема й бажання ходити в клуб. Тепер, коли ми ставимо питання про пожвавлення спілки, питання про поглиблення нашої політосвітньої роботи так само стоїть дуже гостро.

Робітничий клас у нас був дуже розпорошений, через це профспілки трохи обюрократились, і тепер, коли робітничий клас у зв'язку з піднесенням промисловості повинен організуватись, звичайно, постає питання про політосвітроботу. Ясно, що ми мусимо підійти до неї трохи по-іншому. Ми повинні дати населенню справжню книгу і газету і навчити їх читати. Треба залучити до активної роботи в гуртках найширші верстви населення. Поглиблення роботи хат-читалень, кращий підбір бібліотек, гурткова робота — ось що тепер необхідне для маси.

Звичайно, це не означає, що треба занедбати іншу роботу, що не треба кріпити чотирирічку, не треба будувати над цією чотирирічкою семирічку. Життя підвело нас до того, що нам потрібні тепер школи підвищеного типу. Кілька процесів можуть іти паралельно. Водночас з розширенням дворічки і чотирирічки треба посилено працювати над семирічкою. У нас сталося так, що школа фабзавучу, яка фактично повинна базуватися на значно вищій підготовці, має під собою лише чотирирічку або п'ятирічку. У фабзавучах доводиться проходити курс семирічки під тим чи іншим соусом, бо без цього не можна вивчати виробництво. Це дуже подовжує строк навчання в фабзавучі і надто багато часу витрачається на загальноосвітні предмети. Необхідно сприяти створенню шкіл-семирічок при фабриці, які могли б поступово стати базою для фабзавучу. З другого боку, школа-семирічка повинна поширитися на село, оскільки рано чи пізно вона має стати базою для шкіл селянської молоді. Ми мусимо підтримувати школи селянської молоді, бо вони конче потрібні селу.

Ось ті загальні питання шкільного будівництва, будівництва політосвіти, які тепер набули особливо гострого характеру.

МАСОВА ОСВІТА

Скажу кілька слів про ту зміну, яку ми поступово вносимо в нашу роботу. Свого часу наші мітинги, вся наша трохи театральна урочистість відігравали велику роль, але тепер ми повинні задовольнити потребу в глибокій роботі. Комсомол особливо чутливий до потреб, що народжуються, тому через нього можна проводити таку роботу, як, наприклад, організація вечірніх шкіл. У 1917 р. надзвичайно широко було поставлено питання про всякого роду вечірні школи й курси. У 1918 р. ці школи набули вже широкого розвитку. Але війна висунула потребу агітації. Коли доводиться проводити роботу не з корінним, а з випадковим, плінним населенням, то в умовах громадянської війни на перший план висувається саме агітація і пропаганда. Поглиблена робота в ці роки відійшла на задній план, а тепер ми спостерігаємо реакцію. Маса більше не хоче слухати агіток, вона хоче перейти до самостійної поглибленої роботи. Тому пита-

ня про вечірні школи знову постало з усією гостротою, як воно стояло в 1917 р. В Агітпропі ЦК затверджено вже положення про вечірні школи, і нам доведеться попрацювати над їх створенням. Вони являють собою однорічну школу для письменних. Досі у нас були тільки школи для малописьменних, зв'язані з лікпунктом, до того ж вони були трирічними, а тепер висувається необхідність створити школи з більш гнучкою, рухомою програмою, школи-однорічки.

Ось ті завдання, які намічаються у нас у галузі масової освіти.

ПРО ФАБЗАВУЧІ

Поряд з масовою освітою піднесення промисловості висунуло також питання про професійно-технічну освіту. Наші господарники дуже хвилюються через недостатню кількість кваліфікованої сили. ВРНГ, а іноді й Наркомпраці, який особливо гостро відчуває брак кваліфікованої сили, починають нервуватись, і в результаті виходить, що в усьому винна школа фабзавучу. Кажуть, що раніше ніяких шкіл фабзавучу не було, а робітники мали високу кваліфікацію. Кажуть, що треба повернутись до індивідуального учнівства, поновити бригадне учнівство і т. д. Проте ніхто не враховує того, що відтоді, як ці робітники вважалися кваліфікованими, минуло багато часу, а тепер вони не можуть уже вважатися придатними для сучасного рівня промисловості. Тепер загальні умови настільки змінилися, що нас зовсім не задовольняє те, що було хорошим 20—30 років тому. З усіх боків точаться розмови про підготовку робочої сили і подаються іноді зовсім безглузді пропозиції. Кажуть, наприклад, що школу фабзавучу, яка виросла з потреб промисловості і створену силами нашої молоді, треба звести нанівець. Як Наркомос підходить до розв'язання цього питання? Ми вважаємо, що школу фабзавучу ні в якому разі скорочувати, а тим більше знищувати, не можна, бо тільки фабзавуч може дати нам ту робочу силу, яка тепер потрібна. Яка саме робоча сила потрібна у виробництві? У виробництві, по-перше, потрібні звичайні чорнороби, потім — так звані навчені, натреновані робітники, які повинні мати дві-три нескладних навички і можуть опанувати ці навички протягом короткого часу. Для того щоб

навчитись обгортати в папір шоколадні цукерки або зв'язувати яку-небудь нитку, що розірвалася, не потрібно довгих років навчання — для цього досить потренуватися протягом 4—5—6 тижнів. Але є галузі, які набуватимуть дедалі більшої питомої ваги з розвитком промисловості. Вони потребують кваліфікованої сили нового типу, того типу, без якого не може розгорнутись велика промисловість. Раніше багато підприємств мали напівремісничий характер. Для таких підприємств, звичайно, достатньо було просто праці вмілих ремісників, які оволодівали своїми знаннями протягом багатьох років. Тепер простий ремісник, що знає звичайну ручну працю, нас не може задовольнити. Нам потрібен робітник, який вміє пристосовуватися до умов високої техніки, який знає машину, знає матеріал і вміє цей матеріал комбінувати. Статистика кваліфікованих робітників в Австрії показує, що саме робітники найвищої кваліфікації найчастіше міняють професії, які належать до одного типу. Вони переходять від однієї професії до іншої і засвоюють усі характерні особливості кожної з них. Кінець кінцем виходить підготовка з різними варіаціями, яка дає можливість виконувати різноманітні функції. У нас в Росії, з її своєрідними особливостями, потрібні саме такі кваліфіковані робітники, які обізнані з сучасною технікою і можуть пристосувати її до специфічних умов відсталого країни. Нам потрібні саме такі робітники, які є душею виробництва. Ми повинні звернути особливу увагу на їх підготовку.

Звичайно, треба переглянути програму шкіл фабзавучу. Можливо, що там є пережитки старого, що там надто багато літератури, хоч би й пролетарської, але такої, що займає дуже багато місця. Може, справді є фабзавучі, які готують робітників невідомо для якої професії. Один комсомолец говорив, що у виробництві потрібні токарі, а ми готуємо слюсарів. Нам потрібна велика погодженість з потребами виробництва. Ми повинні поставити фабзавучі ближче до виробництва, змінити програму, побудувати її на більш високих загальноосвітніх основах. Все ж ця школа залишиться основною школою. Але тут перед нами постає питання: що робити з дітьми, які виконують на виробництві дрібні роботи? Яку вони матимуть підготовку? В інтересах підготовки квалі-

фікованих робітників ми повинні створювати поряд з фабзавучами також вечірні школи, які давали б молоді знання, що дозволили б цій молоді, яка працює тепер на виробництві, знає фабрику, але поки що виконує тільки механічні функції, при першій нагоді пристосуватись і знайти собі справжню роботу на виробництві. У Німеччині й у Франції є велика мережа вечірніх курсів. Наша країна ще настільки відстала, що ми зовсім не цінимо культури, наївно ставимось до питань підготовки кваліфікованої сили. Ми повинні усвідомити, що кваліфікована сила у нас буде тільки тоді, коли ми підвищимо загальний культурний рівень. Отже, організацію вечірніх курсів ми повинні поставити перед собою як першочергове завдання.

Крім цього, в цілому ряді виробництв необхідно об'єднати всю професійну освіту. Я цими днями була в текстильному інституті. Профспілка взяла участь в його обладнанні, а тепер воно підтримується навіть ВРНГ. Таке багате обладнання, як у текстильному інституті, дає можливість групувати навколо нього різні технікуми і технічні школи. Профспілка дуже вдало зв'язала все це в один вузол, центром якого є чудово обладнані майстерні і виставки текстильного інституту. Якщо ми проведитимемо таку лінію, можна буде порушити розмову про підготовку керівників бригадного і індивідуального учнівства в спеціально обладнаних для цього майстернях.

БОРОТЬБА З БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ

Я хотіла б ще спинитися на одному питанні, яке всіх хвилює і повинно бути так чи інакше розв'язане. Це питання про безпритульність. При РНК працює комісія Дробніса, яка збирає статистичні дані про безпритульних у Росії й обговорює це питання. Ми спостерігаємо в цьому році, що, незважаючи на врожай, великі міста буквально залиті безпритульними. На кожному розі і провулку ми натикаємося на безпритульних дітей. Коли ви приходите на фабрику, робітниці насамперед вам кажуть: «Звичайно, це дуже добре, що ви влаштовуєте майданчики і т. д., але що ж у нас коїться на вулиці?» В чому полягають причини таких розмірів безпритульності? Тепер собез вирішив перекласти допомогу безпри-

тульним на сількоми¹ села. Однак сількоми недостатньо розвинені і не можуть ще в повній мірі підтримувати сиріт і напівсиріт. У нас створилася така картина, що собезівської допомоги вже немає, а тим часом і з боку сількому ця допомога не організована або організована дуже мало. Село викидає сиріт, бо не знає, що з ними робити. Часто тітка купує квиток, садить свого племінника, у якого померли батьки, у поїзд і посилає в Москву. І ось ми бачимо на кожному провулку безпритульних дітлахів. Наркомос повинен виробити певний план для боротьби з безпритульністю. Сількоми повинні взяти на себе піклування про безпритульних, про сиріт, що залишаються без будь-якої допомоги. Для безпритульного треба знайти опікуна, у якого він міг би оселитись. Найважливішою є допомога на місцях. Якщо вона не буде організована, у великих містах ніколи не припиниться потік безпритульних, який переповнятиме нічліжки. Але ми знаємо, що хлопець або дівчина, які провели певний час у нічліжках, стають уже зовсім не тими, якими були раніше. Перебування на вулиці і в нічліжці робить дуже поганий вплив на безпритульну дитину.

Крім того, ми повинні забезпечити для сиріт можливість працювати. Але при дитячих будинках є багато безпритульних, яким більше 14 років. Залишати їх у дитячому будинку незручно, бо це було б насильством над їх волею. Їм важко вкладатися в рамки дитячого будинку, бо життя примусило їх про багато чого думати, а дитячі будинки не розраховані на тих дітей, які зазнали надто багато горя. Це не означає, що вони розбещені діти. З другого боку, не можна підходити до них з міркою звичайної дитини, що виросла в хороших умовах, оскільки життя пом'яло їх і залишило ряд тяжких вражень. Звичайний, нормальний темп дитячого життя для цих дітей нестерпний. Вони вимагають товариського ставлення і поваги до себе. З ними треба поводитися надзвичайно обережно. Якось я переглядала звіт дитячого будинку. Він належав, правда, до 1923 р., але такі випадки у нас і тепер ще трапляються в провінції. Справа в тому, що керівниця дитячого будинку переносить дитину в графу «дефективних» тільки на підставі того, що

¹ *Сількоми* — селянські комітети.— *Прим. ред.*

дитина відмовляється робити ялинкові прикраси, бо лагодить валянки. На пропозицію керівниці взяти участь у ліпленні ялинкових прикрас вона відповіла: «У мене є справи важливіші. Я не буду морочитися з вашими прикрасами». Це стало «достатнім приводом» для того, щоб визнати дитину «дефективною». Правда, цей дитячий будинок згодом було розкасовано, однак це не поодинокий випадок. Недавно я одержала листа від комсомольця, який розповідав почуту ним розмову двох учительок. Вони обговорювали, які заходи вживати для того, щоб діти їх слухались. Наприклад, мали намір замикати дітей у коморі або залишати їх на день чи на два без їжі. Я не маю сумніву, що в дитячих будинках ці вади ще не викорінені. Дитячі будинки переведено тепер на місцевий бюджет. Обслуговуються вони погано, діти ходять роздягненими і муляють усім очі. На ВНО сипляться докори, що діти перебувають у жалюгідному становищі. Тоді ВНО вдається до крайнього виходу — вибирає пустий монастир, в який і відправляє дітей. Там вони можуть ходити босоніж, і ніхто цього не побачить і не дорікатиме ВНО. Працівники Наркомосу не повинні спокійно ставитися до такого стану речей. Треба вжити всіх заходів, які залежать від нас, щоб безпритульність було викорінено. Наша робота повинна полягати не в урочистих заявах і клятвах, а в практичних діях. Щодо урочистих заяв мені пригадується один випадок під час однієї поїздки в Харків. Коли я від'їжджала звідти, мене проводжали жінвідділ і товариші залізничники. Все було дуже урочисто. Ми організували цілу процесію, тут були і піонери, і просто діти з харківських шкіл. Раптом з'являється обірваний безпритульний. І що ж? Усі піонери і жінки почали робити якісь рухи руками, і цей безпритульний вмить зник. Я запротестувала, тоді цей безпритульний з'явився знову і з торжеством пішов попереду нашого загону, гордий, що його витягли з глибини жінвідділу. За першим безпритульним появився і другий, і третій. На вокзалі були урочисті проводи, і один залізничник, між іншим, сказав: «Надіє Костянтинівно, ми клянемося, що з безпритульністю буде покінчено». Я йому кажу: «Можливо, цих безпритульних можна куди-небудь улаштувати?» В цей час поїзд рушив, і я побачила таку картину. Безпритульні стрімголов кудись побігли, а залізнич-

ник — слідом за ними. Виявилось, що під час його урочистої промови безпритульні витягли у нього з кишені два червінці. Така життєва обстановка. Не треба ніяких клятв, а треба перейти до практичної роботи, домовитися з профспілковими організаціями, з окремими спілками, наприклад, нархарчом, спілками будівельників, залізничників та ін., і при їхній допомозі якось влаштувати дітей на роботу. Тут нам можуть допомогти також радгоспи і кооперація. Ми повинні використати всі можливості, а коли ґрунт буде підготовлено, можна було б організувати ділову нараду, без пафосу, без декламації про шкідливість безпритульності, просто з практичним підходом до назрілого питання.

Ми повинні розвантажити дитячі будинки від дітей, які підросли, але, звичайно, не виводити їх на вулицю з міліцією, а поступово надавати роботу на виробництві або в господарстві. Комсомол зможе принести велику користь у цій галузі.

ПРО РОБОТУ СЕРЕД НАЦМЕНШОСТЕЙ

На закінчення я хотіла б сказати кілька слів про нацменшості. Всі ми працюємо в різних областях, але не повинні забувати про нацмена. Це одно з наших болючих питань. Минулого року у нас з Ленінградом сталася невеличка таємна бійка з приводу фіннів. Вчителі писали, що фінни, які живуть у Ленінградській губернії, дуже занедбані. Живуть вони далеко один від одного, розчищають клаптиками ліс і з цього харчуються. В їхньому районі є хата-читальня, але робота проводиться тільки російською мовою. Виявилось, що навіть у Раді немає жодного фінна і ніхто не розуміє фінської мови. Вчителі скаржаться, що серед фіннів дуже розвинувся баптизм. Учителі запитують, чи не можна вжити якихось заходів, натякають навіть на арешти. Справді, це загрозове явище. Я спитала їх: «Чому ж ви тільки в підрядному реченні пишете, що у вас у Раді ніхто не розуміє по-фінськи? Адже від цього залежить весь розбрат». Вони повинні були зв'язатися з фінською секцією і подбати про розгортання якої-небудь громадської роботи серед цього населення, яке живе відірвано, яке дуже потребує спілкування і через те, що немає нічого кращого, захоп-

люється баптизмом. Це дає їм змогу побути разом з іншими, послухати співи. Треба залучити їх до роботи. З приводу цих фіннів у нас зав'язалося велике листування, і кінець кінцем справу було улагоджено.

Звичайно, для Ленінградської губернії це винятковий випадок, але в провінції справа стоїть досить погано. На конференції губернських інспекторів я запитувала, як стоїть справа з роботою з нацменшостями. Один інспектор розповів мені, що часто бувають непорозуміння з викладанням рідною мовою. Наприклад, у мордовській школі навчання з першого року проводиться російською мовою. Саме населення висловило бажання навчати дітей російською мовою, та це й цілком зрозуміло, бо ми запропонували вибір: або вчити дітей тільки мордовською, або тільки російською мовою. Природно, що населення віддало перевагу російській мові, бо, живучи серед росіян, мордвини без неї не могли б обійтись. Треба було поставити питання інакше: перші роки навчання здійснювати рідною мовою, а потім перейти на російську. Цей інспектор розповів мені на словах, а інший подав записку без підпису в такому смислі: «А чи не перешкоджатиме викладання рідною мовою асиміляції дрібних народностей?» Одна ця записка свідчить про те, що ми повинні з особливою увагою ставитись до роботи серед нацменшостей. Якщо знаходяться товариші, які говорять про асиміляцію, то навіщо ж взагалі ми, комуністи, говоримо про самовизначення національностей? Питання це дуже серйозне. Звичайно, працювати серед нацменшостей важко. У багатьох немає літератури і писемності, але у кожного є жива мова, і політосвітню роботу можна проводити. Із листів, що нам надсилають, та з розмов з приїжджими товаришами ми з кожним днем дедалі більше переконуємось, що робота серед нацменшостей повинна повернути до себе всю нашу увагу.

Ось ті питання, які постають з усіх боків.

ПРО ЗАГАЛЬНЕ НАВЧАННЯ

Питання про загальне навчання має величезне значення для нашої країни. Буржуазія всіх країн прекрасно враховувала завжди значення письменності і освіти широких верств населення для розвитку продуктивних сил і піднесення продуктивності праці. Не заради прекрасних очей трудящих, не під впливом якихось високих ідеалів запроваджувала буржуазія капіталістичних країн загальне обов'язкове навчання: робилось це з суто ділового розрахунку. Темнота народних мас затримує темп промислового розвитку.

Наша країна — країна напівписьменна. Про це ми не можемо забувати ні на хвилину. Ми не можемо забувати ні на хвилину, що ми тоді тільки зуміємо оволодіти всіма нашими продуктивними силами, всіма багатствами, тільки тоді зможемо розгорнути як слід наше сільське господарство і промисловість, коли ми ліквідуємо нашу темноту, коли якнайшвидше запровадимо загальне обов'язкове навчання. Тут неприпустимі халатність, безладдя, зволікання. Потрібна неослабна напруженість у повсякденній роботі над цим завданням, поставленим життям.

Ми не повинні ані на хвилину забувати ще інше: нам треба поспішати із загальним навчанням ще й тому, що в нас є всі передумови для будівництва соціалізму, тому що ми хочемо його будувати, тому що ми його будуємо, і в цьому будівництві наша напівписьменність для нас — перешкода надзвичайна. Подумайте тільки: у нас Радянська влада, кожна кухарка повинна залучатись до управління державою, і дедалі ширше залучатиме Радянська влада робітничі й селянські маси до управлін-

ня,— треба все життя перебудувати, зробити його світлим, радісним, а ми... напівписьменні. Чим письменнішими ми будемо, тим швидше ми просуватимемося по шляху кооперування. Все наше майбутнє залежить від того, наскільки швидко ми зуміємо цивілізуватися. Про це так багато писав останнім часом Ілліч. А ми зволікаємо з запровадженням загального навчання.

Я знаю, які великі труднощі, які перешкоди стоять на шляху, я знаю — одна балка повинна кріпити іншу, і злиденні бюджети, брак приміщень, лісу тощо не дуже вже й сприяють здійсненню загального навчання.

І я знову пригадую перший твір свого учня, дорослого текстильника, який щойно навчився грамоти,— це було 30 років тому. «Важко робочій людині вчитися при дванадцятигодинному робочому дні, але необхідно, щоб наші «благодійники» не влаштували нам п'ятнадцятигодинного,— писав він.— Важко, але необхідно».

Необхідно цивілізуватися, необхідно здійснити загальне навчання.

Я хотіла б спинитися на двох питаннях.

Треба бути насторожі, щоб не потрапити в лабеті мертвих схем. План має величезне значення, тому планування сіток — річ необхідна. Але доводиться пам'ятати, які недосконалі ці сітки, як мало ще вони орієнтовані на місцеві побутові, виробничі, загальнокультурні умови. І, мабуть, потрібна ще велика перевірка життям усіх цих сіток. Хай пробачать мені товариші мій «сітьовий» скептицизм. Читаючи протоколи наради з питань запровадження загального навчання в промислових губерніях, я вичитала не один приклад, що підтверджує мій скептицизм. По карті до школи менше трьох верст, однак тут болота і байраки; треба їздити і ходити навкруги, а це вісім верст. По карті школа на відстані версти, але по мосту ходити небезпечно...

І через це я дуже радила б при здійсненні сіток більше зважати на життя і на вимоги населення. У нас існує давній бюрократичний передсуд — звисока ставитись до самодіяльності населення, і коли ми викоринимо його — невідомо.

Кожне селище хоче мати школу в себе на селі. Це, звичайно, збиває всі сітки. Є школа за дві версти, чужа, а селяни будують у себе школу-халуфу на якихось

30 дитлахів; школа-халупа убога, та й протримається вона якихось 5—6 років. Це безглуздя. Так міркує завідувачий «сітками». А селяни міркують так: село бідне, у дітей ні одягу, ні взуття. Надворі взимку холоднеча. Посилати за дві версти неможливо. Та молодшим і не сила. На ходьбу час також іде. Хоч і хороша сусідська школа, а діти залишаються неписьменними. На теперішній час не годиться це. З останніх сил будують халупу-школу... А відділ народної освіти поглядає збоку і ухвалює: тільки тим школам подавати допомогу, які виникають там, де передбачено сіткою, а щоб запобігти будівництву шкіл-халуп, дозволити будувати школи тільки в тому разі, якщо губернський інженер схвалить план будівництва. Селяни ображаються. Не з дурного розуму і темноти будують вони школи-халупи, а через нужду. Кожну ініціативу слід підтримувати, а не бюрократично звисока забороняти.

Я прошу вибачити за свої різкі слова, але минуле ще тримає нас у своїх лабетах і перешкоджає нам робити те, чого вимагає від нас життя...

Будівництво приміщень, добір учителів, вишукування коштів на покриття їхньої заробітної плати, елементарне постачання — все це тільки перші кроки. Цілий ряд додаткових заходів, необхідних для здійснення не на словах, а на ділі загального навчання, потребуватиме ще активнішої участі населення в цій справі.

Тому дуже важливо проводити планомірну пропаганду справи загального навчання. Треба, щоб у хатах-читальнях, у Будинках селянина робилися звіти про те, що відбувається в цьому відношенні в даній губернії, повіті, волості. Кожну ініціативу, шось на зразок ініціативи бежецьких селян, які влаштували громадський посів на будівництво школи, треба доводити до загального відома, заносити на Червону дошку і т. п. Важливо викликати змагання в цій справі, важливо ідею загального навчання зробити для населення близькою, залучити його до роботи, показати, наскільки ця робота необхідна.

Потрібна колективна робота в справі здійснення загального навчання. Не без населення, а тільки разом з ним можна здійснити це завдання.

ПРО БЕЗПРИТУЛЬНИХ

Я не писатиму більше про те, що необхідно прийти на допомогу безпритульним дітям — дати їм притулок, обігріти, влаштувати їх усіх, про це писалося вже досить. Тепер усе питання в тому, як допомогти їм.

Для того щоб допомогти, почати допомагати безпритульним, потрібні гроші, кошти. Фонд імені Леніна допомагає збирати необхідні кошти. Тов. Гранкова, робітниця з Донбасу, яка віддається цілком роботі з безпритульними, в листі до мене пише про те, що треба оголосити збір речей у фонд безпритульних — у кожного знайдеться, що дати, — а потім організувати суботники, речі почистити, перешити, і можна буде одягти безпритульних. Гадаю, що думка т. Гранкової заслуговує на велику увагу і її слід здійснити. Можна знайти ще й інші джерела матеріального благоустрою дітей. Я гадаю, наприклад, що тут добре могли б допомогти Ради наданням придатних приміщень, звільненням їх від оплати комунальних послуг і цілим рядом інших заходів.

Але матеріальні кошти — лише передумова для влаштування безпритульних, найголовніше — влаштувати їх так, щоб жилося їм добре, щоб почували вони себе громадянами Радянської республіки, щоб виникло у них бажання вчитися, працювати, щоб вони мали де прикласти свої сили. Тут не в самих грошах і матеріальних коштах справа. Щодо дітей молодшого віку, років до 11—12, справа простіша. Їх треба влаштувати в найкращі дитячі будинки, звернувши особливу увагу на їхнє здо-

ров'я, оточивши їх особливою увагою. Головна трудність — з підлітками, яких зламало, зіпсувало життя, які вдосталь зазнали горя, озлобилися, стали хуліганями. Заслужити їхнє довір'я нелегко, ще важче ввести їх в рамки якогось режиму. У них безпритульне існування виробило величезну спостережливість — вони відразу ж помітять найменшу фальш, нещирість щодо себе, — розвинуло своєрідне почуття власної гідності, звичку до незалежності, розвинуло велику активність і потребу в нових гострих відчуттях. Ці діти погано пристосовуються до життя в дитячому будинку. Їх треба якось інакше влаштувати. Треба створювати для них нічліжки, їдальні, гуртожитки і в цих закладах розвивати велику роботу: мати кадри розповідачів, які знають психологію безпритульних, розповідачів, які вміють знайти відгук у їх душі, збудити їх інтерес, спрямувати їхню увагу. Розповіді, читання вголос, залучення їх самих до творчої роботи, спрямування цієї роботи у відповідне річище, розширення та поглиблення їх інтересів і роботи. Влаштування при нічліжках, їдальнях, гуртожитках дуже коротких, дво-триденних професійних курсів — найрізноманітніших, створення тимчасових артільей коло цих курсів для виконання платних робіт, пов'язаних з курсами, далі організація тривалих артільей з паралельними курсами грамотності, технічних навичок та ін., організація переходу до більш кваліфікованої роботи. Паралельно — організація залучення безпритульних до спорту, до громадської роботи та ін. Закріплення всієї цієї роботи з безпритульними залученням їх до піонерської організації, до гуртків, зв'язаних з комсомолом.

Усе це — важка, складна робота, методика якої лише зароджується, робота, що потребує твердих людей, які самі вміють і жити по-новому, які вміють по-товариському, по-простому підійти до підлітка, що зневірився в людях, відкрити йому нові сторони життя.

У Москві з безпритульними працюють, нічого не одержуючи за свою працю, понад дві тисячі курсантів педагогічних навчальних закладів. Їх самовіддану працю не можна не цінувати, але її самої мало — треба, щоб за справу взялись робітники.

Адже найголовніше для безпритульних дітей — створити можливість трудового заробітку. Як і де знайти

його? І от необхідно, щоб тут на допомогу прийшли профспілки, окремі фабзавкоми, відділи Рад та ін., обміркували б, чим можна допомогти; намітили б, на яких підприємствах, на якій роботі можна застосувати працю підлітків, які короткострокові курси повинні супроводити різні види праці, в якій послідовності повинні проходити підлітки різні форми праці, як можна організувати прийом на роботу, контроль над нею. Без профспілок тут нічого не зробиш, а профспілки можуть зробити тут дуже багато. Важливо, щоб робітники, робітниця виявили тут ініціативу, виявили б свої організаторські здібності. Найважливіше, щоб безпритульний потрапляв у робочу атмосферу, заражався пролетарською психологією.

Шкідливими є проекти, подібні до того, який висунув Г. І. Бройдо в № 32 «Правды»,— влаштувати спеціальне містечко на 10 тис. безпритульних. Не слід створювати для безпритульних специфічну атмосферу, де вони почуватимуть себе в якомусь особливому становищі, відірваними від звичайної трудової обстановки, від спілкування з трудовим населенням, з його печалями і радощами, і весь час підігріватимуть спогади про своє недавнє гірке безпритульне минуле, житимуть у тій нездоровій атмосфері азарту, хуліганства, неробства, якою вони нещодавно дихали і якої набагато важче їм позбутись, якщо їх зберуть до купи. На такі містечка не варто витрачати грошей, гроші треба витрачати на те, щоб допомогти безпритульним увійти в нормальне трудове життя. Головне в тому, щоб на роботу з безпритульними пішли кращі представники робітників, пішли жінвідділи, комсомольці та ін. і спільними зусиллями поставили справу на належну висоту.

Вся доповідь Анатолія Васильовича (Луначарсько-го.— *Ред.*) говорила про те, що рішення, які будуть прийняті на цій сесії по загальному навчанню, матимуть велике політичне значення. Крім того, кожен з вас тісно зв'язаний з місцевим селянством, з масою робітників і знає, що це ваше рішення буде сприйняте трудящими масами як політичне рішення.

Робітники і селяни ставляться до питання народної освіти з надзвичайною увагою і надзвичайним завзяттям. Анатолій Васильович уже наводив цитату із «Сторінок з щоденника», написаних Володимиром Іллічем у 1923 р., де говорилося, що тепер необхідно зосередити всю увагу на питаннях початкової освіти, що весь держбюджет слід пересунути в бік допомоги початковій освіті.

Так ураховував Володимир Ілліч політичну важливість питань народної освіти взагалі і початкової народної освіти зокрема.

У січні 1925 р. Всесоюзний учительський з'їзд був демонстрацією на користь народної освіти, на користь початкової народної освіти, тому що головною масою учасників цього всесоюзного з'їзду були народні вчителі. Тоді і т. Калінін — голова ВЦВК — і цілий ряд інших відповідальних товаришів виступали з палкими промовами, і ці промови не могли бути розцінені інакше, як обіцянка широким масам звернути на цю справу особливу увагу.

Відтоді минуло майже два роки. Дивно було б говорити, що протягом цього часу Наркомос недостатньо приділив уваги цьому питанню. Треба взяти до уваги саме те, про що колись говорив Володимир Ілліч,— він казав, що в галузі культурній не можна перемогти так швидко, як у військовій. Робота здійснювалася напружено, але, звичайно, треба з повною ясністю усвідомити, що робота Наркомосу може давати необхідні результати лише в тому разі, якщо вся країна, всі комісаріати, і РНК, і ВЦВК — всі з достатньою увагою ставитимуться до цієї справи, допомагаючи роботі Наркомосу.

Я гадаю, що треба прийняти ті рішення, які висунув Наркомос. Але я б заперечувала проти того, що висунув тут Комісаріат РСІ. Що він запропонував? Він запропонував створити комітет загального навчання, але не сказав, що цей комітет повинен робити. Цей комітет може мати дві мети: або він виконуватиме ту саму роботу, яку виконує Наркомос, і в такому разі ця робота буде паралельною, або ж цей комітет матиме на меті підтримувати ту величезну ініціативу, яку виявляють у справі народної освіти самі трудящі маси.

Тут я повинна сказати, що на місцях часто цій ініціативі приділяють недостатню увагу. Іноді буває й так, що селяни, щоб збудувати школу, збирають на це гроші, а відділ народної освіти каже: «Цих грошей мало, щоб збудувати хорошу школу, і тому взагалі не треба будувати її». Тим часом ясно, що кожній ініціативі треба йти назустріч і всіляко її підтримувати.

Які цей комітет, що його намічає РСІ, поставить собі завдання? Як буде організований? Чи зможе він цю ініціативу підтримувати і матеріально якимось допомагати? Я собі не уявляю, як ця справа може бути організована. Якщо РСІ має на увазі створення окремого фонду, то, звичайно, його треба насамперед спрямовувати на підтримання ініціативи населення, тому що тільки так можна швидше просунути вперед справу загального навчання.

Тут знов-таки я змушена вказати на підхід, який завжди застосовує наша партія,— це орієнтація на маси, увага до того, що маса в своєму повсякденному житті створює. Органи народної освіти і місцеві виконкоми повинні з величезною увагою ставитись до цієї ініціативи.

Якщо цей комітет матиме на меті підтримувати ініціативу, то, мені здається, тут не можна заперечувати. Але якщо він буде організований на зразок колишнього комітету письменності, то він, хоча й називатиметься не комітетом письменності, а комітетом загального навчання, проводитиме паралельну роботу з Наркомосом, і, мені здається, такого комітету створювати не треба.

Друге. Тов. Яковлєв ополчився тут на програми ДВР. Я мушу сказати таке. Питання програм — питання дуже важливе. Не питання методу, а саме питання програм, тобто змісту того, що треба викладати. На цю тему мені не раз доводилось розмовляти з Володимиром Іллічем, і він надавав величезного значення програмам шкіл. Наші програми повинні дати підростаючому поколінню вміння розбиратися в навколишньому житті, вміння знаходити шляхи до зміни цього життя на краще.

І коли говорять про програми ДВР, треба мати на увазі не методи — добрий чи поганий комплексний метод, — а говорити про те, чи відповідає цей зміст, програма тому, що ми хочемо дати дітям. Питання про комплексний метод заплутує це питання через те, що є дуже багато педагогів, яким не подобається зміст програми, тому що він новий, тому що він революційний, — от вони й заплутують програмне питання питанням комплексного методу. Не в методі, а в змісті суть. Звичайно, було б дивно, якби ВЦВК вирішував, яким методом треба викладати. Не про це треба приймати рішення: наше рішення повинно полягати в тому, що ми хочемо створити справді нову, потрібну нам школу. Гадаю, не можна навіть сумніватися в тому, що Наркомос у членів ВЦВК зустріне всіляку підтримку в цій справі.

Ще одна пропозиція з боку РСІ, проти якої я рішуче заперечувала б. Це питання про зниження нашої школи з чотирирічки до трирічки. Треба усвідомити те, що це питання політичне. Тепер ми не можемо в цілому ряді районів, перед лицем мас, знизити школу-чотирирічку до трирічки.

Якщо говорити, що таке зниження допустиме, хоч би в окремих випадках, то ця заява може призвести до того, що на місцях підуть по лінії найменшого опору. Ми повинні поставити собі завдання навіть у відсталих районах підтягнутись до чотирирічки. Якщо ми говоритимемо

про трирічку, то, повторюю, це може бути сприйнято як зниження наших вимог, а це зниження йшло б врозріз з усіма бажаннями мас.

Візьмімо Тверську губернію: там село не задоволене навіть чотирирічкою. Там доводиться спостерігати таке явище, що ті, хто закінчив чотирирічку, забирають свідоцтво про народження і йдуть до міста, у школу-семирічку, щоб учитися далі.

І от перед лицем такого пристрасного потягу до знання говорити, що чотирирічка нам непосильна і що нехай буде трирічка, мені здається, абсолютно немислимо.

У нас, звичайно, зовсім різне становище народної освіти в різних районах. Головополітосвіта недавно підраховувала процент неписьменних у різних районах віком від 11 до 35 років. Ми маємо таку картину, що Центрально-Промисловий район має менш 5% неписьменних віком від 11 до 35 років, а поряд — Центрально-Чорноземний район — понад 20%, у середньоволзькому районі — 23% неписьменних. Отже, район на район не схожий.

Ми підійшли до того моменту, коли слід індивідуалізувати наш підхід. Для кожного району ми повинні враховувати всі ті рушійні сили, всі ті можливості, які є в районі. Не треба, наприклад, концентрувати кошти на Ленінграді і Москві, котрі мають можливість знайти ці кошти; але якій-небудь Воронежській або Тамбовській губернії нам необхідно допомогти, щоб підтягти там справу народної освіти на вищий рівень.

РНК видав особливі кошти на допомогу Центрально-Чорноземному району. Треба так само підійти до районів і в справі допомоги освіті. Не можна відокремлювати одну форму народної освіти від іншої. Не можна говорити так, що ми повинні тепер зайнятися тільки поліпшенням школи I ступеня і на все інше заплющити очі, — поряд з цим, рука в руку, повинна розвиватись також і початкова народна освіта на позашкільній ділянці. Ще Толстой якось говорив: «У письменної матері ніколи не буде неписьменної дитини».

Треба створити загальний настрій і загальну допомогу, треба щоб одна балка кріпила іншу. Те рішення, яке

прийме ВЦВК, матиме величезне значення. Хотілося б, щоб це рішення не було проведено в звичайному порядку. Треба, щоб ВЦВК з приводу свого рішення випустив відповідну відозву, а товариші, приїхавши на місце, передали б це рішення місцям як особливо важливу директиву ВЦВК і допомогли цю директиву втілити в життя.

1926 р.

ПРО ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНУ І НАЦІОНАЛЬНУ КУЛЬТУРУ

(ДОПОВІДЬ НА І СЕСІЇ РАДИ В СПРАВІ ОСВІТИ НАЦІОНАЛЬНИХ
МЕНШОСТЕЙ)

Я рада вас вітати, товариші. Питання, про яке мені доводиться говорити, дуже цікавить, звичайно, не тільки працівників Раднацмену, а й усіх партійців, усіх тих, кого цікавить розвиток нашої Радянської влади по шляху до світової революції.

Цими днями мені довелося прочитати одну книгу, яка мене надзвичайно схвилювала. Я кажу про книгу Ваганяна. Ця книга саме присвячена питанню про національну та інтернаціональну культуру. Це — питання надзвичайної ваги, і я хочу висловити тут кілька міркувань з цього приводу.

Ми не можемо розглядати питання про національну та інтернаціональну культуру ізольовано від питання економічного розвитку. Ми не дивимось на це питання як на щось таке, що відірване від економічного розвитку. Якщо ми подивимось, як іде цей економічний розвиток, то ми повинні відмітити, що спочатку, за часів середньовіччя, були окремі господарські групи, не зв'язані між собою, і потім з розвитком капіталізму почали формуватись трохи більші господарські області, а далі окремі господарські області почали об'єднуватися в дуже великі групи.

Капіталізм приніс з собою об'єднання всередині окремих країн, але ми тепер стоїмо вже на шляху до об'єднання всього господарського життя, всієї боротьби з природою в одно світове планове господарство.

Тільки таке світове планове господарство дасть можливість використати найбільш доцільно всі багатства і всі сили природи. Тут ми повинні сказати, що капіталізм, який відіграв велику роль в об'єднанні окремих господарських груп, згуртував їх в окремі держави, які мають одну загальну економічну базу,— цей капіталізм тепер є перешкодою до дальшого об'єднання господарств окремих країн в одно світове господарство.

Цей процес, цей розвиток відбувався, звичайно, за дуже великий період, це — повільний, тривалий, процес, але процес, який відбувається неухильно.

Звичайно, питання про світове господарство не могло бути поставлене в докапіталістичний період. Світове господарство допускає вже певний високий рівень розвитку окремих країн. Тільки на певному рівні господарського розвитку можливе це об'єднане світове господарство.

Я зробила такий відступ від теми, бо мені здається, що, говорячи про основи, на яких створювались і складались окремі національності, ясно можна буде відзначити і той шлях, яким іде розвиток національної культури. Він іде паралельно з економічним процесом. Поки було натуральне господарство, поки окремі господарські групи були відірвані одна від одної, доти і культура, що розвивалась у цих господарських груп, являла собою щось замкнуте, відрізане від іншого світу. Ми знаємо, яка величезна відмінність була і в мові, і в звичках, і в усьому укладі життя до розвитку капіталістичних відносин. Капіталізм об'єднав окремі розрізнені групи в окремі національності.

Ця роль капіталізму була прогресивною роллю, він дрібні розрізнені наріччя злив воедино, допоміг утворенню загальнонаціональної мови, загальнонаціональної культури.

Але в дальшому і в галузі культури так само, як і в економічному відношенні, капіталізм стає гальмом. Капіталізм протиставить одну національну культуру іншій, нацьковує одну націю на іншу і тим самим затримує рух до загальної інтернаціональної культури.

Звичайно, коли капіталісти говорять про національну культуру, вони під цим розуміють особливого роду культуру — культуру, при якій капіталістичний клас є паную-

чим класом. Сьогодні, роздумуючи над цим питанням, я пригадала одну англійську книжку, яку колись читала; на жаль, я забула автора. Книжка належить до половини ХІХ століття, називається вона «Дві нації». У цій книжці йдеться про англійське життя, і дві нації — це, з одного боку, нація англійських капіталістів і, з другого боку, нація англійських робітників. У книжці говориться, що це дві зовсім різні культури. Звичаї, мова, коло уявлень, що існують в англійській буржуазії, об'єднують англійську буржуазію ніби в одну націю, а звичаї, мова і коло уявлень, що існують в англійського робітничого класу, об'єднують його ніби в іншу націю, зовсім відмінну від першої.

Ця книжка дуже правильно відображає суть справи. Капіталізм об'єднав рідні нарідччя, але не створив єдності культури. Культура вищих класів була зовсім іншою, ніж культура робітничого класу, ніж культура трудящих. Всередині нації це були дві окремі нації, що існували поряд одна одної, але відмінні між собою.

Коли ми говоримо про інтернаціональну і національну культуру, ми говоримо про це не в буржуазному розумінні слова. Тепер дуже багато таких факторів, які допомагають зживати відособленість національну, відособленість культурну. Якось недавно я перечитувала педагогічні твори Льва Толстого. У статті, що стосується освіти, у нього говориться: «Хіба селянин зацікавлений у тій культурі, в якій зацікавлені вищі класи? Хіба тульському селянинові потрібна залізниця, яка проходила б до Москви?» І коли читаєш ці рядки, то добре собі уявляєш, як це давно написано. Розмова про те, що селянинові не потрібна залізниця, здається дуже старою, такою, що говорить про давно минулі часи.

Шляхи сполучення, що швидко розвиваються, можливості зв'язуватися телеграфом, телефоном, а тепер і за допомогою радіо та кіно — все це такі способи відносин, які ламають кордони національних культур, які наближають культуру однієї народності до культури іншої народності.

Міжнародний обмін викликав потребу у відносинах більш близьких, і от усі ці способи відносин, які з кожним роком стають дедалі досконалішими, які переборюють простори, ламають усі кордони, вказують на те,

що, звичайно, ми йдемо по шляху до інтернаціональної культури.

Тепер національна культура вже не є чимось замкненим, якою була на початку розвитку капіталістичного ладу. Культури різних національностей зближуються одна з одною. Але було б дуже наївно думати, що можна штучно побудувати якусь інтернаціональну культуру. Як світове планове господарство може вирости лише на базі розвиненого, об'єданого в рамках окремих держав господарства, так само ясно, що інтернаціональна культура може вирости лише на певній базі розвитку національних культур, а штучно її створити не можна. Всяке штучне створення якоїсь інтернаціональної культури буде дуже вбогим. Спроби створити штучну інтернаціональну мову, подібно до есперанто, або інтернаціональне мистецтво за допомогою збірки інтернаціональних пісень (про що ми читаємо в книзі Ваганяна) надто наївні, показують дуже поверхове розуміння того, що таке культура.

Інтернаціональна культура може бути лише певним синтезом національних культур. Якщо перефразувати пушкінське порівняння і порівняти інтернаціональну культуру з морем, то слід сказати, що це море може утворитися лише із злиття струмків національних культур.

Переходячи до цього питання, необхідно спинитися ось на якому боці справи. Звичайно, вся лінія партії різко відмінна від колишнього ставлення до національностей, яке панувало за царських часів. При царизмі послідовно проводилося гноблення, придушення неросійських національностей, проводилося в дикій, грубій формі.

Я пригадую, Володимир Ілліч розповідав про свої сімбірські враження. Він розповідав, як сімбірська «інтелігенція», коли заходила мова про якусь національність, крім російської,— про татар, поляків, євреїв і т. д.,— завжди говорила про неї з висока, з презирством. Великокурсський шовінізм прозирає у кожному відзиві цієї «інтелігенції». Тоді ще, юнаком, навчився Володимир Ілліч ненавидіти цей великоруський шовінізм.

У партійній програмі особливо підкреслюється питання про необхідність уважного ставлення до тих національностей, які за царського уряду були пригноблені.

Але, підходячи до цього питання, не можна ставити питання так, що вся культура в цілому, як вона є, підлягає дальшому розвиткові. Треба уважно вдивлятися в кожную з культур і дивитися, з яких частин вона складається, аналізувати її. Коли ми говоримо про національну культуру, то ми під цим розуміємо культуру народу, який живе на певній території, який розмовляє певною мовою, який має певне історичне минуле і під впливом усього цього сформований національний характер, національний побут. Треба підійти й уважно розглянути елементи кожної такої культури.

Якщо ми вдивимося в ті національні культури, які є у нас в РРФСР, то ми побачимо, що це дуже різні за своїм характером культури. Ми побачимо, що коли йдеться про такі національності, як поляки, латиші і т. д., то тут ми маємо справу з досить високим типом культури, культури буржуазної, буржуазність якої слід перебороти, щоб перетворити в нову культуру.

Щодо національностей, які стоять на нижчому економічному рівні, то тут доводиться говорити про зовсім інші типи культур. І, звичайно, й тут не все прийнятне для нас у національних культурах. Наприклад, якщо ми говоритимемо про становище жінки, то, звичайно, було б дивно, якби ми твердили, що ми не боротимемося з такими національними особливостями, як гноблення жінки, яке часто зустрічається у народів Сходу, або якби ми говорили, що відмовляємося від боротьби з релігійними уявленнями, які є в окремих національних культурах.

Звичайно, є такі речі в наявних в СРСР національних культурах, з якими доводиться боротись, з якими необхідно боротись, і було б абсолютно неправильно говорити, що оскільки це культури тих національностей, які за царського уряду пригнічувалися, то ми беремо їх цілком, як вони є, не розглядаючи окремо, з яких елементів вони складаються, відмовляючись від боротьби з тим, з чим необхідно боротися.

І от, мені здається, в цьому і полягають труднощі. Коли читаєш книгу Ваганяна, то бачиш, що він уявляє собі шлях до інтернаціональної культури через відмирання національних культур. Це, звичайно, неправильно. Важливе відмирання негативних сторін національних

культур, але водночас має величезне значення розвиток позитивних сторін національних культур. Наприклад, якщо ми візьмемо історичне минуле, то гноблення, якого доводилося зазнавати цим національностям за царського уряду, виховувало таку ненависть до всякого гніту, дало таке загартування, таку ненависть до будь-якої форми гніту, що це, звичайно, є найціннішою частиною культури; цю національну рису треба всіляко підтримувати. Гноблення виховувало часто наполегливість у досягненні мети, витримку, гарт, які є дуже важливими в будівництві нового життя.

У кожної національності своє обличчя, свій тип, і важливо знайти шляхи до того, як ці позитивні сторони кожної національності найраціональніше підтримувати. Я візьму питання будівництва нової школи. Слухаючи доповіді інспекторів, доводиться часто знайомитися з тим, як це питання відбивається в побутових особливостях різних національностей. Мені пригадується доповідь одного з інспекторів, який розповідав про школу II ступеня в Інгушетії. Він вказав на те, що там діти сидять родами, один рід не хоче приятелювати з іншим родом і діти сидять на різних лавках. Ще сильний родовий побут, ще в школі виявляється родова помста. Коли ми бачимо все це, ми запитуємо себе: як підійти до цього питання? Чи можемо ми тут бачити лише самé негативне? Вдивляючись у те, як діти живуть, треба відмітити, що поряд з родовою відособленістю у кожної дитини є певна внутрішня дисципліна, яка виховується саме цим родовим побутом. Важливо викоринити родову відособленість, дати дітям якнайбільше загальних яскравих переживань, щоб якомога більше згладилось відчуження, родова ненависть. Треба на спільній роботі, на спільних заняттях знайти елементи, які б зближували дітей, і в той же час треба використати навичку до тієї внутрішньої дисципліни, яка виховується родовим побутом, для того щоб поставити перед нею зовсім іншу мету, створити новий тип дитячого самоврядування. В такий спосіб, можливо, вдасться виховати людей з дуже великою внутрішньою дисципліною, яка є зародком дисципліни майбутнього.

Візьму інший приклад. Мені доводилося спостерігати якось у 1919 р. під час поїздки по Камі ставлення татар до дітей. Довелося звернути увагу на те, що коли відбу-

ваються збори російських робітників на заводі, то дітей немає, а коли відбуваються татарські збори, то вони беруть дітей з собою. На збори робітниць-татарки завжди приходять з дітьми; мені доводилося спостерігати, що татари особливо лагідно ставляться до дітей. Це явно національна особливість, і цю національну особливість можна використати для того, щоб завдання, яке ми поставили перед собою, але яке нам не пощастило ще розв'язати, а саме — тісний зв'язок школи з населенням, спробувати розв'язати в умовах татарського побуту. Треба використати те, що татари так уважно ставляться до дітей, зацікавити їх питаннями школи, залучити їх до активної роботи самої школи. Таким чином, національні особливості можна використати для того, щоб створити більш високі форми в галузі народної освіти.

Візьмімо ще таке явище, як пристрасний інтерес багатьох національностей до мистецтва. Знову-таки, коли мені довелося бути в Казані, там мені розповідали, що коли йде яка-небудь вистава, то всі релігійні перепони заб'ваються: іде татарин і його дружина, незважаючи на те, що коран забороняє відвідування театру, забуваються всякі релігійні забобони, настільки захоплює їх видовище. Цей потяг до мистецтва треба вміти використати. Мені якось довелося читати листа старої селянки комі, — він так яскраво написаний, що видно, що ця нація має особливі здібності до художньо-літературної творчості. Треба особливо уважно вдивлятися в національні риси і вміти їх всіляко підтримувати і розвивати. Лише уважне ставлення до роботи і побуту національних меншостей дасть змогу піти правильним шляхом.

Треба сказати, що старі пережитки ще залишилися, і закривати очі на це не слід. На одній нараді інспекторів мені подали записку, щоправда анонімну, в якій говорилось таке: «Навіщо починати всю цю возню, чи не краще всіх навчати російської мови і всіх русифікувати?» Правда, автор цієї записки не мав мужності її підписати, бо він розумів, що з точки зору Радянської влади такі погляди неприпустимі. Але пережитки все ж залишились, і треба намагатися їх викоринити.

Наприклад, ми ще дуже погано вчимося у нацменшостей, у інших національностей, ми ще надто сумарно підходимо до тієї або іншої національності. У нас в

Москві бувають часто всякого роду конференції та екскурсії, і коли доводиться бути на екскурсіях нацменшостей, то звичайно завжди вчишся досить багато чого. Мені особливо запам'яталась одна з конференцій: це була конференція західних національностей. Вони розповідали дуже багато про форми антирелігійної боротьби серед польського населення, про форми боротьби, які нам треба широко впроваджувати і в себе. Один з екскурсантів розповідав, як в одній польській місцевості, де дуже сильний вплив католицизму, де ксьондзи відіграють дуже велику роль, провадилася боротьба з впливом цих ксьондзів. Ксьондз виявився досить розумною людиною і для того, щоб пристосуватися до місцевого населення, організував гурток сільського господарства і на чолі цього гуртка поставив біднячку. Наші обрали біднячку до сільради і призначили засідання сільради на неділю, саме під час церковної служби в костьолі, і оскільки для біднячки найважливіше було знати все необхідне щодо податку і т. д., то вона ходила в сільраду, а не в костьол, і закінчилося все тим, що ксьондз виключив її з гуртка. Вона почала відвідувати хату-читальню. З нею пішло ще шість селянок; хата-читальня запросила агронома, і поступово більшість з гуртка ксьондза вийшла і почала відвідувати хату-читальню.

Це такий прийом боротьби, який нам треба вносити в нашу роботу, бо тільки заборонаю і непусканням, звичайно, не переконаєш населення і не перебореш того впливу, який складався віками.

Треба відмітити, що тепер не тільки ксьондзи йдуть такими шляхами. З Нижегородської губернії, Сергачівського повіту, повідомляють, що там мулла заявив, що оскільки Радянська влада проголосила рівноправність між чоловіками і жінками, то треба внести деякі поправки в коран і відкрити мечеті для мусульманок, для татарок. Це, звичайно, теж дуже своєрідна форма боротьби з жінвідділом. Тут іде боротьба двох культур — культури буржуазної і культури пролетарської, і, звичайно, треба бути в усій цій боротьбі дуже добре підкованими.

Звичайно, десятиріччями, віками склалися певні впливи, наприклад, релігійний вплив, і тут має величезне значення правильно знайдений спосіб боротьби з ними. У дуже багатьох національностей в їхній національ-

ній культурі є певні релігійні світогляди. Сьогодні мені довелося перегортати книгу, в якій мимохідь описується культура нагірних карабахів, розповідається, які там красиві монастирі по берегах річки і яке все це затишне та поетичне. Все це описується так, начебто так і бути все повинно, начебто і позбуватись цього не слід. Позбутися треба, але треба приступати до справи обдумано. Тут йдеться про перебудову самих основ світогляду, і це, звичайно, не можна робити похапцем. Тут треба дуже глибоко брати.

Якось мені довелося жити в галицькому сільці, де надзвичайно сильно розвинена католицька релігія. Одна селянка так пояснювала свій потяг до церкви: «Отож,— говорила вона,— живеш у горах, одна-однісінька цілий тиждень, а в неділю у костьолі людей побачиш». Виявляється, церква виконує роль клубу, до церкви ходять не тому, що господь бог знадобився, а щоб людей побачити. В таких випадках треба боротися такими способами, щоб дати можливість збиратися в інших місцях; католицька церква дає ряд видовищ — треба також дати ряд яскравих видовищ, але без господа бога.

Отже, підходячи до питання про національні культури, ми повинні розчленувати те, що з них треба використати, і те, що треба всіляко підтримувати або, як теперішні педагоги кажуть, «сублімувати», тобто переводити з нижчого щабля на вищий. Тепер це модне словце. Але справа тут не в словах, а справа в суті, важливо використати всі національні особливості, щоб широко розгорнути позитивні сторони різних національних культур. Ця робота ще тільки починається.

Тепер я сплїнуся ще на кількох питаннях, зв'язаних з питанням національної культури. Передусім сплїнуся на питанні про рідну і російську мову.

Навіть трохи дивно, що це питання порушується, бо дуже багато на цю тему говорилось і писалось. Підходячи з точки зору сучасної педагогіки, коли ми розглядаємо школу не тільки як шкільне навчання, що дає певну схему механічних знань, а як організацію, що дає дітям і розвиток і свідоме ставлення до оточення, ми повинні сказати, що в питанні про мову на фоні такого підходу до школи питання про викладання рідною мовою має величезне значення.

Адже в початковий період життя дитина повинна вчитися висловлювати свої переживання, свої почуття за допомогою тієї мови, яку вона чує від матері в сім'ї. І материнська мова служить їй знаряддям вираження себе, своїх думок, своїх настроїв. І от уявіть собі: шість років виражала себе дитина материнською мовою, а потім приходить до школи — і там зовсім незрозуміла, чужа мова. Цілком ясно, що ми дитині завдаємо неймовірних мук. Її прагнення виразити себе — а це прагнення у дітей надзвичайно сильне — припиняється, вона лише вдома може висловлювати свої думки рідною мовою, а тут вона мусить висловлювати їх чужою мовою, чужими словами. Питання про необхідність початкової освіти рідною мовою зрозуміле. Але в нас спостерігаються іноді пережитки шовінізму. Один інспектор вказав у доповіді на таку сторону справи (здається, це стосувалося мордвинів): йому казали, що мордвини не бажають учитися материнською мовою, не бажають марнувати часу, а відразу хочуть учитися російською мовою, хоча діти російської мови не знають. І от інспектор розповідав, що, коли він розговорився з селянами, виявилась така історія, що їм пропонували *або* материнську мову, *або* російську. Якщо вони виберуть материнську, то школа буде на рідній мові, а до російської доступу не буде, а якщо виберуть російську, то доступу не буде до рідної. Це шовіністична постановка питання, інспектор зумів її розпізнати. Звичайно, для розвитку дитини необхідно починати навчання рідною мовою.

Якщо йдеться про народності, історична доля яких так склалася, що народності ці були пригноблені, замкнені, міського життя не було, то дуже часто трапляється так, що мова цієї народності не досить розвинена і діти вже в третій групі (я забула, яка це була національність) не знаходять у своїй мові слів для висловлювання деяких понять. І от учитель описує, як він разом з учнями придумував нові слова у рідній мові для вираження тих чи інших понять.

Звичайно, якщо є такі моменти, коли рідною мовою не можна висловити певних понять, це свідчить, що вже час почати вивчення тієї мови, у якій ці поняття існують, яка більш розвинена. Це не значить, що треба залишати роботу з рідною мовою, а значить, що одночасно з нею

треба вивчати більш розвинену мову, яка виразніше може передати певні поняття. Тому забороняти вивчення російської, української або іншої більш розвиненої мови було б недоцільно, бо це означало б ставити дітей у певний тупик.

Скажімо, на селі розмовляють мордовською мовою, і якщо дитина навчається рідною мовою, то їй закрито доступ до значно складніших понять, які створює сучасне життя; і тут навчання російської, української або іншої мови є необхідністю, інакше дитина далі не може розвиватися.

Отже, звичайно для нацменшостей шлях такий: починати з рідної материнської мови і на певній стадії — важко визначити, буде це на другий чи на третій рік навчання, — почати навчатися мови більш розвиненої — російської або іншої, здебільшого великоруської мови, якщо говорити про РРФСР.

Ось так, мені здається, треба підходити до цього питання про рідну і російську мову, але я б хотіла зробити одно маленьке методичне зауваження. Мені здається, що техніка викладання російської мови як *іноземної* досить слабо розвинена. Звичайно звертають увагу лише на розставлення наголосів, і викладають так, ніби цієї мови навчається російська дитина, тим часом як дуже важливо дати цілий ряд таких вправ, які б спеціально орієнтувалися на дану мову. Наприклад, якщо навчають французької мови баварця, який плутає «б» і «п», то йому дають цілий ряд слів, на яких треба вчитися вимовляти ці букви. Або, наприклад, якщо в мові немає букви «р», надзвичайно важливо дати дитині ряд вправ, який би виявляв цей звук; і щодо російської мови, коли вона вивчається як іноземна, важливо дати ряд вправ, які б дали змогу опанувати відповідні звуки.

Тепер ще одно питання — питання про п'ятирічку. Звичайно, якщо в школах є дві мови — і рідна мова, і російська мова, чотирьох років навчання надто мало. Але треба сказати, що збільшення доведеться зробити, напевно, не за рахунок створення п'ятої групи, а за рахунок нульової групи для більш раннього віку, і тут, мабуть, постане питання про перегрупування програми.

Тут т. Мансуров відмітив ще одно питання, на яке я повинна відповісти: це питання про програми. Я невираз-

но собі уявляю, як ці програми впроваджуватимуться, наприклад, в Інгушетії, де діти сидять за родами, де, як розповідав інспектор, приймають дітей до школи так: батьки верхи на конях привозять дітей до школи і т. д. У них зовсім інша система господарства, а ми хочемо вчити їх за нашими програмами. Я гадаю, що хоч яким би талановитим був учитель, навряд чи він зможе вчити в Інгушетії за загальними програмами. Звичайно, тут на-самперед потрібен краєзнавчий підхід, треба враховувати місцеве господарство, побут, народності та ін. Тут важливі ті основи, які у нас є в програмах. Я думаю, що нам треба докладніше розробити питання про те, чим наша школа відрізняється від школи старих часів. Візьмімо питання про комплекс. Із комплексу треба брати основну настанову. Не тільки у нас тепер комплекси, і за старих часів був комплекс, але він був не такий, як тепер. Коли, наприклад, вивчали вірш Кольцова «Урожай», що закінчувався словами: «С тихою молитвою я вспашу, посею, уроди мене, боже, хлеб, моє богатство», то тут був один комплекс: урожай — волею божою, захотів бог — дав урожай, не захотів — не дав. Тут також певний зв'язок — залежність урожаю від волі божої, а тепер ми даємо інший комплекс: ставимо врожай у залежність від обробітку землі, від добрив і т. д. Тут два зовсім різних комплекси. Можна говорити не про врожай жита, а про виноградарство, але суть комплексу повинна залишитись.

Потім, якщо взяти, наприклад, Ушинського «Дитячий світ», то там в оповіданні «Чудовий будиночок» давався опис життя людського тіла: існує «чудовий будиночок, в ньому живе господиня — душа, вона всім управляє, все приводить в рух, а вилітає з тіла душа — зникає господиня, життя припиняється в будиночку, людина вмирає». Це теж певний комплекс, а у нас інший комплекс. Ми описуємо функції головного і спинного мозку, нервової системи, пояснюємо, як і чому рухаються різні органи людського тіла. Старий комплекс — комплекс релігійний, наш комплекс — комплекс матеріалістичний.

Потім візьмімо, наприклад, оповідання Маміна-Сибіряка, що їх раніше читали діти; які там подавались міркування: ті, кому не вистачає розуму, влаштовуватись добре в житті, ті заздять іншим; кожен за себе, у кож-

ного розум повинен спрямовуватись на те, щоб якнайкраще влаштуватися. Колись подавались такі міркування, як у Маміна-Сибіряка. А ми говоритимемо про те, як спільними зусиллями, за допомогою кооперації або іншими шляхами добиватись тих самих результатів. Якщо раніше говорили: «Кожен за себе, а бог за всіх», — то тепер ми говоримо: «Всі за одного, а без бога ми обійдемося». Тут дві зовсім різні моралі, різні комплекси.

Тому, коли ми говоримо про програми ДВР і їх застосування в умовах нацменшостей, то ясно, що важливим є не точне додержання форми (її можна використати в одному випадку більше, в другому — менше), — важливим є збереження духу програми, важливо, щоб було додержано основних підходів, які дали б можливість дитині свідомо ставитись до того, що її оточує. Цей підхід — свідоме ставлення до оточення — треба дати скрізь. Тут йдеться не про додержання кожної букви програми, а про необхідність взяти з цих програм основне, а тепер, правду кажучи, коли, наприклад, з Якутії ділахи пишуть про те, що вони вчаться за програмами ДВР, то стає моторошно...

На закінчення я хочу сказати, що, звичайно, ми боре́мось і прагнемо всіляко допомогти окремим національностям у великому поширенні письменності і т. д. Але слід сказати, що тепер культуру можна поширити не тільки через пресу. Тепер техніка дає нам можливість за допомогою радіо зв'язуватися навіть з людьми неписьменними. Ми знаємо на прикладі нашого села, як часто ходять слухати яку-небудь «Крестьянскую газету» або доповіді про сільське господарство неписьменні селяни і селянки, і слухають не тільки про сільське господарство, а й про Китай тощо. Тепер радіо є величезним поширювачем культури, і дуже важливо, щоб наше місцеве радіо проводило роботу також і національними мовами.

Наприклад, навколо Астрахані багато нацменів, а Астрахань у своєму радіо при виборі матеріалу орієнтується виключно на місто, незважаючи на те, що є можливість широко обслужити нацменівське населення. На киргизів, які близько живуть, які могли б скористатися цим, вони не звертають уваги, а звертають увагу лише на російське населення. Мені здається, що там, де

є місцеві станції і де існують нацмени,— у тих місцях надзвичайно велике значення має постановка не тільки музичних номерів, але цілого ряду бесід відповідними національними мовами. Тут використати радіо слід повністю, значно більше, ніж воно використовується тепер.

Так само й кіно. Кіно — величезний засіб поширення знань, поширення культури, а ми ще ним погано користуємося. Поряд з нашим радянським кіно, ми даємо таку буржуазну халтуру, що замість своєї культури ми насаджуємо махрову буржуазну культуру, яку нести нацменам нема чого. Але цілий ряд радянських кіно з науковими постановками має колосальне значення, і тут значно краще, ніж в якійсь абстрактній лекції, можна показати цілий ряд речей, наприклад, діяльність різних органів людського тіла, потім за допомогою кіно можна наочно показати цілий ряд виробництв, революційну боротьбу і т. д. Так що тепер ми живемо в момент, коли є можливість не лише за допомогою преси, а й за допомогою радіо та кіно викорінювати відсталість, відірваність, замкнутість. Тут важливо не спокійно проходити мимо цього, а важливо інтенсивно працювати в цьому напрямі, і тільки тоді, коли ми допоможемо викоренити всі негативні сторони національних культур і допоможемо розвитку позитивних сторін цих культур, ми зробимо великий крок у напрямі до інтернаціональної культури.

ЯК ПРАЦЮВАТИ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ

(ПРОМОВА І ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО НА ВСЕСОЮЗНОМУ З'ЇЗДІ
РОБІТНИЦЬ І СЕЛЯНОК — ЧЛЕНІВ РАД)

Я ще не мала нагоди привітати вас. Дозвольте привітати у вашій особі робітниць і селянок — громадських працівниць, які на перший план висувують працю для загальної користі, часто на шкоду своїм особистим інтересам, завжди мають на увазі загальні інтереси, загальну справу.

Дозвольте, товариші, вас привітати і просити передати мій палкий привіт іншим робітницям і селянкам — громадським працівницям, які в Радах ще, можливо, не працюють, але які вже допомагають Радам у їх роботі.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ

Робітниці і селянки особливо зацікавлені в справі народної освіти. Вони мимоволі ближче підходять до цього через своїх дітей. Коли Наркомос намагається на сесіях ЦВКу відвоювати якнайбільше грошей на школи, на дитячі заклади, на політосвітні заклади, ми завжди знаходимо найпалкішу підтримку з боку робітниць і селянок і з боку нацменшостей. Це — наші союзники; вони завжди підтримують нас, коли йдеться про народну освіту.

Я хочу спинитися на питанні про те, що може зробити робітниця і селянка, працюючи в сіль-, у міськраді, для справи народної освіти?

Володимир Ілліч якось сказав: «Ми багато хороших декретів написали, але декрети наші в повітрі виснуть, бо часто нема підтримки з боку мас». Тому через Ради,

через сільради, через міськради, якраз і можна дістати підтримку всіх заходів центрального уряду. З другого боку, через сільради, через міськради можна встановити, як краще і практичніше підходити до тих чи інших питань.

В особі Радянської влади ми маємо такий могутній апарат, який зв'язує центральну владу з широкими масами так, як ні в одній країні. Тов. Ленін, коли висунув думку про Радянську владу, вказував на те, що в жодній країні ще немає Радянської влади, що Радянська влада — нова форма влади, яка залучає до роботи по управлінню державою, до роботи по організації та будівництву всіх сторін життя найширші маси. Це — не парламент, це особливого роду організація, яка найтісніше зв'язує центр з багатомільйонними масами. Тов. Єнукідзе в своїй доповіді вказував на те, що у нас в Радах працює величезна кількість товаришів — близько півтора мільйона. Сільради, волосні виконкоми і т. д. аж до ЦВКу — всі разом є величезною могутньою організацією.

Тов. Ленін багато разів говорив, що головне в будівництві соціалізму — організація. Він говорив, що треба, щоб усе, що прокинулося в народі і здатне до творчості, вливалось в організації, які є тепер і будуватимуться в дальшому трудящими масами. Так говорив Ленін. У Радах він бачив організаторський центр. Треба й справу народної освіти пов'язати з Радами; через сільради і міськради для справи народної освіти можна зробити надзвичайно багато. Часто сільради займаються тільки одним яким-небудь питанням. Одна сільрада всю увагу звертає на те, щоб організувати червоний куток. Інша сільрада займається тільки будівництвом школи.

І виходить так, що сільради і волвиконкоми займаються не всією справою народної освіти в цілому, що у них перед очима стоїть не все, що треба робити в даному селі, в даному районі або в даному місті, а яке-небудь одне окреме питання: будівництва школи, влаштування дитячого майданчика і т. ін. Я уважно прислухалась до виступів делегаток. Вони говорили про те, з якими труднощами пробивали собі шлях у сільради, яку боротьбу довелось їм витримати! Але делегатки говорили не тільки про це. Дуже багато з них говорило і про те, як треба організувати роботу Рад, щоб ця робота давала якомога

більше наслідків. З цієї точки зору треба підійти також і до питань народної освіти.

Спочатку Ради були створені в дуже недосконалій формі. Але поступово Радянська влада зміцнювалася, зростала і виливалася в певну форму. Якщо ми порівняємо, як були організовані Ради в перші дні і місяці після Жовтневої революції, з тим, як вони організовані тепер, то побачимо, що тепер організація Рад значно продуманіша і Ради організовані значно краще, ніж це було спочатку. Секцій у Радах спочатку зовсім не було, та й тепер, як правильно вказали багато товаришів, що виступали, наші секції сплять і працюють слабо. А тим часом питання про роботу секцій — одно з найважливіших, одно з найпотрібніших питань. Візьмімо секцію народної освіти. Ця секція повинна мати в полі зору всю народну освіту в своїй місцевості — і дошкільну роботу, і шкільну — і I і II ступінь, — і політосвітню роботу. Секція народної освіти повинна мати на обліку все населення від трирічного віку і передбачати, що можна зробити в даному районі для освіти мас.

ДОШКІЛЬНЕ НАВЧАННЯ

Візьмімо дошкільну освіту. Анатолій Васильович (Луначарський. — *Ред.*) багато говорив тут про значення дошкільної освіти. Але я повинна сказати, що коли буваєш на фабриках у провінції, то весь час щемить серце через те, що у нас дуже мало дитячих закладів. Є який-небудь поодинокий дитячий садок, поодинокий притулок, а вся маса дітей залишається не обслуженою. Треба, щоб у кожному місті, в кожному районі, в кожному селі дивилися, що можна зробити для справи дошкільної освіти. Рада не може стояти осторонь цього питання, вона не може займатися тільки шкільною справою. Припустимо, місцеве населення ще не знає про те, що таке дошкільна освіта. Що треба робити? Треба подбати про те, щоб селянка на селі дізналася, що таке дитячий садок, що таке дитячий майданчик. Про це вона може дізнатися з книжки. Важливо, щоб у всіх хатах-читальнях у визначений день влаштовували читання статей із «Крестьянки» та з інших журналів і газет, читання книжок про дошкільну освіту, проводили б бесіди про те,

що таке дошкільна освіта. Адже в глухих закутках про це до цього часу уявлення не мають. Правда, якщо порівняти те, що є тепер, з тим, що було, наприклад, у 1919 р., то, звичайно, досягнення величезні. В 1919 р. селянки писали слізні просьби урядові про те, щоб у них не влаштовували дитячих садків, звідки — вони думали — дітей заберуть у Червону Армію і т. д. Лише руками доводилося розводити, коли надходили такі заяви.

Ці заяви показують, яким занедбаним було село, показують, що селянки не знали, що таке дитячі садки і дитячі майданчики. Тепер вони про це можуть дізнатися не тільки з книжок, але можуть дізнатись і в сусідньому селі, де є дитячий майданчик або дитячий садок. Якщо в даному селі нічого нема, а в сусідньому селі або найближчому місті є дитячий заклад, то треба, звичайно, постаратися зробити так, щоб селянки могли прийти туди і подивитися, що там робиться. Тоді селянці буде ясно, яку велику допомогу подають селу дитячі заклади, особливо в жнива. Тоді селянка сама, разом з сільрадою, подумає, що можна було б зробити і в своєму селі.

Товариші з Вятської губернії розповідали, що там забрали будинки в духовенства, але нічого в них не зробили: будинки стоять забитими. Сільрада, звичайно, повинна подбати про те, щоб ці будинки не стояли забитими і не руйнувалися. Треба подумати, як би ці приміщення пристосувати під дитячий садок. Але якщо навіть і немає приміщення, треба подумати про те, щоб хоч у свято зібрати дітей у школі або в іншому місці. Тут товариші розповідали, як діти I ступеня влаштовують свята для діток дошкільного віку, збирають їх у школі, співають пісень, грають з ними. Малюки починають після цього зовсім інакше дивитися на своїх старших братиків і сестер. Такий підхід є бажаним. Треба хоч раз на тиждень збирати дітей-дошкільнят. Це зробить їх трохи організованішими. Треба навчити матерів, як до цієї справи підходити.

У цьому відношенні для дошкільників дуже багато можна зробити в містах. Але й тут не все, що треба, робиться. У Москві робітниці часто міркують так: навіщо я посилятиму дітей у дитячий садок; я краще візьму з села няньку років 9—10, і нехай вона няньчить дитину. Це неправильний підхід. Дівчинці 9—10 років треба вчи-

тися. Хоч її й з села привезли, але вона все одно дитини не догляне. Важливо, щоб з перших кроків діти привчалися дружно жити, дружно гратися, допомагати в усьому одне одному. Тепер у справі організації дошкільних закладів допомагають житлотовариства і кооперація.

Звичайно, наперед для кожної місцевості не можна сказати, що потрібно зробити, але справа сільради і полягає в тому, щоб з'ясувати, що в даній місцевості можна зробити для дошкільної освіти.

Треба розповісти матері, як виховувати дітей, треба розповісти молоді, як виховувати дітей і які заклади можна створити. Тільки тоді, коли ми матимемо на увазі всіх дітей дошкільного віку, ми зрозуміємо, яку велику роботу тут треба буде провести.

ПОТРІБНЕ ЗАГАЛЬНЕ НАВЧАННЯ

Візьмемо тепер школи I ступеня. По школі I ступеня розпочинається величезна робота і для сільради і для міськради. Багато дітей не проходить навіть школи I ступеня. У Москві, на одній з великих фабрик, мені довелося розмовляти з робітницями. Робітниці скаржаться, що їхні діти не можуть вступити до фабзавучів, бо вони пройшли лише два роки навчання, а у фабзавучах потрібно чотири роки. Виявляється, навіть у центрі, в Москві, робітниці чотири роки не навчають своїх дітей — про село вже й говорити не доводиться. Цілком очевидно, що сільрада повинна дбати про будівництво шкіл і повинна розкачувати всіх громадян, щоб і вони взялися до цієї справи. Однак часто приїзять із села і розповідають, що почали таке-от і таке-от будівництво. Запитуеш: ви з ким-небудь погодили це питання? Виявляється, що ні. Виявляється, що розмахнулися більше, ніж треба: почали будувати школу-клуб, потрібно на це 50 тис., а скільки тисяч можна дістати — не розраховали.

Приїзять у центр і кажуть: «Ми п'ять тисяч вклали, дайте ще 45». А дати їх немає звідки. От і пропадають п'ять тисяч карбованців, уже вкладених. Тому треба, перш ніж починати будівництво, погодити план будів-

ництва з повітовим відділом народної освіти. Але, з другого боку, дуже важливо, щоб усяка така ініціатива мала підтримку. Невеликі суми для того, щоб таку ініціативу населення підтримати, можна знайти. Це має велике значення.

Кілька слів про ремонт. Приїздиш іноді в село: осінь, час учитися, в інших школах діти вже вчать, а тут ремонт ще й не починався. Важливо, щоб сільрада простежила, щоб ремонт починався вчасно. Є цілий ряд таких питань, які ні центр, ні губернський відділ народної освіти не можуть розв'язати, які видно лише на місці і які можуть бути розв'язані тільки силами сільради. Це треба завжди мати на увазі.

Ще одно питання, яке стоїть і в місті, і на селі. Не всі діти ходять до школи, навіть коли школа є. Я от запитувала завідуючого губернським відділом народної освіти Москви т. Алексеєва, чи всі діти в Москві відвідують школу. Він каже: «У нас нема випадків відмовлення». Я кажу: «Випадків відмовлення — так, а скільки дітей не подавало заяв до школи, чи не знає він, скільки дітей не вчиться взагалі?» Виявляється, він цього не знає. Але безперечно, що часто заяв про прийом до школи батьки не подають, і діти ростуть неписьменними. Чому? Тому що часто немає можливості посилати до школи. І тут сільрада повинна всіляко допомагати і стежити за тим, щоб усі діти відвідували школу. Звичайно не відвідують школу діти бідноти, батраків, сироти, напівсироти і приймаки. Дехто, наприклад, бере на виховання дітей, а до школи не посилає, завантажує їх домашньою роботою. Сільраді треба мати на обліку цих дітей, добиватися, щоб їх посилали до школи. Насамперед треба не спускати з ока дітей бідноти, дітей-сиріт, напівсиріт, їм треба допомогти ходити до школи. Це, звичайно, не означає, що сільрада повинна сама видати і одяг і взуття дітям, але сільрада повинна мати тісний зв'язок з комітетом селянської взаємодопомоги і від нього добитися підтримки. Ми знаємо, що в цілому ряді місць комітети селянської взаємодопомоги якраз подають допомогу дітям-сиротам, напівсиротам, дітям бідняків і батраків. Те, що можна зробити в одному місці, очевидно, можна зробити і в іншому місці. Те саме можна сказати і щодо підручників.

НАБЛИЗИТИ ШКОЛУ ДО ДІТЕЙ

Бувають і такі випадки. Школа далеко, дітей треба підвозити до школи. Виходить так, що у кого є кінь, той своїх дітей підвозить, а інші діти до школи не потрапляють. Тут важливо через сільраду налагодити громадський підвіз скрізь, де це потрібно і можливо. А іноді буває так, що школа віддалена від села так далеко, що й підвозити неможливо, тоді старші діти просто живуть у тому селі, де знаходиться школа. Сільради і волосні виконкоми не дуже звертають увагу на те, щоб влаштувати гуртожиток. Ось про ту саму Вятську губернію розповідали, що там попів виселили із старих приміщень, а їм віруючі побудували нові, просторіші будинки, і вони беруть на харчування до себе дітей. Виходить суперечність: в школах у нас божого закону і молитися не навчають, а діти живуть у попа, там моляться перед хлібом-сіллю і на ніч, слухають про Іллю-пророка, богородицю і т. д. Щоб уникнути цього, треба для школярів організувати гуртожитки. Тоді легше, в складчину, можна буде харчуватися, можна буде мати спільно кухарку, і діти житимуть там, де є школа. Особливо це має значення при школах II ступеня.

Треба пам'ятати також, що піклування про сиріт і дітей бідноти підрізує корені безпритульності. Діти-сироти бігають у селі без будь-якого догляду. Їм немає куди подітися, от вони і йдуть у великі міста, де вештаються по вулицях, не знаючи, куди приткнутись, і т. д. Звідси ясно, як важливо на місці організувати допомогу бідноті, допомогу сиротам. На місці це можна зробити значно легше і з меншими затратами. На місці видно, кому справді треба допомагати. В цьому відношенні велику допомогу може подати жінка — член сільради.

Як будується у нас школа? Школа будується у нас по-новому. Тов. Луначарський докладно говорив про те, яка у нас школа. Наша школа не відрізана від життя, а тісно з ним зв'язана. Тов. Ленін говорив, що треба, щоб школа на всіх своїх ступенях служила справі будівництва, щоб школа допомагала, пов'язувала знання з життям. У радянській школі не навчають всякої нісенітності, якої навчали раніше і яка нікому не потрібна, а

навчають усього того, що допоможе краще організувати життя, зробити його більш справедливим, більш світлим, більш освіченим, здоровим, ситим. Дітей навчають, як цього добиватися.

ТРЕБА ШКОЛУ ЗВ'ЯЗАТИ З ЖИТТЯМ

Але для того, щоб діти цього могли навчитися, треба, щоб сама школа була тісно зв'язана з життям. У нас навіть у школі I ступеня робота будується так, щоб діти проводили громадську роботу. Тов. Луначарський уже говорив про те, як школа проводить цю громадську роботу: не вчитель, а вся школа разом. Надзвичайно важливо цю роботу розвивати. Проте і діти, і часто школа роблять так, що не пов'язують своєї роботи з загальною роботою. Сільрада повинна звернути увагу на цю роботу. В тих школах, де сільрада звертає на школу увагу, де член Ради запитує дітей: «Ви саме в тому і в тому можете допомогти?» — там справа значно краще налагоджена, посувається значно організованіше. Громадській роботі школи дуже важлива допомога. Тут жінка — член сільради і жінка — член міськради може допомогти дуже багато. Тут має величезне значення те, що школа змалку, починаючи з 8 років, привчає дітей проводити ту громадську роботу, що є такою важливою. Всі ви, члени сільрад і міськрад, проводите громадську роботу. Ви знаєте, як вона допомагає вам розвиватися і правильно розуміти все, що діється навколо. Те саме стосується дитини. Ми хочемо виростити з дітей ленінців, виростити таку молодь, яка ту справу, що здійснюється нашим поколінням, справу робітничого класу, справу трудящих, довела б до кінця. Через це важливо, щоб школа з ранніх років привчала дітей дивитися не так, що для себе я зробив, а до всього іншого мені ніякого діла немає. Треба привчити дітей дружно жити, дружно працювати, допомагати одне одному в школі. Члени сільрад можуть провести тут величезну роботу. Мені доводилось слухати звіти членів міськрад про обслідування шкіл. Ось звітує робітниця, яка обстежила 8 шкіл; виявляється, що вона звернула увагу тільки на зовнішню сторону. Дивилася, чи не обшарпані діти, чи своєчасно почалися заняття і т. ін. Це дуже добре, але, крім цього, вона повинна

була звернути увагу також і на те, як діти виховуються, чи справді їх навчають дружної і спільної праці, чи справді допомагають їм цю загальну спільну працю налагоджувати, чи справді дітей виховують так, щоб з них вирости такі люди, яких ми хотіли б бачити. Тут робітниця може зробити чимало. Звичайно, прийшовши до школи, вона не повинна в усе втручатись. Але вона може подивитись, записати, поділитися враженнями в дружній розмові з учителькою, може все розповісти в міськраді або сільраді. Такий підхід тим більш важливий, що часто ми не розуміємо дітей, думаємо, що вони ні над чим серйозно не замислюються. А от пригадайте своє дитинство, пригадайте, коли вам було 9, 10, 11 років. Як запам'ятовують діти те чи інше, ті чи інші слова батька й матері, і як це потім залишає слід на все життя. Саме тому важливо, щоб іноді до школи прийшла робітниця або робітник і щоб вони розповіли про ту боротьбу, яку вони проводили. Дізнатися про боротьбу робітників і робітниць дитині значно краще з живих слів, ніж з книжки. Вона і питання задати може, і, головне, вона бачить і відчуває, як проводилась ця боротьба. Те, що робило старше покоління, повинно знати наше молоде покоління, якщо ми хочемо, щоб воно нашу справу продовжувало.

ШКОЛА СЕЛЯНСЬКОЇ МОЛОДІ ПОВИННА ВЧИТИ ОБ'ЄДНАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Школа I ступеня добивається, як я вже говорила, щоб неодмінно діти бідняків проходили всю школу. Часто діти пишуть і скаржаться. Один хлопчина, наприклад, пише: «Живеш ти в Москві — горя не знаєш, а в нас на селі всяка несподіванка трапляється. Батьки говорять так: ми невченими прожили, і ти, бог дасть, невченим проживеш». Діти не згодні більше невченими жити, а деякі батьки вважають, що можна і без навчання обійтись, особливо дівчаткам. Само собою зрозуміло, що члени сільрад повинні проводити серед батьків агітацію за те, щоб віддавали до школи всіх дівчаток. Біднячка часто не може відпустити дівчинку, бо вона їй дома потрібна. Тут можна покликати на допомогу піонерів. На яке-небудь свято піонери допоможуть матері виконати ту роботу, яку виконує дівчинка.

Тепер відносно II ступеня. Мені не варто повторювати того, що говорив про школу селянської молоді т. Луначарський. Я про одно тільки хотіла сказати. Тов. Ленін говорив про село, що шлях селянства до соціалізму — це шлях об'єднання, шлях кооперування, шлях взаємодопомоги. Тільки кооперуючи, об'єднуючи всі свої господарські зусилля, село може стати міцним, сильним, може боротися, може жити зовсім іншим життям. Питання кооперації на селі має велике значення. Важлива кооперація не у вузькому розумінні — тільки купити-продати, — а важливе об'єднання (кооперування) всіх селянських господарств, усієї праці. Часто буває так, що таке об'єднання не ладиться. І хотіли б селяни і селянки об'єднатися, та не знають, як це зробити. І в цьому відношенні правильна настанова школи селянської молоді. Школа селянської молоді ставить собі за мету виховати саме таких селян і таких селянок, які вміли б об'єднуватись, уміли б налагоджувати господарство спільно. Саме тут школа селянської молоді може дати велику користь. На цей бік справи слід звернути особливу увагу. І знову-таки, сільрада і волосний виконком не можуть бути байдужими до того, чи правильно проводиться робота в школі селянської молоді, чи неправильно. Треба і тут подати допомогу.

ПРО ВУЗИ

Скажу тепер про вузи. Це — питання дуже важливе. Тов. Луначарський уже висвітлив, як важливо, щоб у вищі навчальні заклади потрапляла молодь з селянського і робітничого середовища. В цьому відношенні багато досягнуто, особливо коли подивитись, що зроблено серед національностей, які раніше пригноблював царизм. Мені довелось розмовляти з товаришем з Марійської області. До Жовтневої революції було тільки два чоловіка в усій Марійській області з вищою освітою, а тепер навчаються 300 чоловік. Це значне досягнення. Звичайно, коли вони повернуться на село, то вони допоможуть йому стати на правильний шлях. Наші вищі навчальні заклади інші за складом, ніж вони були раніше. І, знаючи добре життя селянина і робітника, вузівці можуть допомогти в дуже багато чому. За останні два роки в містах, при вузах створено робітничі університети, куди вступило дуже ба-

гато робітників і робітниць. Звичайно, робочій людині спочатку важко вчитися в робітничих університетах, але їм на допомогу приходять студенти вузів. Вони самі не відразу підійшли до науки, і вони знають шлях, як робочій людині підійти до науки. Тепер почали створюватись і селянські університети. Важливо, щоб наша молодь і сама навчалась у вузах, і допомагала дорослим робітникам і селянкам, робітникам і селянам опановувати знання.

ПРО ЛІКВІДАЦІЮ НЕПИСЬМЕННОСТІ

Спинуся ще на питанні про політосвітню роботу, на питанні письменності. Ми розраховуємо, прикидаємо, коли нам удасться ліквідувати неписьменність, але ми часто випускаємо з уваги, яке величезне значення має письменність для всього піднесення культурного життя. На останній сесії ЦВКу одна селянка розповідала про те, що на Північному Кавказі надумали раптом збирати підписку, щоб не влаштовували ліквідаційних пунктів: нам, мовляв, потрібні не лікпункти, а дитячі школи. «Але я,— розповідала селянка,— вилаяла за це: ми в стару темряву назад не поліземо, це нікуди не годиться». Ця селянка враховувала значення школи в справі ліквідації неписьменності не тільки з такої точки зору, що ця школа навчить правильно читати і писати, а також з тієї точки зору, що ця школа допомагає їй покінчити з старим, допомагає їй іти вперед. Тут на з'їзді одна делегатка говорила, що два-три роки тому вона не могла читати і писати, і як їй тепер допомогло те, що вона стала письменною. Кожна селянка і робітниця, звичайно, розуміє, як на кожному кроці потрібна письменність, знання арифметики, вміння розрахувати, прикинути, обчислити. Тому до питання про ліквідацію неписьменності треба підходити не з формального боку, треба, щоб саме населення допомагало вчитися неписьменним. За старих часів мені доводилося спостерігати, що коли дорослий учень або учениця живуть вдома і ніхто не допомагає їм, то вони з великими труднощами навчаються, а коли вони живуть в артілі і товариші допомагають їм, то вони навчаються швидко. І тут, звичайно, треба, щоб прикріплені до сілрад наглядали за тим, щоб кожному учневі лікпункту було надано відповідну допомогу.

ХАТИ-ЧИТАЛЬНІ

Анатолій Васильович уже говорив про хати-читальні. Треба прямо сказати, що на залучення жінок до хат-читалень все ще звертається недостатня увага. Недостатньо підбирається і та література, яка залучає жінку до хати-читальні. А тим часом відвідування хати-читальні має для жінки величезне значення. Вона вже перестає себе відчувати такою самотньою і відірваною, якою вона відчувала себе раніше. Крім того, в хати-читальні вона привчається читати газету. При хати-читальні є різні гуртки, організуються різні екскурсії і т. д. Селянка про багато чого дізнається, відвідуючи хату-читальню, кругозір її розширюється.

Я хотіла б спинитися ще на одному боці справи. За останній час у деяких губерніях, наприклад у Нижгородській губернії, почало дуже поширюватись сектантство. Воно поширюється особливо там, де не досить розвинуто політосвітроботу, де до неї не залучають жінку. Вона нікуди не ходить, вона самотня. Якщо ми подивимося на релігію і на сектантство, то побачимо, що часто жінка йде до церкви або на які-небудь сектантські збори через те, що вона відчуває себе самотньою, тому що дуже сіре її життя. Для того, щоб цього не було, важливо не тільки пояснювати і роз'яснювати в книжках про шкоду релігії, а важливо також зробити так, щоб жінка не відчувала себе самотньою, щоб у неї була підтримка, щоб вона могла чим-небудь скрасити своє сіре життя. Таке життя скрашують кіно, вистави і т. д. Величезне значення повинна відіграти тут і хата-читальня.

Ось ціле коло питань, що їх доводиться робітниці і селянці мати на увазі. Я порушила їх тільки побіжно, в загальних рисах. Повторюю: треба весь час наполягати не на чомусь одному, а мати на увазі обслуговування всього населення в цілому.

СЕКЦІЇ СІЛЬРАДИ

Тепер я хочу спинитись на іншому: на питанні про організацію роботи. Як краще організувати цю роботу? Звичайно, сама робітниця, сама селянка — член Ради не може всю справу зробити лише своїми руками. Прак-

тикується прикріплення делегаток до секцій. Це правильно; треба, однак, щоб до секцій прикріплювалися не тільки делегатки, а й представники інших організацій, наприклад, комсомолу, волосного політосвіткому, профспілкових організацій, комітетів селянської взаємодопомоги, добровільних товариств: ТГН (товариство «Геть неписьменність». — *Ред.*), «Друг дітей» і т. д. Треба, щоб до секцій прикріплювалися товариші від кожної організації, щоб усі організації допомагали в роботі сільрадам, волосним виконкомам або міськрадам.

Коли організовувалися Ради, Володимир Ілліч говорив, що завдання Рад — організувати геть усе населення. Жінці, яка працює в Раді, треба мати на увазі, що вона повинна всіх тих, хто цікавиться справою народної освіти, якось організувати. Якщо ми подивимося, як тепер стоїть справа, то побачимо, що чимало організацій роблять для справи народної освіти досить багато.

Дуже багато по своїй лінії робить комсомол, багато чого роблять і інші організації. Але вся ця робота між собою не пов'язана, і буває так, що, наприклад, спілка робітників землісую свою роботу зовсім не пов'язує з хатою-читальнею, робота йде нарізно. У місті організації працюють ще більш нарізно. Важливо тому, щоб усі організації мали своїх представників, прикріплених до секцій народної освіти; щоб, коли приймається план, усі брали участь у виробленні цього плану; щоб кожен розповів, що він по своїй організації може зробити і яку роботу треба здійснити, щоб уся ця робота була пов'язана, щоб був зв'язок і з школою, і з хатою-читальнею, з дошкільними закладами, з усіма установами, з усіма організаціями, щоб був найтісніший безпосередній зв'язок скрізь. Лише тоді ми зможемо широко розгорнути роботу по народній освіті.

Як я вже підкреслювала, важливо виробити план, важливо знати, що слід зробити, які є сили, які є кошти, які є можливості. Треба ясно поставити завдання, точно розподілити роботу, поставити справу так, щоб кожен звітував про свою роботу. Лише при правильній організації секції народної освіти можна широко розгорнути роботу. У нас є, наприклад, волосні політосвіткоми, це міцні організації, їх треба пов'язати з роботою секцій

народної освіти. Треба, щоб звідти були прикріплені не один, не два, а, може, цілий ряд працівників, щоб секції народної освіти могли спиратися на великий актив, який, в свою чергу, повинен залучати дедалі нових людей до роботи в галузі народної освіти.

Тільки так можна налагодити широку діяльність. У нас робота секцій — досить нова робота. Треба ще багато попрацювати, щоб правильно налагодити їхню діяльність. У містах буває, що до секцій записується кілька сот людей, а їхня робота не погоджена, не організована: ні плану не виробляється, ні сили не розподіляються. Така робота нікуди не годиться. Треба, щоб був спільно вироблений план, треба врахувати всі можливості, правильно розподілити роботу і потім зробити звіт, хто в певній місцевості яку роботу проводить по відділу народної освіти і яких наслідків добивається. Тоді буде ясно, в якому місці потрібна допомога. Об'єднаними зусиллями можна зробити чимало. У нас і сил не так уже й багато, дуже небагато й коштів. Тому треба бути якомога економнішими. А буває так: одна організація одержить кошти, спорудить який-небудь великий будинок, а на дальше коштів не вистачає. Чудове приміщення для клубу є, а школи немає. Коли б був план і пов'язаність — цього б не було. Ось чому потрібно, щоб усі організації працювали не самі по собі, а щоб уся робота пов'язувалася з роботою Ради.

Робота секцій — дуже велика робота, і її треба налагодити спільними зусиллями. За цю справу треба дружно взятися. Той досвід, який буде набуто в роботі секцій, треба виявити і через пресу зробити загальним надбанням. Тепер можна добитися багато чого. Ми бачимо, який величезний інтерес, яке величезне прагнення до знань прокинулось у мас. Щоб задовольнити це прагнення до знань, треба краще налагодити справу. Я сподіваюсь, що коли ми наступного разу зберемося тут, то у вас буде досвід у цій роботі і ми зможемо поставити цю сторону роботи по-діловому.

Ось усе, що я хотіла вам сказати.

Преса і освіта

По доповіді т. Луначарського надійшло понад 200 записок. Потім товариші, що висловлювалися, задавали дуже багато різних запитань. Певна річ, у заключному слові, яке може тривати лише півгодини, відповісти на всі ці запитання, на всі записки, розібратися в усіх порушених питаннях неможливо. Але ми гадаємо, що після з'їзду треба буде випустити кілька брошурок, які б ці дуже важливі питання, що порушені, докладно розібрали. Ви знаєте, що виходить «Бібліотечка робітниць і селянок», яка випустила вже 128 книжок — 3½ мільйони примірників. І ця величезна література повинна бути поповнена ще брошуркою, яка стосується питань народної освіти. На цю бібліотеку делегаткам доведеться звернути особливу увагу.

Потім я от про що хотіла сказати.

Комуністична партія вказує навіть у своїй програмі, що необхідно, щоб трудящі, робітники й селяни, робітниця й селянки, якомога ближче стояли до питань народної освіти. І от останнім часом помітно, що на фабриках робітники і робітниця, в селах селяни і селянки чимраз більше починають цікавитися питаннями народної освіти. Це змусило нас подумати про те, що треба створити журнал, де б говорилося про дітей, про школу, про всі болючі питання народної освіти і куди б писали самі робітники і робітниця, селяни і селянки. З січня такий журнал виходитиме. Він називатиметься: «О наших детях». У нас дуже багато журналів, які говорять про школу, але вони написані переважно для вчителів і мають надто спеціальний характер, порушують питання, які часто цікавлять тільки вчителів. А в цьому журнальчику «О наших детях» треба буде обговорювати питання так, щоб це було зрозуміло кожній робітниця і кожній селянці.

Я звертаюсь до з'їзду з просьбою брати участь у цьому журналі, писати про болючі питання, що стосуються справи народної освіти. У цьому журналі можна буде обговорювати і частину питань, на які зазначається в записках.

Мені доводилось бути на з'їзді робітниць і селянок у Ленінграді. Я звернула увагу на те, що учасниці з'їзду особливо висунули питання про те, що робітниця і селянка повинні ближче ознайомлюватися з справою, що слід організувати інструктаж — вказівки, як треба працювати, бо, приходячи невідготовленою, робітниця або селянка не знає, як приступити до справи. Це питання, звичайно, дуже важливе.

Тут йдеться, насамперед, про літературу для членів сільських і міських Рад, про яку повинен подбати Наркомос, потім про гуртки. Необхідно, щоб секція народної освіти збирала своїх членів, організовувала гуртки, які б разом читали літературу, обговорювали питання, допомагали один одному в цій роботі. Потім у великих містах, у таких, як Москва, для членів міськрад створюються особливі вечірні курси, де розглядаються питання, з якими доводиться мати справу членам секції. Такі курси, менш тривалі, можуть бути організовані не тільки в Москві і Ленінграді, а й в інших містах.

Т Г Н—товариство «Геть неписьменність»

Тепер я відповім на записки і виступи. От у записках повторюється багато разів питання, що таке добровільне товариство ТГН. Це — товариство «Геть неписьменність». Іноді доводиться спостерігати, що протягом трьох місяців на лікпунктах людина дуже мало чого навчається. Але якщо той, хто вчиться на лікпункті, звернеться до письменного товариша по допомогу, то за три місяці він зможе навчитися значно більшого. Я наведу вам такий приклад. Один червоний партизан, старий уже, в Кургані, в Сибіру, вчився протягом трьох місяців на лікпункті і потім надіслав посвідчення про закінчення лікпункту і лист, який рідко напише навіть той, хто закінчив семирічку. Партизан добився в своєму навчанні великих успіхів тільки тому, що він зумів використати письменних товаришів, які допомогли йому в навчанні. Ось це навчання, допомога у відкритті лікпунктів, допомога вській справі, справі освіти, і примушує всіх, хто розуміє, яке зло неписьменність, об'єднатися в товариство «Геть

неписьменність». Тов. Ленін говорив, що необхідно, щоб самі маси, самі трудящі взяли за справу своєї освіти. І от, відгукуючись на цей заклик т. Леніна, і об'єднуються в цілому ряді губерній робітники і робітниці, селяни і селянки, всі, хто бажає допомагати справі освіти, в товаристві «Геть неписьменність».

З виступів видно, якого величезного значення надають усі промовці на цьому з'їзді політосвітроботі, тобто всяким вечірнім курсам, школам, хатам-читальням і т. ін. В одній записці описується, яке велике обурення в усього населення викликало те, що хату-читальню з одного села хотіли перевести в інше, щоб з цієї хати-читальні зробити там школу. Населення обурювалося, але голова волвиконкому вирішив все ж таки, що хату треба перенести, бо школа, мовляв, важливіша за хату-читальню.

Проте населення не так міркує, а вважає, як це видно з виступів, що й те і те потрібне, що в письмених батьків не буде неписьмених дітей, що робітниці і селянці для всієї її роботи, для будівництва соціалізму знання необхідні.

Про самоосвіту

Вкажу на те, що коли немає шкіл для малописьмених, коли немає селянських курсів (тепер по селах починають відкриватися однорічні курси) і коли школи для дорослих влаштувати важко, то можна організувати гуртки в справі самоосвіти. Це дуже важливе питання. Коли робітниця або селянка вміє читати газету, книжку, може записати свої думки, вона може сама вчитися далі. Якщо ми візьмемо інші країни, то видно, що, наприклад, в Америці самоосвіта розвинута надзвичайно сильно. У нас так само починають створюватися курси заочного навчання, де ті, хто вміє тільки читати і писати, можуть учитися далі.

Вони виконують певні уроки, які їм задають,— надсилається щотижня урок, вони виконують, надсилають у центр, там виправляють ці уроки, пишуть на них зауваження і повертають назад. Ця справа у нас ледь-ледь починає розвиватись, але гуртки і заочне навчання можуть значно допомогти справі самоосвіти.

Школа I ступеня

Потім я б хотіла спинитись на питанні про школу I ступеня. Тут дуже багато, в зв'язку з школою I ступеня, було порушено питань. Я спинюсь тільки на деяких. Дітей, які не відвідували раніше школи і яким тепер уже років 15—16, до школи не приймають, через те що по-одному треба навчати восьмирічну дитину, по-іншому — п'ятнадцятирічну. П'ятнадцятирічна швидше може навчитись, але їй треба зовсім на іншому матеріалі навчатись, і там, де в школи — а в нас це було — приймають одночасно і восьмирічних і п'ятнадцятирічних, там вони одне одному заважають. Тому для дітей, які свого часу не вступили до школи, влаштовуються так звані школи для переростків, однорічні, а місцями й дворічні. У нас по РРФСР дбає про влаштування таких шкіл Головоцвх. Звичайно, нам треба, щоб не тільки була чотирирічка, а щоб були різні допоміжні школи, які б справді допомагали всім дітям до 17-річного віку здобути освіту хоча б у розмірі школи-чотирирічки.

Про допомогу бідності

Відносно допомоги бідності. Певна річ, роботу комітетів селянської взаємодопомоги не скрізь налагоджено. Іноді доводиться спостерігати, як комітети селянської взаємодопомоги більше займаються створенням підприємств, а роботу в справі безпосередньої допомоги іноді, особливо на початку свого існування, відсувають на задній план, та проте активна селянка працює також і в комітетах селянської взаємодопомоги. У комітетах селянської взаємодопомоги неодмінно повинні бути прикріплені секціями народної освіти. Таке прикріплення допоможе тісніше поєднати роботу секцій народної освіти і комітетів селянської взаємодопомоги, що допоможе до певної міри налагодити справу народної освіти; звичайно, не скрізь це проходить гладко.

Про сніданки для дітей

Тепер відносно сніданків. От у Ленінграді цю справу організовано, здається, краще, ніж по інших місцях. З влаштуванням сніданків у нас, у Москві, спостерігає-

ться така картина: за сніданки згодні платити трохи дорожче якраз найбідніші верстви. На перший погляд це здається незрозумілим — чому бідніші погоджуються на більшу оплату сніданків? Виявляється, справа в тому, що багато дітей зовсім не бачить гарячої їжі, і гарячий сніданок — це можливість для дитини взагалі гарячою їжею користуватися. Питання про гарячі сніданки, звичайно, питання надзвичайно важливе, але в нас ще іноді трапляється так, що одні діти одержують сніданок, а інші ні. Звичайно, з цим доводиться всіляко боротись. Якщо сніданки влаштовувати, то для всіх дітей.

Про вчителів

Кілька слів про вчителів. Тут в одній записці говорить так: учителі, мовляв, не йдуть назустріч; коли приходиш, то не дозволяють під час уроку заходити в клас. Я гадаю, що тут перебрали міру в звинуваченні вчителів. Не може навіть і член Ради заважати вчитися, заходити в клас і починати говорити не по уроку, а в іншій справі. Порядок при цьому порушується, так не можна.

Тут, можливо, вчитель сказав, що поговоримо після уроку, а не на уроці, для того, щоб зберегти порядок. Взагалі треба сказати, що в записках суворо засуджують учителів, хоч багато хто говорить про те, що становище вчителів тяжке. Я хочу сказати кілька слів на захист учителів, особливо вчительок. У народних школах у нас червоних учителів багато. Я не можу вам у процентах сказати (мене запитували в одній записці, а скільки процентів у нас червоних учителів і скільки процентів учителів старого гарту), цього в процентах сказати не можна — сам ніхто не напише, що він не червоний учитель. Але питання полягає в тому, що ті вчителі, які любили свою справу, побачили, що при Радянській владі перед ними відкривається таке поле діяльності, яке ні при якій іншій владі не могло б відкритися. Вони побачили, що можуть дійсно зовсім у новому дусі виховувати нових людей. Самі вчителі за ці роки дуже багато чого навчилися. Мені довелося бути присутньою на вчительському з'їзді в 1925 р. Коли вчителі ходили по вулицях, непмани поглядали на них скоса. Коли одна вчителька звернулась до товстого громадянина — прохожого, спитала дорогу,

він відповів: я з вами не розмовляю, ви у своїх — у робітників — запитайте. От як буржуазія оцінює; вони вважають, що вчитель свій робітникам і селянам. Якщо поглянемо на настанову нової школи, де в школі вчать дітей дружно жити, разом працювати, дають ті знання, які потрібні їм для будівництва соціалізму, ми побачимо, яку надзвичайно велику роль відіграє народний учитель. Володимир Ілліч Ленін про народного вчителя говорив спеціально. Він говорив про те, що ми не повинні відштовхувати вчителя, а повинні залучати до роботи, бо він може відігравати велику роль на селі. Вчителька, вчитель можуть допомогти селянці опанувати ті знання, які їй необхідні. Звичайно, старе ще сильне і владне, воно владне над усіма нами, воно владне і над учителями, але вчителі зробили величезний крок уперед.

Про безпритульність

Потім про безпритульність. Звичайно, у нас з дитячими будинками в багатьох місцях дуже і дуже неблагополучно. Справа в тому, що на початку, коли доводилось організовувати за всяку ціну дитячі будинки, під час голоду, розрухи, то не можна було підібрати вчителів, які б знали і вміли вести цю справу, і доводилося брати тих, хто хотів іти на цю роботу. А це часто були люди, які йшли заради пайка, заради квартири і які не вміли підходити до дітей. Але я хотіла б звернути увагу на один бік справи: в дитячих будинках має величезне значення постановка праці. Під Москвою в одному радгоспі, в якому жив Володимир Ілліч, ДПУ створило для молодих злочинців особливу колонію; там організовано майстерні і налагоджено життя дуже правильно, дуже регулярно, — і самі засновники колонії дивувалися, що ті діти, які були злочинцями, нюхали кокаїн, за багатьма з них були дуже тяжкі злочини, тепер, завдяки розміреному трудовому життю, роботі біля машин, цілком переродилися: з них виростають тверді люди, здатні до праці, корисні члени суспільства.

Тепер за цим зразком створюють багато дитячих будинків. Якщо дитячі будинки правильно налагоджують працю, якщо викладачі праці правильно проводять навчання, то й діти з таких дитбудинків не тікають, а

навпаки, діти, які перебувають не в дитбудинку, в цей дитбудинок просяться, бо там цікаво і добре налагоджено працю. На це при всіх обслідуваннях треба звернути увагу. По РРФСР відпускаються великі кошти на обладнання дитячих будинків, для того щоб там були майстерні, але не завжди вміло витрачаються ці гроші, і особливо важливо, щоб робітниці і селянки, які в праці дуже багато розуміють, наглядали за тим, щоб правильно було поставлено викладання праці.

Про профшколи

Ще кілька слів я хотіла сказати про профшколи. Тепер, коли підноситься сільське господарство, відчувається особливо гостра потреба в ремісниках, в умілих людях, які вміють відремонтувати машину, знають, як виготовити те чи інше знаряддя праці, які можуть спорудити потрібну будову. Тут впадає в очі, як мало вміє наше село, і от питання про профшколи у селах, які навчали б того, що селу потрібне, це — питання гостре. У нас молодь тікає в місто і в місті не може знайти собі заробітку. Поповнюють ряди безробітних, а тим часом треба, щоб на селі були профшколи, хоча б найпростіші, початкові, найелементарніші. Вони давали б молоді села необхідне вміння. У Сергієвському повіті Московської губернії селяни своїми силами організовували такі школи; із свого середовища виділили вмілих людей і організували гурткове навчання, яке дало дуже добрі наслідки. На це питання слід і нам, у центрі, звернути велику увагу, треба більше звернути уваги і вам.

На правильному шляху

Мій час вичерпався, і я на закінчення скажу: делегатки, які виступали, намалювали яскраву картину того, що діється на місцях у галузі народної освіти. Це всім нам, працівникам центру, допоможе в дальшій роботі. Дуже багато сказано в дебатах.

Цей з'їзд усім нам дає впевненість у тому, що ми стоїмо на правильному шляху, що загальними зусиллями ми доб'ємося дуже багато, хоч у нас дуже великі недоліки, багато невикорінених ще болючих місць, але ми не

закриваємо на них очей і знаємо, що спільними зусиллями, об'єднаною працею над цією справою ми впораємося з усіма цими недоліками.

На цьому з'їзді ми бачимо наших товаришів з Німеччини, Франції, Англії. Ми бачимо, відчуваємо в них наших сестер, які з нами в нашій роботі і боротьбі. Їх присутність ще більше зміцнює нашу впевненість в остаточній перемозі світової революції.

1927 р.

Син педагога-шестидесятника, який багато попрацював на ниві організації початкових шкіл, Володимир Ілліч завжди брав близько до серця справу постановки народної освіти і високо цинив роль народного вчителя. Його слова з «Сторінок з щоденника» дуже добре відомі, тому немає потреби їх повторювати.

Володимир Ілліч завжди враховував той факт, що величезна кількість учительства близько стоїть до робітничого класу і до трудової частини селянства, живе їхніми інтересами. Цей факт змушував його ставитися з довір'ям до вчительства. Особливо характерна в цьому відношенні його промова на II Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів, який відбувся в січні 1919 р.

Керівники спілки вчителів-інтернаціоналістів побоювалися розширювати рамки спілки, їм здавалося, що та запекла боротьба, що точилася між учителями, які з самого початку стали на бік Радянської влади, і вчителями, які додержувалися старих порядків, диктує особливу обережність. Уже рік точилася ця боротьба. Виступаючи на з'їзді, Ленін почав з того, що висловив упевненість, що тепер, після річної боротьби, цій боротьбі повинен настати і настає край. «Не можна сумніватися в тому,— говорив він,— що величезна більшість учительського персоналу, який стоїть близько до робітничого класу і до трудячої частини селянства, що вона у величезній більшості переконалася тепер, яке глибоке коріння соціалістичної революції, як неминуче вона поширюється на весь

світ, і я думаю, що тепер величезна більшість учительства безперечно широко стане і ставатиме на сторону влади трудящих і експлуатованих, у боротьбі за соціалістичний переворот і в боротьбі з тією частиною вчительства, яка досі, лишаючись на ґрунті старих буржуазних передсудів і старих порядків та лицемірств, гадала, що може що-небудь зберегти від цих порядків»¹.

І через те, що Ленін був упевнений, що народний учитель буде заодно з масою і разом з нею піде за Радянською владою, він стояв за широку вчительську спілку. Він говорив: «...зараз головне завдання тієї частини вчительства, яка стала на ґрунт Інтернаціоналу, яка стала на ґрунт Радянської влади, дбати про те, щоб створити ширшу і по можливості всеосяжну вчительську спілку»². Ленін говорив спілці вчителів-інтернаціоналістів: «...завдання вашої спілки — залучити найширші вчительські маси до вашої сім'ї, завдання виховати найбільш відсталі верстви вчительства, підпорядкувати їх загальнопролетарській політиці, зв'язати у спільну організацію»³. У цих словах Володимира Ілліча яскраво відбився його погляд на профспілку як на «школу комунізму». Він говорив про те, що демократичні елементи, які вагаються, силою обставин примушені переходити на бік Радянської влади, бо вони переконалися, що будь-який інший шлях мимоволі штовхає їх на шлях захисту білогвардійців і міжнародного імперіалізму. Володимир Ілліч не мислив собі, звичайно, що вчительська спілка може залишитися «нейтральною». Він не мав сумніву, на чий бік стане вчительська спілка в боротьбі праці і капіталу. Він вважав, що «повноправним членом професійних спілок можуть бути тільки ті спілки, які визнають революційну класову боротьбу за соціалізм шляхом диктатури пролетаріату»⁴.

У цій своїй промові Ленін говорив про ті неосяжні завдання, які постануть перед учительською профспілкою. Основним завданням спілки буде боротьба за те, щоб «знання і науки перестали бути ділом привілейованих, перестали бути матеріалом, який зміцнює позицію

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 372.

² Там же, стор. 373.

³ Там же, стор. 374.

⁴ Там же, стор. 375.

багатих і експлуататорів, а перетворилися б у знаряддя визволення трудящих і експлуатованих»¹.

Широка вчительська спілка необхідна для того, щоб можна було створити нову, соціалістичну школу. Буржуазія, говорив Володимир Ілліч, «в основу шкільної справи поклала свою буржуазну політику і старалася шкільну справу звести до того, щоб намуштрувати для буржуазії покірних і спритних слуг, виконавців волі і рабів капіталу, ніколи не дбаючи про те, щоб школу зробити знаряддям виховання людської особи. І тепер ясно для всіх, що це може зробити тільки школа соціалістична, яка стоїть у нерозривному зв'язку з усіма трудящими й експлуатованими і стоїть не за страх, а за совість на радянській платформі»².

У цьому висловлюванні Володимира Ілліча особливо важлива його думка про те, що тільки соціалістична школа може бути знаряддям виховання людської особи. Цю думку треба особливо підкреслити. Наша радянська школа, захоплюючись, з цілком зрозумілих причин, питанням колективістичного виховання, залишала в тіні питання про виховання людської особистості. Школа, яку організують капіталістичні держави, школа учоби, школа з примусовою дисципліною, придушує самодіяльність дітей, заважає розвитку людської особистості, калічить її. Тільки школа праці, школа, яка тісно пов'язана з навколишнім життям, з інтересами дитини, школа, яка відкриває їй різні сфери застосування своїх сил, школа, яка вчить колективного життя і ставить перед учнями високу мету, створює вперше умови для розвитку людської особистості.

Виховання колективіста повинно бути поєднане з вихованням всебічно розвиненої, внутрішньо дисциплінованої людини, здатної глибоко відчувати, ясно мислити, організовано діяти.

Тепер, коли вже визначено зміст викладання в школі, питання виховання чимраз більше виступають на перший план, чимраз більше привертають до себе увагу вчительства. І тепер висловлювання Володимира Ілліча має через це особливу цінність.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 375.

² Там же, стор. 373.

У цій же своїй промові Володимир Ілліч, говорячи про необхідність тісного зв'язку школи з політикою, додає: «Звичайно, справа перебудови школи — справа трудна. І, звичайно, тут бували і тепер спостерігаються помилки і спроби принцип зв'язку школи з політикою перетлумачити і перекрутити в грубому й потворному смислі, коли намагаються невміло внести цю політику в уми ще молодого підростаючого покоління, якому слід підготуватися. І безперечно, що з цим грубим застосуванням основного принципу нам завжди доведеться боротись»¹.

Що мав тут на увазі Володимир Ілліч? З інших його промов зрозуміло, що під перекрученням принципу зв'язку школи з політикою він мав на увазі перетворення комуністичного за своїм духом виховання в нове навчання, коли дітей примушують зачувати і повторювати речі, які їм незрозумілі, коли не пов'язують навчання з громадською роботою, коли не вчать дітей жити і працювати спільно, допомагаючи в усьому одне одному, коли комунізм перетворюють у щось таке, що нічого спільного з справжнім, живим комунізмом не має.

Мало не дев'ять років минуло з часу цієї промови Володимира Ілліча. Освітяни давно вже стоять на платформі Радянської влади, прагнуть виховувати молодь у дусі ленінізму, готують нове покоління, якому випаде на долю довести справу Леніна до кінця. Цілі перед освітянами стоять величезні і за своїм значенням, і за своєю глибиною, і за своїм масштабом. Ленін вчив нас з довір'ям ставитися до освітянина.

Освітянин все твердіше триматиме прапор Леніна, вище підноситиме його.

¹ В. І. Ленін, Твори. т. 28, стор. 373.

В одній з останніх статей, у статті «Про нашу революцію», Ленін писав, що багато з противників комуністів говорять, що комуністи затіяли марну справу: хочуть будувати соціалізм у країні, відсталій у господарському і культурному відношенні. Ленін тоді вказував, що ті, хто так говорить, не розуміють, що завоювання влади пролетаріатом стане величезним поштовхом для розвитку всіх виробничих сил, для такого піднесення культури, про яке не могло б бути й мови за панування буржуазії.

І от, підводячи підсумки того, що зроблено за 10 років в галузі народної освіти, ми бачимо, наскільки Ленін мав рацію.

Треба уявити собі ті жахливі умови, в яких доводилось працювати в першу половину цього десятиріччя. Країна справді була страшенно відсталою в культурному відношенні: місцями населення думало ще (наприклад, старообрядці Воронежської губернії), що письменність — це печать диявола, що дитячі садки — це військові школи, куди забирають малечу, щоб там вирощувати з неї безрідних солдатів (так думали в 1919 р. селяни Поволжя), населення мало в своєму складі ряд народностей, в яких не було своєї писемності. Тяжкі спустошення, заподіяні імперіалістичною війною, громадянська війна, розруха, голод — усе це стояло на шляху культурного розвитку.

Але революція пробудила величезні творчі сили. По-

вернувшись з фронту громадянської війни, робітник скидав з плеча рушницю і брався за буквар. У неоплених школах, з вибитими шибками, закутані в усяке ганчір'я, діти продовжували вчитися, вчителі, не одержуючи зарплати, продовжували вчити,— і тепер ми з певністю можемо сказати, що в культурному відношенні чималотакі просунулися вперед.

Нам, звичайно, хотілося б більшого, хотілося б і повністю ліквідувати неписьменність, і кожному зробити доступною яку завгодно книгу; всі знання, які надбало людство, ми хотіли б повністю кинути в маси, ми хотіли б наблизити до маси мистецтво в повній мірі.

Однак, щоб зробити все це, потрібні матеріальні передумови. Потрібне піднесення промисловості і сільського господарства на значно вищий рівень, треба піднести техніку, вирвати селянина і селянку, кустаря і кустарку з лабет дрібного, відсталого виробництва, яке не дає вільної хвилини, щоб її можна було використати для підвищення своїх знань, свого культурного рівня. Потрібен певний рівень добробуту мас, потрібна загальна зміна побуту.

Підводячи підсумки проведеної за десять років роботи, ми повинні відзначити певні успіхи. Ми ще не провели загального навчання, але років через п'ять проведемо (темп розвитку шкіл швидший, ніж передбачалося; тут велику роль відіграє самодіяльність населення). І лише впровадивши його, ми зможемо здійснити і ліквідацію неписьменності. Але ми не чекаємо, не можемо чекати, доки здійсниться загальне навчання. Ми одночасно працюємо, і працюємо наполегливо, над ліквідацією неписьменності серед дорослих. За сім років на лікпунктах навчено 5 мільйонів чоловік, а крім того, навчання проводилось і поза лікпунктами. Лише вивчення даних останнього перепису покаже справжні цифри нашого успіху на фронті ліквідації неписьменності.

Проте не тільки в ліквідації неписьменності справа. Треба, щоб тому, хто навчається грамоти, було що читати. Успіхи нашої преси — величезні тиражі газет, розвиток місцевих газет — усе це свідчить, що письменність перетворюється в справжнє знаряддя освіти. Робсількорство ще більше наближає газету до населення. Газета є в нас не знаряддям буржуазного обману мас, а справж-

нім знаряддям освіти; вона обговорює питання, близькі масам. Мережа хат-читалень, мережа червоних кутків, що дедалі зростає, ще більше наближають газету до маси, допомагають масі розбиратися в подіях.

Цілий ряд практичних питань, що виникають, активно діюча думка мас створюють величезний попит на книгу, інтерес до книги. Обслуговування широких мас книгою є, мабуть, однією з найслабкіших у нас ділянок, на яку треба звернути особливу увагу. Робота на цьому фронті проводиться, але її треба посилити.

У нас виникають нові типи шкіл для дорослих: селянські курси, робітничі університети. У нас велику роль відіграли робітфаки, що дають середню освіту робітникам і селянам, для яких доступ у середню школу за старого ладу було закрито. Завдяки робітфакам відбувається пролетаризація нашої вищої школи. Школи політграмоти, радпартшколи доповнюють роботу шкіл дорослих і робітфаків.

Театр, радянські фільми і радіо продовжують справу, яку починає лікпункт.

А поруч росте нова школа. Її рішуче і безповоротно відокремлено від церкви: у школі не залишилося й сліду релігійного викладання. Зміст того, що в школах різних ступенів викладається, правдиво, реалістично закладає основи трудового матеріалістичного світогляду. Раніше школа відгороджувалася від живого життя кам'яною стіною — тепер вона тісно з ним пов'язується. Школа говорить про те, як поліпшити навколишнє життя, зробити його світлішим, розумнішим. Школа вчить дітей — в міру їх силоньки — здійснювати це на практиці, проводити суспільно корисну роботу.

Відносини між учителем і учнями змінилися. Учитель став товаришем дітей, допомагаючи їм організовуватися, не б'є, не карає їх. Учителі буржуазної народної школи, які приїзять до нас з Європи, дивуються тій свободі, з якою поводяться діти, тим взаєминам, які у нас існують між учителем і учнем.

Диткомрух, піонеррух допомагають школярам краще організовуватися. Дух школи докорінно змінився. Школа ростить покоління, яке справу Леніна доведе до кінця. Правда, не скрізь ще так: є ще залишки старого, досить багато цих залишків, але вони викорінюються.

Ще дуже багато треба поліпшити в нашій школі. Що треба робити,— знаємо і робимо. Зробимо тому, що спілка працівників освіти цілком і повністю стоїть на платформі Радянської влади. Вчитель росте, вчиться; його захоплює загальний потік життя нашої країни, загальне прагнення до налагодження соціалістичного порядку.

Зробимо тому, що населення все більше починає цікавитися школою, все ближче стає до неї, допомагає їй. Через Ради ми наближаємо населення до школи.

Особлива, цілком виняткова за своїм значенням галузь роботи — робота серед народностей неруської мови. Ці народності становлять більше половини всього населення нашої країни. За царського режиму навіть думка про необхідність викладання рідною мовою вважалась крामольною. Нацменшості нещадно грабувалися, придушувалися, трималися в темноті. Радянська влада веде лінію братньої підтримки національної культури, що широко розгортається. Посилена допомога і уважне, дбайливе ставлення до культури нацменшостей — такий лозунг Радянської влади.

Ми робимо ще перші кроки в галузі створення масової соціалістичної культури, але вже перші кроки відкрили перед нами неосяжні перспективи. І в цій галузі, як і в усіх інших галузях радянського будівництва, ми йдемо по шляху, вказаному Леніним.

ПРОБЛЕМИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

(ДОПОВІДЬ У КОМУНІСТИЧНІЙ АКАДЕМІЇ)

Моя доповідь трохи гучно озаглавлена — «Проблеми народної освіти». Я боюся, що ті проблеми, про які я говоритиму, здадуться дуже звичайними, дуже «непроблемистими», якщо можна так сказати. У 1919 р. Комуністичною партією була прийнята програма, і в цій програмі 12-й пункт присвячений питанням народної освіти. І от тепер, коли думаєш про ті проблеми народної освіти, які стоять перед нами, доцільно подивитись, що ж з нашої програми і як ми за ці роки втілювали і втілили в життя, чого ми навчилися, щоб ми краще усвідомили, зрозуміли в процесі спроб здійснення тих чи інших пунктів нашої програми, які стосуються народної освіти, і до чого всі наші зусилля привели.

Програма Комуністичної партії в галузі народної освіти є розвитком ідей І Інтернаціоналу, ідей Маркса, і в зародковому своєму вигляді вона входить вже до програми РСДРП. Таким чином, ця програма не є чимось випадковим, а являє собою ідеї, які до того вже захищалися в міжнародному масштабі. Перший пункт програми, який стосується справи народної освіти, звучить так: «Проведення безплатної і обов'язкової загальної і політехнічної освіти (що знайомить в теорії і на практиці з усіма головними галузями виробництва) для всіх дітей обох статей до 17 років»¹. Такий скромнень-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 392.

кий, можна сказати, пункт, що вже, здається, ніякої тут і проблеми немає, і нічого начебто, крім політехнічного характеру, нічого такого особливого комуністичного і немає в цьому. Проте саме цей пункт є для нашої країни річчю, яку особливо важко здійснювати. Ця проблема, яка була висунута в 1919 р., і далі залишається в усій силі, бо нема у нас ще загальної освіти, нема безплатної освіти, не охоплено і хлопчиків і дівчаток в однаковій мірі навчанням, а про політехнічне виховання можна говорити лише умовно. А тим часом, звичайно, це саме той пункт, який є необхідним насамперед. Двадцять разів повторювали всі ми, що соціалізму в неписьменній країні не збудуєш. Трохи смішно з цієї трибуни говорити про такі прості, елементарні речі. Але ж це база, це та основа, на якій будується в дальшому все — і середня, і професійна, і вища освіта. Якщо ми цю основу, цю базу, випускатимемо з уваги і не будемо докладати всіх зусиль для того, щоб втілити цей пункт у життя, то в нас вийде істукан на глиняних ногах, буде надзвичайно марнотратно побудовано всю систему народної освіти. Якби ми цей параграф здійснили, втілили його в життя, тоді цілий ряд питань, на рішення яких тепер доводиться витрачати силу-силенну енергії, розв'язувався б надзвичайно просто. Тут, у цьому пункті, вказано шлях найбільш природний, оскільки значно природніше навчити дитину, яка не відіграє ще ніякої ролі у виробництві, яка має безліч вільного часу, значно простіше, дешевше навчити її, ніж дорослу людину, якій треба витратити багато енергії, безліч сили і яка кінець кінцем може навчитися лише сяк-так грамоти. Але саме цей пункт становить дуже великі труднощі. Перша трудність, яка з самого початку була зрозумілою, — це неможливість здійснювати загальне обов'язкове безплатне навчання без того, щоб паралельно з цим не ліквідувати неписьменність дорослого населення, і саме тому й було в 1919 р. видано декрет про ліквідацію неписьменності серед дорослого населення до 50 років. Завдання навчання всієї молоді до 17 років виявилось таким важким, що через два роки, в 1921 р., постановою ЦК було тимчасово знижено вік з 17 до 15. ЦК тоді говорив, що зниження віку, до якого обов'язкова загальноосвітня школа, до 15 років, повинно розглядатись як тимчасовий захід, як

такий захід, що впливає з наших злиднів, з розорення, яке пережила країна під час війни. Ці факти всім добре відомі, але все ж я гадаю, що цікаво подивитись, куди ж ми прийшли і як далеко ми просунулись щодо ліквідації неписьменності і запровадження в життя обов'язкового загального навчання в загальноосвітній школі хоча б для дітей до 15 років.

Дані, які нещодавно опублікувало ЦСУ, показують, що в справі ліквідації неписьменності ми трохи просунулись вперед, але просунулись дуже мало, і що справа йде зовсім не тими темпами, на які ми сподівалися. Наприклад, у 1920 р. число письменних на 1000 чоловік було 319, а тепер, через шість років, — 441. Звичайно, 319 чоловік письменних з тисячі — це жахлива цифра, але й теперішня цифра — 441 чоловік з 1000 — це цифра досить сумна, цифра, яка говорить про те, що проблема ліквідації неписьменності залишилась нерозв'язаною і стоїть так само гостро, як і раніше. І особливо різким є те, що, як виявилось, діти у віці початкової школи залишаються наполовину неписьменними. Ця цифра настільки вражає, що вона примушує сказати, що основною нашою проблемою, проблемою, без розв'язання якої не можуть бути розв'язані інші, складніші завдання, продовжує залишатися ліквідація неписьменності взагалі і ліквідація неписьменності серед дітей насамперед. Половина неписьменних дітей шкільного віку — це щось настільки кричуще, що заступає собою всі інші завдання. А якщо ми візьмемо вік до п'ятнадцяти років, то виявиться письменних тільки 57,6%. Усі ці цифри показують, що тут потрібна посилена робота.

Треба знайти шляхи, як все ж таки це завдання розв'язати значно швидшими темпами, ніж можна його розв'язати в звичайному порядку. Мені здається, що одним з основних питань у цій галузі є — знайти шляхи, як підтримувати місцеву ініціативу. Можливо, це елементарне питання, само собою зрозуміле, але, правду кажучи, якщо подивишся, як відбувається ця справа в дійсності, то бачиш, що ми ще не навчилися цієї досить елементарної речі.

У нас буває часто-густо так, що селяни витрачають гроші на організацію школи, а потім три роки не можуть добитися вчителя. Цього факту цілком досить для

того, щоб по всій волості шкіль більше не будували за рахунок місцевої ініціативи. Буває й таке, що школа залишається недобудованою через яку-небудь дрібницю: не вистачає, скажімо, якоїсь сотні карбованців для того, щоб вставити вікна, або щось подібне. В таких випадках треба зуміти вчасно прийти на допомогу місцям.

Ми цього робити не вміємо, а в результаті школа стоїть без вікон, без вставлених шибок і починає руйнуватися. Певна річ, ми дечого навчилися в цьому відношенні, і тепер це робиться краще, ніж два-три роки тому. Але ніколи не можна випускати з уваги, що тут слід встановити норму. В Америці, наприклад, встановлюється норма: скільки дає населення, стільки ж дає й уряд. Звичайно, при такому способі завжди одержують значно більшу підтримку місцевості найбагатші. Так, звичайно, не можна здійснити завдання допомоги найвідсталішим місцевостям, тому ця американська норма не придатна. Але треба виробити тверду норму, щоб населення знало, що за таку-то вкладену в справу суму воно одержить таку-то підтримку. Ця проблема залишається у нас не розв'язаною.

Потім ще одна річ, яка, по-моєму, надзвичайно затримує темп нашого розвитку. Ми недостатньо враховуємо особливості районів. Коли дивишся на наші цифри і на наші статистичні збірки, то часто просто страх бере, як у загальних середніх цифрах тонуть усі ті дрібниці, від яких залежить просування справи вперед. Я кажу це, звичайно, не тому, що не ціную і не розумію значення загальної статистики, але я гадаю, що, крім цих загальних цифр, треба, щоб були цифри, які характеризують дрібніші одиниці, дрібніші райони, щоб їх можна було пов'язати з особливостями цього району.

Ми в Наркомосі останнім часом особливо гостро відчуваємо на кожному кроці необхідність районування, культурно-освітнього районування. Це культурно-освітнє районування, врахування всіх особливостей району, які визначають його культурний профіль, трохи інше, ніж районування суто економічного характеру.

Наша країна розпадається на економічні, держпланівські райони. Кожному держпланівському районуві відповідає певний рівень культури. Кожний економічний район має свій рівень грамотності, свій рівень насиче-

ності книгою, газетою. Знаючи, до якого району та чи інша губернія належить, можна визначити наперед і рівень грамотності і кількість книг громадського споживання, громадського користування, яке на цю губернію припадає. Тут є яскраво виявлена взаємозалежність між економікою і культурним рівнем. Це стосується також повною мірою і шкіл. Звичайно, культурне районування повинно враховувати не тільки економіку. Недавно довелось якось звернути увагу на такий факт, що у нас є окремі села, окремі заводи, окремі місцевості, які є особливо палкими борцями за культуру і йдуть вперед у справі соціалістичного будівництва. Якщо поглянути на історію цих сіл, цих містечок, цих заводів, то можна побачити, що це саме ті містечка, ті села, ті заводи, які брали активну участь у революційній боротьбі, починаючи з 1861 р., на різних етапах у різній формі. Коли тепер одержуєш листа з якого-небудь такого села, де особливо наполягають на тому, щоб у них організували школу-семирічку, або пишуть, що не можуть обійтись без того, щоб не виписувати книжок з центральних бібліотек, і т. д. і т. д., то відразу ж починаєш відчувати, що це такий район, таке село, де в минулому точилася революційна боротьба, а потім виявляється: в 1905 р. громили поміщиків, в 1917 р. першими встановлювали Радянську владу, а тепер ці місця є рушійними центрами, які особливо наполегливо борються за культуру. І от цікаво цю картину виявити, бо саме на ці центри можна спертися, вони можуть стати розсадниками культури. Якщо взяти економічні умови і оцю історію, недавню історію, яка ще не історія, власне кажучи, а шматок теперішнього життя, що так зрослося з теперішнім життям, так могутньо впливає на нього,— якщо все це врахувати, то можна визначити таким чином економіко-історичний профіль кожної губернії, кожної місцевості: тоді буде зрозуміло, які місця є особливо передовими в розумінні культури. Я гадаю, що коли таку роботу не провести, коли обмежитись лише загальними середніми цифрами, не індивідуалізуючи всього цього, то ми просуватимемося вперед повільними темпами. Без найактивнішої участі населення ми стоятимемо тут довго на одному й тому самому місці і просуватимемося вперед дуже повільно. Тут великий вплив має організація самодіяль-

ності населення. Ця самодіяльність є, але вона розвивається якимось стрибкоподібно, йде якимось ривками: ну, візьметься комсомол, наприклад, за що-небудь, розгорне активну агітацію і облишить на півдорозі; те ж саме і жінвідділи — починають піклуватися про те, щоб дівчаток до шкіл приймали, але облишають цю справу на півдорозі, до кінця її не доводять. Я повторюю, необхідне об'єднання всіх сил і систематична робота для просування цієї справи посиленими темпами вперед.

От у питанні ліквідації неписьменності деякий час велику роль відігравало те, що Червона Армія взялася за цю справу; в результаті серед червоноармійців немає неписьменних. Кожний неписьменний селянин, потрапляючи до Червоної Армії, відразу навчається грамоти. Так само через жінвідділи можна провести дуже велику роботу, яка просуне цю справу значно вперед.

Далі, у вступі до параграфа 12-го програми, який говорить про школу, сказано: «Школа повинна бути не тільки провідником принципів комунізму взагалі, але й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на півпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас»¹. Якщо ми поглянемо на нашу теперішню масову школу, школу I ступеня, то останнім часом починаєш відчувати, що ця школа справді стає вже зовсім іншою, ніж та школа, яка була раніше. Особливо характерні в цьому розумінні бувають листи дітей-школярів, які то пишуть про те, що всі діти тепер жваві, то раптом одержуєш листа від якого-небудь хлопчика 11 років, який говорить, що не бажає зовсім жити так, як жили його батьки, жити, покладаючись на бога, а він впевнений, що Радянська влада вдержиться хоч на 10 квадратних метрах, а потім пошириться на весь світ. Очевидно, цей хлопчик проходить метричні міри і дуже стоїть за Радянську владу. Дуже цікавими бувають листи, які говорять про суперечки дітей з дорослими, як діти до дорослих, до батьків звертаються за зошитом, а батьки відповідають: «Адже держава вас для себе виховує, нехай вона вам і зошити купує». Це заува-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 392.

ження показує, що населення вважає, що школа виховує з дітей комуністів.

Під час партійного з'їзду було одержано листа одного пастушка, який писав мені і посилав через мене уклін Анатолію Васильовичу Луначарському. Цей пастушок писав про те, що от ми з Анатолієм Васильовичем дуже дбаємо про те, щоб діти одержували навчальні посібники, безплатний одяг і взуття, і він пише: «Підручники дають, а одягу і взуття не дають. Але от про що ви повинні подбати,— це про те, щоб пастушків після закінчення сезону своєчасно відпускали з роботи, а то,— пише він,— приходиш у школу, а тобі кажуть: «Пізно прийшов». Отож, треба добитися таких порядків, щоб можна було не запізнюватись до початку навчальних занять». У цьому листі видно великий практицизм, знання життя. Хлопчик робить конкретну практичну пропозицію, йому зрозуміла її важливість. Я вважаю, що ці листи для нас особливо цінні і цікаві тим, що по них ми бачимо зростання нової людини. У дальшому листуванні він розповідає про те, як він навчив свою матір грамоти, як школа доручила дітям назвати вулиці різними іменами і що діти ту вулицю, на якій він живе, назвали «Бойвою» вулицею.

З дитячих листів звичайно про все дізнаєшся, що в селі відбувається, бо досить просто, без хитрощів усе це пишеться. І от видно, що міська і особливо сільська школа I ступеня справді виховує нових дітей. З школою-семирічкою справа стоїть не так благополучно, але зате там досить сильно відчувається вплив піонерів. Це те, чого у нас в програмі не було, це те, чого не було, коли писалась програма,— не було дитячої організації, піонерської організації. А тепер у семирічці, на 5, 6, 7-му році навчання, місцями вже багато піонерів. Звичайно, піонери не завжди стоять на висоті завдань. Іноді, як недавно діти скаржилися, піонери класу не роблять доповідей про свою діяльність; і тому безпартійний хлопчик говорить: «Я ними не цікавлюсь, вони нам доповідей не роблять». У роботі піонерорганізацій багато недоліків, але шлях уже накреслено — школа доповнюється диторганізацією.

Наша загальноосвітня семирічна школа ще дуже невелика, мало охоплює дітей — якщо взяти разом і чоти-

рирічку і семирічку, то тільки 42% дітей до 15 років навчаються у школі,— але все-таки, оскільки вона їх охоплює, вона вже певним чином впливає на дітей. Тут уже є досягнення, і завдання полягає в тому, щоб цю школу всіляко підкріплювати.

Відносно політехнічної освіти. Тепер ми, звичайно, значно краще, ніж це було в 1918 або 1919 р., розуміємо, що таке політехнічна освіта. Тоді уявлення про те, що таке політехнічна освіта, було досить невиразним. Я пам'ятаю, в цьому самому 1919 р., коли я їздила на «Красной звезде» і зупинялася в кожному селищі, то в кожному селищі вчитель по-своєму тлумачив політехнічну працю. Один вважав, що воду треба носити, інший — що все одно, яка праця, аби працьовитість виховувати і т. д. Тепер уже є досить ясна картина, що являє собою політехнічна освіта. В програмі партії говориться про теоретичне і практичне вивчення головних галузей праці. У школі дається теоретичне висвітлення праці, різних форм праці. Тепер у дитячих листах одержуеш, наприклад, такі повідомлення: «От ми вивчали форми зв'язку і, для того щоб ясніше зрозуміти, запросили поштового чиновника, і він нам зробив доповідь про роботу телефону, телеграфу, пошти і т. п.». Так що діти не тільки знають, що таке зв'язок, а й знають, кого запросити треба для того, щоб заслухати доповідь.

Загалом щодо теоретичного вивчення різних форм і видів трудової діяльності людини,— то це в шкільні програми введено. Щодо праці, то у нас почала прищеплюватись одна її форма, яка особливо відрізняє нашу школу від школи буржуазної. Це та форма, якій завжди дивуються іноземці,— це так звана суспільно корисна робота, яка залучає дітей до роботи на загальну користь. Такою є, наприклад, робота в галузі санітарії, обслуговування передвиборних кампаній у формі рознесення повісток, допомога кооперації, бібліотеці тощо.

Але що погано — це навчання практичних трудових навичок, бідність не дозволяла нам створювати майстерні: немає приміщень, немає обладнання. Тільки останнім часом вдається тут дещо здійснити, головним чином по лінії дитбудинків.

На жаль, у II ступені школа в нас ще платна. Не всі однаково платять, частина від плати звільняється, але

все ж це заважає справі залучення до школи II ступеня дітей робітників і селян-середняків.

Обов'язковості ще немає ніде. А тим часом це одно з найважливіших завдань.

Таким чином, ми бачимо, що ті проблеми, які охоплює пункт перший § 12 партійної програми, ще не розв'язані і залишаються в усій своїй силі.

Далі в партійній програмі в § 12 йде пункт другий: «Створення сітки дошкільних закладів: ясел, садків, дитячих захисників і т. п., з метою поліпшення суспільного виховання і розкріпачення жінки»¹. Багато з цього приводу говорити не доводиться. Тут зрушення у нас безперечне. В той час, коли писалася ця програма, в 1919 р., доводилось ще одержувати цілий ряд прохань за підписом мало не цілих сіл, щоб не створювали дитячих садків і не брали дітей у Червону Армію. Тепер дитсадки, дитмайданчики стали побутовим явищем.

Відносно ясел у таких містах, як Москва, відділ охорони здоров'я вживає цілий ряд заходів, які глибоко впроваджуються в побут. Об'єктивний показник успіху в цій роботі, що йде рука в руку з поліпшенням умов життя і праці робітників,— це значно нижча проти довоєнної смертність дітей. Тут дорога теж проторована. Питання тут, як і щодо шкіл I ступеня та семирічок, кількісне. Якісно наші дошкільні заклади стоять високо, виховують у дітей громадськість, дають дітям багато корисних навичок, їх діти люблять. У цьому пункті ми зробили чималий крок уперед.

Тепер далі, в § 12 програми сказано: «Повне здійснення принципів єдиної трудової школи, з викладанням рідною мовою...»².

Тепер тільки в тих народностей, у яких немає писемності, ця справа застопорилась, а загалом в цілому цей пункт здійснювався і перебуває поза всякими сумнівами.

Так само здійснюється і спільне навчання дітей. Школа у нас вільна від будь-якого релігійного впливу.

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 392.

² Там же.

Далі в програмі партії знову підкреслюється необхідність тісного зв'язку навчання з суспільно продуктивною працею. Я вже частково говорила про це, але треба відзначити, що тут без допомоги господарників зробити нічого неможливо. Тут необхідна з боку господарських органів велика допомога, а в цьому відношенні ми значно більш косні, аніж, наприклад, Америка, де із значно більшою увагою ставляться до цієї справи, ніж у нас. Необхідно більше залучати господарників і довести їм, що ця справа їх стосується.

Потім далі: «Забезпечення всіх учнів їжею, одягом, взуттям і навчальними посібниками за рахунок держави»¹. Це так би мовити, сумний розділ. Спочатку ми думали, що можливо це здійснити досить швидко, і показником цього був широкий розвиток дитячих будинків. За останні п'ять років у нас у дитячих будинках число дітей скоротилось на 271 000 чоловік, скоротилося внаслідок того, що держава неспроможна утримувати таку величезну кількість дітей, так що тепер дитячі будинки далеко не охоплюють усіх дітей, які мають в них потребу. Я вже не кажу про безпритульних.

Одержуємо, наприклад, листи від батьків такого змісту: «Я ладен платити за дитину, я не знаю, що робити з дитиною, у мене дружина померла, чи не можна дитину помістити куди-небудь за плату в дитячий будинок». Оскільки у нас не водиться приймати в дитячий будинок дітей за плату, то він, природно, і лишається з цією дитиною на руках. Так само є безліч матерів, які не знають, куди подіти їм дитину, хотіли б віддати за плату в який-небудь дитячий будинок. Але в нас навіть не ставиться питання про прийом за плату в дитячі будинки, а тим часом у 1921 р. ніхто не мав сумніву в тому, що в наше завдання входить найширше обслуговування всього населення, всіх дітей дитячими будинками. Питання про забезпечення їжею та одягом дітей бідноти тільки-тільки починає проводитися в життя.

Тепер далі: «Підготування нових кадрів працівників освіти, пройнятих ідеями комунізму»². Відносно підготовки нових кадрів справа стоїть слабувато, але прово-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 392.

² Там же, стор. 393.

диться посилена перепідготовка старих учителів. З'їзд учителів, який відбувся в січні 1925 р., показує, що відносно вчителів I ступеня в цьому питанні бреш уже пробито і лишається тільки вміло продовжувати почату справу.

Далі: «Залучення трудяшого населення до активної участі в справі освіти»¹. Тепер ми, звичайно, значно більше підковані щодо того, як це зробити. Ми знайшли форми, як організувати вплив трудящих на школи і взагалі на освітню роботу. За останні два роки у нас почали розвиватися секції Рад, головним чином секції міських Рад. Ці секції і на селі при волосних виконкомах та сільрадах починають енергійно працювати. На з'їзді робітниць і селянок, особливо на попередніх нарадах, — мені довелося бути на такій нараді в Ленінграді і чути гаряче обговорення того, як ця справа налагоджується, — вражало, наскільки радянська робота підносить населення, вмить конкретно ставити і розв'язувати питання. Наприклад, питання про інструктаж. Ось як образно описувала селянка, як вона приїжджає в секцію сільради, як вона не знає, куди їй ткнутись, і як їй ніхто не роз'яснює. І вона говорить: «Як же працювати в секції? Приїжджаєш за 40 верст, не знаєш, як до справи взятися, всі на тебе скося поглядають, ніхто не може проінструктувати». Ленінградські робітниці розробляли питання, хто може інструктувати, чи може інструктувати місцевий працівник або вчитель. Усе це в них зважено до найменших подробиць. А коли ленінградська робітниця з «Треугольника» спробувала сказати, що інструктажу немає, то на неї всі збори закричали: «Ти працюєш на підприємстві, де 17 тисяч робітників, і не вмієш кінців знайти!» У містах питання про інструктаж поставлено значно краще. Звичайно, це Ленінград, він завжди йде попереду, там ці питання дуже докладно розв'язуються. Але ясно, що в нас секції виростатимуть у могутній апарат, який, дійсно, щодо контролю, щодо допомоги розвитку справі народної освіти відіграє неабияку роль. Уже тепер доводиться чути, як фабрична робітниця говорить: стільки-то об'єктів було обслідувано. Правда, коли слухаєш, як говорять про обслідування об'єктів, то думаєш, що

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 393.

інструктаж був не зовсім правильний, але справа тут поправна, а в цій формі, у формі секції Ради, знайдено правильний підхід до питання про те, як треба організувати активну участь населення.

Далі в партійній програмі йдеться про всебічну державну допомогу самоосвіті і саморозвиткові робітників та селян. Це політосвітня робота. Тут ми за цей час пережили ось що. Спочатку, коли писалась ця програма, вся робота ще проводилася в одному місці — профспілки не працювали окремо, а працювали разом, проводилась спільна робота. Після цього профспілки і політосвіти повели роботу окремо. Зв'язку між організаціями, що проводять політосвітню роботу, того тісного зв'язку, який повинен бути, досі немає. І тільки в таких великих центрах, як, наприклад, Брянськ, саме життя штовхає до об'єднання цієї роботи.

Ми часто й багато говоримо про плановість, але в жодній галузі нема так мало плановості, як у галузі народної освіти. Хоч у нас у Наркомосі організовано Оргпланове управління (ОПУ), але його діяльність поширюється тільки на ту частину, що підлягає віданню Комісаріату народної освіти, а тим часом силу-силенну політосвітньої роботи проводять інші організації, і ця робота надто слабо пов'язується. А проте тепер, коли з села нахлинула така сила-силенна селян, які працюють на фабриках, завдання політосвітньої і культвідділівської роботи переплітаються якнайтісніше. Одна з чергових прблем,— це питання про те, як усю освітню роботу пов'язати, як спільно виробити загальний план роботи, бо непланова робота — надзвичайно марнотратна робота, як ми всі знаємо. Але це вимагає, звичайно, дуже великого піклування і великого бажання з боку Політосвіти і профспілок цю роботу між собою пов'язати.

Я б хотіла відмітити одну сторону політосвітньої роботи. Тепер створюються нові шляхи для надання цій роботі масового характеру. Мені пригадується один лист Володимира Ілліча, написаний ще до II з'їзду партії, лист до Яреми.

Там Володимир Ілліч писав з приводу того, що у нас питання пропаганди і агітації поставлено по-кустарному, що часто кожний початкуючий працівник — студент, дівчина — думає, що він може йти до робітників і ставити

там пропаганду і агітацію, а що в дійсності ця справа настільки серйозна, що вона потребує певної централізації. Мені завжди пригадується цей лист, коли я думаю про радіо. Адже саме радіо є засобом централізувати агітацію і пропаганду. По радіо читається ряд лекцій, дається ряд різних агітаційних підходів. Треба тільки на місцях організувати слухання, організувати допоміжну роботу. Лекції і цілий ряд вказівок, що передаються по радіо, дають змогу, централізуючи цю роботу, поставити її по-науковому. Ми не враховуємо того, що окремі недосвідчені працівники в гуртках, в яких вони проводять роботу, говорять часто нісенітницю. Я буду відвертою в цій справі і повинна вам сказати, що, буває, прийдеш випадково і прислухаєшся до того, що там говорять, і чуєш іноді такі неправильні формулювання, такі нісенітницю у недосвідчених працівників, що починаєш розуміти всю важливість централізованої пропаганди. Середній працівник вчиться, слухаючи таку лекцію, він вчиться, він уже сам починає інакше підходити до питань, навчається краще роз'яснювати масі те, що чує. Таким чином створюється шлях, за допомогою якого широкі ряди середніх працівників озброюються через радіо для пропаганди і для агітації, для своєї освітньої роботи. Це має, звичайно, величезне значення.

Так само треба відмітити те значення, що його набули в нас газети, причому зовсім нове значення, якого не було ще в 1919 р. Тепер наші газети обросли сількорами і робкорами. Робсількорівський рух — це такий новий вид роботи, завдяки якому газета стає близькою читачеві, це один з шляхів газети, який дає можливість наблизити широкі маси трудящих до газети. Ось, скажімо, на Уралі. Я пригадую, як років п'ять тому на Уралі газета була якимось небаченим явищем, не знали, як передплатити газету. А тепер, коли місцева газета пише про місцеві заводські уральські справи, зрозуміло, як це сприймається робітниками. Ця газета обростає дедалі ширшою армією робсількорів. Зрозуміло, що ця газета сприймається зовсім інакше. Отож, я кажу, що такі знаряддя культурного впливу на маси, як газета, радіо, кіно (культурний фільм), що дає живий образ, дає можливість так живо, ясно сприймати багато чого, як не дає ніяка книга, ніяка лекція, є дуже істотними і значними.

Тепер, останнім часом, особливо ясно намітився у нас ще один шлях такої масової, вже не пропаганди, як б сказала, а масового навчання — це заочне навчання. У даний період ми маємо справу з великим захопленням — усі рахують, скільки тисяч уже нових заочників є, налічують їх дванадцять, двадцять п'ять тисяч і т. д. Я повторюю, що все це ще період захоплення. Багато ще тут дослідів, шукань. Але одно безперечно, що заочне навчання сприймається, проникає в життя; видається цілий ряд підручників, і в силу цього створюється можливість широкої освітньої діяльності, широкої освітньої школи.

Коли ми в Головполітосвіті цього року працювали над створенням підручників для I ступеня, для активу малописьменних, ми робили так: брали практика-педагога і ставили над ним спеціаліста, який відповідає за зміст, а потім ще пропускали уроки через методиста. Можливо, ці підручники й недосконалі, але вони дають можливість на місцях середньому, малопідготовленому викладачеві користуватися вже готовими підручниками з докладно розробленими уроками і тому розв'язують завдання просвітительської школи.

Далі в програмі говориться про широкий розвиток професійної освіти для осіб від сімнадцяти років у зв'язку з загальними політехнічними знаннями. В перші роки існування Наркомосу точилася суперечка про те, як це професійне знання пов'язувати з політехнічним. Я пригадую цілий ряд засідань, на яких обговорювалось це питання. Люди не розуміли, що це значить — пов'язувати професійну підготовку з політехнічними знаннями. Що ж до самої політехнічної освіти, то вона у нас в перші роки була дуже занедбана. Це пояснювалось тим, що сферам здавалось, що всі ці наші «максимальні» вимоги про пов'язання профосвіти з політехнічною освітою, всі ці нові підходи, які ми намагалися впровадити, все це здавалось їм справою дуже мало прийнятною. Так от, у межах таких загальних розмов справа приблизно залишалася до 1920 р., навіть до початку 1921 р. Це питання було зрущено з мертвої точки в 1921 р. Тут позначився, з одного боку, тиск профспілок, а з другого боку, — комсомолу в питанні про необхідність технічної підготовки. І от партнарада, яка була в 1921 р., підкреслила особливу

важливість розвитку технічної освіти. Власне кажучи, з 1921 р. професійно-технічна освіта і стала більш-менш розвиватися. Тепер у нас щодо вищої освіти виник цілий ряд проблем. У партійній програмі є пункт, який говорить про необхідність відкриття широкого доступу в аудиторії вищої школи для всіх бажаючих вчитися, і насамперед робітників. Здійснюється це, як ви знаєте, через робітфаки. У робітфаках вчиться 33 000 робітничої молоді, яка головним чином готується через робітфаки у вузи. Крім того, доступ у вузи останнім часом здійснюється через так звані робітничі університети. Що таке робітфаки, це, звичайно, знає всякий в достатній мірі. Що ж до робітничих університетів, то вони є дуже цікавою формою роботи. Вони стали стихійно створюватись в останні роки. В роки розрухи, в перші роки взагалі школи для дорослих були в зародковому стані. Та ось років зо два тому робітники порушили питання про створення саме робітничих університетів. Ініціатива виходила від самих робітників. А потім ця форма освіти почала досить швидко рости, так що минулого року, наприклад, лише по самій Москві було 8 робітничих університетів. Тепер по РРФСР — 40 робітничих університетів з 12 тисячами учнів (відмовлено в прийомі за браком місць 71% тим, хто подав заяви).

Ці слухачі не являють собою вузівців у справжньому розумінні слова. Вони являють собою робітників з виробництва. В робітничі університети пішла не молодь, а робітники від верстатів, які вчать, не відриваючись від виробництва, і які прийшли із своїми цілком певними вимогами. Минулого року на конференції робітничих університетів була дуже цікава картина. Звичайно у нас скрізь переважає молодь. А тут ви бачили досить літніх робітників, які по багато років працювали на виробництві, прийшли із своїми, дуже певними вимогами. І ось ці вимоги, які вони ставили, мали досить своєрідний характер. Вони вимагали не звичайної профтехнічної освіти, якої звичайно молодь вимагає, а поставили вимогу на політехнічну освіту — якраз вимагали дисциплін загального характеру, як-от технологія, вказували, що вони їм необхідні для того, щоб їм можна було краще розібратись у всьому виробництві в цілому. Це характерно в тому відношенні, що молодь хоче набути насам-

перед кваліфікації, а от робітники від верстата говорили, що навички у них є, набуті, а от усвідомити, узагальнити — це необхідно. Програма робітничих університетів значною мірою була продиктована самими робітниками. В цьому відношенні вони є цікавим явищем. Я була на одному з випусків такого робітничого університету при 2-му МДУ, і там чула цікаві висловлювання робітників. Один робітник говорив: «Раніше я не уявляв собі зовсім, що це за наука така, здавалось — це річ проста, а от повчившись, я тільки тепер розумію, як мені треба вчитися, і горизонти мені відкриваються, що я повинен охопити, а раніше уявлення в мене не було». Інший робітник розповідав: «Дивна річ, вивчали ми природознавство, а я по партійній лінії скажу: раніше бувало так, все бігаєш у район, якщо доповідач не прийшов, усе в район. А тепер я ось вивчав природознавство, а став більш впевненим в усьому, в усьому краще розбираюсь, не прийде доповідач, я сам упораюсь. Природознавство вплинуло на мене так, що я став у суспільствознавстві, в партійних питаннях краще розбиратися!» І кілька чоловік з промовців говорили, що заняття більш поглиблені, більш наукові заняття, хоч і з інших дисциплін, дають їм можливість глибше підходити до партійних питань. Цікавим тут був також виступ студентів 2-го МДУ. Один із студентів говорив: «Я робітник, я ось у 2-му МДУ навчаюсь третій рік, і тільки на третій рік я звик вчитися по-справжньому. Я знаю всі труднощі, яких зазнає робітник при більш поглибленому навчанні, і от я знаю, як до товариша з робітничого університету підійти, як йому допомогти». Цікаво також, що саме робітничі університети поставили питання про виїзд лекторів на фабрики, про постановку лекцій на фабриках і заводах. Ці лекції, наскільки я знаю, досить вдало починають проводитись. Учні робітничих університетів роз'яснюють слухачам те, що говорить професор, перекладаючи це на мову зрозумілу, близьку робітникам; це створює нову політосвітню форму роботи, наука наближається через робітничі університети до мас. На те, що по цій лінії начебто піде дальший розвиток, вказує ще й таке: ректор 1-го МДУ якраз порушив питання про те, що треба якось ставити справу, так, щоб ті, хто закінчує, наприклад, фізико-математичний факультет, вчилися переда-

вати свої знання масі. А то вони в чисту науку поринають. А як передати масі свої знання — цього вони не вміють. Він ставив питання двояко. По-перше, що необхідно з перших же курсів усіх відділів, усіх факультетів читати політосвітній вступний курс, який вказував би на те, як треба підходити до маси, і щоб крізь усі курси проходила така популяризаторська робота. А з другого боку, він поставив питання про те, щоб дати студентам додатковий рік з метою популяризації, щоб вони навчились популярно писати, популярно читати лекції і т. д. Питання про популяризацію у нас одно з болючих питань. Те, що у нас називається популярною літературою, часто зовсім не популярна література, а просто мотлох ні на що не придатний. Людина думає, що коли вона напише книжку так, щоб не сказати нічого, крім загальних фраз, то це називається популярною книжкою. Ми до цього питання з різних боків підходимо. Думали, чи не можна де-небудь при ДІЖі (Державному інституті журналістики.— *Ред.*) створити школу популяризаторів, щоб люди, науково підковані, вчилися б шляхом спілкування з масою популярно писати. Я знаю, що «Мала енциклопедія» пишеться так, що статті пропускаються крізь аудиторію робітників. Безперечно, що тепер доводиться намацувати шляхи, бо маса поривається до знання, а надзвичайно мало популяризаторів, які й писати вміють популярно, і вміють популярно викладати свої думки. Це одна з тих проблем, які стоять на черзі, які тепер надзвичайно життєві. І Держвидав починає про це говорити. Запити надсилає, щоб треба зробити для того, щоб створити популяризаторів. Очевидно, він теж відчуває брак цих популяризаторів. Тут йдеться про змичку вищої школи з широкими масами. Тепер для виконання цього пункту, звичайно, є можливості. Після досвіду робітничих факультетів, після досвіду робітничих університетів, усіх цих недільних університетів — ясно, що начебто вже намічається шлях до відкриття аудиторії вищої школи частково в різних формах для широкої маси, тобто те, що в програмі поставлено.

Далі йдеться про професійну освіту. У нас стоїть питання про шляхи професійної освіти. Семирічка, звичайно, ні до якого вузу не готує. Ті, хто закінчує робітфаки, технікуми, спеціальні школи, проходять у вузи. Крім

того, у нас прохідним коридором до вузу є школа II ступеня.

Але біда в тому, що, наприклад, той, хто кінчає II ступінь, іде до вузу з шкільної парти, у нього немає справжнього життєвого досвіду, він часто йде не тому, що є інтерес до якої-небудь певної галузі знань, а тому, що створилось якесь дуже дивне уявлення про те, що нема порятунку без вузів. У нас нема відбору для вузу. До вузу все ж повинна йти людина, яка справді цікавиться якоюсь галуззю знання, у якої є потяг до поглиблення своїх знань в тій чи іншій галузі, у якої вже є певний вибір тієї галузі, де вона хоче працювати. А в нас звичайно йдуть до вузу, як ішли раніше, йдуть абикуди, куди приймуть, куди вона може скласти екзамен, куди може проскочити і т. д. Створився забобон, що, не поступивши до вузу, не можна жити на світі, і молодь часто говорить: «Не склав я екзамену і жити на світі не варто». Тим часом ми знаємо такі випадки, коли студент провчиться у вузі рік, два роки, а потім кине. Ми бачимо, що з тих, хто вступив до технічного вузу, закінчує навчання лише 10%. Значить, маса покидає, не закінчивши вузу; куди вона йде, як вона застосовує свої знання в житті — це річ невідома, і немає ніякої статистики, яка б пролила світло на це діло. І все ж кожен вважає необхідним скуштувати вузівської науки. І особливо восени, коли бачиш ці кадри молоді, зовсім не підготовлені кадри молоді, яка хоче вчитися й яка думає, що справжнє навчання — тільки в вузі, то починаєш часом думати, що ми перескакуємо через один ступінь. У нас дуже мало закладів, які створюють працівників середньої кваліфікації, освічених практиків, а тепер країна має потребу не стільки у величезних кадрах командного складу, скільки в середніх працівниках, значно більше обізнаних — і теоретично, і практично — з певними галузями. У нас є кваліфіковані робітники, у нас є інженери, але у нас немає середньої ланки — техніка, який близько стоїть до робітника, який може бачити його роботу, оцінювати її. У нас якийсь прорив між нижчою професійною освітою і вищою, у нас надзвичайно мало середнього технічного персоналу. Так само стоїть справа з сільськогосподарською освітою. Наприклад, тепер сільськогосподарські професійні школи, сільськогосподарські курси (сільгосп-

уч — це початкова освіта) всього охоплюють 2788 чоловік. У технікумах — 14 112 учнів, а вузівців — 20 307. Виходить у нас так, що нижчих шкіл у нас зовсім мало; потім середніх трохи більше, а вузівців ще більше. Виходить, таким чином, велика голова, маленький тулуб і зовсім коротенькі ноги. Виходить щось подібне до новонародженої дитини. Щодо технічної освіти, то тут створюється та сама картина: нижча освіта охоплює 72 тис. чоловік, куди входить і фабзавуч — 35 тис., в технікумах учнів 25 тис. і 42 тис. учнів у вузах. Знов-таки виходить середньої освіти значно менше, ніж вищої освіти, і знову створюється невідповідність. Тим часом проблема підготовки кваліфікованих робітників є надзвичайно гострою проблемою. Справа в тому, що раніше кваліфікованих робітників дуже багато приходило з ремесла, з кустарної промисловості. У нас революція дуже зруйнувала кустарну промисловість. У перші роки революції кустарне виробництво руйнувалось стихійно. Тепер воно дещо відроджується. Але вже йде іншими шляхами, і тут наступність кваліфікації до певної міри порушено. Часто вже в кустарному промислі немає тих ремісничих професій, тих навичок, які були раніше; тому черпати кваліфікованих робітників з кустарної промисловості тепер неможливо або, принаймні, ці можливості дуже обмежені. Крім того, тепер потребується зовсім інший тип робітника. Якщо колись фабрика тільки частину роботи виконувала машинним способом, а для другої частини потрібен був просто ремісничо кваліфікований робітник, робітник з ремісничою підготовкою, то тепер для обслуговування машини при реконструкції виробництва потрібний робітник іншого типу, потрібний робітник значно більш підготовлений, підготовлений у спеціальній школі, такий, що знає техніку, машину, що вміє нею управляти. А в нас найжалюгідніша підготовка. Якщо ми виключимо фабзавуч, який стоїть на правильній лінії, — звичайно у фабзавучі є дефекти, але дефекти, що можуть бути вирівняні, — то побачимо, що у нас проблема не розв'язана, не розв'язана в тому розумінні, що нам треба звертати величезну увагу на нижчу професійно-технічну освіту. Звичайно, сам Наркомос тут не справиться; тут потрібна велика допомога з боку господарників. Промисловість саме й зацікавлена в підготовці

кадрів нових кваліфікованих робітників, кваліфікованих робітників нового типу. В цьому відношенні, наприклад, вся західноєвропейська література являє собою доказ того, як навіть найреакційніші прошарки усвідомлюють необхідність цього. Ось, наприклад, Отто Каммерер пише: «Основна ідея розвитку машинної техніки — використання в рамках поділу праці людини не як мускульної машини, а як мислячої істоти. Головним засобом здійснення цієї ідеї є розподіл електричної сили. Потреба в навчених робітниках залишиться і дедалі зростатиме. Сучасна підготовка кваліфікованих робітників матиме більше значення, ніж страхування на випадок хвороби і старості, бо некваліфікований робітник буде так само мало придатний для роботи, як хворий. Держава, яка не піклуватиметься про підготовку кваліфікованих робітників з середовища підростаючого покоління, може опинитися в такому стані, як коли б вона послала дерев'яні судна з гарматами, зарядженими з дула, в бій з панцерними лінійними суднами із скорострільними гарматами».

У нас підготовка кваліфікованих робітників слабка. Адже у нас кваліфікація в процесі роботи набувається, в процесі роботи один в одного вчиться, а щодо систематичної підготовки, то вона дорівнює майже нулю: на тисячу робітників припадає близько чотирьох чоловік, які закінчили школи фабзавучу. Це мізерна кількість, яка цілком розчиняється в загальній масі робітників. Таким чином, ви бачите, що в цьому відношенні справа у нас стоїть дуже гостро. Точнісінько так справа стоїть і в сільському господарстві. Ми хочемо великого кооперативного сільського господарства, ставимо ставку на кооперування, а працівників нижчої кваліфікації не готуємо.

Цілком так само і з середньою профосвітою справа стоїть дуже погано. Звичайно, якихось двадцять п'ять тисяч учнів в індустріальних технікумах або 14 тис. учнів у сільськогосподарських — це крапля в морі. Тому у нас тут постійна прогалина, постійний нестаток. Ось цієї організуючої практичної сили у нас завжди не вистачає. Крім того, треба зауважити, що навіть ті, хто кінчає наші технікуми, недостатньо підковані практично. Це буває тому, що навчання в наших технікумах буває

недостатньо поставлено на практичну ногу. Тут у нас дуже часто впливає старе. За старих часів навчання ставилося там дуже абстрактно. Часто порівнювали того, хто закінчує у нас індустріальний технікум з тим, хто закінчує німецький індустріальний технікум. Так от, виходить, що німець чудово знає безліч практичних речей, може відразу ж взяти машину і відремонтувати, може все перевірити, він може самостійно керувати робітниками. А наш технік, який закінчив технікум, практично не може керувати робітниками. Через це створюється таке становище, що нашій промисловості не вистачає вмілих рук; їй потрібно більше таких техніків, які могли б справлятися з практичними завданнями. Це, звичайно, тісно пов'язано і з постановкою технічної освіти і з загальноосвітньою школою. Все це пов'язано одне з одним. Одна з найгостріших проблем, що існують,— це постановка нашої профосвіти, посилення її нижчими кадрами, поглиблення і зміцнення середніх кадрів і великий відбір тих, кого приймають до вищих навчальних закладів. Нам треба добитись, щоб не такою масою йшли до вузів, щоб туди йшли більш підібрані і більш пристосовані кадри. А це стане тільки тоді можливим, коли на міцній основі буде середня технічна освіта.

Ну, нарешті, останнє. Останнє, про що йдеться в програмі,— це про необхідність «відкрити і зробити доступними для трудящих усі скарби мистецтва, що створені на основі експлуатації їх праці і що перебували досі у виключному розпорядженні експлуататорів»¹. Треба сказати, що в екскурсійному розумінні, в розумінні відвідування музеїв ми тут самі не помічаємо, чого ми досягли; ми не помічаємо, що тут досягли найбільших результатів. Це особливо впадає в очі іноземцям. Я пам'ятаю, як тут була одна американка, викладачка, яку найбільше вразило те, як у нас проводиться екскурсійна робота, як у нас проводяться екскурсії в цілий ряд наших музеїв, зокрема в наш історичний музей, в картинні галереї і т. д. і т. п. Вона розповідала, що у них в Америці нічого подібного не існує. Там нема такої широкої орієнтації на маси. А в нас ця орієнтація на маси набирає

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 393.

великих розмірів в екскурсійному розумінні, в розумінні доступу до пам'яток мистецтва. В цьому відношенні ми просунулися значно вперед.

Підводячи підсумки того, чого ми досягли, я повинна сказати, що відносно змісту викладання і відносно розуміння проблем ми значно просунулися, ми тепер ясно всі ці проблеми усвідомлюємо. Вони не такі абстрактні, як були раніше. Але щодо кількісних досягнень у нас є ще такі прогалини, як неписьменність, як недостатній розвиток загальноосвітніх шкіл, як неправильне співвідношення між нижчою, середньою і вищою професійною освітою, як недостатній зв'язок з виробництвом. Тут у нас є цілий ряд таких справ, з якими треба покінчити, над якими треба працювати, щоб їх викоренити, бо без цього ті правильні основи, які відмічено в програмі партії, викривляються. Ми не досягнемо нашої мети, якщо у нас не буде широкої загальноосвітньої бази, якщо у нас професійна освіта не орієнтуватиметься цілком на виробництво. Якщо вона не матиме на увазі широких мас, якщо наша освіта не створюватиме нових шляхів опанування знань масами, тоді ми не зможемо здійснити будівництва соціалізму так швидко, як нам хотілося б. Тут необхідно просуватися по всіх лініях з дуже великим напруженням, з дуже великою організованістю, щоб усе це здійснити, бо інакше станеться надзвичайно непродуктивна затрата сил, я б навіть сказала, — розтринькування сил.

Ось те небагато, що я хотіла сказати.

У вересні 1909 р. Володимир Ілліч писав: «Історичне завдання пролетаріату — переварювати, переучувати, перевиховувати всі елементи старого суспільства, що їх воно залишає йому в спадщину у вигляді вихідців з дрібної буржуазії»¹. Це було написано за вісім років до Жовтневої революції. Але, певна річ, при диктатурі пролетаріату це завдання не відпадає, а, навпаки, набуває винятково важливого значення.

Пролетаріат, який стоїть при владі, прагне насамперед створити соціалістичну базу виробництва, створити за допомогою законодавства і цілого ряду заходів такі господарські умови, при яких дрібне виробництво безболісно перейде в більш досконалі, виробничо-кооперативні форми. Дрібна власність поступово відіме, а разом з її відмиранням відіме і дрібновласницька психологія, дрібновласницька передсуди. Ось чому і Радянська влада і партія звертають так багато уваги на економіку, на господарське будівництво.

На світанку нашого російського робітничого руху в середовищі соціалістів були такі, що говорили: «Економіка має величезне значення, і їй повинна бути приділена вся увага. Політична боротьба через це не потрібна, правильний політичний устрій прийде сам собою». Соціалістів, які говорили так, прозвали тоді «економістами». Тоді і Плеханов, і Володимир Ілліч повели найзапеклішу боротьбу з «економістами» і довели всю необхідність боротьби з самодержавством і з усіма тими

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 42.

поглядами, з усією тією ідеологією, яка веде до зміцнення царського ладу, до зміцнення панування поміщиків і капіталістів, веде до поневолення робітничого класу. «Економісти» були розбиті вщент, ніхто їх не став слухати. І тепер було б, звичайно, величезною помилкою думати, що паралельно із створенням економічних передумов для соціалістичного будівництва можна не проводити боротьби на ідеологічному фронті. Так комуністи не думають. «Наше завдання,— писав Володимир Ілліч,— побороти весь опір капіталістів, не тільки воєнний і політичний, але й ідейний. найглибший і наймогутніший»¹.

Пролетаріат довгі роки проводив політичну боротьбу, організовуючись у цій боротьбі, згуртовуючись ідейно, зміцнюючи дедалі свої сили. Він повів за собою всіх трудящих і переміг. Меншовики говорили: «Ну, тут комуністам і край. Адже довкола дрібновласницьке море. Пролетаріат, який переміг, буде захлюснутий усією цією дрібнобуржуазною стихією, він духовно переродиться, сам наскрізь пройметься дрібновласницькими поглядами і звичками». А Ленін вважав, що пролетаріат здатний не тільки перемогти на ідеологічному фронті, а й перевиховати в своєму дусі все суспільство.

Буржуазія, писав Ленін, «старається затушувати ще важливішу роль диктатури пролетаріату, її виховне завдання, надто важливе в Росії, де до пролетаріату належить меншість населення. А, тим часом, тут це завдання повинно висунутися на перший план, тому що нам треба підготувати маси до соціалістичного будівництва. Про диктатуру пролетаріату не могло б і мови бути, якби пролетаріат не виробив у собі великої свідомості, великої дисциплінованості, великої відданості в боротьбі проти буржуазії, тобто тієї суми завдань, яку необхідно висунути для повної перемоги пролетаріату над його споконвічним ворогом»².

Саме ця свідомість, дисциплінованість, самовідданість у боротьбі проти експлуататорів, що допомогли пролетаріатові здобути перемогу над буржуазією в політичній галузі, допоможуть пролетаріатові виконати і його виховне завдання.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 330.

² Там же, т. 31, стор. 324.

Основним завданням Комуністичної партії, як авангарду в боротьбі, її завданням повинна бути допомога в справі виховання й освіти трудящих мас, щоб подолати старі звички, старі навички, які залишились нам у спадщину від старого ладу, навички і звички власницькі, що наскрізь проймають товщу мас.

Ілліч говорив про труднощі цієї виховної роботи. Труднощі він вбачав у тому, що ворог, з яким треба боритись, не завжди ясний робітничій і селянській масі. Тепер відвертих поміщиків немає, відвертих капіталістів немає. Усі пристосовуються до Радянської влади. Але, пристосовуючись, вони разом з тим у все життя, у весь побут протаскують старі підходи, старі навички і звички. Робітничому класові треба загострювати свій погляд. Старе скинуто, але не викорінено. Треба вчитися відрізняти старе, те, з чим слід боритись. Треба озброюватися знанням.

У своїх останніх промовах і статтях Володимир Ілліч безустанно тому говорив про необхідність і для комуністів і для робітників наполегливого навчання; нам треба, писав він, «по-перше — учитися, по-друге — учитися і потрете — учитися і потім перевіряти те, щоб наука у нас не залишалась мертвою буквою або модною фразою (а це, нічого гріха таїти, у нас особливо часто буває), щоб наука дійсно входила в плоть і кров, перетворювалась у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому»¹ (курсив мій.— Н. К.). Першу частину в нас часто повторюють, а про другу забувають, але ж у ній вся суть. Нам потрібне навчання для реорганізації всього нашого життя. Тільки невтомно загострюючи свій погляд, озброюючись знаннями, зможе робітничий клас виконати своє історичне завдання — перевчити, перевиховати дрібнобуржуазну стихію, вирвати з-під впливу старого багатомільйонну селянську масу.

Говорячи про виховну роль пролетаріату, Ленін вважав, що пролетаріат у своїй роботі повинен спиратися також і на вчительство. «...Особливо яскраво,— говорив Володимир Ілліч,— постає завдання поєднати партійне керівництво і підкорити собі: проїняти своїм духом, запалити вогнем своєї ініціативи цей величезний апа-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 430—431.

рат — півмільйонну армію викладацького персоналу, яка перебуває зараз на службі у робітника. Працівники освіти, учительський персонал, були виховані в дусі буржуазних передсудів і звичок, в дусі ворожому пролетаріатові, вони були зовсім не зв'язані з ним. Тепер ми повинні виховати нову армію педагогічного учительського персоналу, який повинен бути тісно зв'язаний з партією, з її ідеями, повинен бути пройнятий її духом, повинен повернути до себе робітничі маси, пройняти їх духом комунізму, зацікавити їх тим, що роблять комуністи»¹. «Треба сказати, що сотні тисяч учителів — це є апарат, який повинен посувати роботу, будити думку, боротися з передсудами, які ще досі існують в масах. Спадщина капіталістичної культури, пройнятість її хибами учительської маси, яка при наявності їх не може бути комуністичною, однак не може заважати брати цих учителів у ряди працівників освітньої політичної роботи, тому що ці учителі мають знання, без яких ми не можемо добитися своєї мети»².

Чотири роки тому, перед труною Ілліча, який так високо цинив учителя, ставився до нього з таким довір'ям, тисячі вчителів у глибині своєї душі гаряче поклялися здійснити його заповіти.

За ці роки чимало з них відчуло, як багато треба їм попрацювати над собою, щоб стати тим, чого ждав від них Ілліч, — помічниками пролетаріату в його виховній роботі.

На педагогічному фронті ідеологічна боротьба повинна мати особливо чіткий характер. Тут із старими передсудами, із старою ідеологією треба боротись особливо наполегливо. Всяке пожвавлення старої ідеології означає боротьбу проти заповітів Ілліча. Радянське вчительство вибрало свій шлях, але цей шлях треба розчищати, а не захаращувати старим буржуазним мотлохом.

У четверті роковини смерті Ілліча вчительство ще раз продумає пережите за ці роки і впевненіше піде вперед, пліч-о-пліч з пролетаріатом, допомагаючи йому в здійсненні тих великих завдань, які на нього поклала історія.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 327—328.

² Там же, стор. 329.

НА ПОРОЗІ П'ЯТОГО РОКУ БЕЗ ЛЕНІНА

Навряд чи треба знову перебирати в нашій пам'яті чотири прожиті без Леніна роки. Цієї осені ми підводили не раз підсумки проведеної в усіх галузях роботи, підводили ці підсумки до з'їзду робітниць і селянок, до ювілейної сесії ЦВК СРСР, до 10-річчя Жовтня, до XV з'їзду партії. Говорити про пройдений шлях ще раз — означало б повторюватись. Навряд чи треба говорити про те, що кожний з нас знає і відчуває: якби Ленін був живий, ми пішли б набагато далі вперед, те, що нами досягнуто, було б досягнуто з меншою затратою сил, кожний з нас спокійніше працював би, був би впевненішим в собі. Та що про це говорити.

Я хотіла б спинитися зараз на одному питанні. Маса піднялись до свідомого життя, великі ідеї Жовтня докотились до глухих кутків, до віддалених сіл нашого Союзу. Ми підійшли безпосередньо до перетворення всіх основ нашого життя на соціалістичних началах. Те, про що писав Ленін у своїх останніх статтях, стало черговим завданням. Візьмімо приклад. Нам треба підняти сільське господарство. Але завдання стоїть вже не так, як воно стояло ще недавно. Нам треба вже не просто агітувати за поліпшення господарства, за оранку на зяб, за утеплення хлівів, за годування по нормах та ін., і т. д.

Ми підійшли до питання про реконструкцію, про перетворення самих основ сільського господарства. Перед нами серйозно постало завдання — створення великих господарств на основі добровільного об'єднання теперіш-

ніх дрібних і найдрібніших селянських господарств. Це завдання потребує значно глибшого знання села, значно кращих організаційних навичок, значно вмілішого ведення пропаганди. З другого боку, кооперування вимагає від самих селян значно вищого культурного рівня, громадських навичок, грамотності. Ми безпосередньо вбираємось тут у питання про малокультурність усього нашого сільського укладу. І тут ми згадуємо все, що говорив нам Ілліч про навчання. П'ять років тому на IV конгресі Комуністичного Інтернаціоналу він говорив: «...кожний момент, вільний від військової діяльності, від війни, ми повинні використати для навчання і притому з початку.

Вся партія і всі верстви Росії доводять це своїм прагненням знання. Це прагнення до навчання показує, що найважливішим завданням для нас є тепер: учитися і учитися. Але вчитися повинні також і іноземні товариші, не в тому розумінні, як ми повинні вчитися — читати, писати і розуміти прочитане, в чому ми ще маємо потребу. Сперечаються про те, чи належить це до пролетарської чи буржуазної культури? Я залишаю це питання відкритим. В усякому разі, безсумнівно: нам необхідно насамперед вчитися читати, писати і розуміти прочитане»¹.

На закінчення цієї своєї промови Ілліч сказав: «Я переконаний в тому, що ми повинні в цьому відношенні сказати не тільки російським, але й іноземним товаришам, що найважливіше в період, який тепер настає, це — навчання. Ми вчимося в загальному розумінні. Вони ж повинні вчитися в спеціальному розумінні, щоб дійсно збагнути організацію, побудову, метод і зміст революційної роботи»².

Якщо ми оглянемося на пройдені п'ять років, то побачимо, що для іноземних товаришів минулі роки були роками навчання — часто навчання дуже важкого, навчання на помилках.

Ми знаємо, як ми вчилися на наших помилках, як училися на них мільйонні маси. Ми знаємо, як, підсумовуючи досвід, Ілліч розцінював пройдений шлях. Кожній країні треба весь час учитися краще організовуватись,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 380—381.

² Там же, стор. 381.

організувати маси, згуртовувати міцний, стійкий центр, стежити, щоб були приводні паси між центром і масою, треба, щоб усі гвинтики і коліщата організації були правильно припасовані; треба вміти підходити до мас, вести їх за собою, будити їх самодіяльність, треба знати, коли яке питання висунути, за яку ланку вхопитись. У цьому відношенні ми пройшли багаторічне навчання. Я не можу докладно спинятись, чого і як за минулі п'ять років навчились іноземні товариші, це могло б бути предметом великої докладної статті чи брошури.

Я хочу спинитись на іншому питанні — на нашому навчанні, тому навчанні, для якого Ілліч радив використовувати кожну хвилину.

Звичайно, було б смішно заперечувати, що ми за ці п'ять років дуже багато чого навчились. Народ став пильнішим, став більше читати газети, більше і краще розбиратися в навколишньому житті і подіях. Але чи достатньо ми вчилися? Треба прямо сказати — недостатньо. Між тим попитом, що його пред'являє життя на навчання, і нашим фактичним навчанням ножиці розходяться до краю. Життя, вся сучасна організація його вимагає високої культурності населення, а минуле тримає ще владно широкі маси в темряві. Тут потрібна найнапруженіша робота.

На порозі п'ятого року, який ми живемо без Ілліча, чи відпало завдання, висунуте Іллічем п'ять років тому? Чи перестало навчання бути для нас найголовнішим завданням моменту? Ні, ми тепер повинні ще напруженіше вчитися, пам'ятаючи, що перепочинок, який ми поки що маємо, кожної хвилини може бути зірваний нападом на нас.

Ми тепер уже маємо початок, який полегшує нам даліше навчання. Але, якщо ми подивимось, як іде, наприклад, робота в господарській галузі, ми повинні відверто сказати, що в культурній галузі тієї напруженості, тієї чіткості, яку ми маємо в господарській галузі, ми не бачимо.

І якщо Ілліч говорив про те, що іноземним товаришам треба продумати організацію, побудову, метод і зміст революційної боротьби, то нам, у нашому Радянському Союзі, мабуть, треба глибше продумати організацію, побудову, метод і зміст нашої культурної роботи.

У галузі освіти в нас працює Комісаріат народної освіти. Але й сам комісаріат це знає, і про це чітко сказано в програмі нашої партії, що комісаріат повинен у своїй роботі спиратися на маси. Нам треба продумати і краще налагодити зв'язок маси з органами народної освіти.

Нам треба краще продумати побудову нашої освітньої роботи — продумати, як усе в галузі народної освіти повинно бути пов'язане між собою, як одна балка повинна кріпити другу.

Нам треба краще продумати, як вести всю культурну роботу, як зробити її найбільш плідотною, більш ефективною, як прийнято тепер говорити.

Нарешті, нам треба подивитись на зміст нашої культурної роботи, чи є цілковита пов'язаність, повна відповідність між запитаною мас і їх задоволенням.

Ось чому Агітпроп ЦК ВКП(б) скликає навесні партійну нараду з питань народної освіти.

Було б помилкою гадати, що це справа тільки Агітпропу і органів народної освіти. Ні, це справа загальнонародна. І як пастушок з глухого села Саратовської губернії клопочеться про те, щоб його «друг» народний комісар освіти Анатолій Васильович Луначарський робив «ті розпорядження, які потрібно», так про те саме повинна піклуватись і кожна організація.

Мені здається, що відділи роботи серед жінок повинні розгорнути тут особливо велику підготовчу роботу. Питання організації, побудови, методів і змісту освітньої роботи повинні стати питаннями, що обговорюються на делегатських зборах і т. п. Звичайно, мудрих слів вживати не треба, але обговорити по суті всі ці питання треба. Треба уважно прислуховуватись до того, що говорять делегатки, робітниці і селянки. Треба записувати кожний влучний вираз, кожну нову думку, щоб до партнаради мати організовану думку делегаток.

Усе питання дуже важливе, його треба ще ґрунтовно опрацювати.

Якщо ми серйозно хочемо просувати якнайширше питання про піднесення культури,— треба питання партнаради в справі народної освіти опрацювати якомога ширше, разом з масою.

ПРО ЛЬВА ТОЛСТОГО

(СПОГАДИ)

Уперше я почула про Л. Толстого, коли мені було років десять. Мати читала «Війну і мир», дуже захоплювалась нею. Мені вона прочитала з «Війни і миру» про Петю Ростова, про його захоплення війною і його смерть. І якось дивно у мене образ Петі поєднувався з виставкою картин Верещагіна, яку я того року бачила. Це було років через два після турецької війни. З того часу я стала любити Л. Толстого.

Читати я його почала років у тринадцять, багато разів перечитувала всі його оповідання і романи, тільки «Анну Кареніну» чомусь читала пізніше, років у шістнадцять. Мені особливо подобалося «Сімейне щастя».

Коли мені попався IV том з педагогічними творами Л. Толстого, вони особливо захопили мене — я в ті часи мріяла про те, що стану сільською вчителькою. Що мені, підліткові, так подобалось у Л. Толстого? По-перше, те, що він так добре знав село і його побут. Я знала село, в мене було немало приятелів серед сільських дітей, і я бачила, що Л. Толстой відображає село таким, як воно є. Потім мені подобалось дуже, що він у кожній дитині бачить людину і поважає її особистість. У нас вдома батько з матір'ю часто говорили про виховання. Слухаючи їх, я прийшла до переконання, що дітям треба надати якомога більше самостійності, якомога менше опікати їх. Я дуже завзято відстоювала свої дитячі права. Мені дозволялось читати, що я хочу, дружити, з ким я хочу, не ходити до гімназії, якщо мені не хочеться, і т. д. Тому

я радилась про те, що мені читати, не користувалась правом не ходити до гімназії і т. д.

Я ще так чітко пам'ятала, як мучилась я в одній школі, де пробула рік, мучилась через формальне ставлення, повсякчасне недовір'я до мене вчителів і особливо класної дами, якою затоптаною, непотрібною я себе там почувала, як погано вчилась, як цуралась інших дітей. І я була вдячна Л. Толстому, що він поважає дитину. Мені було приємно, що Л. Толстой написав статтю «Кому в кого вчитись: селянським дітям у нас чи нам у селянських дітей»; на все життя врзалося в пам'ять, як Л. Толстой з дітьми писали оповідання і як ходили потім вночі по селу і говорили про найзаповітніше. Запам'яталась ще тоді сцена, як дворова дівчинка, що весь час мовчала, раптом під впливом оповідання Л. Толстого спочатку боязко, а потім дедалі сміливіше заговорила. І я переживала те, що відчував Л. Толстой; він писав — немов таємницю якусь підглянув, наче на його очах квітка якась розпустилася. Мені здавалось, що Л. Толстой розумів, як дбайливо треба ставитись до дітей, дати їм розвернутись, усвідомити життя.

Мені подобалось, що Л. Толстой критикує сучасну школу, шукає шляхів, як зробити школу кращою, ближчою, потрібною дітям. Я ненавиділа всяке рабство і хотіла школи вільної. Мене зворушувало, що Л. Толстой, який написав такий чудовий роман, як «Війна і мир», піклується про те, щоб було дітям що читати, що думає, як дітей навчити краще співати, та ін. І не тільки піклується про це, але не соромиться визнавати помилки.

Задля заробітку я рано почала давати уроки, і я почала відразу ж застосовувати в своїй педагогічній діяльності методи Л. Толстого — почала ставитись до дітей, як до рівних, уважно слухати, що вони говорять, чого вони хочуть, і скоро переконалась, що саме так і треба ставитись до дітей. Я вдячна Л. Толстому за те, що завдяки йому я пережила немало радощів: узнала гарячу дитячу прихильність, відчула, що значить довір'я дітей; узнала, як просто при певному ставленні до дітей добитися від них серйозного ставлення до справи, допомогти їм добитися великих успіхів у навчанні.

І тепер — через 45 років — я не змінила своєї точки зору. І тепер я хочу, щоб з дітей виховувались не раби,

а вільні громадяни, і тепер я вважаю ні на що не придатним учителя, який не вміє поважати особистість дитини, на неї зважати, який гадає, що методами покарання, заходами впливу можна виховати «будівника соціалізму».

Від письменника, художника в справжньому розумінні слова, ми завжди багато чого вчимося, хоч би як незгодні ми були з його поглядами. Л. Толстой умів так відображати життя, вмів так дивитися, що й читача вчив бачити життя в його справжньому світлі, розуміти його в усій складності. Я пам'ятаю, коли закінчила гімназію, яке на мене справив враження XIII том Л. Толстого, де були статті «Праця і розкіш», «Обслідування нічліжного будинку» та ін. Але були роки глухої реакції, і пристрасна критика Л. Толстого рвала мертво мовчання, будила, не даючи спокою. «Самокритика» дворянського і буржуазного укладу була якимсь освіжаючим потоком. Жодної хвилини я не була непротивленкою, «толстовкою» в справжньому розумінні слова, але я глибоко вдячна Л. Толстому за те, що він допоміг мені навчитись безстрашно дивитись життю у вічі. Я думаю, багатьом, дуже багатьом допоміг Л. Толстой стати революціонерами.

25 жовтня відзначатиметься 60-річчя Михайла Миколайовича Покровського.

Михайло Миколайович Покровський — голова Державної вченої ради. Він — старий партієць, видатний учений. Про революційну діяльність Михайла Миколайовича і його вчену діяльність читачі «На путях к новій школі» прочитають у газетах і загальних журналах. Я тільки хотіла б відмітити те величезне значення, яке мало керівництво Михайла Миколайовича роботою ДВР, зокрема його керівництво науково-педагогічною секцією. На думку Володимира Ілліча, ДВР повинна бути центром марксистського керівництва справою народної освіти. Побудувати справу народної освіти треба було повному, треба було проїняти програми на всіх їх ступенях духом діалектичного матеріалізму, вкласти в них марксистську суть; у керівних журналах треба було показувати широким кадрам педагогів, професорів, які примкнули до Радянської влади, в чому саме полягає марксизм у педагогіці, як по-марксистському ставити ряд наукових дисциплін. Багато хто і досі гадає, що вся справа полягала в тому, щоб на місце старих педагогів і професорів посадити нових, замість безпартійних — партійців, що вся справа полягала в тому, щоб створити хорошу політграмоту і зробити проходження її обов'язковим. Володимир Ілліч дивився на справу інакше. Певна річ, він не відкидав необхідності того, щоб комуністи якомога ширше вливались у ряди педагогів, він визнавав, звичайно, необхідність виробити новий підручник,

в якому давалася б азбука марксизму, але поряд з цим він вважав, що центр ваги — у перебудові всього викладання і виховання на нових, марксистських началах, в реорганізації всього навчального плану, всіх програм, усього шкільного укладу в дусі комунізму, Марксової теорії, в дусі комуністичної моралі. Цього не можна було зробити абияк, похапцем. Цю роботу Володимир Ілліч уявляв як велику наукову роботу багатьох років. Без цієї роботи комуністи ніколи не зможуть вести за собою кадри вчительства і професури; Володимир Ілліч вважав, що коли така робота не вестиметься, тоді не ми поведемо безпартійні маси, а їх поведуть через нас-таки різні чужі елементи, які пристосувались. Слова, терміни будуть марксистськими, а суть залишиться буржуазною. Заснування ДВР поклало початок тій роботі, якій надавав такого виняткового значення Володимир Ілліч. Найкращою для цієї роботи людиною Володимир Ілліч вважав Михайла Миколайовича, якого він глибоко поважав і цінував.

У статті «Про роботу Наркомосу» (від 7.II 1921 р.) Володимир Ілліч писав: «В комісаріаті освіти є два — і тільки два — товариші із завданнями надзвичайного характеру. Це — нарком, т. Луначарський, який здійснює загальне керівництво, і заступник, т. Покровський, який здійснює керівництво, по-перше, як заступник наркома, по-друге, як обов'язковий порадник (і керівник) у питаннях наукових, у питаннях марксизму взагалі»¹.

Мені довелось 7 років працювати в науково-педагогічній секції ДВР під безпосереднім керівництвом Михайла Миколайовича.

Михайло Миколайович керував не на словах, а *на ділі*. Вникав у суть усіх питань. Ніколи не бувало, щоб він відмахнувся від якого-небудь важливого питання, ніколи не бувало, ні разу, щоб він підійшов до нього формально. Він вникав у всі ті деталі, з яких складається ціле, завжди приходив на збори, вслухувався в постановку питання кожним працівником. Ну, про форми керівництва, про його глибоко товариські форми, говорити нема потреби, всі знають величезний такт Михайла Миколайовича.

¹ В. І. Лепін, Твори, т. 32, стор. 99.

Коли я думаю про керівництво Михайла Миколайовича, мені завжди спадає на думку одно порівняння. В «Обриві» Гончарова Райський розповідає про свої спроби в шкільні роки малювати портрети. Намалює портрет, а очі в нього виходять мертві. Потім прийде вчитель, нічого не виправить, а тільки цятки якісь у зіницях поставить, і враз очі стають живими, все обличчя наче дихає.

І ось складаємо ми програми, плани і т. п. Все по-марксистському, але неживе якесь. Михайло Миколайович зробить кілька зауважень, і дивишся,— програми, плани переінакшилися, їх марксизм ожив, став дихати. Багато разів це доводилось спостерігати.

Я ненавиджу ювілеї. У них багато фальші.

Але все ж хочеться скористатися нагодою і сказати Михайлу Миколайовичу, хоча б у його ювілей, як ми цінуємо його як марксиста, як ми цінуємо його як керівника і товариша в боротьбі за пронизування всієї справи народної освіти справжнім духом марксизму.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЄДИНУ ТРУДОВУ ШКОЛУ РРФСР

10 років тому, 16 жовтня 1918 р., ВЦВК прийняв «Положення про єдину трудову школу РРФСР». Воно підписане головою ВЦВКу Я. Свердловим, заст. наркома освіти М. Покровським і секретарем ВЦВКу А. Єнукідзе.

Це «Положення» мало вступну статтю від Державної комісії в справах освіти, написану наркомом освіти А. Луначарським. Ця вступна стаття називалась «Основні принципи єдиної трудової школи».

У самому декреті дуже багато такого, що мало тимчасове значення, мало адміністративний характер. Суть і значення цього декрету особливо яскраво виступають в «Основних принципах єдиної школи», але ці «Основні принципи» були б простою декларацією, звичайною, хорошою, талановитою статтею, якби вони не супроводились даним декретом, який показує, що все це не слова, а діло, що «Основні принципи» — керівництво до дії. Нехай багато що в декреті через 10 років будівництва школи, боротьби за «Основні принципи» виглядає наївно, але в самій цій наївності, в кожному пункті, в кожному параграфі звучить могутній заклик найвеличнішої в світі революції.

Сила цього заклику не ослабла і тепер, вона нагадує нам, як багато ще не зробили ми для здійснення «Основних принципів», як багато ще не доведено до кінця і не може бути доведено, якщо ми не будемо працювати безустанно під революційним прапором Жовтня.

Основним завданням декрету було зламати стару привілейовану школу, зробити школу справді масовою, справді народною, доступною і потрібною масам. З цією метою має бути створена оновлена школа спільного виховання — загальнодоступна, безплатна і обов'язкова на всіх ступенях. Це має бути єдина (але не однотипна, а пристосована до місцевих умов) трудова школа. Праця, радісна, творча праця, повинна стати стрижнем шкільного навчання і життя, праця продуктивна, тісно пов'язана з життям, політехнічна, колективна. Школа світська, в ній нема місця релігії. Програма повинна ґрунтуючись на досягненнях науки, давати молоді матеріалістичний світогляд. Оновлена школа не придушуватиме особистості, індивідуальності дитини, навпаки, вона всебічно збагачуватиме її, розвиваючи всі природні здібності.

«Піклування про відсталих,— говориться в «Основних принципах»,— це перше піклування демократичної школи, бо відсталість здебільшого пояснюється не браком природних здібностей, а гіршими умовами домашнього побуту... Хай краще не відразу нам вдасться здійснити заходи на користь особливо встигаючих, але хай ні в якому разі відсталі не залишаться без особливого піклування школи».

В «Основних принципах» говориться також про організуючу роль мистецтва, яке повинно пронизувати всю роботу школи. Мистецтво допомагатиме згуртуванню дітей у дружний колектив.

«...Міцність соціалістичного суспільства полягає не в казарменій одноманітності і не в штучному дресируванні, не в релігійному або естетичному обмані, а в реальній солідарності інтересів... У вихованні найпрекраснішим завданням є створення шкільного колективу, спяного радісним і міцним товариством, що закладе в душу підлітка, розвиваючи відповідні нахили в ньому, широку громадськість, здатність реально, всім серцем відчувати себе солідарною частиною великого цілого. Добровільна дисципліна, дух взаємодопомоги, об'єднана праця, самоврядування на началах повної рівності, хорове начало скрізь, де воно можливе, різноманітні трудові акти, спрямовані на створення загального складного результату,— ось принципи, що поряд з вивченням минулого і сучас-

ного людства при світлі наукового соціалізму дадуть нам того громадянина, який нам потрібен і якого ніколи не виховає буржуазна школа, що вміє плодити лише егоїстів або баранів».

В учнів треба виховувати тверду волю. «Волю не можна розвивати інакше, ніж розвиваючи активність різноманітну, доцільну... Проте хоч який важливий трудовий принцип у справі виховання волі, характеру і солідарності,— благодетельних наслідків щодо цього можна досягти лише при правильно налагодженому шкільному побуті».

Говорячи далі про товариське, уважне ставлення вчителів до учнів, без якого неможливо створити нову школу, «Основні принципи» говорять: «Ніяка суворість, ніякі покарання не можуть мати місця в оновленій школі».

У самому декреті особливо чітко сформульовано розділи II («Основні засади шкільної роботи») і III («Порядок і умови шкільної роботи»).

Ми маємо тепер обширну педагогічну літературу, яка затоплює, оглушає вчителя. У цій новій педагогічній літературі говориться про все, про що завгодно, але дуже мало про ті основні принципи, що лежать в основі нашої єдиної трудової школи.

Декрет і вступна стаття до нього не скасовані ні юридично, ні ходом розвитку, основні ідеї декрету і «Основних принципів» повністю відповідають програмі ВКП(б).

Розруха, надзвичайно тяжкі загальні умови, при яких жила і розвивалась наша школа за ці десять років, перешкодили здійсненню основних принципів у тій мірі, в якій це необхідно. Але цільова настанова нашої школи не змінилася. Декрет, створений у розпалі революції, освітлюватиме наш шлях доти, поки ми повністю не здійснимо основних принципів, закладених у ньому.

1928 р.

ПРО СИСТЕМУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Система народної освіти в СРСР повинна бути такою, щоб вона давала можливість усім дітям і підліткам, незалежно від статі і національності, всебічно розвинути свої здібності, оволодіти тим, що нагромаджено людським знанням, навчитися застосовувати ці знання в конкретних умовах навколишнього життя, повинна допомогти їм навчитись колективно жити, працювати і творити нові форми життя.

Система народної освіти повинна також охоплювати всю молодь, виховувати з неї вмілих працівників, потрібних країні, свідомих і активних організаторів, будівників соціалізму.

Ця система народної освіти повинна обслужити маси робітників і селян, молодь і дорослих, які в умовах старого режиму не мали можливості набути найелементарніших знань. Наша система народної освіти повинна стати не тільки провідником принципів комунізму взагалі, але й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас.

Вона не може бути просто скопійованою з системи буржуазних країн, не може бути зіпком з дореволюційної системи. Вона повинна будуватись зовсім на інших основах, що докорінно відрізняються від тих основ, на яких будуються буржуазні системи народної освіти.

В програмі ВКП(б) сформульовано основи нашої системи народної освіти. Параграф 12-й нашої програми

говорить про дошкільну, шкільну, професійну і політичну освіту дітей, підлітків і дорослих. Відносно до шкільної освіти говориться, що необхідне «створення сітки дошкільних закладів: ясел, садків, дитячих захистків і т. п., з метою поліпшення суспільного виховання і розкріпачення жінки». Відносно шкільної освіти сказано, що необхідне: 1) «проведення безплатної і обов'язкової загальної і політехнічної освіти (що знайомить в теорії і на практиці з усіма головними галузями виробництва) для всіх дітей обох статей до 17 років»; 2) «повне здійснення принципів єдиної трудової школи, з викладанням рідною мовою, з спільним навчанням дітей обох статей, безумовно світської, тобто вільної від будь-якого релігійного впливу, школи, яка проводить тісний зв'язок навчання з суспільно продуктивною працею, підготовляє всебічно розвинених членів комуністичного суспільства»; 3) «залучення трудящого населення до активної участі в справі освіти».

Про профосвіту сказано: «Широкий розвиток професійної освіти для осіб від 17-літнього віку в зв'язку з загальними політехнічними знаннями».

Відносно політичної освіти сказано: 1) необхідний «розвиток найширшої пропаганди комуністичних ідей і використання для цієї мети апарату і засобів державної влади»; 2) «всебічна державна допомога самоосвіті і саморозвиткові робітників і селян»; 3) «відкриття широкого доступу в аудиторії вищої школи для всіх, хто бажає вчитись, і насамперед для робітників»¹.

Такі *основи* нашої системи народної освіти.

Само собою зрозуміло, що для здійснення цих основ потрібна тривала робота, що для здійснення їх у нашій відсталій країні потрібний ряд перехідних заходів.

У своєму листі до Зорге від 20 червня 1881 р. Маркс писав з приводу націоналізації ренти, що серед інших перехідних заходів допустимий і цей захід. «Ці заходи...— писав Маркс,— повні внутрішніх суперечностей, що взагалі властиве перехідним заходам»². Вдумуючись

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 392—393.

² К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані листи, Укрполітвидав, К., 1949, стор. 340.

у ці слова Маркса і розглядаючи під кутом зору цієї думки Маркса заходи Радянської влади за минулі 11 років її існування, бачиш, як багато суперечностей крилось в основних заходах Радянської влади і як лише в ході розвитку поступово викорінюються ці суперечності.

Весь неп сповнений внутрішніх суперечностей, які лише поступово можна зжити.

Цілком так само і заходи, мета яких — здійснення основ нашої системи народної освіти, сформульованих у програмі ВКП(б), пройняті внутрішніми суперечностями, які можна зжити лише поступово.

Візьмімо хоча б постанову ЦК ВКП(б), прийняту в кінці 1920 р., про тимчасове зниження обов'язкової загальної освіти, яка охоплює всіх дітей і підлітків від 15 до 17 років. У програмі цей вік визначається в 17 років.

Ця постанова також містить у собі внутрішні суперечності: з одного боку, це начебто відступ від основ єдиної трудової політехнічної школи; з другого боку — це захід, необхідний для того, щоб усі сили зосередити на початковій освіті, зробити її на ділі загальною. Ця суперечність може бути зжита лише тоді, коли ми значно просунемося по шляху запровадження загальної освіти. Тоді ця постанова, що її ЦК ВКП(б) характеризував як *тимчасову*, буде зайвою, коли можна буде провести підвищення віку.

Жодний захід не є ізольованим, і Володимир Ілліч, який провів цю постанову ЦК про зниження кількості років загальноосвітньої школи, в той же час наполягав на внесенні елементів політехнізму в професійну освіту.

У статті «Про роботу Наркомосу» Володимир Ілліч вказує на неправильну постановку питання про політехнічну освіту на партнаradі, що відбулась у грудні 1920 р., і на директиви, дані в зв'язку з цим ЦК: «Питання про політехнічну освіту вирішене, в основному, нашою програмою партії, §§ 1 і 8 у відділі програми, присвяченому народній освіті. На ці пункти програми директива ЦК і вказує. § 1 говорить про *політехнічну освіту* до 17 років, § 8 — про «широкий розвиток професійної освіти для осіб від 17-річного віку, *в зв'язку із загальними політехнічними знаннями*»¹ (курсив Володимира Ілліча).

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 98.

На кожному великому етапі нашого соціалістичного будівництва ми повинні уважно вдивлятися в те, чи відповідають *форми* наших шкіл та інших освітніх закладів, *зміст їх роботи, існуючі заходи* щодо народної освіти встановленим основам нашої системи народної освіти, з одного боку, можливостям етапу, який переживаємо,— з другого.

Партнарада, яка має відбутися в лютому 1929 р., якраз і підійде до питань системи народної освіти саме з цього боку.

Партнаradі доведеться, мабуть, спинитись на питанні про те, наскільки зміст викладання в школі-семирічці і весь її уклад відповідають основам, встановленим нашою програмою партії, а також обговорити ряд заходів, які можуть бути в даний момент вжиті для зміцнення, розгортання і поліпшення шкіл-семирічок.

Але основним питанням партнаради повинно бути питання про середню професіоналізовану і професійну освіту (8-й і 9-й роки школи II ступеня, фабзавучі, технікуми), про самий характер викладання в цих школах, про поєднання елементів вузької спеціалізації і політехнізму в цих школах, про характер практики в них, про зв'язок з потребами господарства, що розвивається, і культури, взагалі про роль середньої професійної освіти в усій нашій системі народної освіти.

Питання це в даний момент має винятково важливе значення, його треба ґрунтовно опрацювати, а також обдумати заходи, які піднесуть нашу середню профосвіту на відповідну висоту.

Наші професіоналізовані восьмі і дев'яті групи, спрямовані головним чином на підготовку радянської напівінтелігенції, не дають здебільшого справжнього виходу в життя і прагнуть стати, в основному, пропускним пунктом до вузу.

З другого боку, сітка технікумів слабо розвинута, не орієнтована на потреби господарства, що реорганізується, і зростаючої культури, вони часто дають занадто вузьку спеціальність, не пов'язуються з елементами політехнічної освіти, не забезпечують учням можливості в майбутньому поглиблювати і розширювати свої знання, дають занадто мало практичних умінь, не дають тієї суспільної настанови, тих суспільних навичок, без яких

немислима робота радянського спеца взагалі, а особливо спеца, який стикається з масою і зобов'язаний безпосередньо допомагати їй у роботі.

Партія змушена була протягом довгих років зосереджувати всю свою увагу на політичній боротьбі, а потім на боротьбі на економічному фронті; питання народної освіти відсовувались на задній план.

На етапі, який ми переживаємо, питання освіти набирають особливо гострого характеру, в цих питаннях особливо стає потрібною чітка, принципово витримана лінія — з одного боку, врахування проробленого досвіду в галузі народної освіти і врахування всіх потреб даного етапу будівництва соціалізму — з другого.

Ось чому майбутня партнарада має винятково важливе значення.

ПЕРЕВІРКА ВИКОНАННЯ

У лютому 1929 р. намічається партнарада з питань народної освіти. Треба підбити підсумки досвіду будівництва в цій галузі за останні роки, всебічно обговорити ряд наболілих питань і розв'язати їх.

Наша партійна програма в галузі народної освіти сформулювала ряд положень, і ось треба насамперед установити, наскільки ці положення проводяться в життя, що з них і в якій мірі вдалося здійснити.

Питання дошкільної освіти. Програма вимагає створення «сітки дошкільних закладів: ясел, садків, дитячих захистків і т. п., з метою поліпшення суспільного виховання і розкріпачення жінки»¹.

Тепер ми розуміємо цей параграф краще, глибше, ніж розуміли раніше. Ми знаємо, що відсутність дитячих садків, захистків для дошкільнят — дітей робітників — веде до відставання цих дітей у школі, що відсутність дитсадків веде не тільки до закріпачення жінки-матері, але й до закріпачення дівчаток-нянчок, до закриття перед ними можливості відвідувати школу.

І ми знаємо, яка ще мізерна кількість дитсадків у робітничих районах, на селі. Що треба і можна тепер зробити?

Що говориться в програмі ВКП(б) про школу? Чого ми хочемо в цій галузі? Найближчим завданням ставиться «проведення безплатної і обов'язкової загальної

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 392.

і політехнічної освіти (що знайомить в теорії і на практиці з усіма головними галузями виробництва) для всіх дітей обох статеї до 17 років»¹.

Спочатку хотіли провести все зразу. Але життя примусило піти обхідними шляхами. Партнарада 1920 р. знизила тимчасово вік загального безплатного і обов'язкового навчання до 15 років. Але це зниження віку мало не стільки реальне значення, скільки значення директиви: максимальну увагу звернути на проведення загального і безплатного навчання в школі I ступеня і в семиріччі.

Вісім років минуло з часу партнаради 1920 р. Щодо *загальності* ми знаємо, як стоїть справа. Ще майже половина дітей віком від 8 до 12 років лишається неписьменними. Таким темпом іти далі не можна. Треба вжити екстрених заходів. Треба виробити заходи підтримки ініціативи населення в справі будівництва, обладнання і поліпшення шкіл. Треба форсувати загальність навчання в містах і особливо важливих в економічному і культурному відношенні населених пунктах, можливо, прийняттям ЦВК рішення, яке стимулювало б прийняття подібних рішень міськрадами і волосними виконками. Треба міськрадам і волвиконкам встановити кількість потрібних дитячих гуртожитків, що їх влаштовує саме населення для дітей, які живуть у віддалених від школи місцевостях, і допомагати влаштуванню їх. Покласти на волвиконки обов'язок підвозити до шкіл дітей бідняків там, де школи далеко. Надати більшої гнучкості підготовці дітей у рамках школи I ступеня, влаштовуючи там, де нема ще школи, дитячі річні лікпункти і школи малописьменних, що працюють тричі на тиждень (щоб охопити дві зміни дітей), що працюють у дві зміни, зобов'язуючи всіх громадян посилати до цих лікпунктів своїх дітей, особливо дівчаток. Заклікати громадськість до організації цієї справи. Жодна дитина не повинна залишатись неписьменною. Треба створити умови для проведення найближчої ж зими обов'язкового поголового навчання дітей грамоти. Можливо це чи ні? Це вирішить партнарада.

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 392.

Щодо семирічки, то тут необхідно почати з широкого розгортання семирічок у заводських районах, у промислових пригородах, стимулюючи одночасно і в селах прибудову до чотирирічного курсу п'ятих груп, до п'ятирічного курсу — шостих, до шестирічного — сьомих, форсуючи на селах розвиток шкіл селянської молоді. Тут потрібна повна безплатність навчання, як і в чотирирічці, переслідування за введення платності. Треба стимулювати всіляко подання стипендіальної допомоги дітям батраків і бідняків різними господарськими, кооперативними та іншими установами. Треба ширше розгорнути цю справу. Треба розгорнути широко заочне навчання в обсязі школи-семирічки, створити заочну школу-семирічку з докладно розробленими завданнями, треба організувати перевірку виконання цих завдань через опорні школи, школи-семирічки та ін. Партнаradі треба буде продумати всі ці заходи.

Параграф 3-й пункту 12-го програми говорить ще, що необхідне «повне здійснення принципів єдиної трудової школи, з викладанням рідною мовою, з спільним навчанням дітей обох стáтей, безумовно світської, тобто вільної від будь-якого релігійного впливу, школи, яка проводить тісний зв'язок навчання з суспільно продуктивною працею, підготовляє всебічно розвинених членів комуністичного суспільства»¹.

Щодо «викладання рідною мовою», — це питання ввійде в окремий пункт порядку денного наради, присвяченої питанню про чергові завдання національної політики в справі народної освіти в СРСР. Цей пункт особливо важливий. Шлях здійснення єдиної школи в національних автономних республіках і в автономних областях, а також і в окремих місцевостях РРФСР, заселених переважно нацменшостями, особливо важкий. Тут потрібна особлива гнучкість школи, тут потрібний особливий ряд заходів для проведення в життя спільного навчання. РРФСР повинна тут багато чого повчитися в автономних республік, а ті — використати наш досвід.

Для ряду автономних республік, наприклад, дуже важко здійснити спільне виховання хлопчиків і дівчаток,

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, стор. 392.

оскільки цьому заважають побутові і релігійні заботи. Боротьба за спільне навчання починається з боротьби за залучення дівчаток до школи взагалі. Створюються спеціальні жіночі школи, куди населення віддає дівчаток. Широкий розвиток жіночих шкіл підготовляє ґрунт для шкіл спільного навчання. Переборюється уявлення, що дівчаткам не треба вчитися взагалі. Досвід показав, що там, де широко розвинуті жіночі школи, легше переходити до спільного навчання, ніж там, де їх немає. Цей досвід, можливо, треба врахувати і РРФСР. Треба, звичайно, щоб відступ від програми був тільки тимчасовим, являв собою лише стратегічний хід.

Питання *про єдність* трудової школи, про боротьбу з привілейованими школами, про боротьбу з платністю в семиріччі — питання надзвичайної ваги.

Питання про антирелігійне виховання і форми його не може бути не розв'язаним партнарадою. Це питання постало тепер дуже гостро.

Чи готує наша школа-семирічка дійсно *всебічно розвинених членів комуністичного суспільства*, як цього вимагає § 3 пункту 12-го програми партії, чи встановлений тісний *зв'язок навчання з суспільно продуктивною працею*, як того вимагає той самий параграф, чи ведеться в школі, чи правильно поставлено, як того вимагає § 1 того самого 12-го пункту програми, *політехнічна освіта*, тобто освіта, що знайомить в теорії і на практиці з усіма головними галузями виробництва, як це сказано в програмі? На це повинна дати відповідь партнарада, і не тільки дати відповідь, але й обміркувати ряд заходів, що їх негайно ж треба провести в життя. Чи відповідають програми нашої семирічки всім цим завданням? Чи відповідають цим завданням обладнання школи, навчальні посібники? Чи не треба видати додаткові підручники і книжки з праці, ввести обов'язкове постачання школі проєкційних ліхтарів, створити навчальні кінофільми, полегшити шкільні екскурсії, організувати шкільні і позашкільні дитячі майстерні? Чи не треба і в якій формі залучити господарські органи і трудяще населення до справи здійснення зв'язку навчання в школі з суспільно корисною працею, щоб надати цьому навчанню політехнічного характеру?

Як взагалі стоїть справа з проведенням у життя § 6

12-го пункту, який ставить завданням «залучення трудящого населення до активної участі в справі освіти»¹?

Як поставлено *справу пропаганди* принципів радянської школи серед трудящого населення взагалі? Його організованої частини (організованої в партію, в делегатські збори, в комсомол, в профспілки, в Ради та їх секції) особливо? Які книжки видано? Який масовий журнал видається з цих питань *для населення*? Як ці питання висвітлюються в масових газетах, у пресі взагалі? Як поставлено *організацію* залучення трудящого населення до шкільної справи? Чи правильні форми це залучення має?

З особливою гостротою, звичайно, постане перед партнарадою питання про здійснення вступної частини 12-го пункту партійної програми, який говорить, що «школа повинна бути не тільки провідником принципів комунізму взагалі, але й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно встановити комунізм»².

Який зміст викладання в школі, чи таке воно, щоб *ідейно* виховувати дітей у душі комунізму? Як організовує школа дітей? Ленін говорить: суть будівництва соціалізму — в організації. Так ось та організація, якої вчать дітей у школі, навички якої прищеплюють дітям у школі, наскільки вона пройнята духом колективізму, наскільки вона пристосована до того, щоб допомогти дітям здійснити ці принципи колективізму в дальшому житті? Чи продумані до кінця принципи шкільної організації дітей для цієї мети? Допомагають вони дітям тісно згуртовуватись і об'єднуватись, чи вчать товариської взаємодопомоги? І як наша школа *виховує* дітей, яких людей готує?

Адже в програмі партії підкреслюється, що саме це найважливіше. Чи може школа дбати тільки про навчання, про формальні навички, проголошувати примат навчання, відсовуючи питання ідейного, організаційного і

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 393.

² Т а м ж е, стор. 392.

виховного впливу школи на другий план, не пов'язуючи навчання з цими завданнями? Програма партії говорить про це чітко й ясно. Школа, яка не дає дітям потрібних знань для того, щоб виховати з них всебічно розвинених людей, щоб дати їм можливість орієнтуватись у навколишньому житті, піти в ньому по правильному комуністичному шляху; школа, яка не виховує в них потрібних організаційних навичок, звичок, навичок колективної дії, колективної праці, всебічної взаємодопомоги, правильного впливу на навколишнє середовище; школа, яка тільки вчить, а не виховує,— не наша, не радянська школа. І партнарада повинна обговорити, чого навчати, як організувати, як виховувати дітей у школі. Це надзвичайно важливе і дуже наболіле питання. До нього вже примикає питання про перевиховання за допомогою школи підростаючих кадрів, вихідців з інших класів. Програма партії говорить не про їх відмітання, а про їх перевиховання. Не напівпролетарські і непролетарські верстви повинні впливати на школу, а вона на них. Таке завдання.

Про інше питання порядку денного партнаради — про систему народної освіти — скажу в наступному номері.

ВИХОВАННЯ

Під вихованням розуміють досить різні речі. У вузькому розумінні слова під вихованням розуміють звичайно той чи інший навмисний і систематичний вплив дорослих на поведінку дітей і підлітків. Вихователями звичайно вважаються батьки або особи, які їх замінюють. Люди багаті наймали замість себе няньок, бонн, гувернанток, гувернерів. Вихователями вважаються вчителі. Проте частина вчителів займається переважно викладанням, а для виховання, для нагляду за поведінкою створювались окремі посади «наглядачів», «класних наставників», «класних наставниць», або, як їх називали в просторіччі, «класних дам».

Але виховують не тільки окремі особи, виховує весь родинний, весь шкільний уклад.

Виховує вулиця, виховують громадські заклади, вся навколишня обстановка, весь суспільний лад. Виховують події. Виховують не тільки дітей, а й дорослих.

Тому слово «виховання» вживається часто і в іншому, ширшому розумінні слова. Кажуть: «життя виховало з нього людину з твердою волею», або: «він виховувався в дуже тяжких умовах», кажуть: «діти вулиці», «діти підземелля», «син свого віку», «дочка революції» і т. д.

Тези Маркса про Фейербаха з примітками Енгельса показують, що Маркс і Енгельс вважали, що люди являють собою продукт обставин і виховання і що, виходить, люди, які змінилися, є продукти інших обставин і зміненого виховання. Але таке визначення, яке давалось

попереднім матеріалістичним вченням, здавалось їм недостатнім. Вони додавали до цього, що не можна забувати, що «обставини змінюються саме людьми і що вихователь сам повинен бути вихований», і що «збіг зміни обставин і людської діяльності можна розглядати і раціонально зрозуміти тільки як *революційну практику*»¹.

Ця теза Маркса і Енгельса про Фейєрбаха показує всю відмінність між попереднім матеріалізмом і діалектичним матеріалізмом Маркса і Енгельса. Діалектичний матеріалізм бере дійсність у її розвитку, в процесі опосереднень (взаємозалежностей), що видозмінюються.

Ця теза (3-я) про Фейєрбаха допомагає нам краще розібратись і в питанні про взаємовідносини між вихованням у широкому розумінні цього слова (як прийнято в нас говорити — «вихованням середовища») і вихованням у вузькому розумінні цього слова (планомірного, систематичного впливу дорослої людини на дитину і підлітка).

ВИХОВАННЯ В МИНУЛОМУ

Протягом століть питома вага ролі виховання у вузькому розумінні слова змінювалась і продовжує змінюватись і досі.

Візьмемо родовий побут. Суспільний уклад тоді був простим і елементарним. Вплив суспільного устрою, сім'ї і дорослих на дітей і молодь був однаковим, цільним, недиференційованим. Виховував власне, кажучи, тільки суспільний уклад. Людська особистість була елементарною і цільною. Значно більший вплив мало навколишнє фізичне середовище, природа, форма боротьби роду за своє існування.

Релігія в епоху родового побуту відображає не стільки суспільні відносини, скільки обожнює, персоніфікує стихійні явища природи.

Виховання у вузькому розумінні слова, тобто в розумінні систематичного, планомірного виховання дорослими дітей і молоді, зводилось до фізичного виховання, до навчання орієнтуватись у навколишньому середовищі, до навчання прийомів впливу на це фізичне середовище.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, вид. 2, стор. 2.

Як кішка вчить своїх кошенят ловити мишей, так доросла людина вчить дітей способів добування їжі, з тією тільки відмінністю, що людина протягом віків вчилася все краще і краще озброюватись для боротьби з природою.

Звичайно, таке зображення родового побуту елементарне, грубе, схематичне; але хотілось відмітити лише ті його риси, які визначали характер виховання в той час.

З виникненням рабства виникає розшарування на панів і рабів, на два основних класи суспільства. Раби були слухняними і неслухняними. На неслухняних рабів пани впливали, виховували з них слухняних. Били, шмагали батогами, катували. Спочатку били тільки рабів. Але в класовому суспільстві класи живуть у певній взаємодії, заражають один одного. У статті «Росіяни і негри» Ленін показав, як низький культурний рівень негрів у Північно-Американських Сполучених Штатах, у тих штатах, де існувало рабство, заражав своєю неписьменністю усі класи і робив ті штати, де існувало рабство, набагато безграмотнішими за ті штати, де рабства не було. Культурний рівень класу-раба заражає культурний рівень класу-пана. На це вказував Ленін. І ми бачимо дійсно, що протягом усєї історії класового суспільства спостерігається таке «зараження». Так само і виховні методи, що застосовуються для виховання класу-раба, заражали виховання і підростаючого покоління пануючого класу. Безроздільний, недиференційований вплив родового ладу став слабнути, «батьки» з пануючого класу намагаються вдержати цей вплив, передати молоді досвід предків, «батьки» починають «наставляти», «повчати» своїх «синів». Проте життя класового суспільства не вміщується в рамки родового ладу, повчання мало діють, і батьки починають «трошити» ребра своїм синам. Чим грубіші форми рабства, тим брутальніші і методи впливу, прийоми виховання і в пануючому класі і тим брутальніші ще вони у проміжних класів.

Биття, шмагання стають загальноприйнятими методами виховання: «За битого двох небитих дають, та й то не беруть» — це переконання міцно втлумачується в уми всього рабського суспільства, ним проймається і родинне виховання. «Домострой» — типове родинне виховання рабського суспільства.

Релігія в період рабства змінює вже свій характер, вона не тільки обожнює сили природи, вона вже відображає класовий характер рабського суспільства. Бог уже стає всемогутнім паном, господом богом, а люди — його рабами. Релігійне виховання стає закріпленням ідеології пануючого класу рабського суспільства. «Ветхий завіт» — типовий продукт цього періоду. Методи впливу бога на своїх рабів — гнів, кари всіх видів. Бог рабського періоду нещадний у своєму гніві. Люди — жалюгідні раби, можуть тільки падати ниць і трепетати.

Феодалне суспільство — вже трохи пом'якшене рабство: Пом'якшення диктується, з одного боку, повстаннями рабів, з другого — необхідністю максимального використання рабської праці. Пани не стільки вже винищують рабів, б'ють, катують, скільки тримають їх під постійною загрозою цього винищення, биття, катування. Покарання кріпаків набирають «м'якшого» і систематичнішого характеру, економічно більш вигідного. Необхідність тримати в покорі великі маси змушує до заходів примусу долучати заходи переконання.

Релігія феодалного суспільства — релігія пом'якшених форм рабства. Християнська релігія приділяє вже мало місця зовнішньому фізичному середовищу — це релігія, яка зосереджує вже всю свою увагу на взаємовідносинах між людьми. І вона переконує раба миритись із своєю рабською долею, запевняє, що лихо не в суспільних відносинах, а в ньому самому.

Церква в середні віки набуває величезної питомої ваги, зростається з державою, бере на себе роль вихователя і дорослих і дітей. Вона наставляє, вимагає слухняності, погрожує пеклом, обіцяє райські блаженства, замикає в келії, накладає пости, епітимії, відлучає від церкви або відпускає гріхи, вона панує над умами, вона ставить мистецтво на службу церковним цілям, надає мистецтву народного характеру, вона бере на себе піклування про старих, регулювання родинних відносин — хрестить, вінчає, ховає, вона влаштовує школи для малолітніх.

Родинне виховання і шкільне набувають також релігійного характеру і застосовують ті самі заходи впливу: поряд з грубо рабськими заходами покарання, які ще залишились, — биттям і шмаганням — практикуються по-

грози і нагороди, позбавлення їжі, додаткова праця — це прокляття господне. Вихованців замикають в окремі кімнати, виганяють із школи або з дому чи прощають. Ціла скі́ла покарань: від догани до найлютіших кар.

Середньовічні феодальні порядки видозмінювались залежно від країн, що розвивались різними темпами, в різних історичних умовах, змінювались протягом віків. По-різному впливала і церква, варіювались і виховні прийоми.

Нові суспільні відносини, що зароджувались, відносини капіталістичного характеру, підривали роль церкви, ускладнювали питання виховання.

У період, що передував Великій французькій революції, церква, релігія, весь старий уклад почали зазнавати нещадної критики.

Питанням виховання присвячена книга попередника Великої французької революції Жан-Жака Руссо, яка мала величезний вплив на сучасників. Його «Еміль, або про виховання» вийшов у 1761 р. Руссо говорить там про виховання людини взагалі. «В суспільному порядку, де всі місця намічені, кожний повинен бути вихований для свого,— писав Руссо в «Емілі».— В Єгипті, де син був зобов'язаний зайняти становище батька, виховання мало, принаймні, правильну мету; але в нас, де тільки звання залишаються, а люди невпинно змінюють їх, ніхто не знає, чи не діє він на шкоду своєму синові, виховуючи його для свого звання. В природному порядку, де всі люди рівні, їх загальне покликання є стан людини; і хто добре вихований для нього, не може погано виконувати пов'язані з ним призначення. Чи призначають мого учня для шпаги, для церкви, для судової мантії — це для мене байдуже. Раніше від батьківського покликання природа закликає його до людського життя. Життя — ось ремесло, якого я хочу його навчити. Вийшовши з моїх рук, він не буде — я погоджуюся з цим — ні суддею, ні солдатом, ні священником; він буде насамперед людиною; всім, чим повинна бути людина, він зуміє стати в міру потреби не гірше від усякого іншого; і нехай доля примушує його змінювати місця,— він завжди залишиться на своєму».

Руссо мріє про суспільство, де всі люди рівні. Він намагається поставити свого вихованця поза впливом існуючого суспільного укладу, поза впливом церкви, поза

впливом сім'ї. Він створює для свого вихованця штучне середовище — його вихованець і вихователь не зв'язані ні матеріальними умовами, ні вимогами певного класу, ні домашньою обстановкою. Старе виховання все ґрунтувалось на примусі. Руссо вимагає природного виховання: «Не давайте вашому вихованцеві словесних повчань, бо він повинен здобувати їх з досвіду; не піддавайте його ніяким покаранням, бо він не знає, що значить бути винним; ніколи не примушуйте його просити пробачення, бо він неспроможний вас скривдити... Немає природженої зіпсованості в серці людському... Початкове виховання повинно бути чисто негативним. Воно полягає не у викладанні доброчесності або істини, а в обереганні серця від пороку і розуму від помилок».

Руссо хоче виховувати свого Еміля в селі, «далеко від лакейської наволочі, найгіршого сорту людей після своїх панів, далеко від чорних міських звичаїв, які наведені на них лак роблять спокусливим і заразливим для дітей, тим часом як пороки селян, неприкрашені і в усій своїй грубості, здатні швидше відштовхнути, ніж спокусити, якщо нема ніякого інтересу, який примусив би наслідувати їх».

«Еміль» і тепер читається з інтересом. Особливо цікаві ті сторінки, де говориться про трудове виховання.

Ідеї Руссо означали розрив з усім старим вихованням, вихованням феодального періоду, — в цьому основне значення «Еміля». Але Руссо говорив про таке виховання, якого не могло бути в житті, виховання поза конкретним середовищем, поза конкретними життєвими умовами.

У Швейцарії, куди у XVIII ст. вже проникло капіталістичне виробництво, де під його впливом почали розкладатись старі патріархальні устої, де селянство диференціювалось і вся країна переживала певну кризу, Песталоцці спробував застосувати ідеї Руссо для виховання селянських дітей. Життя зламало, викривило спроби Песталоцці.

У відсталій тоді в економічному і політичному відношенні Німеччині було зроблено спробу застосувати ідеї Руссо для виховання пануючих класів. «Філантропісти» з Базедовим на чолі пробували влаштовувати закриті навчальні заклади для дітей заможних батьків, так зва-

ні «філантропіни». «Мої припущення і педагогічні праці,— писав Базедов,— призначені лише для багатих станів, починаючи з принців і кінчаючи дітьми купців та художників включно. Світське виховання цієї великої і найбільш цінної верстви повинно незаперечно мати практичний, потрібний цьому станові «характер». У філантропінах існували так звані «фамуланти» — слуги з бідних учнів. Вони обслуговували учнів з привілейованих станів, чистили їм чоботи, робили ліжка та ін. Щоб покарати привілейованих учнів, їх переводили в розряд фамулантів, і вони повинні були виконувати чорну роботу, яка вважалась принизливою. Ідеї Руссо поєднувались із старими кріпосницькими методами виховання...

У період Великої французької революції питання народної освіти гаряче обговорювались і в Національних зборах і в Законодавчих зборах, і в Конвенті. В них яскраво відбився класовий характер усієї боротьби, що відбувалась. Треба й тепер уважно вивчати цю боротьбу в справі підходу до питань народної освіти і виховання; особливо уважного вивчення заслуговують ідеї якобінців.

5 серпня 1791 р. вслід за проголошенням прав людини проголошується суспільна освіта, загальна для всіх громадян. Мірабо, виразник поглядів великої буржуазії,— за суспільне виховання мас через страх перед цими масами та з бажання впливати на них через школу. Єпископ Талейран — за загальне навчання, безплатне і обов'язкове на I ступені, але, як і раніше, релігійне.

Коли керівна роль переходить до жірондистів, Кондорсе від їх імені вносить у Законодавчі збори проект, за яким викладання релігії замінюється викладанням моралі, всі ступені школи, аж до вузів, безплатні, пов'язані між собою; 13 липня 1793 р. в Конвент вноситься вже проект якобінця Лепелетьє, який підходить уже до питання з класової точки зору, з точки зору пролетаріату, говорить про те, як на ділі здійснити загальне виховання, де взяти на нього кошти, як забезпечити біднякам можливість учитися. З проектом Лепелетьє близько межував проект Лавуазьє і Газенфратца, який висвітлював питання про трудову політехнічну освіту і був підтриманий грандіозною демонстрацією пролетаріату 15 вересня 1793 р. Якобінцям не вдалося провести

свої ідеї в життя. Проте Велика французька революція поклала початок загальному навчанню, зробила народну школу безплатною і світською.

Класова школа феодального періоду змінилась класовою школою капіталістичного періоду.

Капіталісти всіх країн розуміють усю важливість освіти народних мас. Чим далі, тим освіченішими повинні бути робітники, цього вимагають успіхи техніки, від цього залежать успіхи промисловості. Але освічений робітник небезпечний для капіталіста. Тому капіталісти усіх країн звертають особливу увагу на те, щоб виховати робітничі маси в бажаному для себе дусі. Місце релігії, авторитет якої в деяких країнах підірвано ґрунтовно і який все більше і більше підривається з кожним днем завоюваннями науки, зайняло викладання буржуазної моралі, моралі, проїнятої шовіністичним, власницьким духом. Проте в цілому ряді країн школу ще не відокремлено від церкви. Релігійне виховання процвітає ще й досі в народній школі. А методи виховання запозичені цілком з часів рабської і феодальної епохи.

Вони процвітають і в світській школі, і в школі з релігійним викладанням. У народних школах Швейцарії, Німеччини, Франції дітей б'ють, карають, залякують і нагороджують.

У цих школах у дітях вбивають всяку самостійну думку, посилено працюють над тим, щоб оволодіти понуттями дитини, навчити дітей на все дивитись крізь буржуазні окуляри, схилитись перед багатством, перед всіляким начальством, вчать сліпо коритись, виконувати кожний наказ учителя.

Своїх дітей буржуазія виховує іншими методами. Там панує «нове виховання». Для своїх дітей буржуазія створює «нові сільські виховні навчальні заклади» (Land-erziehungsheime). Як Руссо виховував свого Еміля на лоні природи, якнайдалше від впливу міста, що розбещує, так і сучасна буржуазія виховує своїх «майбутніх верховодів промисловості» у парках і маєтках, якнайдалше від бурхливої класової боротьби великих міст.

Перша школа такого типу була заснована д-ром Редді в Англії в Аббатсхольмі, потім в Англії влаштована була ще одна така сама школа в Бедалі. Через 10 років з ініціативи Демолена така школа була заснована у

Франції. Тепер таких шкіл чимало в усіх капіталістичних країнах. Організовує буржуазія дітей і поза школою. Типовою формою буржуазного позашкільного виховання є бойскаутизм. Це дуже продумана педагогічна система виховання, яка ґрунтується на знанні дитячої психології, дитячих інтересів, дитячого середовища. Бойскаутська організація — добровільна організація. Вона захоплює дітей, тому що організовує їх працю і відпочинок, вносить елементи гри. Через бойскаутизм буржуазія виховує відданих слуг буржуазного ладу. Прогулянки, ігри, вся діяльність бойскаутів спрямована на виховання в дітях почуття відданості королю (або буржуазній республіці), почуття релігійного фанатизму, шовінізму.

Сучасний бойскаутизм набуває дедалі агресивнішого характеру, перероджується у фашизм, у чорносотенну організацію, проїняту почуттям ненависті до будь-якого революційного руху.

Через школу фашизм прагне цілком так само впливати на дітей. Виховання в дітей сліпої ненависті до революційного руху проходить там, де слабкий робітничий рух, де робітники не дають відсічі фашизмові, де робітничі сім'я не бере участі в боротьбі з фашизмом, де дитина вірить на слово вчителів. Там, де робітники дають відсіч фашизмові, дитина вже стає не такою беззахисною у відношенні до фашистської пропаганди, стає менш сприйнятливою до неї.

І на самому фашизмові буржуазія виїхати тепер не може.

Війна, Жовтнева революція в Росії, угорська, німецька революції примусили буржуазію звернути особливу увагу на перетворення школи в більш гостру зброю морального поневолення підростаючого покоління.

Виховувати по-старому не можна. Треба по-новому. Буржуазія надає особливого значення моральному вихованню. Вона збирає міжнародні конгреси з морального виховання. Почалось це ще до війни, але тепер цим конгресам надається особливого значення.

На цих конгресах йшлося про вироблення кодексу буржуазної моралі, про розвиток особистості в бажаному для буржуазії дусі.

У «Комуністичному маніфесті» Маркс і Енгельс прекрасно розкрили причини всіх цих розмов про вічну

мораль, про особистість. Вони показали, як галасом про руйнування моралі, руйнування особистості буржуазія намагалася відвернути увагу робітничого класу від усвідомлення класових суперечностей, від класової боротьби. Енгельс уже в перших творах якнайкраще показав, як у надрах капіталістичного суспільства зароджується клас, клас найманих робітників, у яких під впливом умов праці і всієї обстановки виробляється нова, вища мораль, мораль колективістична, комуністична.

Пролетаріат у капіталістичних країнах дуже слабо може впливати на виховання підростаючого покоління в своєму пролетарському дусі через школу. Школа — в руках пануючих класів, у руках буржуазії.

Але пролетаріат має свою теорію виховання. Основи її закладені Марксом. Вивчаючи фабричну працю дітей в Англії, ознайомившись з тим, що думали і проводили в життя Беллерс і Роберт Оуен, Маркс став обгрунтовувати й захищати необхідність поєднання навчання з виробничою працею. «З фабричної системи, як можна простежити в деталях у Роберта Оуена, виріс зародок виховання епохи майбутнього, коли для всіх дітей понад певний вік продуктивна праця сполучатиметься з навчанням і гімнастикою не тільки як один із засобів для збільшення суспільного виробництва, але й як єдиний засіб для вироблення всебічно розвинених людей»¹, — писав К. Маркс у I томі «Капіталу».

Якого величезного значення надавав Маркс такому типові навчання, видно з його «Критики Готської програми», де він пише, що «раннє сполучення продуктивної праці з навчанням є одним з наймогутніших засобів перебудови сучасного суспільства»².

Маркс вказав також і на характер цього викладання. Виходячи з аналізу тенденцій розвитку великої промисловості, він вказує на необхідність всебічного політехнічного виховання.

Розвиток великої промисловості штовхає буржуазну школу на шлях політехнічного виховання, але буржуазія розуміє, що це виховання покладе край її пануванню.

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 484.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, Держполітвидав УРСР, 1955, стор. 25.

Тому буржуазія і змушена, як і раніше, культивувати школу учоби. Лише завоювання робітниками влади зробить можливим здійснення політехнічного виховання.

Погляди на виховання, як вони виявились у нашій російській педагогіці, являють собою лише варіації вищезгаданих поглядів. Цікаво відзначити вплив на ці погляди революційного руху нашого і європейського, вплив цього руху на виховну практику нашої школи, на наше вчительство, але це питання потребує дуже великої дослідної роботи і не може бути вкладене в рамки даної статті.

ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ ВИХОВАННЯ

Жовтневий переворот означав корінний переворот і в справі виховання.

Весь радянський лад став виховувати маси по-іншому.

Він організує мільйонні маси навколо Рад з метою реорганізації всього життя на нових началах.

Кожний член Ради перетворюється в громадського діяча. Робота Рад з кожним роком все поглиблюється, охоплює все ширші маси. На радянській роботі маси зростають, вчаться, організуються.

Усе це відбувається на очах у дітей.

Справа вихователя — допомогти дітям якомога раніше примкнути до роботи Рад, у міру своїх дитячих сил допомагати цій роботі.

На цій роботі діти найкраще зрозуміють, як багато ще залишків старого в навколишньому житті, навчаться відрізняти те, з чим треба боротись, від того, що треба дбайливо оберігати, вирощувати.

На цій роботі діти найкраще зрозуміють основи нашого радянського ладу, навчаться боротись у повсякденному житті за рівноправність жінки, за рівноправність усіх національностей, навчаться справжнього товариського ставлення до жінки, навчаться справжнього інтернаціоналізму. На цій роботі навчаться діти товариської спайки, взаємодопомоги в роботі.

Виховне значення такої роботи величезне.

Проте необхідно, щоб Ради йшли на допомогу дітям, навчилися використовувати їх ще слабкі сили, їх палке бажання допомогти роботі Рад.

Справа виховання підростаючого покоління — не тільки справа батьків, не тільки справа вчителів — це справа всіх трудящих, усього революційного народу.

І Ради не можуть відмовитись від участі у вихованні дітей.

Обов'язок вихователя — стати консультантом секцій Рад, допомагаючи їм виділяти роботу, на якій можна найкраще виховати, організувати дітей, допомагаючи організувати контроль над роботою дітей, над їх вихованням.

Треба, щоб Ради стали для дітей чимось своїм, близьким, органічно спаяним з їх життям. Тоді виховний вплив Рад на підростаюче покоління стане величезним.

Радянський лад допомагає насамперед організуватись найбільш свідомій частині населення, яка найкраще розуміє, куди йде суспільний розвиток, що треба робити в кожний даний момент для того, щоб забезпечити перемогу всієї маси трудящих, організуватись тій частині населення, яка нерозривно зв'язує все своє життя з справою трудящих, яка внутрішньо найбільш дисциплінована. Основним ядром цієї частини населення, організованої в партію — ВКП(б), є передова частина робітничого класу — його авангард.

Виховна роль партії величезна.

Справа вихователя — на конкретних прикладах роботи комуністів, на конкретних описах життя окремих комуністів (Леніна, Фрунзе та інших) показати, за що і як борються комуністи, пробудити в дітях бажання і самим стати комуністами.

Якщо вихователь зуміє це зробити, він посилить виховний вплив на підростаюче покоління партії.

Знайомлячи дітей з роботою партії, вихователь повинен показати, чим керуються комуністи в своїх діях. Він повинен ознайомити дітей з основами комуністичної моралі. Ця мораль не схожа на мораль буржуазну, але виховний вплив її величезний. Буржуазна мораль зводиться до того, що «кожний за себе, а бог за всіх», комуністична мораль іде під гаслом згуртування всіх трудящих, об'єднання їх для боротьби — без допомоги господа бога — за світле для всіх життя.

Вихователь повинен роз'яснити на прикладах те, що говорив Ленін у 1920 р. на з'їзді комсомолу про комуністичну мораль. «Треба,— говорив Ленін,— щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді була вихованням в ній комуністичної моралі.

Але чи існує комуністична мораль? Чи існує комуністична моральність? Звичайно, так. Часто змальовують справу таким чином, що у нас нема своєї моралі, і дуже часто буржуазія обвинувачує нас в тому, що ми, комуністи, заперечуємо всяку мораль. Це — спосіб підмінити поняття, кидати пісок у вічі робітникам і селянам.

В якому розумінні заперечуємо ми мораль, заперечуємо моральність?

В тому розумінні, в якому проповідувала її буржуазія, що виводила цю моральність з велінь бога. Ми відносно цього, звичайно, говоримо, що в бога не віримо, і дуже добре знаємо, що від імені бога говорило духовенство, говорили поміщики, говорила буржуазія... вони виводили її з ідеалістичних або напівідеалістичних фраз, які завжди зводилися теж до того, що дуже схоже на веління бога.

Всяку таку моральність, взяту з позалюдського, позакласового поняття, ми заперечуємо. Ми говоримо, що це обман, що це шахрайство і забивання розуму робітників і селян в інтересах поміщиків і капіталістів.

Ми говоримо, що наша моральність підпорядкована цілком інтересам класової боротьби пролетаріату. Наша моральність виводиться з інтересів класової боротьби пролетаріату»¹.

«Ми говоримо: моральність це те, що служить зруйнуванню старого експлуататорського суспільства і об'єднанню всіх трудящих навколо пролетаріату, який буде нове суспільство комуністів»².

Якщо вихователь зуміє допомогти учням зрозуміти ці слова Леніна, він допоможе здійсненню виховного впливу комуністичної моралі на підростаюче покоління.

На прикладах роботи делегатських зборів, на прикладі комсомолу учень побачить, як вчаться в організа-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 254—255.

² Там же, стор. 257.

ціях комуністичної моралі, як вчать у вміння спільно діяти заради досягнення загальних, комуністичних цілей.

Вихователь повинен допомогти дітям у міру своїх сил приєднатися до цієї роботи делегатських зборів і комсомолу. І як у Радах, так і в жінорганізаціях, у комсомолі він повинен стати консультантом у справі подання дитячої допомоги цим організаціям.

У нас 11 з лишком мільйонів трудящих входять у профспілки. Ленін говорив, що профспілки є організацією виховною, організацією залучення, навчання, це є школа управління, школа господарювання, школа комунізму.

І от вихователь повинен розкрити цю виховну роль профспілок і навчити дітей, як вони повинні організувати свою працю так, щоб поставити її найбільш доцільно, щоб виховати в собі вміння колективно працювати, берегти час, сили одне одного, допомагати одне одному в роботі, щоб залучати в свою організацію все більше й більше дітей. Тоді виховна роль праці збільшиться в багато разів.

Бажано було б, щоб профспілки виділяли своїх представників для допомоги трудовим організаціям дітей.

У нас почало швидко рости колгоспне будівництво, будівництво комун.

Уже тепер можна бачити, який величезний виховний вплив мають комуні на своїх членів, як починає зароджуватись у комунах новий побут. Але особливо впливає весь режим комуні на дітей. Виховний вплив навколишньої організованої, колективної праці на дітей дуже великий. Ось чому члени комун завжди наполягають, щоб у комунах будувались школи, куди ходили б і діти з навколишніх сіл, а у великих комунах будувались б і гуртожитки для дітей віддалених сіл. Уже тепер комунари оточують «дітей комун» особливим піклуванням, вникають у те, як організовано навчання і виховання дітей у школі, як організовано дитячу працю і відпочинок.

Вихователі повинні розглядати комуні як бази колективістичного виховання і допомагати комунарам у їх великій виховній роботі.

Колгоспам, кооперативам усіх видів, комітетам селянської взаємодопомоги повинен допомагати вихователь у їх роботі по вихованню дітей.

Важливою є організація дитячих відділів при добровільних товариствах («Геть неписьменність», «Друг дітей», «Техніку— масам» та ін.).

Чергова виховна робота — допомогти партійним, радянським і громадським організаціям проводити систематичніше свій виховний вплив на підростаюче покоління.

Необхідна їх змичка з школою.

Необхідна краща організація шкільних рад, забезпечення в них достатнього впливу партійних, радянських, громадських організацій, необхідне спільне обговорення питань суспільного виховання дітей і підлітків.

Тоді тільки стане здійсненням § 12 програми ВКП(б), де говориться:

«В період диктатури пролетаріату, тобто в період підготовки умов, які роблять можливим повне здійснення комунізму, школа повинна бути не тільки провідником принципів комунізму взагалі, але й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно встановити комунізм»¹.

Звичайно, поряд з виховним впливом партійних, радянських і громадських організацій на учнів у тому самому напрямі повинен іти і весь зміст шкільних програм, які пояснюють, розтлумачують дітям сенс будівництва, що відбувається навколо них, відкривають дітям очі на навколишнє життя.

У тому самому напрямі повинно організовуватись і все шкільне життя. Рабські, кріпосницькі, буржуазні прийоми виховання (всякі «скіли покарання», поділ учнів на овець і козлищ, надання одним дітям права карати інших, розпалювання дитячого самолюбства, дитячого кар'єризму, культивування індивідуалізму) повинні натрапляти на дружну відсіч як з боку учнів, так і з боку вчителів, повинні осуджуватись інспектурою спілок працівників освіти, піонерськими організаціями.

Партійні, радянські і громадські організації нашої країни мають виховний вплив і на вихователя. Вихова-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 392.

тель не стоїть над усією громадськістю. Але він не може дивитись збоку на цю громадськість, яка все більше й більше розвивається, він повинен бути її учасником, брати участь у революційній (що перетворює життя) практиці. Тільки тоді він відчує на собі її виховний вплив.

Ось чому треба всіляко боротися з намаганням відірвати вчителя від громадської роботи і замкнути його в стіни школи. Виховний вплив громадської діяльності важливіший за вивчення сотень методичних розробок, відірваних від життя.

Виховний вплив організованої громадськості відчувають на собі і батьки. І коли ця громадськість ближче підійде до питань виховної роботи, вона вплине і на батьків, примусить їх на багато своїх методів виховання подивитись новими очима.

Тоді весь суспільний уклад, все життя, що реорганізується, тоді школа і вихователь, тоді сім'я — всі виховуватимуть дітей і молодь у дусі ленінізму, в дусі марксизму.

Організоване в такий спосіб виховання, мабуть, найближче підійде під визначення, дане в свій час Сен-Сімоном: «Під вихованням, у найзагальнішому значенні цього слова, слід розуміти сукупність усіх зусиль, уживаних для пристосування (кожного нового покоління) до того суспільного ладу, до якого його закликає поступальний рух людства».

ПИТАННЯ, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ ПРОРОБКИ

Комуністичне виховання тільки тоді може бути правильно поставлене, коли воно буде науково обгрунтоване.

Щоб правильно виховувати, треба знати, що являє собою дитина, як вона розвивається.

Сучасний стан біології — науки про живі організми, які розвиваються, особливо вивчення роботи головного мозку, нервової системи, залоз внутрішньої секреції — дає можливість вивчити закони формування особистості дитини, що розвивається.

...Давно вже розвінчано легенду про окреме існування душі й тіла, давно вже встановлено, що психоло-

гічне життя людини невіддільне від роботи її нервової системи, від роботи її головного мозку. Матеріалісти XVIII століття дуже наївно і спрощено уявляли собі психічну діяльність людини, що є, звичайно, функцією людського організму, але функцією дуже складною. Цієї складності вони не розуміли. Через це їх і називали «вульгарними» матеріалістами. З того часу природничі науки колосально просунулися вперед. Вчення про спадковість, про рефлекси розкрили механіку створення тих складних реакцій, які відомі під назвою психічної діяльності. Особливо багато внесла щодо цього останнім часом невропатологія, яка вивчає хвороби нервової системи і їх причини.

Вчення про рефлекси висвітлило ще одно питання — воно пояснило вплив на психічну діяльність людини навколишнього громадського середовища. Перекинуто міст між двома галузями матеріалістичної науки. Це має величезне значення...

Ми не хочемо ізолювати дитину від життя. Нам цього не потрібно. Це потрібно було поміщикам, які віддавали своїх дітей у закриті навчальні заклади: інститути, кадетські корпуси, ліцеї.

Це потрібно було буржуазії, яка віддавала своїх дітей у філантропіни, яка віддавала їх у «сільські виховні заклади». Чим далі живуть їх діти від живого життя з його боротьбою, чим менше, гірше вони розуміють це життя, тим їм легше. Сліпота до явищ навколишнього життя допомагає їм твердіше відстоювати свою, поміщицьку, буржуазну точку зору.

Ми організуємо виховання наших дітей у гущі життя, за допомогою цього кипучого життя, яке йде шляхом невпинної і дедалі глибшої боротьби за соціалізм.

Проте виховання в гущі життя потребує дуже серйозних передумов.

Воно потребує знання навколишнього середовища. Не поверхового, краєзнавчого, в старому розумінні слова, або обивательського знання цього середовища.

Воно потребує марксистського аналізу цього середовища, аналізу суспільних явищ, які відбуваються в ньому, вміння зрозуміти їх значимість, їх взаємозалежність, їх причини, їх позитивне і негативне значення. Необ-

хідно вміти суспільні явища, які спостерігаються в навколишньому середовищі, пов'язати з процесами, які відбуваються в усій країні, пов'язати з практичними завданнями поточного моменту.

Поки що в нас є тільки окремі спроби давати такі аналізи волості, того чи іншого району міста, того чи іншого робітничого, селянського середовища. Учителство в своїй масі ще не володіє методом такого марксистського аналізу середовища. Треба озброїти його цим методом.

Але цього мало. Треба не просто констатувати ті чи інші явища. Треба вміти відрізнити в тих явищах пережитки старого, приреченого на загибель, і паростки нового. Треба усвідомити собі те, яким шляхом піде відмирання старого і розвиток паростків нового. Без цього не можна визначити, що необхідно підтримувати, з чим треба боротись, якими методами підтримувати, якими методами боротись. Якщо у вихователя нема ясного уявлення про це, він, хоч буде він учитель чи вожатий, не зуміє допомогти вихованню в гущі життя, вихованню, що спиралося б на життя. Пов'язання виховного процесу з життям залишиться чисто формальним і не дасть необхідного виховного ефекту. Щоб мати цей виховний ефект, треба знати, як емоціонально підготувати дітей до сприймання тих чи інших явищ, як організувати їх емоціональне життя...

До цього ж питання тісно примикає питання про виховне значення гри і про художнє виховання.

Гра найчастіше розцінюється з точки зору фізкультури. Іноді лише дається оцінка її з точки зору надання їй радянської зовнішності. Але нема аналізу суспільно-виховного значення тих чи інших ігор. Наскільки ті чи інші ігри виховують уміння колективно реагувати, колективно діяти, наскільки вони згуртовують, дисциплінують, організують — такого аналізу ігор, що практикуються, нема, а він конче потрібний.

До питання про гру тісно примикає питання про художнє виховання, про художньо-організовану дію і сприймання. І знов-таки бракує наукового аналізу дитячих пісень, книг, картин, кіно, театру. Наскільки емоційно діють ті чи інші образи в різному віці, наскільки вони виховують, в якому напрямі виховують і т. д.

Дуже слабо розроблено ще питання про світогляд сучасної дитини різного віку і різних верств населення. Це надзвичайно важливе питання, яке повинно знайти відображення і в програмах, і в методах викладання.

Погано розроблені окремі методики, що вказують, як навчити дітей найекономніше, найефективніше оволодівати знаннями й уміннями і застосовувати ці знання й уміння в практичному житті.

Немає по-марксистському і педагогічно обгрунтованої, продуманої з точки зору ленінізму теорії дитячого самоврядування і дитячих організацій. Як будувати самоврядування і дитячі організації так, щоб вони мали максимальний виховний вплив на дітей, виховували б дітей не в рабському, кріпосницькому або буржуазному дусі, а в дусі соціалізму, в дусі колективізму?

Треба, наприклад, розробити питання про оптимальну величину дитячих організацій в різному віці, про характер роботи цих організацій на різних ступенях, про правильну організацію всієї роботи, про вироблення умов, що сприяли б розвитку внутрішньої дисципліни в дітях, про неприпустимість надання організаціям прав накладати покарання на своїх членів, про розкладаючий вплив таких прав, про умови, що сприяють розвитку максимальної самодіяльності членів дитячих організацій, про роль дорослих у дитячих організаціях і т. д. і т. п.

Особливо ретельно повинно бути розроблене з наукової точки зору питання про дитячу працю.

Не можна говорити про виховну роль праці взагалі. В різному віці різні види праці діють по-різному.

...Треба аналізувати різні види праці і з їх суспільно-виховної точки зору.

Само собою зрозуміло, що виховання повинно бути посильним для дітей кожного віку. Одна справа підняти палицю, інша справа підняти колоду, одна справа пройти $\frac{1}{2}$ кілометра, інша — 10. одна справа назбирати грибів, інша — побудувати модель якоїсь машини. Непосильна робота перевтомлює, не розвиває сили, а руйнує їх, викликає невпевненість у своїх силах, ослаблює цілеспрямованість у роботі («все одно нічого не вийде»), викликає недбалість у роботі, не організує, а дезорганізує.

Треба дати аналіз різних видів праці з точки зору їх виховної ролі.

Треба в'яснити, як впливає на дітей одноманітна механічна праця в різному віці, в різному дозуванні, коли і при яких умовах вона заспокоює, організує, виховує внутрішню дисципліну, а коли тільки дратує, стомлює, дезорганізує.

Треба аналізувати роль механічної праці в різних типах колективної праці.

Треба в'яснити виховну роль творчої праці, колективних форм цієї творчої праці, показати, як впливає на творчість політехнічне виховання, обізнаність з найрізноманітнішими галузями праці, вивчення їх технічної і громадської суті.

Треба опрацювати форми організації дитячої праці з точки зору їх виховної ролі.

У виробленні вміль працівників зацікавлене кожне суспільство, і буржуазне і соціалістичне.

У буржуазному суспільстві нагромаджено великий досвід у справі вироблення вміль виконавців. Цей досвід повинен бути врахований і використаний Країною Рад у своїх цілях.

Але суть виховної ролі праці — в цільовій настанові.

У буржуазному суспільстві цільову настанову дає хазяїн, поміщик або капіталіст через агронома, інженера та їх підручних, що обслуговують його. Найманий робітник, сільськогосподарський батрак або фабрично-заводський робітник — прості виконавці завдань капіталіста.

Вони не зацікавлені у виконанні цільової настанови, накресленої поміщиком або капіталістом. Вони зацікавлені лише в підвищенні своєї персональної заробітної плати. Їх цільова стимулююча настанова — суто індивідуалістична.

Капіталістичне трудове виховання має на меті виробити в дітях звичку ставити цільові настанови виробничого характеру, що пов'язані з особистою зацікавленістю і стимулюють добре виконання звичайними прийомами капіталістичного суспільства.

Цільова настанова в суспільстві, де усупільнено землю і знаряддя виробництва, перестає бути цільовою настановою приватного власника. Вона все більше й більше стає цільовою настановою кооперованих виробників,

які працюють за загальним планом в інтересах всього величезного колективу трудящих у цілому.

У перехідний період від капіталізму до соціалізму необхідно виховати в підростаючого покоління вміння і звичку ставити гуртом суспільно корисні виробничі цілі своїй праці.

Суспільно корисна робота школи йде по цьому шляху. Є вже великий досвід щодо цього. Але теоретично питання не опрацьовано.

Найважливіше, щоб діти самі ставили цілі своїй суспільно корисній роботі. А на ділі такі цілі ставить їм часто вчитель або вожатий. Цілі не обговорено, вони не захоплюють дітей, не виховують з них громадських працівників-колективістів.

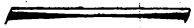
Як впливає політехнічне виховання на вміння ставити правильні цілі, намічати правильні шляхи до їх виконання, контролювати виконання — це питання зовсім ще не опрацьовано.

І, нарешті, саме питання про політехнічне виховання в цілому ще недостатньо висвітлене, пов'язане з життям.

Ось ті головні питання, що потребують свого наукового розроблення, відсутність якого боляче відбивається на практиці.

У ході роботи все чіткіше і чіткіше виступатимуть характерні особливості комуністичного виховання, яке повинно виховати покоління, спроможне здійснити комунізм.

1928—1929 рр.

ВИСТУП НА НАРАДІ ЗАВІДУЮЧИХ КРАЙВНО

ПО ДОПОВІДІ А. В. ЛУНАЧАРСЬКОГО

Насамперед, відносно класового обличчя нашої школи. Тут дуже багато говорилось про склад наших шкіл. Я вважаю, що Анатолій Васильович (Луначарський.— *Ред.*) на 100% має рацію, бо ми говоримо про класову точку зору, а не про станову, а тепер ми бачимо в цілому ряді місць зісковзування на середньовічну, станову точку зору, коли всьому заважає походження. Адже не випадково в програмі нашої партії говориться про перевиховання, про те, що треба всіх перевиховати. Ми не за походження цінимо, а за ту справу, яка потрібна робітничому класові. Часто у нас підходять так, що викидають із школи дитину, в якій батько або дід був псаломщиком. Це ж безглуздя. Я одержала недавно листа, в якому зазначено, що дід був псаломщиком, батько був червоноармійцем, але оскільки дід був псаломщиком, то дитину викидають із школи. Це ж дикість. З цього приводу я послала запит в ОПУ, і мені відповіли, що хороше розпорядження вже дано. Я не знаю, чи можна обмежуватись такими загальними директивами. Мені здається, що в кожному такому випадку повинен бути відповідний підхід. Якщо вважають, що класова точка зору — це станова точка зору, то очевидно, що тих хороших постанов, які прийнято, на місцях не одержують і не розглядають.

Друге питання: чи є наша школа дійсно тією школою, якою вона повинна бути? Анатолій Васильович правильно вказав, що важливо, щоб у робітничих районах було достатньо шкіл. У цьому відношенні в нас дуже мало зроблено. Тут, я гадаю, треба дбати про те, щоб

у робітничих районах будували якомога швидше і більше шкіл II ступеня.

Про школи ФЗУ. Мені довелося побувати в Пермі в одній школі ФЗУ, і в мене закрився великий сумнів відносно роботи цієї школи. Недалеко від цієї школи міститься великий завод, і якби робітники були розпропаговані, то школу можна було б обслужити майстернею і влаштувати її як слід — усе, що потрібно для шкільної майстерні, можна було б взяти з цього заводу. Коли я зайшла в школу, то побачила, що в халупі найманий столяр щось стругав. Я запитала, чи закликалися робітники для того, щоб вони тут працювали, на це відповіли щось невиразне. Мені здається, що робітників масою до будівництва шкіл не залучають, і в цьому суть питання.

Про школи селянської молоді і взагалі про сільські школи. Не скрізь ще ведеться робота в справі пропагування будівництва комун і колгоспів.

Чути скарги, що школа іноді не розуміє виховних завдань комуні. Тут, по-моєму, і для відділів народної освіти, і для вчительства важливо, щоб школа зрозуміла, яке величезне значення має перебудова сільського господарства на нових началах. Якщо вчитель і вся школа цим не цікавитимуться, ми не зможемо зробити школу класовою.

На партнаradі це питання повинно бути поставлене, тому що треба обговорити, яка наша школа, уточнити її програму, всю роботу саме так, щоб школа була класовою і всяка дитина чужого класу, яка попала в цю школу, виховувалася б у комуністичному дусі.

Багато говорили про антирелігійну пропаганду і про пропаганду інтернаціональну. Звичайно, і те і друге важливо, але ж усе виховання не зводиться тільки до антирелігійної пропаганди, до правильної постановки інтернаціонального виховання. Класовий підхід значно ширший.

Про внутрішкільну дисципліну. Товариші інспектори розповідали про ті покарання, які бувають у школах. Адже це наше лихо. Питання про організацію дитячої роботи — надзвичайно важливе питання. Чи виховуємо ми колективістів? Якщо з цієї точки зору підходити, то висновок такий, що наше шкільне самоврядування кінець кінцем стало сліпим. Один представник говорив, що

коли в нас у II ступені, хоч би й з найблискулчішим класовим складом, де не буде ні одного чужого елемента, діти судитимуть одне одного, завжди скаржитимуться на кожного хлопчика, замість того щоб створити товариську дисципліну, і доводитимуть про це до відома батьків, все одно нічого хорошого не вийде. Адже й раніше вчителі викликали батьків і розповідали про поведінку дітей, яких потім вдома лупцювали (це було в 90-х роках). Тепер учитель не карає дитину, а діти самі скаржаться батькам на своїх товаришів і кажуть: «От ваш син порушує дисципліну, те і те робить». Куди ж це годиться? Яке ж це товариське виховання, яке ж це класове виховання? Виходить, що наша машина заїхала не туди, куди це потрібно. Треба серйозно подумати, як самий зміст нашої школи зробити дійсно класовим до кінця.

Про наслідки обслідування інспекції. Наше обслідування завжди викриває цікаві картини. Але що значить анкета, яку заповнюють діти,— віруючий він чи невіруючий? Діти можуть пристосовуватись, а яке це має практичне значення? Ніякого. Відносно антирелігійної роботи. Правильно нас лають за те, що цьому питанню приділяється недостатньо уваги, але ті, хто лає, часто роблять такі пропозиції, проти яких ми свого часу боролися. На вчительському з'їзді зібралось чоловік 60 учителів з наболілими питаннями. Говорили про антирелігійну пропаганду. Вчитель запитує вчительку: «А як ви,— ведете антирелігійну пропаганду?» — «Так,— говорить вона,— починаємо».

А як проходить наше комсомольське різдво? Я пам'ятаю, як я прийшла до Володимира Ілліча й говорила, що ми відпустили стільки-то тисяч на комсомольське різдво. Він говорить: «А яке ви мали право? Хоч антирелігійна пропаганда— це хороша думка, але гроші ж радянські і витрачати їх треба по-радянському».

Я дивлюсь, як у нас проходить різдво. Намалюють усяких попів з хрестами, що ламаються і не ламаються, сам дідко нічого не второпає, пройде демонстрація— і більш нічого. Яка ж це антирелігійна пропаганда? А як пов'язати це з нашим побутом?

Як ми можемо цю нашу суспільно корисну роботу, яка має величезне значення, пов'язати з антирелігійною пропагандою? Як ми ведемо роботу? Чи показуємо, як

треба самим будувати життя, а не тільки надіятись на господа бога?

І тут треба, щоб кожний район урахував усі свої особливості і залежно від цього ставив свою антирелігійну пропаганду, тому що в кожному районі різні умови. До цього треба уважно придивитись, дослідити і вивчити це питання.

Відносно вчителів. Звичайно, молодь, яку ми готуємо в педтехнікумах і педвузах, не вся любить шкільну справу,— і тут треба гостріше поставити перед нею питання такого характеру: якщо ти любиш справу, то вчись, а якщо ні, то вибирай іншу справу. Тепер же ми не можемо вимагати від усіх учителів, щоб вони проводили антирелігійну пропаганду, тому що багато з них — люди, які вирости в релігійній обстановці, і говорити їм «проводь антирелігійну роботу» — неможливо. Для цього в нас є комсомол, на це в нас існують піонерські організації, політосвітні заклади, які можуть цю роботу вести. Ми могли б викинути тих учителів, які не ведуть антирелігійної пропаганди, але це було б великим мінусом. Їх, звичайно, краще викинути, якщо є ким замінити, і це ми зробимо тоді, коли підготуємо наших безрелігійних учителів. Тепер же нам замінити старих досвідчених учителів, які вміють чудово вести сільське господарство, організовувати дітей і т. д., немає ким.

Тут багато говорилось про те, що у нас завідувачі хатами-читальнями — не зовсім хороші працівники, але я скажу, що завідувачі хатами-читальнями політично хоч трошки підковані, а інші й цього не мають. Завідуючому хатою-читальнею потрібно і хлібзаготівлю провести, і в хаті-читальні працювати, так що коли хата-читальня іноді буває зачिनеною, це не значить, що завідуючий ніякої роботи не проводить; це значить, що він працює десь в іншому місці. Я чудово знаю, що в завідуючих хатами-читальнями багато ще промахів і часто вони не знають, як вести роботу, але вони все-таки ведуть її досить успішно. Щоправда, в перевибірній кампанії завідувачі хатами-читальнями відстали від школи I ступеня, яка мала в передвиборній кампанії великі досягнення. Ми знаємо, що завідуючий хатою-читальнею повинен проводити перевибори так, щоб загострювати класову лінію, і вони загострюють, тому в Калузькій

губернії вбито завідуючого хатою-читальнею, в Нижегородській губернії також убито і в третьому місці вбито, і все через те, що вони проводять класову лінію. Тут треба говорити не тільки про те, що вони не являють собою культурної сили, якої там нема, а треба якнайміцніше спаяти завідуючого хатою-читальнею з учителем і створити таку атмосферу, яка необхідна йому для того, щоб вести роботу. Тов. Авксентьевський розповів про те, які є досягнення в школі по Толстовській волості, але нічого не сказав, які досягнення по повіту в хатах-читальнях. Ми знаємо, що школи існують уже давно, а хати-читальні виникли тільки після революції. На це слід тепер звернути увагу. Треба піднімати кваліфікацію завідуючих хатами-читальнями, треба також боротися в губкомах і обкомах за те, щоб завідуючих хатами-читальнями не займали, дали їм можливість працювати, і це повинно бути одним з найважливіших наших завдань. Тепер нам вдалося досягти перелому, наприклад, у настрої профспілок, і я думаю, що разом з профспілками та з іншими організаціями, які проводять політосвітню роботу, властєся нам подолати труднощі цієї роботи, а ставити на ній хрест не можна.

ПО ДОПОВІДІ М. М. ПОКРОВСЬКОГО

Половина дітей у віці I ступеня — це не стосується Московської губернії і Ленінградської області — у віці від 8 до 12 років неписьменна. Я гадаю, що нам треба піти на влаштування однорічних шкіл у тих селах, що відстали. Ми свого часу навіть боялися ставити це питання, побоюючись, як би наша школа-чотирирічка не знизилась до трирічки, дворічки і т. д. Але тепер, у зв'язку з таким напором до знань з боку населення, боятись зниження не доводиться. Тепер по Чорноземній області ми чуємо, що є цілі села, де і дорослі селяни, і діти жодного рядка, жодної літери не знають, не вміють підписати свого імені. Треба там організувати школи-однорічки. Це антрохи не знизить нашу чотирирічку, а допоможе їй, тому що, провчившись рік в однорічці, діти на другий рік уже доб'ються більшого.

Не можна сказати, що ми за 10 років нічого не зробили. У перші роки було багато шкіл з різними дуже

цікавими трудовими процесами, з цікавою обстановкою. Коли ми інземцям показували школи, вони переконувались, що школи дійсно підходять до політехнічного типу. Тепер це під тиском вимоги навчання в більшості шкіл зникло. Була одна школа, на Бутіковській фабриці, яка мала великий зв'язок з текстильним виробництвом і з цілим рядом інших галузей, що йдуть від цього виробництва. Було свого часу багато цікавих починань у провінції. Тепер ми більше гонимось за знаннями умовними, ніж за тим, щоб наша школа стала дійсно трудовою. Я думаю, що Михайло Миколайович (Покровський.— *Ред.*) загострив це питання цілком правильно. Нам треба серйозно братись за справу побудови політехнічної школи. Це необхідно в зв'язку з нашими суперечками з т. Гастевим. Тов. Гастев ставив питання про політехнізм так: він говорив, що потрібні не знання, а навички, кілька навичок, кілька ремесел. А ми вважаємо, що потрібне розуміння техніки, потрібне вміння охопити суть всякої машини, потрібне те, що Володимир Ілліч називав кругозором, потрібні політехнічний кругозір, потрібні знання і вміння, особливо в нашій країні, де реорганізується сільське господарство, де реорганізується промисловість. Нам політехнічна школа важливіша, ніж у деяких інших країнах. Нам потрібний не простий виконавець, який обслуговує машину, а свідомий будівник нової трудової держави. Може хто-небудь скаже, що це утопія, але я думаю, що досвід тих шкіл, які існують, показує, що потрібно вміти користуватись усім навколишнім. Якщо є плуг, то треба його в шкільному житті використати до кінця, якщо є електростанція, то її треба використати як слід. Екскурсія Воеводіна, яка була по Україні, привезла матеріали про одну українську школу, що дуже багато зробила пристроїв у галузі електрифікації. У цій школі ніяких особливих умов не було. Наприклад, у Московській губернії досить електростанцій, щоб використати їх у шкільному навчанні в цілому ряді сіл. Крім того, є трактори, віялки.— тямущий учитель знає, як це все зв'язати з шкільним життям.

Ми гонимось за великим і не даємо найелементарніших навичок, які потрібні для господарства. У цьому відношенні американська школа значно гнучкіша. Там вчать, як треба запаяти водопровід, полагодити лампоч-

ку і т. д., тобто американська школа дає загальну суму знань. Я згодна з тим, що Михайло Миколайович так чітко поставив це питання.

Про середню школу. Тут у нас тепер виникла надзвичайна трагедія. Товариші з місць знають, як у нас трагічно стоїть справа з середньою освітою. У нашій відсталій країні середня професійна освіта відіграє величезну роль. Якщо ми звернемось, наприклад, до вугільної промисловості або до ряду інших галузей промисловості, то побачимо, що скрізь не вистачає середнього персоналу. У Москві на одному з металічних заводів стався такий випадок: оскільки технік був не досить кваліфікований і переплутав креслення, то весь завод протягом тижня виготовляв якесь зуб'я, що виявилось ні на що не придатним. Не було людини, яка б розтлумачила ці креслення, не було хорошого кваліфікованого техника. Питання про нашу середню школу, середню професійну школу, стоїть надзвичайно гостро. Якщо ми серйозно не працюватимемо в цій галузі, то провалимось з усім нашим будівництвом, бо ті технікуми, які в нас є, трошки старомодні. Якщо американець говорить про свою середню професійну школу, то передусім наголошує на тому, що потрібно дати практичні знання для тієї роботи, яку робить кваліфікований робітник, щоб бути спроможним цю роботу інструктувати. Наша середня школа, як це водилось до революції, готує щось на зразок інженера, замість того щоб дати кваліфікованого робітника. Це величезний мінус. На нараді II ступеня товариші з Орехово-Зуєва і Волгограда говорили, що вони професіоналізованої школи просто не ввели. Волгоград ввів своєрідну школу, побудував ФЗУ на семирічці, в той час як в інших місцях ФЗУ будувалась на чотирирічці. У Ленінграді те ж саме говорять про те, що наша професіоналізація не задовольняє робітників. У зв'язку з цим постає питання про необхідність цей наш професіоналізований ухил розширити за межі педагогічного і кооперативного і ввести цілий ряд технічних ухилів. Професіоналізовані школи повинні бути більш різноманітні.

Усі технікуми і профшколи повинні бути організовані залежно від місцевих умов. Я чула доповідь про те, що в кам'яновугільному районі було два гірничих техні-

куми, і оскільки їх перевели на місцеві кошти, то їх закрили і замінили педагогічними — в результаті кам'яновугільна промисловість залишилась без гірничого технікуму, без середнього технічного персоналу. У Центрально-Чорноземному районі, в Тамбовській губернії, не було сільськогосподарського технікуму, а був кіннозаводський технікум. Усе це свідчить про те, що в кожному районі треба будувати професійну школу залежно від потреби району. Це, на мою думку, диктується самим життям. Треба вжити цілий ряд заходів для того, щоб створити підготовчі школи для дітей робітників, щоб підготувати їх до технікумів. Зробітничити склад у технікумах вкрай потрібно. Тут не треба таких гуртожитків влаштовувати і стипендій давати, як на робітфаці, але відповідних заходів вжити потрібно. Мене дивує, до чого в нас по країні мало розвинуте уявлення про середній навчальний заклад. У нас в селі кожний селянський хлопець і кожна дівчина мріють не про те, щоб здобути кваліфікацію в середній школі, а неодмінно у вузі. Ми одержуємо багато трагічних листів. Ось що один хлопець розповідає. Він закінчив чотирирічку, закінчив давно, так що майже неписьменний. Потім його захопило будівництво комун, колгоспів, і він вирішив, що з своїми знаннями нічого дати не зможе і що йому треба вчитися. Він знав, що був Ломоносов, який пішки ходив у Москву, — він роздобув 5 карбованців і пішов у Москву. Прийшов, коли всі навчальні заклади були заповнені. І через неписьменність ні в один навчальний заклад попасти не міг. Він розповідає, як він ходив у Головпрофос, як ночував у нічліжці і, кінець кінцем, повернувся додому. На місці йому ніякої допомоги нема. Хлопець, очевидно, з великою енергією, з бажанням учитись, але не має ніякого уявлення про те, куди і як звернутись. Треба розширити інструктаж, інформацію. Необхідно, щоб така обдарована молодь могла підготуватись за рік-два до педагогічного технікуму.

У технікумах треба поставити питання про те, щоб вчити одночасно, як працювати з масою, як працювати на виробництві, як піднести практичну роботу на достатню висоту. Це одно з великих питань.

Про школи селянської молоді. Складом у школах селянської молоді ми повинні бути задоволені. Нам треба

ці школи зробити знаряддям підготовки до колгоспного будівництва і будівництва комун. На цьому слід загострити увагу шкіл селянської молоді, інакше вони перетворяться на пропускні пункти. Нам потрібно, зважаючи на поставлені перед нами завдання, запалити молодь так, щоб не тільки сільська молодь залишалась на селі, але щоб і міську потягнуло туди.

Про ФЗУ. Я не знаю, як вони склались в дійсності. Але знаю, як за ідеєю вони повинні бути побудовані. Кожний учень ФЗУ мусить знати не тільки свою вузьку спеціальність, але й розуміти роль цієї спеціальності в усьому виробництві, він повинен вчитися свідомо ставитись до виробництва, вчитись бути не сліпим виконавцем, а свідомим учасником виробництва. Але, можливо, у нас школа ФЗУ не завжди буває тим, чим вона повинна бути. І це дає привід господарникам піднімати велику кампанію за те, щоб ліквідувати школи ФЗУ і замінити їх. Вони говорять про необхідність запровадження ціпівського методу (запропонованого Центральним інститутом праці.— *Ред.*): обслуговування машин, ділове швидке виконання і тільки. По цій лінії у нас з профспілками точиться суперечка. Профспілки говорять про вигідність і економність підготовки по ЦІПу (Центральний інститут праці.— *Ред.*). Але ЦІП вчить тільки обслуговувати машини, а в нас робітники перебувають у такому становищі, що повинні думати про те, як перебудувати, як налагодити виробництво. До того ж ми готуємо з робітника не простого виконавця, а господаря виробництва. ФЗУ повинні давати широку професійну освіту, а не давати якусь суму навичок, що її звичайно, треба давати, але не тільки.

Про те, чи стоїть наша середня школа на висоті чи ні. Сказати, що вона стоїть на висоті, ще не можна. Я бачила твори старших груп (8-х і 9-х), у яких було написано так: «При соціалізмі працюватимуть машини, а не люди». Це, мабуть, сказав якийсь викладач. Уявлення про те, що таке соціалізм, нема не тільки в першоступенців, але воно дуже невиразне і в учнів старших груп. Але все ж теперішніх шкіл не порівняти з старою школою...

«Якщо пролетаріат у боротьбі проти буржуазії неодмінно об'єднується в клас, якщо шляхом революції він перетворює себе в пануючий клас і як пануючий клас силою скасовує старі виробничі відносини, то разом з цими виробничими відносинами він знищує умови існування класової протилежності, знищує класи взагалі, а тим самим і своє власне панування як класу.

На місце старого буржуазного суспільства з його класами і класовими протилежностями приходить асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх»¹,— писали в 1847 р. Маркс і Енгельс у «Комуністичному маніфесті».

Тепер, через 82 роки, наш Союз Радянських Соціалістичних Республік переживає епоху, перехідну від капіталізму до соціалізму. Робітничий клас міцно організований як клас, влада в руках пролетаріату, багато зроблено для знищення старих умов виробництва. Але чи знищені вони цілком і повністю? Звичайно, ні. Роки пішли на те, щоб підготувати перехід до колективізації сільського господарства. Ця колективізація саме і є підходом до того знищення старих умов виробництва, що породжують класи на їх боротьбу. Тепер, після XV з'їзду, колективізація набрала масового характеру, вона йде вже самопливом. Відбувається ломка старих умов виробництва, саме та ломка, яка необхідна для того, щоб не тільки сільське господарство вилилось у нові, соціалістичні форми, але й для того, щоб сторився і для

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 430.

великої промисловості відповідний фон, без якого їй важко викристалізуватись у справді соціалістичні форми.

Було б більше ніж наївно думати, що перехід на колективістичне господарство може відбутись без загострення класової боротьби, без боротьби часто запеклої. Ми знаємо, що палять колгоспи, вбивають робкорів і т. ін., і т. ін., що ожили секти, що сильне незадоволення в «міцних» верствах селянства, у певних верствах обивателів. Але тут своєрідна діалектика: щоб вирвати корені самого існування класів, покінчити з боротьбою класів, необхідно пройти через загострення класової боротьби. Класова боротьба в даний момент гостріша, ніж у попередні роки. І не можна від неї відрікатися.

Але є класова боротьба і класова боротьба. Є класова боротьба стихійна, сліпа, і є класова боротьба свідома, організована, продумана до кінця. Коли пролетаріат руйнував машини, це теж була класова боротьба, але в самій своїй зародковій формі; несвідомість, неорганізованість характерні для цього періоду. І інша форма — вже організована, наприклад жовтневі страйки п'ятого року, або страйк протесту проти Ленського розстрілу, або боротьба Рад робітничих депутатів.

У нашій країні влада в руках робітничого класу вже понад 11 років. Ця влада завойована наполегливою боротьбою. Робітничий клас нашої країни тепер має величезну, сковану внутрішньою дисципліною могутню партію, він організований у профспілки. Само собою зрозуміло, що класова боротьба, яку він веде, в даний момент може бути строго продуманою, відлитою у відповідні форми.

На жаль, треба сказати, що класова боротьба в галузі народної освіти проходить у нас часто в таких формах, наче у нас немає ніякого революційного досвіду. Наче ми робимо ще тільки перші кроки в цій галузі.

Наведу приклади. Йде боротьба з куркулями, приватниками, попами, позбавленцями...

І що ж у нас роблять? Часто-густо в школі цькують дітей позбавленців попів — малюків. Це так просто, адже не те, що з дорослими боротьба. Не беруть на екскурсію: «Ти — внук попа; інші підуть на екскурсію, а ти сиди». Або в старших класах: «Ти дочка позбавленця. Нас не обходить, що ти прекрасно вчишся, що ти прагнеш стати в ряди комсомолу, що ти прекрасний товариш, що ведеш

громадську роботу, що в тебе вмілі руки, палке серце, багата ініціатива, тверда воля... яке нам діло до того, що через рік ти кінчаєш школу і можеш принести країні чималу користь... Ти дочка позбавленця—йди зі школи!»

Програма партії говорить про те, що школа повинна всіх дітей перевиховувати в комуністичному дусі, впливати на них, організовувати їх для будівництва соціалізму. Авжеж, звичайно, скаже дехто, але ця справа складна, простіше вигнати їх із школи, і виганяють пачками. Наркомос роз'яснив, що цього робити не слід, РСІ поновлює... Але міцно ще тримається думка, що гнати дітей попів, позбавленців з школи — це й є найсправжнісінька класова боротьба.

І саме ті школи, які поспішають розправитися з дітьми за їх походження, як правило, є школами з старою закваскою; туди найменше проникли ідеї радянської школи, там панують буржуазні методи виховання, найменше зв'язку з життям, найменше завідуючі школою думають про те, щоб закласти в дітях основи комуністичного виховання.

З подивом дізналась я, що цілий ряд бібліотек викреслив з числа передплатників позбавленців, попів і їх дітей, позбавив їх можливості знайомитися з книгами матеріалістичного й антирелігійного змісту, стежити за тим, як могутньо росте наш Союз... Безглуздо це. Хіба в цьому «боротьба», хіба це захист класової точки зору?

Викреслити з списку чужі елементи дуже легко, значно легше, ніж уміло, проводячи справжню класову лінію, добирати книжки в бібліотеці, ніж добиватись, щоб у числі передплатників були біднота, батрацтво, щоб бібліотека всіляко допомагала проведенню в життя лінії партії.

Соціалізм означає могутнє, буйне зростання науки і культури, соціалізм передбачає не тільки поголовну письменність, але й поголовну надзвичайно високу освітню підготовку, політехнічну підготовку. Про все це дуже виразно говорить у програмі ВКП(б). Соціалізм ні для кого не закриває шляху до знання.

На III Всеросійському з'їзді Рад у 1918 р. Ілліч говорив: «Раніше весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага техніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку. А тепер всі чудеса техніки, всі здобут-

ки культури стануть загальнонародним добром...»¹ Комуністи, які позбавляють кого-небудь права на освіту і розвиток — це щось зовсім безглузде. То капіталісти закривають робітникам шлях до знання, а комуністи ніколи, нікому закривати шлях до знання, до комунізму не можуть. Чим далі, тим яскравіше палатиме факел комунізму, тим більше й більше освітлюватиме він шлях не тільки робітникам і селянам, але й поголовно всьому людству.

Заборона читати книги, відвідувати школу тим чи іншим категоріям населення — це не класова боротьба.

Справа не тільки в походженні, а в тому, що людина сама по собі являє. Звичайно, щодо вихідців з інших класів потрібна певна настороженість, бо спогади дитинства, навколишня обстановка роблять свій вплив, але це інша річ. Якщо школа скочується до середньовіччя, то тим самим знищуються всі стимули до розвитку, до того, щоб примкнути до комунізму: як не вчись, як не працюй, яку громадську роботу не веди — все одно народився у попівській сім'ї і помреш ізгоєм...

Само собою зрозуміло, що дітей робітників, дітей бідноти, дітей батраків треба приймати до школи в першу чергу. *Це абсолютно необхідно* і, звичайно, їм треба надавати всіх переваг перед іншими верствами населення. Раніше для них були закриті всі шляхи, і, щоб поставити їх у рівне становище з усіма іншими, треба створити для них більш сприятливі умови прийому. Треба саме їх у першу чергу озброїти знаннями, щоб вони зуміли почату справу будівництва соціалізму довести до кінця і повести за собою щонайширші маси.

Робітничий клас брав владу не для того, щоб створити для себе привілейоване становище, а щоб перебувати весь світ по-своєму, щоб покласти край існуванню всяких класів, щоб підняти все людство на вищий ступінь.

У класовій боротьбі, яку неминуче повинні вести і ведуть наші освітні заклади, ми весь час повинні мати це на увазі і не надавати їй форм, що затримують ясно окреслений хід розвитку.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 430.

ЗАГАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

1. Індустріалізація країни, реконструкція промисловості і сільського господарства потребують як підвищення культурного рівня всієї маси трудящих, так і відповідної підготовки *середнього технічного персоналу*, який виробничо організував би масу, керував би нею, інструктував би її.

Старий середній технічний персонал, вихований за часів царизму, стає в своїй масі все менше й менше придатним, по-перше, тому, що не вміє керувати сучасною масою, на яку продовжує дивитись крізь хазяйські окуляри, не вміє працювати разом з цією масою, по-друге, тому, що його технічна підготовка була розрахована зовсім на інший рівень техніки, завдань будівництва він не розуміє, не захоплений ними; йому важко пристосуватись до умов виробництва, що весь час змінюються. Тим часом у нашій країні, де культура праці ще дуже низька, де навички колективної праці ще тільки розвиваються, де доводиться все господарство будувати заново, роль цього середнього технічного персоналу надзвичайно велика.

У підготовці середнього персоналу для промисловості і сільського господарства *вирішальне значення має середня школа*, котра повинна давати новий тип середнього технічного персоналу, який мав би достатню освітню і суспільну підготовку, з одного боку, і з другого — практично і теоретично знав би свою спеціальність.

У реконструктивний період стає абсолютно необхідним підведення більш високої загальноосвітньої бази

під підготовку такого нового типу середнього технічного персоналу.

Досвід ФЗУ особливо наочно показав, що база чотирирічки зовсім недостатня, що відсутність загальноосвітніх і політехнічних знань підриває ефективність занять, примушує витратити час на елементарне навчання, саме тому і VIII з'їзд профспілок і комсомол прийшли до висновку, що ФЗУ повинна будуватись на базі семирічки. Те саме стосується і профшколи.

Отже, базою для підготовки середнього персоналу повинна бути семирічка, поліпшення стану якої має становити найважливіше завдання народної освіти.

2. Стан семирічок тепер, незважаючи на деяке зрушення, що відбулось в останні роки, як за охопленням, так і за змістом їх роботи, далеко не задовольняє завдань, які висувуються в реконструктивний період. Кількість семирічок і тих, що закінчують їх, мізерна (за даними 1927/28 р., з тих, що вступили в першу групу, доходять до сьомої лише 7,4%, рахуючи ШСМ і ФЗС). Семирічка погана і за соціальним складом, бо загальновідомий факт, що відсів іде за рахунок дітей робітників, які гірше оплачуються, і дітей бідноти (дітей робітників і батраків разом узятих у сьомих групах лише 23,6%).

Цільова настанова школи-семирічки: а) озброїти учнів знаннями і вміннями, які необхідні для дальшої загальноосвітньої роботи; б) навчити застосовувати знання до життя; в) дати загальну політехнічну культуру праці, озброїти вмінням планово, раціонально, колективно працювати; г) закласти в дітей міцні основи комуністичного світогляду; д) виробити звички регулювати свою поведінку принципами комуністичної моралі — ця цілова настанова значною мірою ще не виконується школою. За останні роки школа-семирічка зробила значний крок вперед щодо озброєння дітей загальноосвітніми знаннями і вміннями, проте треба ще продовжувати звертати особливу увагу на озброєння учнів *умінням самостійно працювати*; щодо пов'язання знань із життям справа краще поставлена в ШСМ, а в інших семирічках, як правило, школа робить менше, ніж, наприклад, школа-чотирирічка.

Відносно загальної політехнічної культури і вміння планово, раціонально і колективно працювати в біль-

шості шкіл-семирічок справа стоїть зовсім неблагополучно. Справа тут не стільки в тому, що нема майстерень при школі, скільки *в недооцінюванні громадськістю політехнічної освіти*, з одного боку, а з другого — в тих труднощах, що випливають звідси, в справі *організації зв'язку з навколишнім виробництвом*, а також у тому, що нема вмілих інструкторів з праці.

Щодо комуністичного світогляду, то в схемах програм цей момент було достатньо підкреслено, проте предметність викладання і загальне перевантаження програм семирічки, як і непідготовленість педагогів, відтісняють цей бік справи на задній план, внаслідок чого питання комуністичного світогляду поставлено в школі незадовільно.

У справі виховання в учнів усвідомлення необхідності керуватися основами комуністичної моралі в звичайних семирічках спостерігається часто зісковзування на виховні прийоми старої школи. Це виявляється в насаджуванні форм шкільного самоврядування, які багато в чому відповідають багатьом буржуазно-демократичним формам його, в невмінні виховувати товариську атмосферу серед дітей, заражати їх ентузіазмом соціалістичного будівництва.

3. Семирічка повинна стати базою для другого — професіоналізованого — концентру, частини технікумів, шкіл ФЗУ і профшкіл.

Другий концентр II ступеня, ФЗУ, профшкола і технікум повинні бути найважливішими каналами відтворення середньої робочої сили для промисловості і сільського господарства, а також підготовки до вищої школи. Проте свою роль ці види навчальних закладів виконують надзвичайно слабо. Особливо незадовільне становище з професіоналізованим концентром II ступеня — тільки 16% учнів (по РРФСР) професіоналізованих шкіл дістають виробничу підготовку, а всі інші підготовляються до професії педагогів або службовців. Тому на професіоналізовану школу дивляться, головним чином, *як на коридор до вузу*. За соціальним складом 2-й концентр ще гірший, ніж семирічка, фактично він є за своїм складом школою для дітей службовців, яка недоступна для дітей малозабезпечених робітників, бідноти і батрацтва.

Технікум дає більш глибоку кваліфікацію, але виробничу кваліфікацію дають тільки 48% технікумів, 11% — дають медичну освіту, 11% — художню, всі інші дають педагогів. У технікумах менше звертається уваги на загальноосвітній стрижень, часто він зводиться нанівець, не скрізь поставлено ще виробничу практику, і цільова настанова часто не відповідає вимогам життя. Частина технікумів приймає учнів лише з 18 років. Ці технікуми будуються скоріше над дев'ятирічкою, а не над семирічкою.

Сітка професіоналізованих концентрів і технікумів часто не узгоджена між собою і не перебуває ні в якій відповідності із запитами на типи середнього технічного персоналу даної області і округу.

На базі семирічки тепер будуватимуть і *фабзавучі*. ФЗУ, по суті, справи — школи *привілейовані*, які відрізняються від інших шкіл тим, що учні одержують за свою роботу платню. Фабзавучі перебувають у кращому становищі, ніж інші середні школи, проте і в їх роботу треба внести цілий ряд поліпшень.

Таким чином, необхідно визнати, що підготовка середнього кваліфікованого персоналу перебуває в незадовільному стані (особливо якщо взяти до уваги, що в професіоналізованому концентрі навчається одна третина всіх учнів середньої школи); продукція середньої школи кількістю і якістю не задовольняє зростаючих потреб реконструктивного періоду.

ПРАКТИЧНІ ЗАХОДИ В СПРАВІ ПОЛІПШЕННЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

1. Виходячи з того, що при дальшому розвитку Радянського Союзу семирічка повинна перетворитися в загальну і обов'язкову школу (як вказала ще партнарада в справі народної освіти в 1920 р.) і має становити базу, на основі якої будуються шкільні заклади, що підготовляють кваліфіковану робочу силу, — необхідно:

По-перше, збільшити кількість учнів школи-семирічки за рахунок розгортання семирічок, насамперед у робітничих центрах, у великих радгоспах, комунах, колгоспах, усуваючи тим самим стару спадщину теперішньої мережі, яка групується в центрі міст і в колишніх торгових селах; зважаючи на величезну заінтересованість промисловості і сільського господарства в будів-

ництві шкіл-семирічок, *необхідно залучити до цієї справи господарські органи.* Поряд з розгортанням звичайної мережі семирічок треба ще створювати *підготовчі школи з курсом семирічок при технікумах, особливо індустріальних і сільськогосподарських,* для дітей робітників, батраків, бідняків, колгоспників і комунарів, які не могли пройти курс семирічки. Необхідно також організувати заочні семирічки, створюючи при школах і технікумах консульпункти.

По-друге, всіляко підвищувати питому вагу дітей робітників, батрацтва і бідноти в семирічках шляхом проведення спеціальних заходів по наданню матеріальної допомоги у вигляді стипендій, безкоштовного постачання одягу, взуття, підручників, гарячих сніданків та ін., широко залучаючи до цієї допомоги громадські організації. Організувати при звичайних семирічках *гуртожитки для дітей бідноти, батрацтва,* гірше забезпечених категорій робітників, для дітей не зміцнілих ще колгоспів і комун.

По-третє, *необхідно школу-семирічку зробити політехнічною школою.* Для цього треба ШСМ (школи сільські) більше орієнтувати на колгоспне будівництво, поставити в них навчання не тільки сільськогосподарської, але й індустріальної праці; для цього доцільно влаштовувати їх при міжселищних тракторних станціях. Школи ФЗС треба тісніше зв'язувати з виробництвом, для чого необхідна директива по лінії підприємств і залучення заводських осередків до цієї справи; дуже бажано, щоб підприємства організували деякі види дитячої праці на підприємстві, влаштували для школи майстерні. Усім іншим школам-семирічкам бажано надати також виробничого характеру на базі зв'язку з комунальними підприємствами, з харчовою, хімічною, будівельною та іншими галузями промисловості.

Всю програму семирічки потрібно переглянути під кутом зору політехнічного навчання. Відповідно до цього політехнічна школа потребуватиме нових кадрів педагогів у педвузах. Тому треба звернути увагу на політехнічний характер підготовки педагогів, змінивши відповідно програму педвузів, виробничу практику і обладнання їх. Практику організації курсів з питань праці для вчителів семирічок, яка розпочалась, потрібно посилити.

Для більшого пов'язання програми школи з завданнями вироблення в учнів комуністичного світогляду програма семирічки повинна бути дещо розвантажена від ряду умовних знань, з одного боку, з другого боку — необхідно доповнити її такими питаннями, як п'ятирічка, індустріалізація країни, колгоспне будівництво та ін. Треба особливо звертати увагу на світоглядні пункти програми, докладніше і конкретніше знайомлячи дітей з тим, що таке будівництво соціалізму, класова боротьба, яку роль відіграє релігія, необхідно підкреслювати інтернаціональні моменти тощо.

Зважаючи на те, що питання самоврядування, суспільно корисної роботи школи, заборони покарань, виховання свідомої дисципліни розроблені, завдання повинно полягати лише в тому, щоб усе це перетворювалося в життя, щоб уся робота була раціонально налагоджена і організована.

2. Основними заходами, що забезпечують *підготовку середнього технічного персоналу — виробничого організатора і інструктора мас, повинні бути такі:*

а) Необхідно, щоб професіоналізовані школи II концентру, технікуми і фабзавучі становили єдину мережу, яка відповідала б у кожній області запитам на робочу силу.

б) Необхідно, щоб відбувалась своєрідна «контракція» робочої сили органами, які потребують її, щоб підготовка йшла не на око, а з урахуванням тенденцій розвитку області, з урахуванням вступу до вузу, переходу в іншу професію і т. д.

в) Необхідно, щоб у програмах був заброньований досить широкий загальноосвітній і політехнічний стрижень в усіх типах середніх навчальних закладів, які готують працівника середньої кваліфікації. Це стосується і других концентрів, технікумів та фабзавучів.

г) Необхідно, щоб кожний із згаданих вище навчальних закладів був тісно зв'язаний з виробництвом, щоб учні виконували певну роботу в даній галузі, за яку вони відповідають, щоб ця робота обліковувалась і оплачувалась. Якщо це педагогічний ухил, то учні беруть на себе зобов'язання навчити стільки-то неписьменних, попрацювати стільки-то днів книгоношами, попрацювати стільки-то днів у дитсадках, провести стільки-то екскур-

сій та ін. У медтехнікумах — свої обов'язки, у сільськогосподарських технікумах і ухилах — свої, у промислових — свої і т. п.

Але хоч би які були спеціальності, певна сума навичок і знань і в галузі промислової праці, і в галузі сільськогосподарської повинна бути засвоєна. Оплачуватись повинна тільки дійсна праця практиканта, яка дала реальні результати. Усе це надасть більш ділового характеру нашим технікумам і професіоналізованим концентрам II ступеня.

д) Необхідно також поступово запроваджувати, як це практикується у технікумах, дво- або трирічне перебування на відповідній роботі молоді, яка закінчує професіоналізовані концентри II ступеня або закінчує ФЗУ, — до вступу у вуз. Протягом цього часу необхідно підтримувати зв'язок з навчальним закладом і виконувати деякі роботи за його завданням.

е) Необхідне значне матеріальне зміцнення 2-го концентру II ступеня, який значно відстає щодо своєї матеріальної бази від усіх інших навчальних закладів.

е) Особливо велику увагу має бути звернуто на поліпшення соціального складу, особливо в 2-му концентрі II ступеня, шляхом проведення заходів, аналогічно до намічених по семирічці.

ж) Необхідно всебічно розвивати вечірні і самоосвітні форми (вечірні профшколи, технікуми, заочні курси та ін.).

Для того, щоб усе накреслене по лінії поліпшення становища середньої школи було реально забезпечено, необхідне відповідне уточнення культурної п'ятирічки щодо підготовки середнього технічного персоналу, з урахуванням потреб областей і округів.

Особливо це необхідно в зв'язку з введенням ряду нових ухилів як індустріально-технічного, так і сільськогосподарського типу.

Іншою необхідною умовою реального забезпечення накреслених заходів є широке залучення громадськості до роботи середньої школи, зокрема й особливо комсомолу і партії.

НЕ ЗВУЖУВАТИ ІНІЦІАТИВИ МАС

(ВІДПОВІДЬ НА ЗАПИТАННЯ АНКЕТИ «УЧИТЕЛЬСКОЙ ГАЗЕТЫ»)

З виданням декрету про обов'язкове навчання грамоти дорослого населення варто почекати. Тепер цією великою державною справою зайняті не тільки освітяни, а й уся громадськість в особі добровільних товариств, профспілок і кооперації.

Я побоююсь, що після видання такого декрету громадська ініціатива може зійти нанівець. Замість того щоб переконати неписьменного в необхідності розпочати навчання, замість того щоб обслужити його побутові потреби, багато хто, безперечно, скаже: «Є наказ, і гаразд. Кожен сам відповідатиме, що вчасно не ліквідував неписьменність».

Від декрету, який зобов'язує дорослих ліквідувати неписьменність, та до того ж ще репресивними заходами, поки що слід утриматись. Ми ще не випробували всіх інших шляхів. Вони є, і допомогу в цій справі, безперечно, подасть учительство, інтелігенція і всі, кому близька справа народної освіти. Тепер ще потрібно вести роботу типу культурного походу.

Інша справа — обов'язкове навчання дітей. Тут не слід зволікати. Відповідальність за навчання дитини треба покласти на батьків і особливо на роботодавців. Навіть серед робітників ми спостерігаємо такі випадки, коли вони вивозять з села няньок — десятирічних дівчаток — і ані трохи не дбають про те, щоб навчити їх грамоти. Тому одночасно з зобов'язанням навчати потріб-

но розробити і форму відповідальності за невиконання його.

Що до цього приклад можна взяти з Німеччини. Там роботодавець, який не посилає підлітка до вечірньої школи, підлягає судовій відповідальності.

1929 р.

Кожна революція супроводиться докорінним потрясінням узвичаєного світогляду, докорінною ломкою традиційних підходів до оцінки навколишніх явищ; нещадної критики зазнають звичайно і встановлені погляди на питання виховання, на питання освіти.

Ми знаємо, як гаряче обговорювались ці питання виховання і освіти в період Великої французької революції, який поштовх педагогічній думці дала революція 1848 р., заклавши основи марксистської педагогіки; знаємо, як у нас спонукали педагогічну думку і революція 1905 р., і Лютнева революція 1917 р., і особливо Жовтень.

Тепер ідеї Жовтня відносно нових, можливих тільки в радянських умовах, колективістичних форм господарювання стають надбанням мільйонів. Ідеї Маркса, Енгельса, Леніна стають тими тракторами, які глибоко переорюють цілину традиційної думки. У глухому селі Центрально-Чорноземної області можна тепер почути такі слова з уст літнього селянина: «Я мало цікавився досі вашими книжками, що за Маркс такий, мені не цікаво було, а тепер ми ось на колгоспи перейшли, мені Марксова книжка попала, дивлюсь — адже це наша книжка. Виходить, ваші книжки — наші книжки. Марксових книжок нам якнайбільше дайте». Марксові книжки, ленінські книжки набули якось раптом нової колосальної сили. Доторкнувшись до землі, до збуджених умів, вони перетворюються в могутні знаряддя, що переорюють старі погляди мільйонів.

Сучасний момент реконструктивного періоду висуває щодня ряд нових проблем у галузі пропаганди, агітації, організації на ідеологічному фронті. Усі ці питання порушуються на сторінках наших газет і журналів, але обговорюються якось між іншим, клочкувато, лапшисто, часто без зв'язку одного з одним. А деякі питання, як, наприклад, питання обліку ідеологічних зрушень, що відбуваються в масах, внесення планомірності в цей облік, вироблення стандартів цього обліку,— ці питання, на жаль, зовсім майже не порушуються, немає ніякої методології цього обліку. Тепер у нас дуже люблять обліковувати інтереси глядача, читача та ін., але ж треба прямо сказати, методи цього обліку дуже мало наукові, первісні, з марксизмом мають дуже мало спільного. Або візьмемо таке питання, як питання нашої національної політики в галузі культури. У багатьох національних областях лише тепер починається справжня класова боротьба, і ідеологічне обслуговування близьких нам верств набуває виняткового значення. Як його організувати? Як використати для цієї мети нагромаджений за останні роки досвід класової боротьби в радянських умовах? Або питання побуту під кутом зору марксистської теорії, пов'язання їх з питанням соціалістичного будівництва, культурної революції — безліч питань дуже великої значимості, які не можна вирішувати якось мимохідь, бігцем, виникають щоденно у великій кількості. Десь їх треба розв'язувати.

Свідомість мільйонів, що пробуджується, не може не відбитись і з кожним роком все більше й більше відбиватиметься на всіх галузях ідеологічного фронту, в тому числі і на фронті освітянському. Тепер цей фронт став одним з найбільш бойових фронтів. Правда, поки що на фронті педагогіки точаться лише поединки, з усіма їх атрибутами, з усіма їх негативними сторонами, але питаннями виховання підрастаючого покоління, виховання зміни вже гаряче цікавляться маси. Це ми бачили під час піонерського зльоту. Таке питання, як виховання дітей у новобудованих містах, обговорюється не тільки на сторінках наших центральних газет,— виявляється, є фабрики (наприклад, «Нова заря»), де майже поголовно всі робітники і робітниці прочитали відповідну статтю в «Правде». А таких питань з кожним днем ста-

ватиме все більше й більше. Питання виховання глибоко цікавлять маси.

Маси хочуть знати, як виховувати дітей. Питання не тільки в тому, щоб переконати маси у необхідності посилати дітей до школи, своєчасно класти їх спати, не поїти горілкою, не водити до церкви. Це само собою зрозуміло. Але треба дати чіткі відповіді на питання, яке покоління повинні ми виховувати і як його виховати. А для того щоб дати ці відповіді, потрібна чіткість у постановці всіх питань марксистської педагогіки. Тут потрібної ясності, потрібної конкретності ще нема. Найкраще про це свідчать поєдинки, що відбуваються на фронті педагогіки. Треба прямо сказати: те, що зроблено в галузі марксистської педагогіки, ще крапля в морі. Тільки перші камені марксистської педагогіки закладено. А треба цілий будинок спорудити. Щодня спалахує ряд нових питань, які потребують відповідей. Потрібна величезна робота в галузі марксистської педагогіки. Її не можна відкладати в довгий ящик. Відповідей чекають маси, відповідей чекають піонервожати, відповідей чекають десятки, сотні тисяч учителів, чекають усі культармійці. Треба виховувати нові величезні кадри педагогів. Як? Нам потрібні не тільки цитати з Маркса, Енгельса, Леніна з питань виховання і освіти — ми повинні всю марксистську педагогіку до кінця продумати з точки зору марксизму-ленінізму.

Сучасний момент реконструктивного періоду, з його шаленими темпами, потребує надання всій нашій системі народної освіти надзвичайної гнучкості, потребує пов'язання нових форм народної освіти, що творяться в гущі будови, з нашою загальною марксистсько-ленінською лінією в педагогіці. Без цього пов'язання нові форми часто вироджуються в малоцінні досліди, що не дістають того розмаху, якого вони повинні набути...

Часто в прагненні перебудуватись по-новому ми з водою викинуємо з ванни й дитину, як кажуть німці. Перебудовуючись по-новому, ми часто-густо мимохідь знищуємо цінні досягнення. Так не можна. «Суть будівництва соціалізму в організації», — любив повторювати Ілліч. Не можна відривати питань організації від питань політики, вчив він нас. Не можна думати, що ми здійснимо наші марксистські ідеї в галузі педагогіки, роз-

в'яжемо завдання, які висуває культурна революція, якщо ми не продумаємо питань організації справи народної освіти до кінця, не визначимо лінії її розвитку під кутом зору марксистсько-ленінської теорії. У переломні моменти нашої боротьби і будівництва Ілліч завжди особливо ретельно перечитував Маркса і Енгельса. Життя, в яке він вдивлявся з усією пристрасстю й увагою, відкривало для нього часто новий, глибший смисл у добре відомих, майже напам'ять вивчених рядках творів Маркса і Енгельса — він знаходив у них нове керівництво до дії.

Освітняни-марксисти, педагоги-марксисти в даний переломний момент не можуть просто плисти за течією. Кожен з них чуває, що йому треба глибше продумати всі питання поточного культурного будівництва, питання марксистської педагогіки, питання організації справи народної освіти під кутом зору революційної, марксистсько-ленінської теорії, щоб разом з масою почати більш твердими, впевненими руками будувати культурну базу соціалізму.

Ось чому при Комуністичній Академії за вказівкою партії організовано Товариство педагогів-марксистів, яке вже приступило до роботи.

ПРО ЗАВДАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА В ЗВ'ЯЗКУ З ЗАГОСТРЕННЯМ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ

(ПРОМОВА НА ВСЕРОСІЙСЬКІЙ НАРАДІ КОМІТЕТІВ У СПРАВІ
ОСВІТИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШОСТЕЙ)

Товариші, я хотіла кілька слів сказати про те, що нового вносить у життя нацреспублік і нацобластей даний момент, коли таким швидким темпом йде індустріалізація, коли таким швидким темпом розвивається колгоспний рух. Мені здається, що важливо поговорити про ті завдання, які тепер постають у галузі освіти перед національними областями і республіками. Мені б хотілось провести паралель між тією боротьбою, яка йде тепер у цих областях, і тією боротьбою, яку вела наша партія в перший період, коли тільки починалась організована боротьба робітничого класу. З найперших своїх кроків партія підкреслювала, що боротьба, яку починає робітничий клас, стосується не одних тільки робітників, а стосується всіх трудящих і йтиме проти всього укладу. І от з самого ж початку постало питання про селянство. Тов. Ленін, підходячи до висвітлення цього питання, говорив, що селянство найбільше терпить від спадщини старого, від пережитків кріпосництва, і він у перших своїх працях старався показати, як ці кріпосницькі пережитки і це загальне гноблення поміщиками всього селянства в цілому, — як усе це відбивається на боротьбі пролетаріату і на всьому ладі нашої країни.

Перші твори Володимира Ілліча, які стосуються селянства, саме й мали на меті дати картину закабалення селянства в цілому, але тут же він вказував, що розвиток капіталізму веде за собою розшарування се-

лянства на різні верстви, які, по суті, поділяють селянство на частину, що примикає до буржуазії,— куркульство, і на частину, що примикає до пролетаріату,— батрацтво, бідноту, тобто сільський пролетаріат і напівпролетаріат. Боротьбу з залишками кріпосництва г. Ленін ставив у першу чергу. Є його стаття «Пролетаріат і селянство», написана в 1905 р.; там він з повною відвертістю говорить, що тепер боротьба йде тільки проти пережитків кріпосництва, проти царизму, що коли пролетаріат і переможе в дану хвилину, то селянство не може від цієї перемоги чекати повного розкріпачення. Потрібна буде дальша боротьба, боротьба проти капіталізму, який проникнув і на село. У цій статті Володимир Ілліч говорить про те, що треба вивести два вози з сміттям: один віз — з сміттям пережитків кріпосництва і другий — з сміттям капіталістичним. Ми починаємо з того, що вивозимо спочатку сміття закріпачення, щоб розв'язати собі руки. Селянство не може сподіватись на те, що від перемоги над царизмом, над кріпосниками відразу будуть знищені злидні і гноблення.

Приблизно таке становище ми маємо в національних республіках та областях. Їх всіляко гнобив царизм. Ми знаємо добре всі неподобства великоруського шовінізму. І коли почалась боротьба в Жовтні 1917 р., то пригноблені національності примкнули до цієї боротьби, щоб розкріпачитися, звільнитись від цього гноблення своєї національності царизмом. Тому в цілому ряді областей націонали в цілому примкнули до цієї боротьби, особливо ті з національностей, де особливо сильні були пережитки старого докапіталістичного укладу.

Треба сказати, що коли по лінії російської національності з найперших днів Жовтня дуже яскраво виявилась внутрішня класова боротьба, то мені здається, що серед цілого ряду національностей внутрішня класова боротьба тільки тепер ставиться з усією гостротою, вона стає гострішою, ніж будь-коли. У нас особливо загострюється класова боротьба на селі, боротьба з куркульством, і в багатьох національних областях ця боротьба тільки тепер стає актуальною і ясною для мас селянства нацреспублік і областей, тому що спочатку, після Жовтня, цей класовий поділ значною мірою загашувався тією обставиною, що в національних

областях і республіках були набагато більше, ніж в інших районах, сильні пережитки старого ладу, — капіталізм не охопив ще в той час ряду областей.

Якщо Ленін говорив, що ми маємо п'ять суспільних укладів, то серед нацменшостей ще збереглися такі уклади, як, наприклад, пережитки родового побуту. Внаслідок цього помітно, що класова ворожнеча в деяких з національних республік замаскована значно більше, ніж у нас. Мені доводилось розмовляти з товаришами з Башкирської республіки з цього приводу, одержувати звідти листи. В одному листі розповідалось докладно, як сама будова села, весь побут, усі традиції затемнюють класову ворожнечу, розповідалось, які методи застосовують більш заможні верстви — куркульство — для того, щоб змазати, затушувати класову ворожнечу. Звичайно, це стосується не тільки Башкирської республіки.

Якщо говоритимемо про східні республіки, то ми побачимо, що там тепер і релігія пристосовується, головним чином, до того, щоб затушувати класову відмінність і зобразити справу так, нібито є дуже багато спільного, що зв'язує бідняків і куркулів, підприємців і найманих робітників. Тут зусилля буржуазії і багатих верств спрямовані на те, щоб усіляко затушувати класову ворожнечу.

Я вважаю себе не досить обізнаною в цій галузі, але мені здається, що тепер одно з основних завдань, які стоять перед нацреспубліками і областями, полягає у викритті класової ворожнечі, щоб було зрозуміло для кожного бідняка, для кожного батрака, у чому саме відмінність інтересів, у чому полягає протилежність інтересів, тому що коли в нас, у центрі радянських республік, це вже ясно широким масам, то я боюсь, що широким масам національних республік це ясно не до кінця. Звичайно, тут не можна провести загальної мірки, не можна сказати, що скрізь, в усіх національних областях, справа стоїть однаково: є на Сході такі республіки, де й раніше гостро точилась класова боротьба. Це якраз дуже важливо у галузі культурної та ідеологічної роботи. Треба розкривати класову ворожнечу якомога ширше. Недавно, наприклад, постало питання відносно того, як підійти до агітації проти урази і байраму. Тепер нові реформісти в галузі представництва релігії

ісламу — мулли — особливо проповідують благодіяння багатих щодо бідних, особливо проповідують необхідність того, щоб багаті у свята годували бідних. Що це значить? Це значить — вербування підкуркульників, це значить — катушовування класової ворожнечі, і це катушовування в рамках національної боротьби повинно особливо нещадно викриватись. Релігія — це, звичайно, тільки шматочок. Але коли ми говоримо про життя кочових народів — самоєдів і т. д., — нам важливо агітувати не просто за те, щоб вони мили руки, міняли сорочки і т. д., а важливо, щоб у червоних юртах висвітлювалось питання про класове розшарування.

У російському селі ми більш-менш знаємо, хто такий середняк, бідняк, куркуль, а коли йдеться про киргизів, калмиків, де ще є пережитки родового побуту, там у цих питаннях значно важче розібратись, і вони повинні бути поставлені з усією чіткістю.

Коли починалась боротьба, то думали, що її вестиме пролетаріат більш передових у промисловому відношенні країн, а ми — країна відстала, ми тільки йтимемо слідом за іншими країнами. Життя показало, що історична обстановка склалася так, що на перший план висунулась наша країна. Особливість лєнінізму полягає в тому, що ми, беручи загальну настанову, яка була дана Марксом і Енгельсом, прагнемо застосувати її до конкретних умов. Завдяки цьому вдалось перемогти. Я думаю, що врахування всіх конкретних умов, конкретних особливостей можливо проводити і в нацменшинських областях. Студентство з нацреспублік і національних областей повинно особливо яскраво усвідомити свої завдання в галузі вивчення свого краю, свого укладу, тому що необхідно всі конкретні особливості класових відносин і суперечності класових інтересів повністю виявити для того, щоб вишукати правильні методи боротьби. Ми ставимо перед країною завдання наздогнати в промисловому і культурному відношеннях капіталістичні країни, і не тільки наздогнати, але й випередити. На мою думку, це завдання наздогнати і випередити стоїть також і перед нацреспубліками. Важливо, вивчивши особливості свого краю, минуле свого народу, широко розвинути боротьбу за знищення всіх пережитків старого укладу і питання це поставити ясно й чітко. Над-

звичайно важливо повести відповідну пропаганду і агітацію серед населення.

Треба сказати, що заможніші верстви здебільшого знають російську мову, вони знають всю історію боротьби, яка відбувалась у нашій країні, і вони можуть для своїх цілей використати історію цієї боротьби. Верстви, які найближчі тепер до пролетаріату на селі,— це верстви бідняцько-батрацькі. Ці верстви в нацреспубліках менше знають російську мову і російський досвід, ніж інші верстви населення. Якщо ж ви подивитесь книги, які видаються національними мовами, то треба сказати, що розмах і характер видавництва іноді викликають великі побоювання. Видаються книги, в яких лінія класової боротьби не проходить червоною ниткою, видаються книги, як, наприклад, перекладні книги, без тих приміток, що необхідні, що орієнтувались би на умови життя і боротьби в нацреспубліках. Ліквідація елементарної неписьменності посувається також дуже повільними кроками, а тим часом треба культурно підняти найбільш близькі до Радянської влади верстви бідняцько-батрацько-середняцькі. Треба озброїти їх усім досвідом боротьби, боротьби бідняків, яка триває і тепер, і після Жовтня, і яку саме тепер особливо слід вип'ятити і загострити.

Якщо наша країна, починаючи свою боротьбу, не могла спертись на безпосередню допомогу пролетаріату інших країн, тому що в буржуазних країнах пролетаріат ніде не стояв при владі, то щодо цього в нацреспубліках становище інше, тому що національні республіки можуть знайти безпосередню опору в Радянській владі. Якщо у нацреспублік, у відсталих народів не було ще досвіду щодо цієї боротьби, то треба сказати, що досвід нашої країни, яка зуміла взяти владу в свої руки і розгорнути соціалістичне будівництво,— цей досвід уже є конкретним досвідом, на якому маси національних республік можуть багато чого навчитись.

Ленін у 1905 р. говорив, що навіть коли землю буде усуспільнено, то це ще нічого не значить. Треба, щоб усуспільнено було і капітал. Тільки тоді можна сподіватися, що маси позбудуться злиднів. Він протиставляв цю точку зору точці зору народників, які вважали, що коли земля буде соціалізована, то цим справа й закін-

читься. Ленін і наша партія з усією чіткістю ставили питання про те, що цього замало. Ми бачимо, що в Жовтні земля дійсно була соціалізована. Вона стала надбаням усієї країни і перестала бути приватною власністю. А боротьба за викорчовування коріння капіталу значно складніша, і тепер, через 12 років після Жовтня, ми повинні сказати, що у викорчовуванні коріння ми значно просунулися вперед і тепер стрижень уже вирвано, залишається вирвати дрібні корінці.

Поряд з соціалізацією землі йде і соціалізація інших суспільних знарядь виробництва — соціалізація капіталу і т. д. Тепер ми все ближче й ближче підходимо до соціалізму, і в цей момент особливо важливо йти згуртованим, єдиним фронтом. Тому мені здається, що тепер перед нацреспубліками особливо гостро стоїть питання про правильну постановку агітації і пропаганди. Необхідно поставити ясно питання про перспективи боротьби і показати батракові, біднякові і середнякові, що вихід для них тільки в колективізації, показати їм на живому прикладі, по якому шляху і як ми йдемо. Тепер цей приклад став уже переконливішим, тому що ми можемо не на словах, а на ділі показати їм наш шлях. Приклад якої-небудь зразкової комуні, де правильно налагоджено колективну працю і де життя складається по-новому, — такий приклад надзвичайно переконливий. Нещодавно я одержала листа з Киргизії від одного товариша, який запитує, куди і як можна влаштувати екскурсію в показову комуну. Я особисто гадаю, що тепер проведення таких екскурсій для наочного показу надзвичайно важливе.

Для того щоб екскурсія могла досягти своєї мети, її треба старанно підготувати, треба в попередніх бесідах вияснити, що може перешкодити сприйманню досвіду, треба підготувати сприймання цього досвіду. Потім також важливим є обговорення питань про те, як усе бачене перетворити в життя.

Як стоїть справа з школами? Якщо ми візьмемо технікуми, якщо ми візьмемо школи селянської молоді, взагалі школи більш високого типу, то ми побачимо, як життя захоплює їх. Завдяки тому, що наш організатор шкіл селянської молоді т. Руднев володіє організаторськими здібностями і вміє спрямовувати екскурсії шкіл

селянської молоді і викладачів ШСМ, завжди наочно можна побачити, як навколишнє життя впливає на підростаюче покоління. Я гадаю, що на цю молодь, на колгоспну молодь, на комсомол, на школи II ступеня треба звернути в нацреспубліках особливу увагу.

Потім відносно жіночої частини населення. Тут питання особливо складне в цілому ряді національних областей. Про труднощі не доводиться говорити — ми всі їх знаємо. Але ось що мене здивувало. Якось минулого року, в зв'язку з жіночою конференцією, що проводилась з представницями з національних областей і республік, мені довелося говорити на цю тему з студентами КУТС (Комуністичного університету трудящих Сходу.— *Ред.*), і особливо вразило мене те, що це питання опрацьовувалось тільки з жіночою частиною учнів і студентів. Студенти в цілому виявились не залученими до цієї справи; звичайно, вони в загальних рисах знають про жіночий рух, але практично викладачі не розмовляли з ними на цю тему. Робота з жінками вважалась не їх роботою, а тим часом ми знаємо, як гостро стоїть це питання в нацреспубліках, як тут тільки спільними зусиллями і чоловічої і жіночої частини свідомого населення можна покінчити з пережитками старого укладу. Якщо говорити про пережитки старого укладу, то паранджа є одним з яскравих прикладів, що затемнюють класову боротьбу. Якщо населення мало свідоме, якщо населення не загітоване, то це на руку заможним верствам і бідняки не борються проти пережитків старого. Вся свідома частина комсомолу, не кажучи вже про партійців, повинна дружними рядами і дружним фронтом виступати у цих питаннях, і не тільки теоретично, а й практично. Розкріпачена жінка є звичайно борцем за новий лад. Тепер те величезне будівництво, що відбувається в усій країні,— будівництво на господарському фронті,— захоплює національні області, воно надзвичайно полегшує ломку старого. Створюється нова база, яка стару базу відтісняє. Якщо ми говоримо, що господарське будівництво — це головне, а культурне — це надбудова, то треба усвідомити собі те, що надбудову теж необхідно зводити і саме слово «надбудова» включає поняття будівництва, і через це той, хто думає, що ось ми зоремо поле, засіємо зерно, зберемо хліб — і все,

глибоко помиляється. Надбудову зводити необхідно і в галузі культурній, старанно продумувати, якими руками будувати, в якому напрямі та з якого матеріалу. Всі ці питання стоять тепер з надзвичайною гостротою, — з більшою гостротою, ніж будь-коли.

На закінчення я хотіла б сказати кілька слів про західні національні області. Там справа стоїть інакше. Там інші труднощі, там дуже сильний вплив буржуазної преси, преси капіталістичної, яка всіляко проникає в різних формах і в пережитках старого позначається надзвичайно сильно. Тут потрібний інший тип боротьби, тут треба особливо загострити всю боротьбу в усіх галузях, яку доводиться вести з пережитками капіталізму найстаріших формацій і найстаріших укладів. Треба чітко вести боротьбу з капіталістичним світом — і особливо важливо враховувати вплив західноекономічний — і бути щодо нього досить пильними. Справа в тому, що сучасна буржуазія ще більше, ніж ми бачимо це у реформістів, намагається замилити очі. Ми бачимо, як у галузі педагогічній буржуазія дуже талановито пристосовується до нових умов, як за допомогою своїх шкіл намагається затемнити свідомість. Ми бачимо тепер боротьбу, яка загострюється, на Заході, ми бачимо, що на Заході класова боротьба стає все гострішою, що багато питань ставиться глибше, ніж ставились за останні роки, і тут треба уважно слідкувати за цим, бути надзвичайно обережними, щоб буржуазний вплив не залишився бува без відсічі. Це завдання стоїть перед польською національністю, єврейською та іншими, які живуть ближче до Заходу.

Дозвольте на закінчення висловити надію, що наші національні республіки і національні області наздоженуть і переженуть у культурному відношенні не тільки буржуазні країни, але наздоженуть і всю Радянську республіку в цілому і що загальними зусиллями всіх національностей ми зможемо дати відсіч умираючому капіталізмові і добитись соціалізму в найкоротші строки.

Те, що ми тепер підходимо до соціалізму, ми відчуваємо на кожному кроці. Кожен з нас усвідомлює всі труднощі, які перед нами стоять, і ніякого комчванства тут немає, але характерно те, що тепер на робітничих зборах і на зборах у колгоспах надходить безліч

записок на тему про те, що таке соціалізм, і якою буде праця при соціалізмі. Спостерігається особливий інтерес до конкретного соціалізму. Іноді в записках, що надходять на зборах у колгоспах, запитують про організацію праці при соціалізмі і говорять, що в нас іноді так буває, що ми щось почнемо, але не закінчимо, а при соціалізмі цього не повинно бути, тобто там усе повинно бути обдумано і доведено до кінця. Життя ставить перед нами завдання про соціалізм у конкретній формі, і таких завдань у цілому ряді областей з кожним днем ставатиме все більше й більше. Справа в тому, що соціалістичний уклад менш за все мириться з тими традиційними перегородками, які є серед національностей. Звичайно, я не кажу про те, що все національне стирається. Тут важливим є зміцнення позитивних сторін — національних позитивних сторін, — які розвиваються на основі пережитої історії, але тут також важливо й те, щоб ті штучні перегородки, які були створені старим феодальним укладом, які були створені капіталістичним ладом, — щоб вони були знищені.

СОЦІАЛІСТИЧНА БАЗА СИСТЕМИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

(ВИСТУПИ НА НАРАДІ ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ)

НАРАДА ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ 7 ЛЮТОГО 1930 р.

Товариші, тепер те, що відбувається у навколишньому житті — розвиток промисловості, колективізації, всі ті зрушення, які ми спостерігаємо в господарському і громадському житті,— не можуть не відбитись і на справі народної освіти. Наша система відрізняється докорінно від системи буржуазних держав. Система буржуазних держав пристосована до задоволення потреб господарства, побудованого на базі капіталістичній, і там класовий характер усієї цієї системи надзвичайно різко виявляється і в системі народної освіти.

До революції наша система була копією з гірших буржуазних систем, на ній ще лежала тяжка печать докапіталістичного періоду, періоду феодального, і тепер навіть, через 12 років після Жовтневої революції, це позначається, і ми ще не маємо загального навчання — так над нами тяжіла, так заважала і зв'язувала нам руки стара система народної освіти.

У програмі партії конкретно вказано основні лінії соціалістичної системи народної освіти, які впливають із вчення Маркса і Леніна. Звичайно, програму нашої партії присутні тут добре знають, і я спинятися на цьому не буду, але треба відзначити, що тепер ми ясно бачимо, наскільки ще мало цю систему втілено в життя. Тепер по всіх лініях особливо гостро постають ті питання, які постали відразу після Жовтневої революції. Тепер характерно, що всі ті питання, які ставились в кінці 1917 і в 1918 р.,— всі ці питання ставляться знову,

але ми вже маємо інші засоби і інші можливості для їх здійснення і розв'язання.

Якщо в 1918 р. багато питань ставилось лише як перспективні, не ясні були шляхи здійснення багатьох з поставлених завдань, то через 12 років, після невпинної боротьби, боротьби повсякденної, при новій організації, яка за ці роки створилась,— тепер ми ставимо всі ці питання не тільки як питання далекого майбутнього, а як питання, до розв'язання яких можна приступити негайно. Тут особливо відчуваємо ми весь пройдений нами шлях, коли приступаємо до розв'язання цих питань не тільки по лінії народної освіти, але й по всіх інших лініях.

Те, що здавалось далекою перспективою, в теперішніх умовах стає близьким, підноситься революцією на інший, вищий ступінь. Якщо ми подивимось на нашу систему народної освіти, то ми побачимо, що в програмі нашої партії стоїть питання про поголовне обслуговування всього підростаючого покоління. А якщо ми подивимось на те, як у нас стоїть з цим справа,— то справа стоїть вкрай погано. У цьому відношенні ми до соціалізму не тільки не наближаємося, але ще буржуазних країн не наздогнали. Немає в нас навіть загального навчання, дошкільна справа являє собою ще жалюгідні крихти. І перший ступінь, і школи другоступеневого типу являють собою краплю в морі. Так що в цьому відношенні відставання у нас дуже велике.

Але, з другого боку, ми бачимо тепер, як створюються нові методи залучення населення до культурного будівництва. Метод культпоходів має величезне значення, особливо яскраво це видно на прикладі ЦЧО (Центрально-Чорноземної області. — *Ред.*). Треба сказати, що таке ЦЧО, яку ми там маємо спадщину. Це була область густопсових поміщиків, суцільної неписьменності населення, а тепер ми бачимо, що ЦЧО почала розгортати культпоходи. Рік тому це було б зовсім неймовірним, тому що там ще не було того зрушення, яке необхідне для того, щоб методи культпоходу могли розгорнутися.

Ще років два тому селянка писала звітти: «У нас навіть вголос не можна вимовляти слово «колгосп». Я пам'ятаю цей цікавий лист, який закінчувався словами: «А все ж я на межі тепер і дивитися не можу».

Це було два роки тому, а тепер ми там маємо суцільну колективізацію.

Там для населення, що здебільшого складається з бідноти, відкрились нові виходи, і через це там зовсім ламається стара психологія. У зв'язку з цією ломкою ми бачимо там надзвичайно великі зрушення. Я слідкую за газетою «Орловская правда» (правда, не дуже систематично). Кожний номер її говорить про те, що там відбувається справжня культурна революція.

Кілька прикладів. У зв'язку з ліквідацією неписьменності розгортаються дуже цікаві побутові форми, наприклад, там об'єднують швейні машини, влаштовують ремонтні майстерні і посилають туди бригади кравців. Візьмемо дошкільну справу: раптом створюється 500 дошкільних хат. Своїми силами здійснили загальне навчання. Вони відкрили 2500 комплектів по ЦЧО — це значить, що всіх дітей восьмирічного віку вони приймають до школи. Усі, хто там був, вказують на те, що серед дорослого населення панує надзвичайно велике піднесення. Характерне не тільки це.

Візьмемо таку річ, як дитбудинки. Виявляється, там тепер величезну увагу звертають на дитбудинки — ця справа у нас скрізь останнім часом занедбана, — там організовується соцзмагання між дитбудинками. В усіх галузях іде по-новому робота, — в одному з останніх номерів я вчитала таку історію.

Ми кілька років тому почали складати «паспорти» деяких губерній — тоді ще районів не було. Паспорти містять матеріал про природні умови, про історію краю, починаючи з 1861 р., всі масові рухи, які там відбувались, розглядається організація промисловості, сільського господарства, всього будівництва. І раптом читаєш в «Орловской правде», що тепер в Орловському окрузі підготовляється фільм, де буде, з одного боку, дано характерні природні умови, з другого — історію краю: боротьбу з денікінцями, як вони до Орла підходили і т. п., картини сучасного життя: Шатіловську станцію, радгоспи, колгоспи, підприємства і т. д.

Характерно, що поштовх дано не тільки в галузі низових форм освіти, таких як ліквідація неписьменності, а поштовх дано в усіх галузях, навіть у такій галузі, як створення кінофільмів.

Тепер, коли слухаєш розповіді Нижньої Волги про те, що роблять вони, то ясно, що ми тепер вступили в смугу зовсім інших темпів. Те, про що не можна було кілька років тому подумати, — те сьогодні можна здійснити. Тому темпи нашого будівництва повинні бути такими, щоб охопити дійсно поголовно все підрастаюче покоління, — це один бік справи.

Другий бік справи — це якість нашої школи і політосвітніх закладів. У програмі нашої партії дуже виразно говориться, що школа наша повинна бути школою, яка перевиховує молоде покоління в комуністичному дусі. З другого боку, вона повинна бути школою політехнічною.

Але якщо розглянути це питання, то за ці 12 років які форми школи і шкільної роботи ми в себе маємо? Скажімо, таке основне питання, як питання про суспільно корисну працю? Це питання в свій час досить гаряче обговорювалось, і це, мабуть, те, що відрізняє нашу школу докорінно від школи буржуазної. Наша школа проводить суспільно корисну роботу, яка виявляється, з одного боку, в культурній, з другого боку, в господарській роботі. Чи не найбільш типова щодо цього школа селянської молоді. Якщо ви прийдете на конференцію ШСМ, то почуете, як діти розповідають про цю роботу, яку вони проводили в справі ліквідації неписьменності, по перевиборах Рад, а крім того, розкажуть, як вони проводили роботу по сортуванню насіння, по пропаганді правильного годування худоби і т. д.

Те саме щодо школи I ступеня, головним чином сільської, — вона також проводить велику суспільно корисну роботу; це має величезне значення в тому відношенні, що вона навчає підрастаюче покоління бути активними будівниками нового життя.

Але якщо ми подивимось, як у нас проходить ця справа в місті, то ми побачимо, що місто у нас дуже відстає, відстає і школа I ступеня, але ще більше відстає школа II ступеня. Якщо на селі в ШСМ майже всі беруть участь у суспільно корисній праці, то цього зовсім не можна сказати про міські школи I і II ступеня.

Але й на селі ми бачимо досить строкату картину. Ми бачимо, що одна школа здійснює дуже цікаве почищення, а інша тільки час від часу веде цю суспільно

корисну роботу, щоб тільки відбутися. Останнє обслідування інспектури, проведене в ряді областей, підтверджує цю строкатість щодо суспільно корисної роботи, яку веде школа.

Що ми можемо тепер зробити? Чи вважаємо ми необхідним зробити цю суспільно корисну роботу обов'язковою для школи? Кожний скаже, що це можливо, це не потребує ні величезних будівель, ні обладнання, це потребує тільки певної чіткої настанови, і це можна провести без особливих труднощів, але треба вимагати, щоб була суспільно корисна робота в такій самій мірі, як від усякої школи вимагається, щоб вона навчила читати й писати і давала певні загальноосвітні навички. Наша школа повинна в обов'язковому порядку давати навички громадської роботи.

Часто говорять: суспільно корисна робота *школи*, а виявляється, що в школі працює тільки яка-небудь головка — учком, а вся маса дітей ставиться пасивно, або іноді працює один учитель чи один завідуючий хатою-читальнею, а не працює весь заклад як ціле.

Я гадаю, що було б необхідно здійснювати те, що школа як ціле — всі учні, всі викладачі і весь технічний персонал школи — повинна проводити суспільно корисну роботу.

Якщо школа проводитиме цю роботу як ціле, то вона повинна мати свій виробничий план, продуманий, і тут ми підходимо до одного великого питання.

Ми дуже часто пишаємося п'ятирічкою; мені довелося чути, як після доповіді про п'ятирічку на з'їзді Рад з великим піднесенням з'їзд Рад співав «Інтернаціонал», — ясно, було піднесення. Але що значить п'ятирічка? Планування господарства означає, що не тільки Держплан один працює над плановістю, а вся країна, кожний планує роботу своєї установи, свого підприємства. Чітко повинна плануватись і робота школи. Але це планування, звичайно, повинно проходити не в бюрократичному порядку, а бути плануванням, до якого повинні бути залучені всі діти. Це даватиме ті навички планової роботи, які матимуть величезне значення. Ми повинні наше підрастаюче покоління виховати так, щоб у нього було розуміння того, що робота кожного приймає до загальної роботи, плановість треба виховувати

практично на цій роботі. Це питання надзвичайно важливе, воно відрізняє наше господарство від капіталістичних країн. Це показує всю якісну відмінність нашого господарювання від господарювання капіталістичного.

Якщо ми хочемо будувати соціалістичну школу, то ми повинні будувати її так, щоб виховувати в дітей вміння планувати. Звичайно, план школи повинен будуватися не довільно, а він повинен будуватися так, щоб ця суспільно корисна робота була дійсно надзвичайно потрібною. Планова робота школи і хати-читальні повинна примикати до плану району. Тепер кожний район має свій виробничий план. І необхідно, щоб школа планувала не тільки суспільно корисну роботу по лінії тільки кампаній, а щоб вона планувала свою повсякденну суспільно корисну роботу. На цій роботі навчатися діти, особливо школи II ступеня і технікумів, розуміти і вивчати планування даного району. Планування передбачає вміння чітко врахувати всі можливості, вміння перевірити виконання, і тут надзвичайно важливо, щоб план школи, план кожного закладу пов'язувався із загальним планом району.

Звичайно, необхідно, щоб усі наші освітні заклади допомагали один одному, щоб між ними був якийсь поділ праці — не всі вели б одну й ту саму роботу. Робота школи I ступеня якісно і за розмахом, і за можливостями відрізнятиметься від роботи технікумів або шкіл II ступеня. Тут важливий правильний розподіл функцій, які також базуватимуться і на вікових можливостях.

Коли ми говоримо про те, що потрібно, щоб робота наших освітніх закладів примикала якось до громадських і культурно-побутових завдань, то тут ми підходимо до цілого ряду нових питань.

У нас був недавно з'їзд юних натуралістів і ЦБ юних піонерів. Усі вони підходять до питання про необхідність створення дитячих колгоспів на селі. Один час вони навіть висунули лозунг: «Дитячі колгоспи». Але тепер уже і в юних натуралістів і ЦБ юних піонерів створилось певне уявлення про те, як дитячу працю планувати. Передбачається так, що в загальних великих колгоспах дорослих організовуватиметься праця дітей у дитячих колективах. «Дитячі колгоспи» братимуть на

себе виконання різних функцій, виконання певних господарських робіт. Це надзвичайно важливо, бо коли цього нема, то в колгоспах деякого з дітей завантажуватимуть такою роботою, на якій вони не зможуть рости, а частина дітей тинятиметься без діла і не знаходитиме потрібного застосування своїм силам.

Мені доводилось говорити з цього приводу з колгоспниками, які також ставлять питання про дитячу працю, про те, що необхідно організувати працю дітей. Нехай вони хоч маленьку роботу роблять, нехай дитина хоч курку годує, але все ж щось робить, тому що тільки тоді вона почуватиме себе членом колгоспу.

Ми знаємо окремі колгоспи в ЦЧО. Є цікавий колгосп «Искра Ленина». У цьому колгоспі педагог бере участь в організації колгоспу, і дитяча робота організована певним чином. Тепер і молодь, і дорослі — всі підходять до питання про необхідність організації праці поголовно всіх дітей, організації праці на колгоспних началах. Як організувати цю працю? Це завдання стоїть на весь зріст, над ним думають окремі педагоги.

У журналі «На путях к новой школе» досить багато появляється статей, які в тій чи іншій формі торкаються даного питання. Деякі статті досить цікаві і вказують на те, що вся ця проблема організації дитячої праці в колгоспах, організації окремих дитячих ділянок праці, де б діти вчилися спільно працювати, колективно працювати, розподіляти між собою працю, стоїть на черзі.

Тепер у містах розвивається індустрія, розвивається багато побутових форм, наприклад розвиток усякого роду їдалень. Тепер житлокооперація висуває надзвичайно цікаву проблему в галузі громадського обслуговування побуту. Видно, як знизу випирають усі ці питання побутового обслуговування, відкриваються дуже великі перспективи. Візьміть механізацію побуту і усупільнення побутових сторін життя. Школа повинна бути з усім цим пов'язана цілком так само, як вона повинна бути пов'язана з виробництвом. У нас створюються ФЗС. Там є дуже цікаві окремі спроби, але поряд з цим там є і великі промахи.

Є такого типу школи, які тільки в майстернях ставлять роботу, зовсім не пов'язуючи її з роботою заводів і підприємств. Вони тільки в своєму теоретичному на-

вчанні торкаються питань даного виробництва, але участі в роботі підприємств не беруть. Ці підприємства навіть намагаються якось особливо відгородитися від дітей, від школи. Тут немає часто необхідних зрушень у цьому відношенні.

Але тепер змінюється багато в чому погляд на школу, і надто важливо, щоб цей погляд змінився в робітничому середовищі. Мені здається, що тут зрушення можливі. Сьогодні мені довелося говорити з товаришем з Наркомпраці — і начебто вирисовуються такі перспективи: в НКП тепер менше видатків на безробіття, яке значно скорочується. У зв'язку з новими перспективами у цілому ряду товаришів з НКП постає думка про необхідність того, щоб прийти на допомогу Наркомосові з боку НКП в справі технічного і політехнічного виховання підростаючого покоління.

Ми повинні все наше покоління поголовно виховати здатним до праці. Це — найвеличезніше завдання, яке чудово розуміють робітничо-селянські маси, а в цьому у нас зроблено дуже мало, і можливості у самого НКП, якщо він цю справу поведе один, надзвичайно обмежені.

Сьогодні, переглядаючи № 9 «Статистического обозрения», я натрапила на статтю, яка вказує на те, що в шкільних приміщеннях, побудованих за період з 1918 р., майстерні займають тільки 1,9% площі шкільних будинків. Навіть роздягальні в шкільних будинках — і ті займають близько 5%.

Отже, в програмі у нас значиться політехнічна школа, а коли будинки споруджувались, то споруджувались так, що під майстерні відводились якісь кутки. Якщо ми подивимось, що то за кутки, то побачимо, що вони містяться у підвалах і т. д.

Якщо поодиноці цю справу вести, то нічого не вийде. Необхідно, щоб і НКП, і ВРНГ, і інші господарські організації усвідомили все значення трудового виховання підростаючого покоління. Тепер, коли так гостро стоїть питання з робочою силою, коли ми бачимо постійні прориви на трудовому фронті внаслідок того, що немає найелементарнішої культури праці у тих нових кадрів робітників, які приходять на виробництво, — господарники починають краще розуміти значення трудового виховання.

Якщо людина відкриє кран і піде, а потім спиниться вся фабрика, бо вода залила машину, і підприємство стане на ремонт,— то це наслідок відсутності трудової культури.

Необхідність виховання трудової культури в школі усвідомили буржуазні держави, але вони неспроможні розв'язати це завдання з інших причин. Це тепер настільки б'є у вічі, що не знаю — в наступному році чи через кілька років, але наші господарники відчують цю проблему з усією силою.

Індустріалізація країни пред'являє попит на робочу силу, і питання це стає надзвичайно злободенним.

З другого боку, ми в наше поняття «політехнізм» повинні внести ще одну додаткову рису. Ми не тільки повинні навчати дітей головних, основних видів праці, але необхідно, щоб вони і технічні і агрономічні знання, які набуватимуть, вчилися застосовувати в досить складних і різноманітних умовах.

Політехнізм, що викладається як окремий предмет,— це політехнізм мертвий, а політехнізм живий — це політехнізм, зв'язаний з підприємством, з суспільно корисною роботою, і тепер усе життя штовхає на те, щоб цей живий політехнізм почати проводити.

У цьому напрямі тепер ясно, що можна зробити і як можна зробити, і вся проблема стала дуже актуальною. Наявність дитячих організацій показує, як ми можемо в усю дитячу працю внести момент організації. Ми всі спостерігали зліт піонерів і бачили, яка у цих піонерів у масовому масштабі звичка до організації, виробляються організаційні навички і вміння. Це позначається на нашому політехнічному навчанні і на вихованні дітей надзвичайно позитивно, тому що одна справа — дитина, яка звикла сама вчитися і працювати, а інша справа — дитина, яка звикла все своє життя, всю свою діяльність організовувати разом з іншими дітьми і в справі організації має певні навички.

Мені здається, що весь момент, який ми переживаємо, дає можливість усе те, що зазначено в нашій програмі в розділі освіти, тобто поголовне обслуговування підростаючого покоління і поголовне обслуговування дорослого населення, перетворити в життя, поглибити соціалістичний характер нашої школи, виховати

в дітей організаційні навички, усвідомлення себе членом колективу, певне вироблення навичок культурно-колективістичних — усе це дає можливість здійснити теперішній реконструктивний період. Перед нами відкриваються широкі можливості. Те саме і щодо планування, і щодо соціалістичного будівництва.

І нарешті — те питання, якому ми надавали весь час такого великого значення, — поголовне трудове виховання підрастаючого покоління, що будує республіку праці і житиме в республіці праці. Це питання значною мірою по-новому ставиться, а на цьому фоні деякі наші спірні питання набирають іншого забарвлення. Ми дуже гаряче сперечаємося з комсомолом, який говорить, що треба над семирічкою будувати технікум. Соцвих говорить: треба школу II ступеня будувати, комсомол говорить: треба вихід у життя давати.

Чи дає школа II ступеня вихід у життя? Навколо цього спірного питання точаться гарячі дебати. Але треба сказати, що вміння поєднувати теорію з практичним знанням життя даватиме та школа, яка тісно буде пов'язана з господарським будівництвом, вона даватиме те практичне загартування, яке дасть уміння теорію пов'язати з практикою.

Тому питання про те, чи потрібно давати загально-освітні чи політехнічні знання, чи можна їх зводити до мінімуму, як у технікумі, як давати трудову практику і т. д., — всі ці питання втратять свою гостроту. Поки ми намагатимемося семирічку зробити загальною, над семирічкою, можливо, будуватимуться школи іншого типу, які матимуть у собі позитивні елементи і технікуму, і школи II ступеня. Тут теорія буде з практикою якнайтісніше пов'язана, ростиме покоління, яке добре знає життя не тільки по книжках, а знає життя тому, що бере участь у соціалістичному будівництві. Це буде покоління, озброєне для того, щоб стати активними працівниками соціалістичної держави. У цьому відношенні багато які з спірних питань відпадуть самі собою.

Щодо установ для дорослих, то на цьому питанні я сьогодні не спинятимусь докладно. Сьогодні хотілось би увагу зосередити головним чином на школі, але, звичайно, коли візьмемо яку-небудь Бородінську хату-читальню, що разом з активом спланувала, як з церкви

зробити млин, що зуміла це здійснити при гарячій участі всього активу, який відвідував хату-читальню і провів це будівництво власними руками за участю хати-читальні, причому хата-читальня постійно вивішувала відомості про хід робіт, і було побудовано млин, який відразу підірвав релігійні вірування, і тоді населення другу церкву перетворило в будинок соціалістичної культури,— то не можна не бачити, що вся планова робота дала величезний поштовх усьому культурному розвитку села.

Якби хата-читальня займалась тільки книжками — а є такий ухил, наприклад у Ленінградській області, де хочуть, щоб хата-читальня якнайменше втручалась у життя, а вона втручається і не може не втручатися у життя,— то такого результату ми б не мали. Там, де завідуючий хатою-читальнею хоч трохи підкований, де він уміє планову роботу розгорнути і її пов'язати з завданнями будівництва,— там є надзвичайно великі результати, і всі дивляться на цей освітній заклад не як на бідного родича, а як на щось дійсно цінне, і той сусідній завод, який не хотів дати хати-читальні цементу, тепер з задоволенням дає, якщо з церкви роблять млин, про який мріяло все населення.

Саме так треба підійти до всіх цих питань, так поставити освітню роботу, щоб вищі її ланки нижчим допомагали, щоб усе це йшло за одним планом,— це зробить нашу школу справді соціалістичною, справді політехнічною.

ПРОДОВЖЕННЯ НАРАДИ 4 БЕРЕЗНЯ 1930 р.

Товариші, від першо.о нашого засідання минув цілий місяць. Тому я побоююсь, що в багато кого стерлись уже спогади про те, про що ми говорили. Крім того, можливо, сьогодні присутні товариші, які минулого разу не були. Тому я в кількох словах нагадаю зміст нашої бесіди і мету її.

Ми якраз хотіли обговорити питання про те, як те нове, що відбувається в нашому економічному і суспільному житті, як воно повинно відбитися на системі нашої народної освіти. Мені довелось у своїй доповіді говорити про те, що тепер створюються умови для того, щоб

ми могли побудувати школу справді політехнічну, якої в нас ще досі немає, політехнічну в широкому розумінні цього слова, де теорія може пов'язуватись з практикою,— це з одного боку. З другого боку, я говорила про те, що тепер створюються умови, коли ми можемо побудувати соціалістичну школу, тобто не просто трудову школу, а таку школу, в якій була б суспільна праця, була б колективна праця. Це те, що всій нашій школі може надати соціалістичного характеру. Тепер ми взагалі маємо в кращому разі тільки трудову школу, а нам надзвичайно важливо використати момент для того, щоб створити саме соціалістичну духом школу.

І, нарешті, третє питання, на якому я тоді хотіла спинитись і спинялась,— це питання про те, що тепер ми можемо кожний наш освітній заклад, кожний виховний заклад будувати як заклад, що виконує певну культурну і господарську роботу. Тому тепер наша система народної освіти повинна і може значно більше, ніж раніше, спиратись на всю господарську систему, бути значно тісніше з нею зв'язаною. Адже вся наша система народного господарства повинна будуватись так, щоб усі установи були зв'язані між собою, зв'язані в щось єдине. Це дасть нам можливість дещо по-іншому, значно глибше ставити нашу основну ідею, яку ми висунули,— ідею про єдину школу. Школа різних ступенів може тепер бути перетворена в справді єдину школу. Оце зміст доповіді, навколо якої розгорнулись дебати.

За минулий місяць це питання і в нас, у Наркомосі, і на різних зборах у розмовах з товаришами довелось обговорити з різних боків. Через це до того, що говорилося раніше, я б хотіла додати ще кілька слів.

Я хотіла б вказати на те, що в нас тепер помічаються такі речі. З одного боку, відчуваючи, що багато можливостей відкривається перед нами, люди часто починають фантазувати, відчувають, що щось таке можна по-новому, якимось значно ширше і глибше робити. Починають з того, що, наприклад, хочуть знищити школу, кажуть, ніби школа вже втратила своє значення, що, по суті, тепер можна так будувати систему народної освіти, що й шкіл не потрібно. А поряд з цим виникають такі теорії, що ми повинні працю дітей робити обов'язковою, починаючи з раннього дитячого віку. Я чула, наприклад,

розмови про обов'язкову дитячу працю, починаючи з семи років... Ставиться знак рівняння між семирічною дитиною і дорослою людиною, зовсім випускають з уваги особливості дитячого розвитку. Так що в цьому відношенні спостерігається велике перекручення.

Причому ще так говорять, що треба, щоб дитяча праця велась за завданнями, за нарядами колгоспів. Але ж потрібно усвідомити собі, що це означає: дитяча праця за нарядом колгоспу. Колгосп і правління колгоспу — це не є якась така одиниця, що педагогічно підходить до цього питання. Як колгосп підходитиме до цієї проблеми в більшості випадків? Він дивитиметься на дитину так, як дивились досі в селянському господарстві. Треба там стерегти дрібну худобу, треба там полоти грядки, треба там стерегти баштани, — діти будуть стерегти баштани. Одним словом, найодноманітніша праця, та праця, на якій дитина не зможе рости, розвиватись, може якраз стати тією працею, яку за нарядом колгоспу даватимуть дітям, і діти зобов'язані будуть її виконувати. Це, звичайно, до політехнічного виховання ніякого відношення не має.

Потім у нас спостерігається захоплення практикою. Часто навіть комсомольці починають говорити про «розщеплену» працю. На молодь справляє враження організація господарства в колгоспі. Бачать: один доїть корів, другий засипає корм коровам, третій займається курівництвом, четвертий ще чимось, — словом, поділ праці. І ось цей поділ праці, людина бачить, дає великі позитивні наслідки, і вона через це запалюється. Починають говорити, що й дітей треба вчити «розщепленої» праці. Але що означає розщеплена праця? Це означає — дрібні функції: дівчинку вчити з малих років бути тільки дояркою. Це буде не політехнічне виховання, а вузькопрофесійне, проти якого ми всіляко повинні повставати. От усі такі викривлення — вони, звичайно, цілком природні, але дуже шкідливі.

Коли починають вперше обговорювати питання, то, зрозуміла річ, дуже багато питань ставлять не завжди в тому розрізі, в якому слід, щоб вони були поставлені. Мені б хотілося, щоб ті товариші, які сьогодні висловлюватимуться, щоб вони якнайбільше говорили про те, що їм доводилось спостерігати в галузі дитячої праці

в колгоспах, і говорили б з приводу того, як їм уявляється організація політехнічної праці в колгоспах. Але не тільки питання про колгоспну працю дітей — тепер постає і питання про працю на підприємствах, оскільки ми говоримо про заводи-втузи, де робітник проходить усі стадії навчання. Передбачається, що у втузах молодь проходитиме певну політехнічну підготовку.

І, нарешті, третє — саме тепер, у цьому році, цієї зими, ми обговорюємо досить багато різних побутових питань: питання про громадські форми всього господарства, про громадське харчування, про суспільне виховання малюків — про всі ці питання тепер дуже багато говориться. І в зв'язку з обговоренням, наприклад, такого питання, як будинки-комуни, будинки в нових соціалістичних містах, доводиться іноді чути такі відгуки, такі думки, що там повинна бути використана праця дітей. Але якщо ми не говоримо, як справді повинна бути використана праця в будинках-комунах, де живе 2 тис. чоловік, якщо ми просто скажемо про використання дитячої праці, то що в результаті у нас вийде? — Що у нас діти будуть на посылках, їх посылатимуть з поверху на поверх за окропом, за довідками, за листами і т. д., і говоритимемо — от у нас організована праця. Так що тут, звичайно, необхідно цілком так само усвідомити собі те, що ми повинні дуже насторожено ставитись до питання про домашню дитячу працю навіть в усупільненому секторі, ми повинні обдумати, що в цьому великому господарстві, яке замінює домашнє господарство, яку роль можуть відігравати діти, чи можуть вони взагалі відігравати яку-небудь роль і як, у чому повинна бути настороженість. А з другого боку, треба не випустити тих нових можливостей, які відкриваються для політехнічного виховання дітей, для соціалістичного виховання нашого підростаючого покоління. Це питання, яке за цей минулий місяць особливо постало з усією, по-моєму, яскравістю.

Друге питання, по якому було б добре, якби товариші висловились, — це питання таке: мені здається, що ті успіхи, які ми робимо на господарському фронті, вони з усією гостротою ставлять питання про трудову, поголовно трудову підготовку, політехнічну підготовку підростаючого покоління, підлітків.

Звичайно, в найближчому майбутньому ми не матимемо стільки шкіл підвищеного типу, щоб вони охоплювали всю молодь. Школа в кращому разі може стати певним консультаційним пунктом, таким закладом, який обросте цілим рядом допоміжних закладів. Але маючи такі організаційні пункти, як школи, ми повинні охопити своїм впливом нашу молодь, навіть молодь, яка не відвідує школу. І треба цю молодь якось пропустити через якесь політехнічне навчання. Це питання ставилось і в інших державах, наприклад в Австрії, але там воно ставилось на базі ремісничої праці. Правда, говорили там не про трудове виховання дітей робітників, але все ж це питання ставилось.

Ми знаємо, в Німеччині звертається увага на трудове виховання підростаючого покоління, воно там обов'язкове. І ось тепер, по-моєму, і в нас у країні постає питання про обов'язкове політехнічне навчання підростаючого покоління — не тільки дітей робітників, а й усіх дітей поголовно, всього молодого покоління поголовно. Якщо ми тепер, у найближчому майбутньому, доб'ємося того, що у нас школа I ступеня охоплюватиме поголовно всіх дітей,— ми знаємо, що тепер це можна здійснити, що тепер це не далека перспектива, а що ми можемо добитись того, щоб школа I ступеня в найближчому майбутньому стала обов'язковою,— то потім треба тримати курс на загальність школи-семирічки.

Тепер на підприємства дітей приймають з 14 років, вони одержують заробітну плату, яка нормована, регулюється певним чином. Необхідно, щоб і праця молоді в колгоспах не йшла стихійно, а нормувалась, щоб ця праця не була якоюсь розщепленою працею, не давала б їм тільки якісь вузькі професійні навички, а щоб вона давала навички праці в найрізноманітніших галузях, давала б політехнічну культуру. Це — одно завдання. І я гадаю, що треба не тільки організацією достатньої кількості шкіл, на що в найближчі роки важко розраховувати, допомагати молоді вчитися, треба створювати цілу систему народної освіти, різних курсів, лекцій, рекомендаційних списків книг, які слід прочитати, підручників заочного типу.

Я гадаю, що коли б ми продумали, як треба працю підлітків поставити політехнічно в місті і на селі,

продумали б усю систему культурного обслуговування молоді в розумінні озброєння її необхідними знаннями, то ми могли б те завдання, яке так настійно висовується життям,— завдання політехнічного виховання молоді поза школою, за допомогою школи, за допомогою консультації з боку школи, постійної допомоги з боку школи,— я думаю, ми це завдання змогли б розв'язати.

Ось ті зауваження, які я б хотіла зробити перед відкриттям дебатів.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Я спинюся спочатку на одному питанні, на якому спинявся попередній промовець,— на питанні про те, наскільки плідотворна наша дискусія про соціалістичні міста.

Звичайно, якби ми тільки те й робили, що говорили про соціалістичні міста, а не дивилися б на те, що нам потрібно робити сьогодні, то це було б досить безплідним заняттям. Але справа в тому, що розмова про соціалістичні міста має пряме і найбезпосередніше відношення до нашої повсякденної роботи,— ці розмови про соціалістичні міста примушують нас самих перевіряти, наскільки ми соціалістично вміємо дивитись на те, що є в нас під руками.

І ось ті спори, які на нас обрушились досить несподівано, мають для нас велике значення в тому відношенні, що кожний учасник цих спорів усвідомлює собі те, що ж це таке, які ж це соціалістичні міста будуть, а в чому ж тут соціалістичне — чи тільки будинки, чи соціалізм у чомусь іншому.

Правда, коли питання обговорюється в такій установі, як Держплан, то здебільшого обговорюється саме питання про будівництво. Природно, звичайно, для педагогів поставити питання ширше: а як же буде поставлено виховання в цих соціалістичних містах, як ці міста задовольнятимуть потреби населення? І тут же постає питання: а які ж потреби це будуть? І ось ми таким чином усіма чотирма лапами попадаємо в питання про те, що таке соціалізм.

Усім нам здавалось і всі ми думаємо, що ми знаємо, що таке соціалізм, але в цих спорах про соціалістичні

міста виявляється, що треба ще дуже багато продумати в цьому відношенні. Наприклад, візьмо питання про соціалістичні міста: як там буде організовано життя? Мені якось довелося бути в Брянську. Там у центрі міста стоїть великий Будинок Рад, де зібрані і партійні, і профспілкові організації. Тут же поруч — великий театр, де відбуваються масові збори. Цей Будинок Рад, що стоїть посеред міста, є центром, який притягає до себе маси. Брянськ — не соціалістичне місто і дуже мало на нього схоже, тому що, крім цього Будинку Рад, решта будинків — це типові будинки провінціального міста. Але ця будівля Будинку Рад і вся ця картина мимоволі примушували думати: мабуть, коли нове місто будуватиметься, то необхідно, щоб був якийсь центр, в якому серце життя міста битиметься.

Коли я слухала потім обговорення питання про соціалістичні міста, то питання про центр усього життя міста якось випадало. Можливо, треба будувати не зовсім так, як у Брянську, можливо, по-іншому, значно простіше — широкі вулиці і т. д.

Ясно, що коли споруджувався в Брянську цей Будинок Рад, навряд чи хто думав про соціалізм, а думав про те, як зручніше це зробити. Цей маленький зачаток нового будівництва говорить про те, що необхідно, щоб усе було пов'язане в одно ціле.

Соціалістичне місто — це місто-колектив, де повинен бути глибокий зв'язок між усім населенням. Це — не просто обивателі, які живуть у своїх кутках: одні — в одному хорошому будинку, інші — в іншому хорошому будинку, а це щось таке, що пов'язане в живу могутню силу, яка живе спільними інтересами, яка ці інтереси глибоко продумує.

Коли говорять про соціалістичні міста, про кубатуру, як би там більше не припало проти норми, скільки можна під кожную кімнату підвести, — все це якесь мертве. Тут не відчувається пульсу життя. Часто уявляється місто в цьому плані чимось стабільним: стільки-то тисяч, усі вони зайняті на фабриці. Відносно дітей багато було спорів: де вони селитимуться — за містом чи в місті. Поступку зроблено, що діти в місті житимуть, але основне питання, де саме і як житимуть, відсовується. І ще одно велике питання: як же це місто буде зв'язане

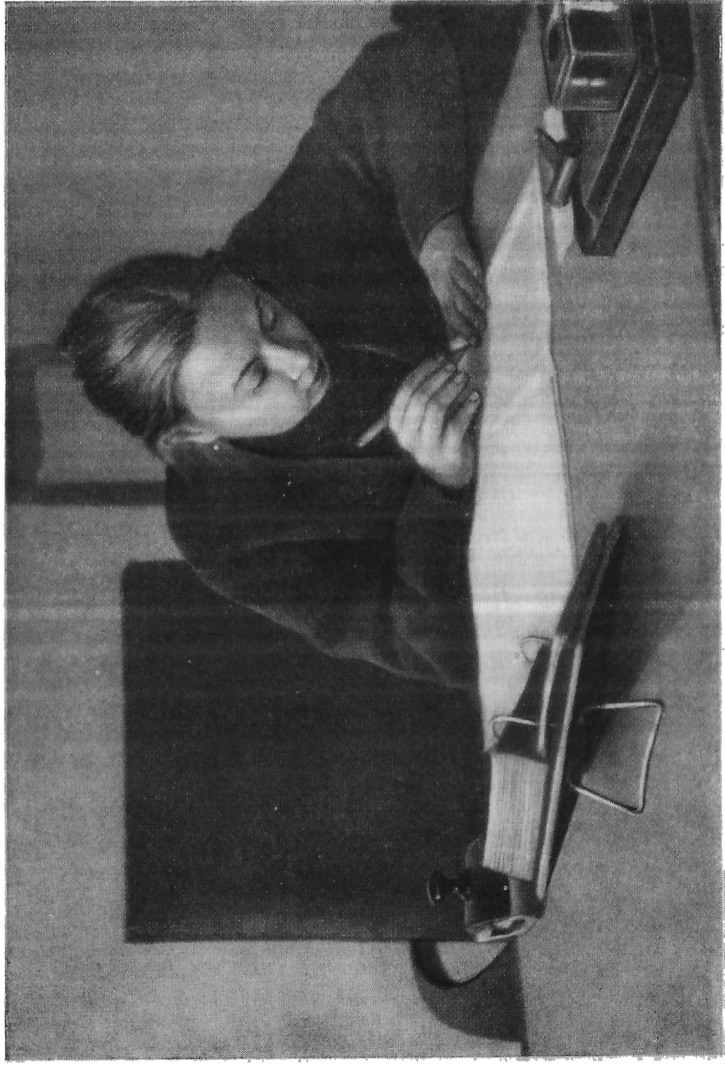
з селом, з районом? Ми всі говоримо, що при соціалізмі прірва між містом і селом зменшуватиметься, вони зближатимуться, а тут ми будуємо якесь місто, яке — само по собі, наче навколо нього якийсь безповітряний, незаселений простір або пустеля.

Оцей зв'язок між містом і селом, який повинен бути значно інтенсивнішим, ніж тепер, якоесь випускається, і це питання мало обговорюється.

Але й те обговорення питання, яке почалось тільки з будинків, з реалізації будов, з зовнішніх форм, допомагає нам усвідомити, як ми по-справжньому повинні будувати. Якщо ми подивимось на нашу навколишню дійсність після того, як посперечаємось трохи, ми починаємо більше помічати те, чого не помічали раніше. Прийде робітник із зборів, де говорилося про соціалістичні міста, і йому казарма чи будинок, в якому він живе, стане настільки нестерпним, що він захоче відразу ж прикласти руку, щоб його перебудувати повному.

Якби ми тільки те й робили, що збирались і говорили про соціалістичні міста, то це було б досить пустим заняттям. Але поряд з цим повинен розвиватися досить великий побутовий рух. Про побут тепер дуже багато говорять, і не тільки говорять, але деякі наслідки конкретні виникають безпосередньо, і ця пов'язаність з повсякденним життям, з поліпшенням побуту має величезне значення.

Коли ми говоримо про побут, мені завжди пригадується одне оповідання Джона Ріда, яке, напевне, багато хто з вас читав, — «Дочка революції», де розповідається про внучку комунара, яка стала проституткою. У цьому оповіданні дуже добре розкрито, як побут обивательський, де батько — голова сім'ї, де жінка повинна займатися тільки господарством, де ставлення до жінки лишається старим, глушить інші впливи, впливи батька-комунара. Незважаючи на те, що батько був комунаром, що батько був учасником революційного руху, незважаючи на все це, внучка комунара — дочка революції — все ж лишається чужою цій революції, тому що побут залишився старим, відносно побуту нічого не змінилося. От питання про побут, яке ставить Джон Рід, тепер особливо відчувається з усією актуальністю.

Н. К. Крупська в своєму робочому кабінеті.

Усі питання побуту, які тепер ставляться на масових зборах, звичайно, безпосередньо зв'язані з тим великим питанням соціалістичного будівництва, яке перед нами стоїть.

Ми часто в останній рік говоримо: «Будуємо соціалізм»,— та говоримо тільки про господарське будівництво, адже ж це не тільки господарське будівництво, це — перебудова всіх взаємовідносин між людьми, і тепер це питання починає з достатньою яскравістю виступати.

Багато товаришів відмічали, що ми заново ставимо тепер чимало питань, які вже на початку революції нами ставились. Тов. Крупеніна нагадала мені, як у 1918 р. у нас всередині Наркомосу ставилось питання, та чи потрібна школа взагалі, особливо після промови Володимира Ілліча, який говорив про те величезне значення, яке має школа. У нього є навіть такий вислів, що тільки школа зможе врятувати підростаюче покоління від тих воєн, які тепер відбуваються, від того вимотування і розтрати людських сил, свідками чого ми тепер є.

Ця настанова Володимира Ілліча Леніна про школу зустріла з боку деяких товаришів заперечення, і в журналі «Народное просвещение» появилась стаття одного з наших співробітників, т. Шапіро, який доводив, що при соціалізмі школа не потрібна. Це, звичайно, зовсім неправильна постановка питання. Школа необхідна. Школа, яка буде організаційним центром, яка допоможе молодому поколінню, всім дітям по-новому організуватись, по-новому оволодівати знаннями і яка буде для всієї молоді таким центром,— така школа, звичайно, відіграє величезну роль. І тут я підходжу до основного питання — до питання про те, що соціалізм — це організація.

Ленін завжди підкреслював, що суть будівництва соціалізму в організації, і тому неправильно думати, що профспілки через деякий час, не при соціалізмі, а навіть у ближчий час, відімруть. І текстильники, і металісти, і інші профспілки потрібні, у них в усіх свої особливості. Треба так, щоб населення по різних заняттях, з різною метою, в найрізноманітніших напрямках організувалось.

Якщо ми порівняємо теперішнє населення з тим, яке в нас було в 1917 р., то ми побачимо, що в розумінні

організаційному зроблено величезний крок. Я пам'ятаю перші жіночі збори абсолютно всі; були робітниці, які брали участь у жіночих конференціях. Була захоплена верхівка, а низи тільки були присутні і самі активної участі не брали. Якщо ж ми тепер подивимось, як стоїть справа в цьому відношенні, то ми побачимо протилежне. Щодо Ленінграда ми не можемо сказати, щоб там у 1917 р. був малий актив,— навпаки, маса там була дуже активною в розумінні революційному і в розумінні політичному. А якщо підійти до побутового питання, то я пам'ятаю, як у нас у Виборзькому районі було засідання з приводу того, як організувати клуб. І от на цьому засіданні всі передові робітники опинились у полоні в двох кухарів, які захопили владу і повели розмову про те, які страви в клубі треба приготувати і як їх треба смачно готувати. І оскільки ніхто не знав, з якого боку до клубу підійти і що повинен собою робітничий клуб являти, то надзвичайно розвинені робітники терпляче вислуховували розповіді кухарів про те, як треба приготувати судака. На цьому засіданні відчувалось, наскільки це нова галузь і як тут доведеться по-новому організовуватись.

Якщо ми візьмемо село, то в організаційному відношенні становище на селі в 1917 р. було надзвичайно важким, а подивіться, які тепер організатори вирости на селі. Сільський організатор як організатор ще яскравіше виступає, він знає прийоми, як працювати з масою, як масу організовувати. І от через це тепер, коли питання постають по-новому, в нас є зовсім нові можливості, які полягають у тому, що тепер можна всю цю систему народної освіти вже будувати руками самих мас, чого в 1918—1919 рр. зробити не можна було.

Особливо тепер, коли йде будівництво в галузі промисловості, колективізації господарства, створюються нові умови, і ці нові умови господарства, нова організація самого господарства, організаторські таланти, які створилися в масі,— все це, разом поєднане, відкриває надзвичайно широкі можливості глибоко по-новому організувати всю систему народної освіти.

У розмовах товариші побіжно торкалися деяких питань, головним чином зміни школи в напрямі її значно більшої політехнізації. Говорилось про те, що тепер

створюються нові передумови, які роблять можливим поголовне виховання всіх підлітків, навіть тих, що не ходять до школи. Багато говорилось про нові методи.

Розглянемо хоч би питання про дитячі будинки. Якщо ми візьмемо період до 1920 р., то про дитячі будинки говорили зовсім інакше, ніж тепер. Тепер ми всі звикли до того, що в нас дитячі будинки — це будинки для безпритульних, і самі наші дитячі будинки стали якимись безпритульними закладами, якимись пасинками.

А якщо ми візьмемо 1918—1919—1920 рр., то тоді говорили про дитячі будинки, як про такі заклади, які мають стати формою нового суспільного виховання.

Ми з дитячими будинками пережили надзвичайно тяжкий момент. Якщо в нас спочатку дитячі будинки розвивались і в 1921—1922 рр. кількість дітей, обслуговуваних дитячими будинками, досягла 540 тис., то, починаючи з 1921—1922 рр., кількість дітей, обслуговуваних дитячими будинками, почала швидко зменшуватись. Тепер ми маємо цифру 136 тис.— величезне зменшення кількості дітей, обслуговуваних дитячими будинками. Встановився на дитбудинок погляд як на заклад тільки для безпритульних.

А тепер ми в колгоспах бачимо, що відроджується старе розуміння дитячого будинку не тільки як будинку для безпритульних, але й як будинку, який допомагає виховувати дітей взагалі, і перше, що в комуні будують,— це скотний двір, а друге — дитячий будинок. Правда, часто дитячі будинки споруджуються по сусідству з скотним двором, і лікар, приїжджаючи, тільки руками розводить,— справжньої допомоги і інструктування в цьому відношенні ще немає, ми запізнюємося з інструкціями, не бачимо тих потреб, які є, а тим часом треба розуміти, що потреба дуже велика, тому що стихійно починають будувати нового типу дитбудинки, які містяться перед очима колгоспників і в яких їхні діти виховуються.

Надзвичайно важливо тепер питання про дитбудинки обговорити, зробити дитбудинки відкритими, доступними для всіх дітей. Цей приклад з дитячим будинком показує, як змінюється ставлення до всіх питань. Дитячий будинок повинен увійти також певною ланкою в систему народної освіти.

Змінюється, звичайно, ставлення до всіх питань професійної освіти, відкриваються нові форми, змінюється вся система політосвітроботи і т. д.

Наші три засідання, які ми провели в питанні про нову систему народної освіти, пройшли трохи безладно. Товариство педагогів-марксистів щойно створилось, і сама аудиторія ще не дуже відстоялась — у нас ще не відстоялось ядро, ще не склались основні кадри. Але я думаю, що було правильно, що першим питанням, яке ми на трьох засіданнях обговорювали, ми поставили питання про систему народної освіти, а не розглядали якесь абстрактне питання, що має академічний характер.

Ми поставили те питання, яке тепер має колосальне значення. Ви знаєте, що буде партнарада 25 квітня цього року, на якій стоятиме питання про систему народної освіти. Стенограми нашого обговорення цього питання дадуть, звичайно, матеріал, який допоможе краще оформити і продумати питання про систему народної освіти.

Тепер ми трохи зв'язані партнарадою, і рада ще не визначила наступної теми відкритої наради. Можливо, треба поставити другим питанням також питання, яке стоїть на порядку денному партнаради? Мені здається, що такого роду нарада, як ця, допомагає іноді окремою фразою, окремим зауваженням того чи іншого товариша кинути певне світло на все питання.

Тому гадаю, що надалі треба практикувати такі збори, можливо, трохи краще готуючи їх, ніж ці, але здається, що і дане обговорення питання про систему народної освіти пройшло не без користі.

Всякий, хто цікавиться долею національностей, що населяють наш Союз, читав, знає статтю Леніна «Про національну гордість великоросів», написану в грудні 1914 р., у розпалі імперіалістичної війни, у розпалі взаємного знищення, в момент найшаленішого нацькування однієї національності на іншу. Про що писав Ленін у цій статті? По суті, він писав про змагання різних народів на іншому фронті, на фронті революційному. В той час, коли імперіалістична війна рвала на шматки інтернаціональні зв'язки робітничого класу різних країн, Ленін писав про те змагання, яке глибоко зближує національності, зміцнює їх інтернаціональний зв'язок. Пролетаріат якої національності доб'ється більшого в справі революційної боротьби? Ленін не вживав терміну «змагання», але такий дух усієї його статті. «Ми сповнені,— писав він,— почуття національної гордості, бо великоруська нація *теж* створила революційний клас, *теж* довела, що вона здатна дати людству великі зразки боротьби за свободу і соціалізм...»¹ Спільними зусиллями — до однієї спільної мети. І у великоруського пролетаріату, і у національностей, пригноблених капіталістами і поміщиками,— одна мета: повне їх розкріпачення, створення для них умов могутнього всебічного розвитку. Великоросам це потрібно не менше, ніж національностям, що пригноблювались царизмом.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 80.

Ленін наводить слова Маркса: «Не може бути вільним народ, який пригноблює чужі народи»¹.

Минуло 15 років з того часу, як написана ця стаття «Про національну гордість великоросів», а вона все ще є керівництвом до дії.

Ми пишаємось тим, що скинули ярмо поміщиків і капіталістів, ми пишаємось тим, що будуємо соціалізм, що в нас нема гноблення слабих, відсталих у господарському і культурному відношенні національностей. Але в цей же час ми відчуваємо і найвеличезнішу відповідальність. Чи все ми робимо для того, щоб дати можливість слабим національностям, які населяють наш Союз, розгорнути всі свої сили, чи піднімаємо ми на боротьбу з пережитками старих класових відносин найбільш забиті, найбільш пригноблені верстви цих національностей? Чи робимо ми все, що потрібно, щоб організувати ці верстви, культурно піднести їх?

Підняти пригноблені раніше царизмом національності на рівень культури, значно вищий від того, який мають тепер найпередовіші національності,— така наша мета. Це — мета, для досягнення якої треба прокласти зовсім нові шляхи. Ми не можемо, наприклад, йти по шляху буржуазної Америки. Америка ставить собі за мету «асимілювати» інші національності, інакше кажучи, стерти з них їх національні особливості, розчинити їх у пануючій національності. У них великий досвід щодо цього. Нещодавно я читала, як формуються бібліотеки для іммігрантів. Для дітей і молоді, які значно легше можуть бути «асимільовані», складаються бібліотеки переважно англійською мовою з американських книг, а для більш літніх, які не можуть бути так легко «асимільовані», влаштовуються бібліотеки рідною мовою. «Хай,— кажуть американці,— вони читають ті книги, які звикли читати в себе на батьківщині, і благословляють країну, яка надала їм цю можливість». Американська буржуазія діє розумно, але тільки для досягнення своїх, буржуазних цілей. А ми? Ми не хочемо, звичайно, нічого «асимілювати», нам ненависне саме це слово. Тільки треба продумати до кінця те, що ми робимо. Чи будемо ми, наприклад, пропонувати форму-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 81.

вати бібліотеки в нацобластях *тільки* мовою даної національності? Це було б найпростіше і на перший погляд те, що відповідало б нашій національній політиці. Проте ми знаємо, що є багато літератури цими мовами, яка була написана за старого ладу, що та література наскрізь пройнята релігійним світоглядом, зневажливим ставленням до жінки, оспівуванням родового або феодального побуту. Ця література пройнята шовіністським духом. Нової, революційної літератури на багатьох нацмовах майже немає.

То як же бути? За буквою закону ми повинні радити формувати бібліотеки *тільки* національними мовами. А з точки зору тієї класової боротьби, яка розгортається тепер всередині нацобластей і нацреспублік? З цієї точки зору ми повинні дбати, щоб національні бібліотеки були забезпечені сучасною революційною літературою хоча б і російською мовою. Або навчання грамоти. Більш заможні верстви знають російську мову, діти їх навчаються в II ступені, а біднота? Наркомос РРФСР турбується про навчання грамоти нацменшостей *тільки* рідною мовою (йдеться про дорослих). Навчання російською мовою ми не допомагаємо дорослим нацменам. Ми так робимо, боячись русифікаторських пережитків, але в момент розгортання особливо гострої класової боротьби всередині нацменшостей хіба можемо ми так діяти, позбавляючи відсталі, найбільш близькі нам верстви знання російської мови і тим позбавляючи бідняцькі й батрацькі маси обізнаності з революційним досвідом великоросів?

Безперечно, навчаючи рідної мови, ми повинні зробити якомога більше для розвитку преси цією мовою, для найшвидшого розвитку нової літератури цією мовою, для перекладу на цю мову кращих нових, кращих революційних творів. Але все це справа не одного дня. Зовсім виняткового значення набуває радіо, яке говорить рідною мовою про сучасність, зовсім виняткового значення набирає кіно, особливо культфільм. Треба *тільки*, щоб написи робилися мовою тієї національності, яка дивиться кіно, або щоб при показі були присутні перекладачі, які викрикували б переклад написів. Газета, радіо, кіно — ось зняряддя, які найбільш революціонізують думку відсталих національностей (я не

кажу тут про загальні зміни економічного і політичного укладу, про роль Рад — це само собою зрозуміло). Дуже важливим є розвиток зовсім нових форм шкільної і політосвітньої роботи.

Ми повинні особливо уважно вивчати умови життя відсталих національностей не тільки за царизму, але й у післяреволюційний період. Без цього ми не зуміємо як слід індивідуалізувати нашу шкільну і політосвітню роботу, не зуміємо як слід повести нашу агітацію і пропаганду. Однієї коренізації держустанов мало. Треба вміти всю роботу пристосовувати до національного побуту, завжди орієнтуючись на маси, дбаючи про їх організацію, про їх озброєння для боротьби за новий лад.

ДО ПИТАННЯ ПРО СИСТЕМУ РОБІТНИЧОЇ ОСВІТИ

(ДОПОВІДЬ І ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО НА НАРАДІ В СПРАВІ
РОБІТНИЧОЇ ОСВІТИ)

Оскільки ставиться питання про робітничу освіту в цілому, то тут треба подивитись на різні ступені цієї освіти. В дану хвилину серед робітничого класу, серед різних його категорій надзвичайно строката підготовка — і загальноосвітня, і технічна, і політехнічна. Тут треба обдумати таку систему робітничої освіти, яка давала б можливість найширшим верствам просунутися вперед у галузі самоосвіти і набування цілого ряду знань, які необхідні і для роботи, і для життя, і для боротьби.

Я пригадую давно минулі часи, коли мені доводилось практично працювати в цій галузі,— це дореволюційні часи. Мені здається, що тепер треба звернути увагу на одну сторону, яку ми завжди випускаємо. Я працювала в Смоленських класах, де був такий поділ: школа грамоти, потім школа для малописьменних і потім були групи, по закінченні яких видавалось свідоцтво про закінчення народної школи,— так звані випускні групи. У той час закінчення народної школи давало деякі привілеї щодо військової повинності. Я точно не пам'ятаю, які це були привілеї; вони були не дуже значні, але все ж закінчення народної школи давало деякі привілеї. Була ціла категорія робітників, які мали свідоцтво про закінчення народної школи. Але оскільки вони жили в таких умовах, що не мали можливості вчитися, багато з них жили в селах, то існували так звані повторювальні групи, метою яких було дати знання в обсязі початкової школи.

Звичайно, якщо ми подивимось на цю систему, то ми повинні сказати, що ця школа давала вузький мінімум знань. Мені здається, що коли ми подивимось на нашу сучасну систему освіти в розрізі I ступеня, то побачимо, що ми тут робимо деякі промахи. Так, наприклад, коли у нас закінчують лікпункти, у нас не видається ніяких посвідчень, які повинні видаватись на підставі перевірки знань. У нас учень відвідує рік лікпункт, після чого вчителі самі вирішують, чи засвоїв даний учень в достатній мірі грамоту. У нас немає ніяких фактичних загально-освітніх норм для всієї країни щодо того, кого вважати грамотним; у нас немає ще такого стандарту. У нас це вирішується приблизно, на око. У нас перевірка не поставлена формально, все залежить від волі даного вчителя. Це не годиться. Необхідно, щоб школа видавала посвідчення про грамотність.

Відносно шкіл I ступеня. Тут справа стоїть ще гірше. Що у нас повинна давати школа I ступеня? Звичайно, певну грамотність, певні знання в галузі математики, в галузі гігієни, в галузі організації праці, географії, історії, взагалі певну суму мінімальних знань, а потім, що особливо важливо, ця школа повинна давати ті знання, які необхідні кожному громадянину для того, щоб він міг бути свідомим учасником суспільного життя, як-от: знання того, що таке Рада, як працює Рада, яка у нас система управління і т. д. Треба сказати, що в нас частогусто розвинені робітниці мають досить фантастичне уявлення, як це не дивно, про те, що таке Ради. Навіть у Москві під час останніх перевиборів виявилось, що людина, яка читає день у день газету (мені на таку робітницю довелося натрапити), не знає, що таке Рада і як вона працює. Важкувато цьому повірити, тому я й звертаю на це увагу. Мені товариші з школи лікнепу говорили, що є чимала кількість робітників, які не знають, що таке Рада.

У нас немає ніякого стандарту знань, який був би обов'язковим і на підставі якого була б можливість видавати свідоцтва про закінчення школи I ступеня. Треба такий стандарт встановити. Ці знання повинні відповідати приблизно тому, що дає школа-чотирирічка, але трошки з орієнтацією на дорослу людину, з деяким доданням знань. По-моєму, це необхідно. Тут необхідна

видача певного свідоцтва і громадська перевірка знань, щоб це не було келейною справою окремих викладачів, а щоб це було громадською справою. Тут у нас, по-моєму, великі недоліки.

Якщо ми візьмемо Німеччину, то там для того, щоб поступити на завод, потрібно закінчити школу-восьмирічку. Якщо її не закінчиш, на завод не візьмуть.

У нас профспілки хотіли провести таку річ: звичайно, не восьмирічку, а зробити обов'язковою умовою для вступу на завод грамотність. Це було відхилено, оскільки у нас половина населення неписьменна і це набрало б дуже важких форм. Але в міру того, як ліквідація неписьменності набуває у нас широкого розмаху, до цілого ряду професій можна поставити вимогу хоча б обов'язкової письменності. Наприклад, по спілці медсанпраця на посади нянь беруть неписьменних, що зовсім не годиться.

Я думаю, що профспілки повинні б тепер встановити ті розряди, які потребують неодмінної письменності. Раніше закінчення школи давало деякі пільги щодо військової повинності. Мені здається, що треба було б встановити обов'язковість закінчення шкіл I ступеня. Ми знаємо, що робітфаки коштують дуже дорого, а туди приймають тих, хто не закінчив школи I ступеня. Поки, звичайно, щодо шкіл I ступеня немає певних стандартів, немає можливості дістати в будь-якому місці цю підготовку.

Але я думаю, що той розмах, якого набуває ліквідація неписьменності, через рік охопить і підготовку в обсязі школи I ступеня. І тоді, при масовому розмаху, для вступу на робітфак, у радпартшколи і на цілий ряд виробництв можна вимагати закінчення цієї школи I ступеня.

Це буде стимулом, поштовхом до того, щоб навчались.

Не можна, звичайно, ставити питання так, що коли ти закінчиш школу, то ти дістанеш місце. Але закінчення школи повинно бути неодмінною умовою для деяких галузей виробництва. І тепер для цілого ряду виробництв, наприклад для металістів, як для більш кваліфікованої професії, можна цей метод застосовувати. Звичайно, це не можна застосовувати, наприклад, до нархарчу, сільгоспробітників, які використовують

у широкій мірі сільських працівників. Але поступово стати на цей шлях треба і можна.

У нас тепер закінчують школу I ступеня — чотирирічку, так звану дитячу чотирирічку. Ми часто бачимо дику неписьменність дітей, які закінчують чотирирічку. Звичайно, в Пітері і в Москві все ж пишуть грамотніше, але учні, які закінчують чотирирічку на селі, не вміють навіть адреси написати і пишуть: «місто, дідусеві», зовсім по-чеховському. І з арифметики нічого не знають, і в розумінні грамотності бозна-що накручують. Треба підігнати і тих, хто закінчив I ступінь, до певного рівня знань, до певного стандарту.

Тут треба добитись, щоб це було в розрізі всеобуча, який для дітей стає обов'язковим, оскільки ми запроваджуємо обов'язкове навчання з наступного року для всіх восьмирічних дітей. На партнаradі буде закріплено, що загальне навчання стає обов'язковим для дітей. Паралельно з цим ми повинні надати величезного розмаху підготовці в розрізі школи I ступеня.

Я повинна сказати про наше заочне навчання, що воно, звичайно, значно вище від того, що в нас є в розрізі I ступеня. Ті заочні курси, які є — в галузі природознавства, географії, — дають фактичний рівень семирічки, але, з другого боку, з суспільствознавства вони дають мало через те, що написати популярний підручник надзвичайно важко. Десятки товаришів, які пробували писати популярно, або просто скочуються до звичайної агітки, не даючи потрібних знань, або беруть зовсім не той тон, який потрібно. Протягом ряду років не вдалося створити такого підручника, який хотілось би мати для I ступеня. Тут треба буде, якщо буде такий стандарт, заочне навчання підігнати під цей стандарт. Звичайно, ці курси будуть не трирічні, це будуть дуже різноманітні курси — і річні, і дворічні, залежно від підготовки, але цю масову низову в розрізі школи I ступеня загальну освіту ми повинні широко розгорнути.

Я гадаю, що ми не повинні залишатись на тому ступені, на якому ми стоїмо. Якщо в розумінні ліквідації неписьменності тепер робітники набагато холодніше до цього ставляться, кажуть, що в нас усі неписьменні, то після того, як на фабриках вивішують плакати, що в нас немає жодного неписьменного, треба, щоб порядком соц-

змагання підвищились і письменність, і загальний рівень I ступеня. Мені здається, що тут цьому заходові треба надати такого ж розмаху, якого надавали ліквідації неписьменності. Але треба цю громадську перевірку поставити значно ширше, ніж це ставилось раніше. Треба подивитись, як було раніше, не хвастатися, а взяти те хороше, що було, а хороше полягає у перевірці, яка була.

Це одна частина масових заходів. Ця частина, мені здається, до робітничого університету не повинна входити. Вона повинна набути широкого розвитку, можливо, в тих місцях, де цього нема ще; для того, щоб зрушити цю справу, треба додати це до робітничого університету у вигляді підготовчих курсів і т. д.

Але мені здається, що це повинно було б піти у відділ масових заходів.

Щодо робітничих університетів, то тут повинні бути дві частини: одна, яка дає знання в розмірі семирічки, тобто приймати з чотирирічкою, і п'ятий, шостий і сьомий роки відлити в загальноосвітні курси, але не такі курси, які існують у нас тепер — якісь безхребетні, про які важко сказати, що це — курси дореволюційні чи післяреволюційні, бо якщо викинути агітку, то не розбереш, що це за курси.

У загальноосвітній роботі треба орієнтуватись на певне виробництво, і в цьому відношенні загальноосвітні курси треба складати з ряду груп. Скажімо: якщо загальноосвітні курси при текстилі, то треба, щоб ця семирічка, яка ввійде в комбінат робітничих університетів, давала і певну трудову навичку, і загальну обізнаність з тими даними, що існують відносно текстильної промисловості: розподіл цієї текстильної промисловості, знання пов'язаності текстильної промисловості з іншими суміжними галузями. Треба, щоб весь курс будувався так, як він будується в ФЗС. Якщо це буде прикріплено не до виробництва, то треба, щоб воно було прикріплено до міського господарства, кооперації, тобто щоб робота йшла на певному матеріалі, і щоб ця пов'язаність з певним виробництвом давала внутрішній зв'язок між окремими предметами.

Коли в нас створювались заочні курси, то деякі товариші говорили, щоб не було й сліду комплексу. Але внутрішня пов'язаність виникне, якщо ці загальноосвітні

курси, які охоплюють 2-й концентр, матимуть певну орієнтацію на певну галузь господарства.

Коли я говорила про школу I ступеня, то я думала, що і від висуванців треба теж вимагати закінчення школи I ступеня, бо якщо висуванець приходить малопописьменним, то йому важко зайняти те місце, яке він повинен зайняти. Звідси впливає цілий ряд тяжких для висуванця переживань. Для висуванця певний мінімум знань необхідний, і його потрібно встановити в розмірі школи I ступеня.

Тепер треба подумати про самий зміст. Якщо ми візьмемо загальноосвітні курси, які є, то ми побачимо, що зв'язку з життям, з окремими галузями народного господарства в більшості загальноосвітніх шкіл немає.

Я не знаю, може, я помиляюсь, тут товариші мене правлять, але в мене таке враження, що це — загальноосвітня школа чистої води, без пов'язання з господарством. Звичайно, необхідний був би поділ шкіл на школи дорослих і на школи молодіжні, тому що тут може бути різний темп роботи і різне коло інтересів. Добре було б провести такий поділ там, де це можливо.

У нас у Москві до робітничих університетів приймають тільки після закінчення загальноосвітніх підготовчих курсів. Ми говорили на конференції в справі робітничої освіти про те, що тут треба давати вихід на виробництво. Тут цими днями на конференції прямо ставили питання про те, щоб передати ці курси у вузи або господарникам і т. д. Моя думка і думка ряду товаришів, з якими мені доводилось говорити, — важливо зрівняти курси в деяких пільгах. Так, наприклад, для тих, хто відвідує вечірні технікуми, робота закінчується на дві години раніше. Цього треба добитись і для цих спеціальних курсів, і для робітничих факультетів.

Після складання певних заліків слід видавати спеціальні посвідчення вже технічного характеру. Треба усвідомити собі те, що ці курси матимуть профтехнічний характер. Чи треба зараз, цієї ж хвилини, передавати ці курси господарникам? Що треба? Треба ці курси негайно прикріпити до певних підприємств, до певних заводів. Треба, щоб господарники, які заінтересовані в підготовці середньої кваліфікованої сили, щодо утримання, щодо приміщення взяли в цій справі найактивнішу участь. Те

ставлення господарників, яке в нас є до справи народної освіти, свідчить, що в нас дуже недооцінюється те, що береться до уваги в усіх країнах, де промисловість просунулася вперед, це — недоврахування значення загальноосвітніх знань, певних знань математики, вміння креслити і т. д., що для виробництва є вирішальним, оскільки без цього ми зриватимемося. Тому ви бачите в усіх країнах, де промисловість досягла високого рівня, з боку господарників величезні затрати. Це робиться не за для прекрасних очей робітників, а тому, що є розуміння того, що це необхідно для виробництва. Тепер у нас таке становище, що господарники начебто стали розуміти, що вузи, які випускають інженерів, потрібні. Тепер начебто починають розуміти, що і середній технічний персонал треба підготовляти, тому що не вистачає цього технічного персоналу. Можливо, в деяких випадках цей недолік ще більше відбивається на виробництві, ніж нестача інженерів, тому що інженерів можна з-за кордону виписати, а середньої кваліфікації робітники, які повинні мати справу з масою, які повинні бути проміжною ланкою між інженером і між кваліфікованими робітниками,— ця ланка у нас зовсім випадає. Старий ланцюг розірвано, нового ланцюга не вистачає. Думати, що з-за кордону можна виписувати цих техніків,— це помилка, тому що вони в нас важко приживаються. Вони звикли до іншого рівня культури; в нас була революція, і багато чого наші робітники не потерплять. Так було з американцями. Вони приїздили до нас з ентузіазмом, а потім через деякий час починалась буза. І справа не в тому, що несвоєчасно давали зарплату, що не дали квартир. Просто закордонні робітники не можуть зжитись з масою, оскільки в нас маса інша, переживання були інші, і середній персонал закордонний не розуміє того, що розуміє наш робітник. Якщо будуть техніки, які вийшли з мас, то вони зможуть вловити, що треба кваліфікованому робітникові пояснити. Один із студентів робітничого факультету при 2-му МДУ сказав: «Я два роки вчився і тільки на третьому розумію, чого мені бракувало, і тепер, допомагаючи робітникові-студентові, я знаю, які потреби в промисловості». Те саме стосується і техніка. Він повинен знати, яка допомога потрібна нашому робітникові, і тому в цій

справі надзвичайно важлива підготовка середнього персоналу з робітничої маси.

Отже, якщо ми поставимо програму робітничих університетів спочатку в розрізі семирічки, а потім технічну, то ми дуже допоможемо в справі підготовки кадрів. Може, тут в окремих випадках можлива домовленість з господарниками; можливо, що буде змога передати певну частину робітничих університетів, яка перебуватиме під керівництвом виробничників. Але важливо, щоб господарники визнали цю роботу потрібною для них, щоб вони вклали в цю справу сили і йшли назустріч, щоб це не було чимось таким, у чому вони не зацікавлені. Тут треба відповідним чином залучати господарників до цієї справи, щоб підготовка середнього персоналу стала їх кровною справою. Якщо це підготовка висуванців, то потрібно, щоб були представники відповідних органів, щоб апарати були зацікавлені в підготовці робітників середньої кваліфікації.

Робітничий університет, основна загальноосвітня семирічка і потім надбудова технічна над семирічкою. Це паралельно з тим, що ми матимемо в нашій загальній системі освіти. Адже в нас за програмою партії профосвіта повинна будуватися над закінченням школи дев'яти- і десятирічки, але на попередній партнарадї, яка була ще при Володимирі Іллічі, ухвалено було, що це для нас тепер неможливо, і тому тимчасово знижується цей вік до семирічки і над семирічкою будується профосвіта. Значить, профосвіта, яка даватиметься в робітничому університеті, йтиме по такій лінії, по якій іде вся система.

Чи можна тепер прирівняти робітничі університети до технікумів? Я думаю, що не по всіх галузях, а тільки по деяких. Тепер, у даний момент, цього робити не потрібно. У нас немає масової професійної підготовки. Тепер «гастевщина» йде у формі підготовки масового працівника, який обслуговує машину. Головопрофос звертає велику увагу на підготовку інженерів, які закінчують вузи, а підготовці техніків, спеціалістів середньої кваліфікації приділяє менше уваги. А щодо підготовки кваліфікованих робітників сучасного типу, то коли креслиться діаграма, то ця підготовка позначається такою тоненькою лінією, що й накреслити цього не можна. Тим часом потреба в професійній підготовці кваліфікованих робіт-

ників надзвичайно широка. Тут, звичайно, дуже важливо, щоб у підготовці кваліфікованих працівників господарники взяли участь. Без них цього зробити не можна. Тепер вони підходять до цього.

Недооцінка такої профосвіти виявляється в тому, що розуміють цю профосвіту як страшенно вузьку. В Головпромкадрі кажуть, що нам потрібні загальноосвітні школи і що профшколи треба передати їм, а вони вже їх перетворюють: з одних шкіл випускатимуть машиністів, з других — опалювачів, з третіх — що-небудь інше. Вони розглядають профосвіту як прищеплювання певних навичок — і тільки. Це, звичайно, не годиться. Я думаю, що через деякий час це зміниться і вони зрозуміють необхідність пов'язання профосвіти з загальним політехнічним кругозором, як це називав т. Ленін. Поки що це неминучий період «дитячої хвороби», якщо хочете — період нерозуміння того, що профосвіта повинна пов'язуватися з широким політехнічним кругозором і з деякою загальною освітою.

І от, поки підросте ця свідомість господарників, дуже важливо було б не зовсім віддавати їм цю профосвіту, а зав'язати з ними найтісніший зв'язок. Було б простіше — віддав цю профосвіту, ну й слава тобі, господи, — одним відділом роботи менше. Так от, оскільки нам треба вносити гнучкість, передавати цю справу, розривати її на шматочки не слід було б. І коли я говорила про комбінат робітничої освіти, я мала на увазі, щоб усе це було пов'язано з деяким загальноосвітнім і політехнічним кругозором. За це треба боротись і це треба відстоювати. Звичайно, це не виключає в окремих галузях певного узгодження, яке йде аж до передачі професійної підготовки. Але я думаю, якщо це — питання гнучкості, то за півтора року можна пройти те, що проходять за три. Можна основуватися на тому, що тут є люди, які мають певну навичку.

Я гадаю, що було б великим перегином, якби ми сказали, що нам потрібна тепер профосвіта, а не загальна політична освіта і політехнічна, які роблять робітника господарем виробництва. Цей бік справи можна було б угробити. Нам важливий робітник, який має не тільки певні навички, а потрібний робітник, який охопив би виробництво в цілому і розумів би, що там треба робити і

як треба робити. Для цього робітника треба озброїти. Наш робітник — не робітник капіталістичних країн, а зведення знань робітника до вузької спеціалізації є недооцінкою тієї ролі, яку відіграє робітник у виробництві. Я вважаю в політичному відношенні цю недооцінку шкідливою. Робітника необхідно озброїти широкими знаннями.

Можна, звичайно, окремого несвідомого робітника переконати, що «ось ти набудеш кваліфікацію, тобі важливі профзнання, а все інше — це другорядне».

Але саме така настанова систематично приводитиме до того, що в нашому виробництві будуть постійні прориви і чужі елементи матимуть у ньому владу, бо для того, щоб викоринити шкідництво до кінця, нам треба, щоб робітники мали широкий політехнічний горизонт, щоб вони володіли певною сумою знань. Без цього, скільки б ми не садовили шкідників у тюрми, все одно в нас шкідництво процвітатиме. Отож я думаю, що робітничі університети повинні озброювати і профзнаннями, і тими знаннями, котрі тепер, у момент, який переживаємо, треба вип'ячувати на перший план.

Мені нещодавно довелось прочитати брошуру міністра освіти Пруссії чи Німеччини (ніхто не міг мені сказати, чи це прусський міністр чи німецький, в усякому випадку це міністр «пруський»). Ця брошура цікава тим, що з неї видно, яка там боязнь маси, як він хоче ці знання звести нанівець. Він боїться цих знань. Він говорить: раніше ознакою належності до освіченого класу було те, що людина стояла за науку, а маси тримались за релігію, а тепер навпаки: маси стоять за науку, а належність до освіченого класу — це коли людина розуміє, що суть справи в тому, щоб створити нову релігію: звичайно, стара релігія докорінно підірвана сучасною технікою, а ось нову релігію треба створювати. Знання — звичайно, технічні знання — і навички, які необхідні, треба давати робітникам, оскільки без знань у виробництві не обійдешся, але справа не в науці, а в цій новій релігії.

Коли слухаєш ворога, який говорить, що справа не в науці, то я думаю, що всякий робітник скаже: «Ні, пане міністр, справа в науці, і ми не будемо наукову сторону викидати з профшколи, а дамо науку в достатній кількості». *У цьому має рацію пролетарій!*

Я в своїй статті написала: «комбінат робітничої освіти». Звичайно, не в слові справа, не в назві. Мені це слово потрібне тому, що не можна завдань, які стоять перед робітничою освітою, зводити до чисто професійних організацій. Тут стоїть надзвичайно складне завдання, і його не можна вкласти в одну однотипну школу. Звичайно, було б найлегше, якби взяти всі школи і перетворити їх в однотипні, але в нас у житті існує дуже багато різних шкіл,— створилася б дуже строката система. У нашій величезній країні абсолютно різні умови: Ростов-на-Дону — одно, Москва — друге, Ленінград — третє і т. д. У кожному місці свої особливості, свій рівень підготовки і свої конкретні завдання. Найбільше треба боятись шаблону, прагнення все підігнати під одну марку.

З одного боку — це, а з другого — неправильно те, що в нас тепер є. У нас кожна школа живе, як за старих часів говорили: «на все божа воля», не цікавлячись тим, що робиться поряд. Ми на партнарадї говоритимемо про єдиний план роботи, про об'єднання коштів, про поділ праці між різними організаціями. Я думаю, що коли доведеться говорити про єдиний план, доведеться говорити і про єдиний план підготовки робітничих мас, бо інакше витратиметься багато енергії і все-таки ми матимемо не те, що потрібно.

Ось чому мені потрібні були слова «комбінат робітничої освіти». Мені це було потрібно для висловлення тієї думки, що треба все вкласти в одну систему. Не можна все стригти під один гребінець, завдання дуже різноманітні, не можна їх всі зводити до підготовки інженерів, але, з другого боку, треба, щоб між усім цим була певна пов'язаність.

Відносно того, як ми пов'язуватимемо, я гадаю, що треба, щоб у робітничих центрах усе було побудовано за одним типом. Повинна бути тільки загальна лінія, інакше ми щоразу збиратимемося і дивитимемося одне на одного такими очима: «А чи не хоче він заперечити всю робітничу освіту?» У кожній області буде своє обличчя. Івановці, як їх не вкладай, все-таки матимуть своє обличчя. Приїжджають на курси Гастева робітниці з Іванова, і вони відрізняються від усіх — і московських, і

інших. Навіть студенти, які приїжджають з Іванова, відрізняються від усіх. Пітерці — це також інший народ. В усіх різні рівні підготовки, різні переживання, настрої і т. д.

Тепер — основне. Насамперед щодо попередньої освіти. Адже кожна загальну освіту необхідно давати в розмірі чотирирічки. Треба всім школам і курсам, які є нижчі від I ступеня, надати певного стандарту. На партійній нараді буде підкреслено значення всеобучу. Загальне навчання вже стало не чимось далеким, а тим, що ми найближчим часом проведемо. До цього загального навчання ми повинні прирівнювати і робітниче навчання. Так само, як ми надали великого розмаху ліквідації неписьменності, ми повинні такого розмаху надати і школам I ступеня. На лікнеп, можливо, треба відвести 2 роки. Один зможе навчитися за два роки, другий — за три роки і т. д. Лікнеп повинен буде тривати від 2 до 3 років. Треба тільки все це робити з перевіркою знань, з видачею свідоцтва і т. д. Тут у нас передбачається створення сектора масових заходів, де, з одного боку, буде загальне навчання, а з другого — лікнеп. Я вважаю, що треба подумати не тільки про лікнеп, а й про масову школу I ступеня. Це — початкова база.

Чи випадкова пов'язаність з певними професійними знаннями? Звичайно, не випадкова. Ось Центрально-Чорноземна область на селі проводить лікнеп, а для того, щоб залучити більше жінок туди, там же проводяться курси шиття. З Орловського округу шлють на село бригади кравців, там є усупільнені машини, і бригади дають слухачкам певну кваліфікацію.

От вливаються на заводи Уралу нові кадри хіміків, і казна-що робиться: треба, наприклад, худобу виганяти, і робітники не виходять на роботу — завод стоїть. Приходить яка-небудь машина, замовлена в Круппа. Робітник думає: «Ну, що машина може цеглу перемолоти, а от я лом кину — зуміє вона переламати чи ні?» Він проробляє досліди над конвейерною машиною, і зупиняється не один верстат, а вся конвейерна система. Ясно, що на однорічних курсах треба ставити якісь курси по організації праці, для цих нових кадрів потрібна додаткова робота, можливо, екскурсія на завод і т. д.

Ось тепер змінюється побут. Треба, щоб чотирирічка була якось пов'язана із знаннями про громадське харчування, гігієну і т. д. Потрібні якісь особливі професійні години, або як хочете називайте це, але треба, щоб це навчання для дорослих пов'язувалось елементарним вивченням певних речей. Разом з тим це повинно пов'язуватися з політичною підготовкою: адже ми ніколи не уявляємо собі загальнополітичної освіти якось відірвано, навпаки — наша сила саме в загальному зв'язку. Це щодо масових заходів.

Я повинна сказати, що в нас мало пов'язаності. Дозвольте в порядку самокритики сказати, що у нас просто кам'яні стіни між Головпрофосом і Головполітосвітою, між Головпрофосом і Головсоцвихом і т. д. Ми йдемо в Головпрофос і говоримо: «Потрібно те й те», а вони кажуть: «Вам треба з господарниками поговорити». Тим часом у Головпрофосу вже є домовленість. Але все це ламається. Як у Кремлі ламаються старі стіни і споруджуються нові будівлі, так і тут ці стіни ламаються. (Тов. Б о ч а ч е р: «Можуть створити нові стіни»).

Ось цього і треба уникати. Тепер нам потрібно тісніше пов'язати систему технікумів, систему робітфаків, систему шкіл політосвіти. Тут я вже говорила про загальноосвітні курси, які повинні відповідати курсові семирічки. Я мушу сказати, що ми в молоді не повинні розвивати рвацтва. Це — моє слово, і стосувалось воно того, що, коли ми говоримо молоді, що зразу по закінченні навчання вона зможе вступити у вуз, ми замість уваги до роботи розвиваємо прагнення проскочити якнайшвидше у вуз. Треба бути особливо обережним, щоб не розвивати в молоді поганих нахилів. Я дивлюсь, нахлинули студенти восени і кажуть: «Дайош кімнату». Головпрофосівець, змучений, відповідає, що ще не збудували. Студенти починають вимагати і кажуть, що, коли їх посилали, їм обіцяли квартири. Не можна давати нездійснених обіцянок.

Я бачила недавно, як ми ставились до колгоспного руху. В 1905 р. есери обіцяли, що дадуть землю селянам. Здавалось би, що більшовики повинні були приєднатися до цього. Проте Ленін пише: товариші, брати землю треба, але не думайте, що зразу не буде злиднів, темноти і т. д. Тільки тоді, коли почнуть землю обробляти

на колективних началах,— тоді буде крок вперед до зживання темноти і злиднів. Ніяких неправильних обіцянок він не давав. Те саме було і в 1917 р. *У цьому сила нашої партії.* Ми також повинні вчитися в партії не захоплюватись, не давати нездійснених обіцянок. Якщо ми говоримо, що ми з чотирирічки відкриваємо дорогу до вузу, тут є підхід трохи рекламний. Цього не повинно бути.

Коли ми будуємо загальноосвітні курси, ми повинні дати те, що дає ФЗС. ФЗС — це не ФЗУ. Я повинна сказати, що наші господарники не знають часто відмінності між ФЗС і між ФЗУ, і я якось на засіданні Раднаркому із здивуванням слухала, як ставився знак рівності між ними. Правда, це було років два тому.

ФЗС тепер — це не професійна школа. Ми боротимемося проти тих, хто намагається перетворити ФЗС у професійну школу. Треба дати загальний розвиток дітям і не намагатися з самого початку спрямувати їх на вузьку професію. Якщо ФЗС з текстильним ухилом, ми повинні дати цілий ряд знань, зв'язаних з текстильною промисловістю. Ті, хто закінчує ФЗС з текстильним ухилом, прийдуть на виробництво не сліпими, і легше буде їх прилаштувати до тієї чи іншої професії.

Ми братимемо і в робітничі університети з виробництва, ми повинні дати певний рівень знань, щоб допомогти робітникам у їх роботі. Я не знаю, як у металістів,— до мене звертаються більше жінки-текстильниці, і часто бачиш, як їм бракує мінімальних загальних знань. Коли текстильниця — вождь на своїй фабриці — запізнюється до мене на 3 години, бо вона сіла на інший трамвай, я її запитую, чому це сталося. Виявляється, що вона неписьменна і не могла прочитати, куди йде трамвай. Бачиш, як усе це одно з одним пов'язане — загальний розвиток, професійні знання і т. д. Треба крапки над «і» поставити і треба, щоб ці крапки ставились на виробництві. Але все це не означає, що не буде паралельних курсів. Візьмемо креслярські курси. Колись, я знаю, бувало багато таких курсів. Для цього не треба закінчувати вузу. Можуть бути різні такі курси з різних спеціальностей. Можна побудувати курси, які навчать поводити-

ся з тією чи іншою машиною, дадуть певні знання у тій чи іншій промисловості. Тепер у наше життя вклинюються події великої політичної значимості. Можливо, потрібні спеціальні курси з міжнародного руху. Треба дати дуже гнучку систему.

Тепер про те, чи варто середній курс передати господарникам. Я стояла за те, щоб не передавати його господарникам, а щоб пов'язати його з технікумами, робітфаками і т. д. Це цілком можливо.

Що становить особливість робітничих університетів? Там є робітники з великим виробничим стажем. Вони легше можуть пройти програми технікумів, взяти з них те, що стосується виробництва. Можливо, виробничу практику треба якось інакше ставити — це треба обміркувати,— я цього питання не знаю. Повинен розв'язувати питання про практику той, хто знає цю справу. Спеціалісти, які сидять у Головпрофосі, також не завжди знають. Це треба пов'язувати з участю робітників, для цього потрібно кілька років. Якщо учень думає, що не можна двох днів перетерпіти,— це даремно. Треба програму проробити якнайретельніше, щоб вона відповідала дійсно всім вимогам.

Ось тут товариш говорив: «Зніміть старе керівництво». Цього в одну мить не зробиш. Ми повинні ще дуже багато вчитись у стариків. Нам доводиться вчитись навіть у наших ворогів, тим більше — в людей, більш-менш близьких до нас. Нам потрібна тривала робота.

Нам треба, з одного боку, в систему вузів ввести загальноосвітні дво-трирічні школи, ближче зв'язавши їх з окремими галузями виробництва. Над цим ми можемо будувати технікуми, добитися того, щоб вони були прикріплені до певних виробництв і до певних вузів, щоб вони були не в гіршому стані, ніж технікуми. Проте ми повинні якнайбільше уваги звертати на політехнічну освіту і на політичний горизонт, чого в господарників у професійній школі немає.

Візьміть профспілки. Вони перебудовуються. Хіба для нас не важливо допомогти скластись новому типові профспілкового працівника? Візьмемо економічні і політичні відділи робітничих університетів. Вони також

повинні будуватись інакше. Тут потрібний цілий ряд комбінатів паралельно з існуючими типами, і саме їх існування буде запорукою того, що наше навчання набере того політичного відтінку, який нам потрібний.

У мене таке враження, що ми всі з різних кінців до цього підходимо. Якщо ми сперечаємось, то тому, що не можна на новому ділі не погарячитись, і потім із суперечок виникає істина.

1930 р.

Наша радянська школа докорінно відрізняється від школи буржуазної.

У капіталістичних країнах будуються різні школи: одні для «народу», для широких мас, інші — для пануючих класів. Діти робітників, дрібних службовців виховуються в одному дусі, діти людей багатих, власть імущих — в іншому. З перших виховують слухняних виконавців, які не сміють самостійно думати, мріяти; з других — людей самостійних, «капітанів промисловості», як іноді говорять улаштовувачі школи. В один спосіб виховують дівчаток, в інший — хлопчиків. У «народних» школах дітей б'ють, примушують зубрити молитви; у школах для багатих діють переконанням, уважно підходять до дитини, розвивають її.

В одних капіталістичних країнах усе це робиться відверто, в інших — у більш прикритій формі. Вся система народної освіти побудована так, що для бідних, для робітників доступ до вищої освіти утруднюється. В останні десятиріччя в ряді капіталістичних країн почали в школі навчати праці, але теж по-різному. Дітей бідноти, дітей робітників вчать, як краще працювати, напруженіше, акуратніше, запроваджують сувору дисципліну, але намагаються діяти так, щоб давати дітям робітників лише трудові навички, давати якнайменше уявлень про все народне господарство в цілому, про промисловість та її розвиток, намагаються не давати тих знань і вмій, які поєднують працю із знаннями, дають можливість стати

одночасно і працівником, і господарем виробництва. Такі широкі знання в галузі праці, таку політехнічну, як її прийнято називати, освіту дають лише дітям багатих, тим, яких готують у господарі виробництва. Дітям бідноти і робітників дають вузькі трудові навички, дітям багатих — політехнічні знання. Правда, велику промисловість у країні неписьменній не збудуєш. Це чудово розуміють капіталісти, і тому вони запроваджують загальне обов'язкове навчання. У Німеччині, наприклад, обов'язкове навчання триває 8 років (від 6 до 14). Тут виникає суперечність — з одного боку, велику промисловість не збудуєш, якщо в робітничій масі немає необхідних знань, а з другого — всякий знає: знання — сила. Навчаючи робітників, капіталісти підривають своє власне панування. Вони прагнуть вийти з становища тим, що для дітей бідноти, селян, робітників дають знання гірші, намагаються дати менший розвиток, затемнити свідомість.

Коли в 1917 р. влада перейшла в нас у руки робітничого класу, в нас було вироблено таку систему народної освіти, яка створювала єдину школу для всіх, яка давала б трудову політехнічну освіту, не допускала б у школу релігійного дурману, виховувала б хлопчиків і дівчаток разом, виховуючи в них почуття товарищескості, яка б не створювала різниці між дітьми різних національностей. Радянська система народної освіти будувалась так, що давала кожній дитині і підліткові можливість учитися все далі й далі, а також і перед дорослими робітниками і селянами відкривала шлях до знання. У розробленні радянської системи народної освіти брав найактивнішу участь Володимир Ілліч, вникав в усі подробиці. У програмі партії в п. 12-ому ця система народної освіти докладно розвинута.

Навіщо ж тепер, у 1930 р., знадобилась спеціальна партійна нарада з питань народної освіти?

Справа у тому, що хоч система народної освіти в нас правильна, але багато в ній за ці роки виявилось проривів, дуже багато з того, що стоїть у програмі партії, залишилось на папері.

У спадщину від царського ладу залишилась у нас країна темна, неписьменна, особливо неписьменним було село, а на селі неписьменною залишалася вся батрацька

і бідняцька маса. Особливо важка була справа з жіночою неписьменністю. Щоб підняти нашу школу хоча б на рівень чотирирічки, потрібно було вкласти величезні кошти і сили. Війна імперіалістична, війна громадянська, розруха, голод — усе це висувало на перший план інші питання, військові, господарські, і хоч відразу ж були створені шляхи, щоб дати змогу робітникові піднятися по щаблях знання до вузу, були створені робітфаки, всілякі курси і школи, проте відстали ми на фронті освіти дуже. Відстали з загальним навчанням, з ліквідацією неписьменності, відстали з середньою школою — вона в нас найболючіше місце, — відстали з навчанням праці, з політехнічною освітою.

Індустріалізація країни, колективізація сільського господарства дали дуже сильний поштовх і справі народної освіти, пробудили в усій країні величезний потяг до знання.

І ось партійці, які близько стоять до справи народної освіти, зібрались, щоб обговорити, як вирівняти систему народної освіти, як йти в галузі народної освіти єдиним фронтом, згуртовуючи, об'єднуючи всі сили і засоби, як перебудуватись органам народної освіти для того, щоб краще допомагати розвитку справи народної освіти.

Партнарада відкрилась 26 квітня і закінчилась 30-го. У питанні про систему народної освіти робили доповіді т. Бубнов і т. Скрипник (їх доповіді вже надруковано), у питанні про нові методи роботи і єдиний план народної освіти робила доповідь т. Крупська і про перебудову органів народної освіти — т. Бубнов.

Партнарада, яка відбулась, допоможе розгорнутись справі народної освіти в Країні Рад з необхідною широтою і швидкістю.

25 травня відкривається конференція в справі охорони дитинства. У зв'язку з цим я хотіла б сказати ось що.

Наша система допомоги дітям, які не можуть дістати виховання в сім'ї, дуже не гнучка, а тим часом саме в даний, реконструктивний період, коли відмирають цілі суспільні класи старого укладу, коли відмирають старі господарські форми, коли по-новому, на нових основах будуються суспільні відносини між людьми, коли сім'я дедалі більше перестає бути певною економічною одиницею,— родинне виховання змінює свій характер, його позитивні сторони ослаблюються, можливості звужуються, воно все менше й менше задовольняє і самих батьків і дітей. Питання про суспільне виховання постає з усією гостротою, а це одна з найслабших ділянок освітнього фронту.

Візьмемо питання про дітей декласованих верств. При радянському ладі втрачають свої соціальні корені і відмирають цілі класи. Вмер клас поміщиків, капіталістів, втрачає свої соціальні корені, можливість свого існування — в міру розвитку колективізації — куркульство. Діти осіб, які належать до цих класів, уже декласовані, назад вороття їм немає, вони повинні якось примкнути до загальної роботи, пристосуватися до нового укладу. Декласовані діти дуже часто намагаються порвати з своєю сім'єю. «Скажіть, як мені порвати з сім'єю?» — запитує підліток. Це не так просто. Порвати — значить

залишитись на вулиці, без шматка хліба, без навчання, за яке вимагають плати, без можливості набути якусь спеціальність. Ми повинні допомогти дітям відірватись від минулої обставини, допомогти стати корисними членами суспільства.

Чим швидше, безболісніше відбуватиметься цей процес, тим краще. Але ми нічого, майже нічого не робимо, щоб врегулювати цей процес.

Ми маємо мільйони селянської дітвори — дітей середняків і бідняків. Їх батьки — дрібні власники, які ведуть індивідуальне, малопродуктивне, відстале господарство, ведуть так, як вели батьки і діди. Там міцно зберігаються старі сімейні традиції. Але в реконструктивний період, коли поряд з дрібним індивідуальним господарством розвивається велике машинізоване, науково поставлене колективістичне господарство, ґрунт під ногами індивідуалістичного господарства починає хитатись, починають хитатись і родинні устої, сім'я стає не тим, чим була, втрачає авторитет в очах підростаючого покоління.

Поряд з цим зростає, особливо в середняцьких господарствах, експлуатація дітей у їх власних сім'ях. Щоб удержатись, треба напружувати всі сили. Дітям не під силу робота. «Нас виховують стусанами і штурханами», — кажуть діти. Сім'я для них стає формою дуже обтяжливого існування. Як ми їм допомагаємо? Майже ніяк. Посилено повертаємо в сім'ю дітей, які втікають з неї.

Передові верстви робітників і колгоспників бачать, що при сучасних умовах, при напруженій громадській роботі, яку їм доводиться вести, при сучасному укладі сімейного життя вони не можуть у сім'ї давати своїм дітям того виховання, яке необхідне, щоб виховати з дитини свідомого борця і будівника нового ладу. Але закладів соціального виховання для їх дітей немає. В дитячі будинки беруть лише безпритульних.

«Я ладна платити за виховання свого сина, але мені нікуди його віддати, його не беруть навіть у дитячий садок, а я хочу, щоб він виховувався по-новому», — каже робітниця-текстильниця.

Питання про соціальне виховання має тепер першорядне значення.

Важливо, щоб заклади соціального виховання перестали бути закладами якогось благодійного (для бідних) і карального (для безпритульних) характеру. Нам треба тепер приступити до будівництва цілої системи закладів соціального виховання, закладів масового характеру, що мають на увазі обслуговування всіх дітей, і доступних для всіх.

Таку систему ми можемо побудувати лише разом з передовими верствами трудящих, лише методами поглибленого культурного походу. Головна біда наша була в тому, що наші дитбудинки були не тільки будинками для безпритульних, але вони самі були безпритульними. Населенню не було до них діла, радянські органи розглядали витрати на дитбудинки як якийсь накладний видаток. Ось чому ми спостерігаємо за ряд років катастрофічне зниження бюджету, ось чому ми досі спостерігаємо частогусто в дитбудинках такі методи виховання, які є неприпустимими в Радянській республіці.

Насамперед ми повинні добитися того, щоб дитбудинки були тільки ланкою в цілому ланцюгу закладів соціального виховання, а не були чимось винятковим.

Нам потрібні і в місті, і в селі — в останньому особливо — консультації соціального виховання для дітей і дорослих.

Треба, щоб було місце, куди підліток, мати, батько дитини могли б прийти порадитись, як знайти вихід із становища, яке створилося, і не тільки вихід, але й допомогу.

На селі така консультація повинна бути або при сільраді, або при школі, але працювати при повній погодженості з комітетами селянської взаємодопомоги і з сільрадами. У місті соціальна консультація повинна організовуватись на кожній ділянці міського району, особливо в робітничих кустарних районах, при вокзалах і т. д. Треба поставити на широку ногу справу соціального сприяння підростаючому поколінню. Тут широке поле діяльності для товариства «Друг дітей», яке досі якось не може знайти свого місця. Робота соціальної консультації повинна всебічно обговорюватись у педагогічній пресі і на сторінках загальної преси.

Потрібні дитсадки, які б поголовно обслуговували всю дітвору дошкільного віку. Саратовський досвід дав

уже ключ до розв'язання цього питання. Диференційована плата за дітей. Диференціація не бюрократична, а суспільно організована. Кожна мати повідомляє, скільки вона може платити і чи може платити взагалі. При громадській постановці цієї справи обман — рідкий виняток.

Крім дитсадків, необхідні ще й дитзахистки для дітей шкільного віку, де вони могли б провести вільний від школи час, організовано працювати, граючись, читаючи. Цих напівдитбудинків, що коштують значно дешевше, у нас майже зовсім немає, якщо не брати до уваги дитмайданчиків, які працюють здебільшого тільки влітку і охоплюють лише порівняно невелику частину дітей великих міст. Робота дитмайданчиків недостатньо поставлена під контроль громадської думки.

На допомогу соціальному вихованню повинна бути розгорнута також сітка дитячих майстерень, дитячих клубів, бібліотек, їдалень та ін.

Та кількість цих закладів, яка є, далеко ще недостатня.

Для підлітків особливе значення має загальне трудове навчання, не іграшкове, а серйозне, що дає трудову культуру і вихід у життя.

Дитячі і підліткові гуртожитки в місті й на селі для дитячих і підліткових мас у нас розвинуті лише у формі піонерських таборів, а вони повинні охоплювати всі дитячі маси.

Як і в галузі політосвітроботи, в галузі дитячого обслуговування і виховання тепер на порядку денному постав *зовсім інший розмах усієї роботи*. Цього не можна добитись без допомоги Рад, без допомоги партійних, комсомольських, піонерських, профспілкових, кооперативних, усіх радянських організацій, без допомоги господарників.

На фоні цієї роботи зовсім іншого вигляду набере і дитбудинок. Із замкнутого, закритого закладу, в якому створюється специфічна атмосфера кадетсько-інститутського типу, де вихователі зітхають про те, що немає ґрат і карцерів, а діти тікають із закладу, *дитбудинок повинен перетворитися в заклад для широких верств дітвори, яка вчиться, працює, грається наполовину або навіть на три чверті поза стінами дитбудинку, бере участь у загальній*

будівній роботі, в заклад, що близький населенню і перебуває під його дбайливим контролем. Над цим треба працювати.

Створення такого типу закладів усуне цілий ряд болючих явищ у громадському житті і сприятиме зростанню покоління бадьорого, організованого, працездатного покоління свідомих колективістів

1930 р.

ЗАГАЛЬНЕ НАВЧАННЯ І КУЛЬТГЕКТАР ІМЕНІ XVI ПАРТЗ'ІЗДУ

XVI з'їзд партії прийняв рішення про запровадження загального обов'язкового навчання. Це не просто адміністративна постанова. Це рішення означає, що треба розгорнути величезну роботу по будівництву шкіл, по підготовці вчительських кадрів, по організації населення навколо цієї справи, по створенню умов, які роблять можливим обов'язковість загального навчання, треба розгорнути величезну роботу по обслуговуванню величезних мас дітвори медичною допомогою, по організації дитячого харчування і допомоги дітям бідноти.

Проведення загального обов'язкового навчання потребує одночасно величезного розгортання роботи серед дорослих по ліквідації неписьменності, по обслуговуванню їх газетою, книгою, радіо і т. д.

Один із заходів, який негайно треба розгорнути силами населення, — це господарська допомога школі, вчителіві, дітворі.

Редакція газети «За коммунистическое просвещение» висунула лозунг: «Не менше одного процента всіх посівних площ засіяти поза планом під культурні гектари імені XVI з'їзду партії». Цей лозунг треба всіляко підтримати. Наша країна повинна стати за всяку ціну країною освіченою в якнайкоротший строк.

Підемо за вчительським молодняком, який уже почав роботу на цьому фронті. Засіймо культгектар імені XVI з'їзду партії!

XVI ПАРТІЙНИЙ З'ЇЗД І ПИТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО НАВЧАННЯ

У політичному звіті ЦК на XVI з'їзді партії про чергові завдання культурного будівництва сказано, що головне тепер — перейти на загальнообов'язкове початкове навчання, тому що такий перехід означав би вирішальний крок у справі культурної революції. А перейти до цієї справи давно пора, бо ми маємо тепер все необхідне для організації обов'язкової загальної початкової освіти в усіх районах СРСР.

Досі ми змушені були «економити на всьому, навіть на школах», для того, щоб «врятувати, відбудувати важку промисловість» (Ленін). За останній час, однак, ми уже відбудували важку промисловість і рухаємо її далі. Отже, настав час, коли ми повинні взятися за повне здійснення загальної обов'язкової початкової освіти.

У відповідності з цим XVI з'їзд в односторонньому прийнятій резолюції на звіт Центрального Комітету записав:

«XV з'їзд цілком правильно висунув одну з найважливіших проблем реконструктивного періоду — проблему *культурної революції*. Однак темпи розгортання культурного будівництва в країні ще зовсім недостатні. З'їзд звертає увагу на необхідність їх посилення. Проведення загального обов'язкового початкового навчання і ліквідації неписьменності повинно стати бойовим завданням партії в найближчий період»¹.

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, стор. 20.

У нас досі немає обов'язкового навчання навіть у найбільших промислових центрах. Недавно ще завідувачий відділом народної освіти міста Москви на запитання, чи всі діти відповідного віку вчаться, відповів: «У нас нікому не було відмовлено в прийомі до перших груп». Що це означає? Це означає, що батьки могли віддавати і не віддавати дітей у школу, що наймач не відповідав за те, якщо дівчинка, яка живе у нього в няньках, неписьменна, що завідувачий дитбудинком не відповідав, якщо в числі вихованців були неписьменні... Права дітей на навчання не мали ніякого захисту. Необхідний закон про відповідальність вихователів, батьків, наймачів. Такий закон проведений в одній з найвідсталіших областей — у Центрально-Чорноземній області (ЦЧО). Але треба, щоб закон не залишився на папері, а був проведений в життя. Потрібний контроль. Хто контролюватиме? Треба визначити точно. Очевидно, органи народної освіти. Але необхідно, щоб стало звичаєм, щоб кожний громадянин повідомляв вно про випадки ухилення від закону. Тут дуже багато можуть зробити члени товариства «Друг дітей», ТГН¹, молодь, самі діти.

Але мало вимагати, щоб діти відвідували школу. Треба створити цю можливість. Що це означає. Це означає, що треба дбати, щоб не було хворих дітей. Здоров'я дітей повинні розгорнути величезну роботу по охороні дітей, по боротьбі за здорову домашню обстановку. Необхідно розгорнути величезну роботу по боротьбі з побутовими умовами, що підривають здоров'я дітей. Колгоспи і комітети селянської взаємодопомоги на селі, міськради і профспілки в місті повинні взяти участь у цій справі, прийти на допомогу дітям. Треба забезпечувати дітей незаможних батьків взуттям і одягом, треба організувати шкільне харчування, не допускати при цьому, щоб одні діти їли, а інші дивились. Треба забезпечити школі можливість організовувати сніданки, постачати їй молоко, вівсянку, іншу крупу, овочі. Діти в нас повинні рости сильними і здоровими, тоді і вчитимуться вони успішніше. Хай більш заможні батьки не думають, що це не їх справа: відстаючі діти, слабкі діти

¹ ТГН — товариство «Геть неписьменність».

затримують роботу всього класу, заважають налагоджуванню трудової, ділової роботи школи. Загальне обов'язкове навчання означає скорочення експлуатації дітей, обмеження сваволі батьків, величезне підвищення громадської уваги до поліпшення становища дітей. Необхідно, щоб кожний взяв участь у перетворенні в життя постанов XVI з'їзду партії. Необхідно, щоб усі свідомі громадяни приєдналися до цієї роботи. Бюрократичним шляхом провести його¹ в життя не можна.

1930 р.

¹ Тобто загальне обов'язкове навчання.— *Ред. перекладу.*

МІЦНІШОЮ ПОВИННА БУТИ ХВАТКА

На порядку денному завдання — стати країною письменною. Не перший рік стоїть це завдання, але XVI партз'їзд підкреслив його ударність. Міцнішою повинна бути хватка, треба бити темноту і неписьменність без промаху, розгорнути ширше лікнеппохід, налягти всім СРСР на всеобуч. Кожний громадянин СРСР повинен визначити, що він робить для всеобуча, для лікнепу. Якщо хтось думає, що навчити всіх дітей грамоти, читати, писати і рахувати — це справа уряду і вчителів, а його це не обходить, то це тільки означає, що людина він, по суті справи, малосвідома і не усвідомлює того, що в нашій відсталій країні будувати соціалізм, і культуру в тому числі, можна лише руками мільйонів. Для цього і організуються культестафети, щоб залучити до справи найширші маси. Але це зобов'язує Наркомос до того, щоб популяризувати всю роботу, піднести облік роботи на належну висоту, безустанно висовувати перед масами ударні завдання, кожне завдання висвітлювати з усіх боків.

У «Правде» від 1 вересня ми прочитали перше зведення про всеобуч. Із наведених у цьому ж номері контрольних цифр на 1930/31 навчальний рік по РРФСР (без автономних республік) ми дізналися, що в 1930/31 навчальному році в I ступені повинно навчатись дітей більше, ніж у попередньому навчальному році, на півтора мільйона. По 13 областях ця цифра розподіляється нерівно. Додатково, проти минулого року, повинно бути навчено по областях (в тисячах):

Понад 150 тис.

ЦЧО	235,7
Московська обл.	189,5
Урал	173,1
Сибір	167,1

Понад 100 тис.

Нижегородський край	147,8
Західна обл.	136,4
Північний Кавказ	132,2
Ленінградська обл.	111,4

Менше 100 тис.

Середньоволзький край	90,8
Нижньоволзький край	88,1
Іваново-Вознесенська обл.	80,3
Далекосхідний край	76,2
Північний край	62,5

Винятково велике завдання покладається на ЦЧО, найбільшій області. Але вона йде попереду інших, вона вже минулого року взялася за проведення загального обов'язкового навчання, дуже посунулася вперед. Їй треба всіляко допомагати. З інших трьох областей, які повинні навчити понад 150 тис., Московська область перебуває в найсприятливіших умовах. Ця область — промислова, населення загалом письмене, культурних сил багато, нацменшостей мало. Буде ганьба, якщо Московська область не здійснить цього року накреслених планів.

Потім ідуть Урал і Сибір: тут утруднюють справу відстані, але Урал — промисловий центр, а Сибір — багата країна з широкими можливостями. З областей, яким треба навчити додатково кожній понад 100 тис., у найсприятливіших умовах перебуває Ленінградська, яка має майже такі самі сприятливі умови, як Московська. Їй треба звернути увагу лише на карельське населення, де дівчатка майже всі неписьменні, на глухі села. Інші три області — Нижегородський край, Західна область і Північний Кавказ — дуже важкі. Нижегородський край дуже глухий, лісовий, колись суцільно зайнятий кустарниками промислами, за які засаджували дітей з ранніх років; крім того, край з дуже строкатим національним складом. Цей строкатий національний склад, а також землероб-

ський характер населення утруднює роботу по всеобучу. У Західному краї утруднює справу не зжите ще до кінця хуторне господарство. З областей, яким треба додатково навчити менше 100 тис., у сприятливих умовах перебувають Івановська область — промислова, яка має культурні сили,— і Нижньоволзька — старий культурний центр, який за останні роки широко розгорнув роботу по лікнепу, дошкільній справі, роботу серед дорослих. У найважчому стані перебуває Середньоволзький край з його біднотою, строкатим національним складом. Мабуть, після ЦЧО це найважчий район, але того ентузіазму, яким охоплено населення ЦЧО, в Середньоволзькому краю ми поки що не бачимо. В цій області потрібна особливо посилена увага всіх крайових органів до справи всеобуча.

Перше зведення, вміщене в «Правде» від 1 вересня, сигналізує про те, що нема чіткості в обліку матеріальної бази загального навчання. Зведення дано по дев'яти областях (до нього не входять Московська область, Івановська, Середньоволзька і Далекосхідний край). Перше, що треба зробити,— *взяти на облік усіх дітей*, які підлягають навчанню. Що облік проведено, є відомості лише по трьох областях: ЦЧО, Уралу і Західній області; по Нижегородському краю і Нижньоволзькому облік явно не проведено. По всіх інших — невідомо. Облік кількості дітей, які підлягають навчанню,— основне, без чого вся робота йтиме «на око» і ніколи не можна буде добитися загальності навчання. Треба наполягати, щоб облік був проведений обов'язково по областях і районах.

Необхідно залучити до обліку дітей, які не вчаться, все населення. Як? Необхідно, щоб кожен, хто бачить, що якась дитина або підліток не навчається, негайно заявляв про це в Раду. Рада повинна доручити раді сприяння негайно перевірити, чому дитина не вчиться, і організувати її навчання (якщо винні опікуни — притягнути їх до відповідальності; якщо школа далеко — порушити питання про підвезення; якщо нема одягу — добитися з фонду бідноти, через комітети селянської взаємодопомоги, через товариство «Друг дітей»; якщо дитина хвора — добитись її лікування). При Радах, куди дорогу знає кожний, мають бути «столи всеобуча», де повинні чергувати члени рад сприяння. Треба витягнути

дітей з халуп, з горщ і підвалів, витягнути дівчаток-нянок, витягнути з домашньої кабали в школу. Всім за цим треба стежити. Скільки треба буде додати шкільних комплектів (шкільний комплект розрахований приблизно на сорок чоловік)? На це відповідають ті краї, які провели облік учнів (ЦЧО, Урал, Західна область), та ще Північний край і Нижегородський край, підрахувавши, очевидно, на око; всі інші області мовчать. Але якщо не знати, скільки треба додаткових комплектів, не можна визначити, де і як їх розмістити,— не ясний, значить, план роботи. Якщо не знати, скільки треба додаткових комплектів,— невідомо, скільки треба додаткових учителів. Ось чому відносно кількості необхідних приміщень під школи і кількості потрібних учителів щось членороздільне відповіли тільки області, де було проведено облік дітей, які підлягають навчанню. А втім, Урал щодо приміщень також ще нічого не знає. ЦЧО відповіла: є всього придатних 8563 приміщення, з них 877 пристосовано з будинків куркулів, будується 350 нових шкіл. Західна область не вказала загальної кількості придатних для шкіл приміщень, не вказала кількості шкіл, які будуються, а вказала тільки, що в куркулів взято 393 будинки і 503 найнято.

Скільки будинків взято під школи в куркулів, вказали майже всі,— оце й усе. Ленінградська область вказала ще, що пристосовано всього під нові групи 793 приміщення,— і все.

Очевидно, в областей надто неясне уявлення про наявні приміщення. На допомогу повинні прийти районні виконкоми, їм легше провести облік. Але, щоб облік не був формальним, щоб дійсно під школи було взято все, що можливо, треба, щоб розгорнули активність добровільні товариства, господарські організації, колгоспи, радгоспи. Необхідно, щоб кожний міг заявити в Раду про комбінації, які спадають йому на думку, подати їх до радянського «столу всеобуча». Без приміщень всеобуча не проведеш. Відносно ремонту — добре було б організувати ремонтні бригади і інструктувати їх. Тут спілка будівельників може зробити дуже велику послугу. Навчальний рік почався, а цілий ряд шкіл ще не відремонтовано, чекають робітників, а ремонт буває часто дрібний. Комсомол теж багато може тут допомогти.

Відносно вчителів дані такі різноманітні, що не піддаються порівнянню.

Щодо підручників, очевидно, краще від інших стоїть справа в Західному краї і Ленінградській області; в Західному краї школи забезпечені на 90%, у Ленінградській області — теж, в інших областях — від 35 до 50%.

Північнокавказький край щось нічого не знає, що в нього робиться; Сибір — також, Нижньоволзький край — теж.

Адже не можна так. *Потрібний єдиний, простий план обліку, без зайвих питань, кожне питання повинно бути ясно сформульоване, але краї зобов'язані на ці питання відповісти, райони зобов'язані на ці питання дати відомості краям.* Без таких даних соцзмагання перетворюється в пусту фразу.

Щодо фондів бідноти ніде нічого не зроблено, дещо проведено тільки на Уралі та в Північному краї. Якщо так триватиме далі, діти бідноти не зможуть вчитися. Тут треба наполягати якнайміцніше партійцям, комсомольцям, профспілкам. Питання політичне.

Про шкільні сніданки, про політехнізацію, про підвезення учнів ніхто нічого не говорить. А все це нерозривно пов'язане з проведенням всеобуча.

Більшовицька хватка потрібна в проведенні всеобуча, треба чіплятися зубами в усяку дрібницю і не відставати, поки не доб'єшся мети.

1930 р

МІСЦЕ КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА В СОЦБУДІВНИЦТВІ

У нас було прийнято говорити, що освітянський фронт, культурний фронт — це третій фронт. Це, звичайно, мало свої підстави, але треба сказати, що така назва дуже невдала, бо вона передбачає, що спочатку треба будувати господарську галузь, а потім уже, після цього, будувати культуру. Таке поняття є щось хибне. Звичайно, економіка — це база, а культура — надбудова, але ж і політика — надбудова, а ніколи комуністи не міркували так, що треба досягти спочатку певного ступеня економічного розвитку, а потім лише можна вести комуністичну агітацію. Такої точки зору більшовики ніколи не поділяли. Те саме і в галузі культури. Адже інакше ми зовсім неправильно розуміли б взаємовідносини між базою і надбудовою. Ще Енгельс вказував на те, що таке розуміння є зовсім неправильне розуміння, яке розділяє причину і наслідок, не бачить взаємодії між причиною і наслідком. І на практиці ми постійно бачимо, як питання культури переплітаються з питаннями економічного будівництва. Володимир Ілліч ще в перших своїх творах («Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?») спеціально спинявся на цьому питанні. На ряді прикладів він показав, з одного боку, який величезний вплив на культуру робить певний економічний рівень, а з другого боку, показував, як культура в свою чергу впливає на розвиток економіки. І ось цей тісний зв'язок, це переплетення — це те основне, що ми тепер бачимо на кожному кроці. Ми бачимо на кожному

¹ ДВР — Державна вчена рада.— *Ред. перекладу.*

кроці, як іноді недостатній розвиток культури, недостатньо широкий розмах її відбивається на нашому будівництві, як іноді через відсутність належної агітації, необхідного роз'яснення дуже прості речі перетворюються на дуже важко переборювані перепони. І з другого боку, ми бачимо, як просте роз'яснення чого-небудь масі відразу полегшує справу. Такий тісний зв'язок між економічним будівництвом і між культурним будівництвом тепер особливо сильно виступає на перший план. Насамперед це відчувають самі маси. Ми спостерігаємо в масах величезний потяг до знань. Наприклад, іде засідання сесії ВЦВК або ЦВК, і завжди чуєш, як селяни, робітники, що виступають з місць, багато говорять про культуру. Чому? Тому, що вони розуміють, яка тут стоїть на їх шляху перешкода, що виявляється в недостатньому розвитку культури. Ми бачимо так само, що недостатній розвиток верхніх ланок культурного будівництва, запізнювання з підготовкою спеціалістів певного типу б'ють по економічному будівництву. Недаремно партія з такою гостротою поставила питання про необхідність звернути на цю справу особливу, пильну увагу. Ми маємо два потоки: один потік який піднімається знизу, — величезний попит на культуру, і другий — зустрічний потік, який іде зверху. Ми бачимо, що широко розгортається в нас тепер підготовка спеціалістів, але ця підготовка впирається в те, що все ясніше й ясніше стає, що треба налагодити середню школу, широко розвинути її сітку, піднести її якість. Поки ми не налагодимо її відповідним чином, якщо в нас середня школа не буде по всьому фронту розгорнута по-справжньому, якщо вона не буде поставлена так, як це необхідно, ми не зможемо зміцнити і вищу школу. Культурний фронт є нерозривною частиною соціалістичного будівництва. Ми бачимо й інше — що всі окремі ланки культурного фронту між собою тісно пов'язані.

ПОЛІТЕХНІЗАЦІЯ ШКОЛИ

У нас середня школа має досить вузький розмах. Цей вузький розмах середньої школи веде до того, що нема достатньої кількості молоді, яка б могла йти в технікуми і ФЗУ. Ось тепер, у цьому році, стоїть питання

про ФЗУ. ФЗУ потребує величезних кадрів, а тих, що закінчили семирічку, майже немає. Треба затратити величезні кошти для того, щоб якось підготувати прискореними темпами молодь для шкіл ФЗУ. Все це переплітається одно з одним. Це переплетення ще значно більше видно, воно ясніше тепер, коли наша школа стала на шлях політехнізації. Звичайно, це не випадково, що саме тепер, коли в нас іде швидкими темпами індустріалізація, коли йде машинізація сільського господарства широким розмахом, що саме в цей момент вдалося впровадити політехнічну школу в життя.

Ленін говорив, що у важкій справі треба вміти десять раз починати ту саму справу, поки не настане такий момент, коли те, про що говорилося протягом років, завдяки обставинці, яка змінилася, вдається перетворити в життя. Тепер ми маємо швидкий розвиток фабрик, заводів, тракторизацію,— все це передумови для того, щоб можна було почати здійснювати політехнічну школу. Це, звичайно, величезний крок уперед, тому що це змінює весь характер нашої школи на всіх її ступенях. Можливо, ми навіть не усвідомлюємо тих величезних змін, які відбудуться в усій системі нашої освіти внаслідок політехнізації школи.

Ми маємо на увазі політехнізацію не тільки початкової школи, не тільки школи-семирічки. Ленін говорив про необхідність політехнізації і всієї вищої освіти. Тепер ми і стали на цей шлях. Безперервна виробнича практика — це складова частина політехнізації. Виробнича пропаганда, яка тепер така необхідна, в даний момент може мати значно глибші форми, ніж у той період, коли вона вперше розгорталась,— ця широка виробнича пропаганда так само може розгорнутись по-справжньому лише на основі політехнізації. Тісно зв'язані з виробничою пропагандою виробничі наради, виробничі курси. Все це разом узяте дає новий розмах усьому рухові.

Мені дуже цікаво було перевірити, як ставляться до проблеми політехнізації люди, що не мають прямого відношення до культурного будівництва. Я розпитувала ряд товаришів, які практичного відношення до освіти мають дуже мало, наприклад, розпитувала уральців, як робітники ставляться і як діти ставляться до політехнізації. Мені було цікаво, чи скажуть вони мені у відповідь:

«А що це таке за штука — політехнізація?» — чи вони дадуть якусь іншу відповідь. І ось товариші, які стоять далеко від безпосередньої культурної роботи, відповіли, що тепер серед робітників величезний інтерес до політехнізації, а діти ще значно більше нею захоплені. Вони розповідали, що селяни також вимагають політехнізації школи. Вони кажуть: «У місті ви даєте політехнічну школу, і ми, селяни, ми теж хочемо мати політехнічну школу». І на політехнічному з'їзді у нас вже були присутні колгоспники, які розповідали про «політехнічні хати», де діти мають можливість навчатися праці. Правда, ці колгоспники мали дуже невиразне уявлення про політехнізацію. Але все це вказує на величезний інтерес до справи політехнізації, яка, з одного боку, пов'язує виробничу працю з навчанням, а з другого боку, зовсім на інші рейки ставить це навчання. Все це має величезне значення. Якщо ви тепер підете на будь-яку фабрику в Ленінграді, Москві, промислового центрі, ви почуєте, що сотні, тисячі робітників вчать в різних навчальних закладах. З другого боку, ми безпосередньо підходимо до такої школи, де робітники хочуть поставити навчання так, щоб воно було пов'язане з виробничою діяльністю. Все це відкриває зовсім нові горизонти.

Звичайно, всі наші програми доведеться перебудувати. Я вважаю, що в наш час взагалі важко говорити про стабілізацію програм. Я не вірю в стабілізацію в наш період. У нас і статистику толком не можна проводити, тому що все — суцільна динаміка. Нещодавно проводили статистичне подвірне обслідування. Це було два роки тому, причому обслідування робили по різних районах, у різних округах, але тепер весь цей матеріал не просувають у пресу. Я запитую: «Чому ж ви такий цікавий матеріал подвірного обслідування не просуваєте, адже це дуже цікаво?» Вони проводили подвірне обслідування, дізнавалися, чи є ікони, хто вчиться, які культурні потреби і т. п., — все це досить цікаво. Я запитую: «Чому ж ви не публікуєте цей матеріал? Адже він застаріє». Але виявляється, що все це застаріло. «Тепер колективізація — обличчя села змінилось, якщо ми опублікуємо, — кажуть вони, — наші дані, то вийде неправильна картина, яка зовсім не відобразить те, що є насправді, а гроші були великі затрачені». Ось тут із ста-

тистикою і поладнай у наш час. Усе рухається вперед, усе розвивається. В таких умовах стабільні програми дуже важко встановити.

І, безперечно, розвиток політехнізації, поглиблення всієї роботи поставить через рік уже перед нами цілий ряд нових завдань, завдань дуже великого значення, які не зможуть не відбитись на всьому нашому навчанні.

Тепер, за останні роки, ми бачимо величезний розмах масової роботи. Але, з другого боку, ми бачимо і те, що цей величезний розмах масової роботи особливо ілюструє нашу методичну відсталість, слабкість нашого методичного фронту.

Тепер ми набудували шкіл лікнепу, шкіл I ступеня, ФЗС, технікумів, ФЗУ; нові величезні кадри вчителів проводять роботу, кадри вчителів нового типу, в яких немає ні старих, ні нових педагогічних навичок, яким доводиться наново, в процесі обслуговування учнів, учитися.

ПРО МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКУ ПЕДАГОГІКУ

І ось перед нами постає маса методичних питань всякого роду. Тепер народжується сила запитів серед широких мас педагогів, і відповідей на ці питання вони знайти не можуть.

Це змушує, звичайно, особливо критично поставитись до того, що вже в нас є. Що в нас є в галузі педагогіки, програм, методики і т. д.? Тут ми бачимо надзвичайну слабкість нашого фронту. Візьмемо таке: всі ми говоримо про марксистсько-ленінську педагогіку, цитуємо з Маркса, з Леніна, і рідко в якій книжці ви не натрапите на ці цитати. А тим часом у нас зовсім не зібрано все те, що говорив Ленін про культуру. У кращому разі, та й то з великими труднощами, де-небудь, як рідкість, можна знайти тоненьку збірку, видану колись Політосвітою. Ті, хто читає повне зібрання творів, ті беруть окремі статті. Але Ленін говорив про культуру не тільки в спеціальних статтях. Якщо взяти все те, що говорив Ленін про культуру, то це ж дуже велике багатство.

Ряд товаришів виконав таку роботу: брали і підряд, поспіль читали всі твори Леніна — і ті, які стосуються, і ті, які не стосуються культури. І саме в тих творах, що не стосуються культури, є найбільше висловлювань про

культуру. І в кожний період ці висловлювання становлять щось ціле, пов'язане з усією політичною діяльністю партії. Все це являє безперечний інтерес. Але тепер, очевидно, треба організувати бригади для того, щоб це зібрати й оформити.

Як це не дивно, але у нас, у марксистів, не зібрано все те, що говорили Маркс і Енгельс з цього приводу. Є окремі книжки, окремі праці, а всього не зібрано. Кожний знаходить особливо цікаву цитату і вважає, що він відкрив Америку: «Ах, ось воно що сказав Маркс. Маркс сказав: з усіх знарядь виробництва найбільшу продуктивну силу становить сам революційний робітничий клас». І людина починає з цим носитись. Так, читаючи Енгельса і Маркса, люди відкривають на кожному кроці Америки.

Далі,— ми не знаємо наших попередників. Ми не знаємо, що говорили Плеханов, Чернишевський, Писарев. Це залишається десь під спудом, і треба робити спеціальні розкопки. Марксистсько-ленінська педагогіка не оформлена як щось ціле. А якби це було зроблено, то багато молодих педагогів, багато діячів культури, багато з професорів значно легше орієнтувалися в деяких питаннях.

Часто доводиться говорити з освітянами різного типу, і бачиш, як стають на перешкоді людині дуже часто елементарні з марксистського погляду речі, як багато зусиль треба часто людині, щоб деякі явища зв'язати до купи і їх усвідомити.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОГРАМНОЇ І МЕТОДИЧНОЇ РОБОТИ ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ

Потім інше питання — питання про програми. Адже як ставиться це питання? Воно ставиться значною мірою по-кустарному: є такий-то педагог, такий-то професор, вони — спеціалісти писати програми, і вони їх пишуть. Один — гірше, інший — краще. Проте треба, щоб програми проходили громадський перегляд, щоб це перестало бути кустарщиною, щоб програми були результатом дуже глибокого обговорення питань, щоб саме треба вибирати із загальної суми знань і як вибране скомбінувати.

Методи навчання тепер потрібні зовсім інші. Адже тепер обстановка зовсім інша, ніж була якихось п'ятдесят років тому. І підходи повинні бути інші. А ці підходи можливі. Взяти такі речі, як радіо, кіно. Це створює зовсім нові можливості. А ми все це використовуємо зовсім кустарно, в абсолютно недостатньому обсязі. І прорив на методичному фронті надзвичайно різко виявляється. Тепер усі його відчують, і йде стихійний потяг до методики, до усвідомлення того, що таке марксистсько-ленінська педагогіка і т. д., ідуть окремі обговорення, суперечки, але все це йде кустарно. Тепер стоїть питання: як це все організувати? Як організувати методичну роботу найбільш доцільно? Очевидно, намічається такий шлях: треба, щоб ті шукання, які мають місце в широких верствах працівників освіти всіх категорій, студентства, учнів, молоді і наукових працівників, щоб вони влились у якесь певне русло. Минулого року було створено Товариство педагогів-марксистів. До цього часу воно дуже погано розвивалось — «як мокре горіло», як кажуть. Збиралась рада, поговорили трохи і... більш нічого. Цього року начебто клюнуло. Цього року видно інтерес певний — відбуваються загальні збори, на відкриті збори Товариства педагогів-марксистів збирається дуже багато народу, — очевидно, привертається велика увага. Чому це так відбувається? Тому що дуже багато запитів по всіх лініях.

І знов-таки по цих лініях теоретичне обговорення питань марксистами-педагогами ще не розгорнулося в достатній мірі, а тим часом навколо цих питань уже надзвичайно багато запитів, так що в цій галузі необхідно розгорнути широку дискусію.

ЄДИНИЙ ПЛАН КУЛЬТРОБОТИ

З політехнізму створилась у Товаристві педагогів-марксистів окрема секція. Ця секція функціонує найкраще.

Функціонує ще одна секція, — присвячена розробленню єдиного плану культроботи. Єдиний план культроботи — це, по суті, раціоналізація нашої роботи, це об'єднання всіх сил, це значно ширше, ніж одна загальна каса, як іноді це тлумачать. Це не загальна каса, і справа

взагалі не в касі, а справа в тому, як найдоцільніше побудувати всю систему народної освіти. побудувати так, щоб у неї були свої певні центри, на які вона могла б спиратись,— центри, які навколо себе поширювали б цю культуру. Це питання про зв'язок усіх ланок нашої культурної роботи.

Тепер ми говоримо так: вуз повинен бути виробничим центром, повинен якусь роботу виконувати. Ясно, що вуз повинен обростати цілим рядом культурних закладів. Це не тільки в теорії, це ми маємо на практиці. Ми бачимо, що вузи обростають робітничими університетами, обростають цілим рядом заочних курсів, всякого роду підготовчими курсами, одним словом, вуз стає величезною силою, культурним центром. Він повинен стати керівником технікумів. Не може бути розриву між технікумами і вузом, вони повинні на відповідний вуз спиратися, і відповідний вуз повинен допомагати технікумам. Тут групування працівників іде цілком певне. А технікуми повинні допомагати школам.

Цієї зими довелось говорити з цілим рядом екскурсій учнів технікумів, які розповідали про свою роботу, про ту роботу, яку вони проводили на селі з всеобуча, з лікнепу. Наша молодь старших курсів — у технікумах — уже безпосередньо вступає в роботу і на цій роботі вчиться. Наші учні старших курсів технікумів уже не є учнями, які задають дуже часто наївні запитання,— це учні, які вже побували на селі, у важких умовах, які на практиці вчилися, яким довелось ритися в книжках, щоб діставати певні знання. Це зовсім інші юнаки й дівчата. Життя вчить їх, практика вчить надзвичайно.

І тут ми бачимо, як усі ланки пов'язані тісно між собою. Треба, щоб робота Товариства педагогів-марксистів позначалась не тільки на нижчій школі, а щоб відбивалась на всіх ланках — і на політосвітній роботі, і на чисто науковій роботі. Тепер Товариство педагогів-марксистів працює в Москві в Комакадемії, і ось тепер з усією ясністю постало таке завдання, що треба виходити на широкий науковий шлях. При Комакадемії існує ряд наукових товариств, і ясно, що педагоги-марксистини повинні спертись на ці наукові товариства, не повинні бути вузьковчительською організацією. Скажімо, з питань політехнізації відразу виявляється необхідність спертись

на Інститут економіки, в якому є відділ раціоналізації, в якому є Товариство істориків-марксистів; між іншим розробляються і питання історії техніки. Все треба зв'язати в один вузол. Або в нас постало питання про математику: як треба правильно тепер у наших школах побудувати методику арифметики, методику математики? Ясно, що треба спертися на наше наукове товариство. При цій же академії існує Товариство природознавців-марксистів, і там є підсекція математики. Треба зімкнутися з цією секцією, з цим товариством, почути, що вони скажуть, а не розводити якусь кустарщину. Вихід на широкий шлях абсолютно необхідний. Без цього ніяких справжніх програм ми не побудуємо. Тоді буде так, що ті, хто писав колись програми і підручники, писатимуть і тепер, змінивши дещо, залатавши дещо, вставивши якесь нове слівце. Адже ті, хто колись писав програми і підручники, пишуть і тепер. Вони підправляють дещо, вставляють слово «колгосп», слово «куркуль», і виходить новий підручник. Що може вийти від такого вставляння окремого слова? Треба залучати науково підготовлених людей до цієї роботи, наукові організації всіх областей, по-науковому складати всі програми, і тоді не буде таких історій, що виявилось десь у програмі якесь безглуздя, і невідомо, хто в цьому винен,— чи винна окрема особа, чи винен ДВР. Треба, щоб програми були результатом великої наукової роботи. І ось у Товаристві педагогів-марксистів треба цю роботу по-серйозному розпочати.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Безперечно, треба більше працювати в галузі національного питання. Тут доводилось говорити з товаришами з інших національних республік, які висували думку, що Товариство педагогів-марксистів повинно бути асоціацією педагогів-марксистів різних національних республік. Про це говорити не варто. Мені особисто здається, що це правильно. Поки що це питання не розв'язане, але незалежно від цього всі національні республіки заінтересовані в тому, щоб в РРФСР це питання — національне питання, питання надзвичайно складне,— було якимось суспільно опрацьоване. У нас так: для нацменшостей береться програма російських шкіл, додається ще

один підготовчий рік, і це йде в національні республіки. Я пам'ятаю доповідь одного інспектора, який приїхав з Інгушетії і розповідав, як там організуються школи. Він розповів, як приїхали на конях з різних сторін, привезли своїх дітей і як у школі навчались ворогуючі роди, як діти одного роду сидять на одних партах, а іншого — на інших. А ми даємо їм програму, яка розроблена для центральної області, яка може бути видозмінена для сусідніх областей, але непридатна для Інгушетії. Там живі діти перед нами, в них живий запас вражень, а тому треба виходити з умов, які оточують дітей, треба давати їм конкретний матеріал. Вони в наших програмах нічого не розберуть. Тут величезна робота — яку треба давати літературу, який матеріал, які програми давати в національні республіки і в національні області. Тепер можливості для цієї роботи відкриваються великі. Тепер, наприклад, сорок чоловік, які закінчили АКВ (Академію комуністичного виховання.— *Ред.*) по лінії політико-освітньої роботи, розподіляються по національних областях. Звичайно, з кожним з них буде встановлено тісний зв'язок. Кожний з них буде там проводити якусь дослідну роботу. Треба, щоб ця робота по національній культурі десь збиралась. Я гадаю, що наша секція, секція в Товаристві педагогів-марксистів,— секція національна і має дуже велике майбутнє.

Відносно підручників і навчальних посібників я побіжно говорила. Теж треба буде на це питання звернути увагу.

Таким чином, виросте дуже велика кількість таких праць, які повинні стати науковими. Що являє собою Товариство педагогів-марксистів? Воно не є якимось оперативним органом, воно тільки проробляє певні ідеї, збирає певний досвід, узагальнює цей досвід. Це надзвичайно важлива робота. Важливо те, як ДВР повинна поставитись до Товариства педагогів-марксистів. Певна річ, вона повинна на це товариство дивитися дружніми очима. Вона повинна всіляко цьому товариству допомагати. Але, з другого боку, вона повинна вести облік і вибирати з усього найцінніше для того, щоб цим цінним запліднювати роботу організаційну, роботу методичну, роботу Наркомосу. Звичайно, мало того, щоб тільки продискутувати, поговорити. Важливо, щоб усе це десь

глибоко було опрацьовано. Андрій Сергійович (Бубнов.— *Ред.*) тут говорив про РАНДІМП (Російська асоціація науково-дослідних інститутів марксистської педагогіки.— *Ред.*), про створення цілого ряду науково-дослідних педагогічних інститутів, які розроблятимуть певні проблеми. РАНДІМП повинен бути зв'язаний з Товариством педагогів-марксистів, він повинен ще тісніше зв'язатися з ДВР, повинен працювати під певним керівництвом ДВР. Необхідно, щоб робота не проходила так, як вона проходила досі, врозбід, коли ряд інститутів займається тією ж самою паралельною роботою. Всі займаються методом проектів, в той же самий час цілі великі галузі залишаються недослідженими. Треба внести планомірність у роботу. Треба вибирати теми найзлободенніші і їх опрацьовувати.

НОВІ ЗАВДАННЯ ДВР ТА УМСу¹

Тепер щодо самої ДВР. Вже років два ДВР фактично не існує, а тільки працюють сесії ДВР. ДВР як постійно діючий орган тільки відновлюється тепер, тільки тижнів два тому Раднарком затвердив положення про ДВР, так що ДВР як постійно діючий орган зараз відроджується. Не випадковим є те, що вона відроджується. Але вона повинна не тільки відродитися, але й рости. Треба, щоб були у неї міцні руки, тому що без цього їй ні для чого існувати. Їй треба проводити дуже велику методичну роботу. Важливо те, щоб кожний член ДВР був не тільки просто гостем на сесії, а важливо, щоб він був учасником такого великого будівництва, яке розгортається перед ДВР. Нам треба якість зробити справжньою, зробити іншою. Нам важливо, щоб якість наших шкіл, усіх наших навчальних закладів, усіх наших освітніх закладів була наскрізь комуністичною.

ПРО ШКОЛУ І СТУПЕНЯ

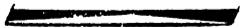
Я думала над питанням про школу І ступеня. Тільки в цьому році її переводять на всеобуч. Здається, що порівняно з Європою ми страшенно запізнюємось. Відста-

¹ УМС — учбово-методичний сектор Наркомосу.— *Ред.*

лість начебто неймовірна. Але якщо ми порівняємо нашу школу I ступеня з школою I ступеня буржуазних країн, то що ми тут побачимо? Школа I ступеня буржуазних країн виховує фашистське юнацтво. З кого складаються кадри фашистів? З молоді. Школа виховує з року в рік фашистський настрій. А ви візьміть наші школи, ви подивіться на наших дітей. Діти в нас дуже жваві, про що вони тільки не пишуть! На все, що відбувається в житті, вони відгукуються. Недавно я одержала лист з проською переслати його Горькому від дітей третьої групи. У цьому листі вони переконають дітей Франції і Англії, що коли буде війна, то вона буде нікчемною, що тільки капіталісти хочуть війни. Дитячою мовою в листі, написаному, очевидно, з власної ініціативи дітей, стопроцентною дитячою мовою вони просять дідуся Горького про те, щоб він довів до відома дітей Франції і Англії, що тепер, якщо буде війна та інтервенція, то вони ні до чого. Діти на все по-своєму відгукуються. Звичайно, наша школа в цьому відіграє велику роль. Незважаючи на те, що школа має недоліки, все ж ця школа тепер інша. Вона виховує зовсім інше покоління. Тому в нас всеобуч — це частина будівництва соціалізму. У нас всеобуч — це величезний камінь, який закладається в будову соціалізму. Необхідно ДВР попрацювати над цим великим каменем, закладеним у будову соціалізму.

Тепер ще в Наркомосі існує УМС — учбово-методичний сектор. Як він побудований? Він побудований як орган оперативний. На нього покладається цілий ряд обов'язків, які без відповідного наукового фону надзвичайно важко буде проводити. Коли розвиватиметься Товариство педагогів-марксистів, коли розвинеться РАНДІМП, коли розвинеться ДВР, тоді й УМС стане тим органом, який необхідний. Якщо взяти минуле ДВР, то треба сказати, що дуже часто виходило так, що ДВР приймала хороші постанови, але всі вони повисали в повітрі. Виходило, що існує якесь товариство для розмов, і зникало бажання в ньому працювати. Тепер завдання УМСу полягає в тому, щоб усі ті настанови, які даватиме ДВР, проводити в життя.

1931 ~ 1937

ЛЕНІН, КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ І ЗУСТРІЧНИЙ КУЛЬТПЛАН ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ

Як це не дивно, а досі не зібрано, не зведено в одно ціле, не оброблено все те, що говорив Ленін з питань культури й освіти. Звичайно, в різних статтях з питань культури часто наводяться різні цитати з Леніна; Головополітосвітою видано було свого часу брошуру «Вечір Леніна в клубах» — збірник статей Леніна про культуру, було видано брошуру, що говорив Ленін про бібліотеки. «Работник просвещения» видав мою брошурку, страшенно застарілу, — «Заветы Ленина в области просвещения». Але все це було вже давно, а тепер і цих крихт ніде вдень з вогнем не знайдеш. А в таких настільних книгах для вчителя, як «Педагогическая энциклопедия» (3 томи), Леніну (якщо не рахувати п'яти цитат) відведено 120 рядків.

Все це поставило перед Товариством педагогів-марксистів завдання — негайно ж взятись за збирання і систематизацію всіх висловлювань Леніна з питань культури і освіти.

Перше завдання — зібрати промови і статті Володимира Ілліча, присвячені цим питанням. Збірник Головополітосвіти був складений за неповним першим виданням зібрання творів Леніна. Якщо ми порівняємо перше і друге видання творів, то побачимо, що саме з питань культури до першого видання не ввійшло дуже багато статей Ілліча.

І тому найперше завдання — зібрати і негайно видати всі статті і промови Леніна, присвячені цим питанням.

Але не тільки це треба зробити, необхідно старанно зібрати все, що говорив Ленін про народну освіту, культуру в статтях і промовах, присвячених іншим питанням. Це особливо важливо, оскільки розкриє всі зв'язки і

опосереднення, в яких брав Володимир Ілліч питання культури і освіти. У цій роботі потрібна особлива ретельність. Нарешті, необхідним є збірник декретів і розпоряджень з освіти і декретів, що мають безпосереднє відношення до неї, підписаних Леніним.

Робота по збиранню ленінської спадщини в цій галузі — найпершорядніша. Вона повинна бути проведена в найкоротший строк. Тепер, коли освіта набула такого колосального розмаху, коли маса сама береться як слід за справу освіти, та частина вчення Леніна, яка присвячена питанням освіти, повинна стати надбанням мас, стати ще більше, ніж була досі, керівництвом до дії.

Треба покласти край кустарщині в цій справі.

Треба виявити також, що написано з питань освіти в тих журналах, збірниках, які виходили під керівництвом Леніна, за його активною участю, починаючи з «Искры» і «Зари». Першою роботою повинно бути збирання висловлювань Леніна про освіту по періодах, бо тільки тоді ясно стане, в якому зв'язку, на якому фоні висловлювалась та чи інша думка.

На цій основі має бути проведена така робота: треба розробити питання, як одна й та сама думка послідовно розвивалась Леніним на різних стадіях розвитку нашого робітничого руху, що нового було в постановці одного й того самого питання в кожний наступний період.

І, нарешті, треба висвітлити ленінські настанови в зв'язку з поточними завданнями в галузі освіти, у зв'язку з культурною революцією.

Повинно бути також зібрано і розцінено все те, що писалось і говорилося про висловлювання Леніна з питань культури і освіти. І не тільки в російській, але й у закордонній літературі.

Необхідність найширшої наукової популяризації того, що говорив Ленін про освіту, цілком ясна. Товариство педагогів-марксистів не може, звичайно, обмежитись чисто дослідною роботою, воно заінтересоване в тому, щоб ленінське вчення проводилося в життя. Тому поряд з чисто науковою роботою воно повинно вести іншу роботу — з точки зору вчення Леніна про культуру, про освіту, про народну освіту оцінювати існуючу практику. Цілий ряд бригад педагогів-марксистів повинен буде працювати і в цьому напрямі.

Паралельно з цим перед Товариством педагогів-марксистів стоїть інше надзвичайно важливе завдання. Ленін був учнем Маркса, його висловлювання з питань освіти впливають з усього вчення Маркса, стоять у безпосередньому зв'язку з висловлюваннями Маркса і Енгельса з цих питань. Не знаючи цих висловлювань,— не можна до кінця зрозуміти і висловлювань Леніна.

Товариство педагогів-марксистів повинно присвятити не менш серйозну увагу збиранню і розробленню всього того, що говорили з питань культури й освіти Маркс і Енгельс. Необхідно також зібрати й те, що писали з цього приводу марксистів в Німеччині та інших країнах, дати оцінку цим висловлюванням. Ми, марксистів, повинні знати якомога краще вчення Маркса і Енгельса в тій галузі, в якій ми працюємо.

Цілком так само необхідні вивчення і оцінка того, що говорили з питань освіти Плеханов, Чернишевський, Герцен, Писарев, на творах яких вчився свого часу Володимир Ілліч.

У нашій педагогічній літературі ви майже не знайдете нічого в цій галузі.

Що зроблено Товариством педагогів-марксистів?

Поки що небагато.

Видано звернення до членів Товариства педагогів-марксистів: «Завдання Товариства педагогів-марксистів у справі вивчення і проведення в життя поглядів Леніна, Маркса і Енгельса з питань культури і освіти».

Це звернення розіслано по педагогічних вузах, науково-дослідних педагогічних інститутах, з ним ознайомлено аспірантуру, членів ДВР (на третій сесії ДВР було проведено спеціальну роботу в цьому напрямі), відозву перекладено на німецьку мову. Ми сподіваємось на допомогу німецьких педагогів-марксистів, особливо в галузі розроблення спадщини Маркса і Енгельса. Секретаріат Товариства педагогів-марксистів почав уже одержувати листи з цього приводу.

Опрацьовано вже перші три томи творів Леніна (період 1894—1900 рр.), написано про це статтю і скоро вийде в № 1 журналу «На путях к новій школі»¹. Ці три перші томи дають багатющій матеріал саме з основних

¹ Див. наступну статтю.— *Ред.*

питань культури — про вплив економічного укладу на рівень і характер культури, про вплив культури на хід економічного розвитку, про класовий характер культури, про буржуазну культуру, про інтелігенцію, про класову школу, про політехнічну школу і т. д. Висловлювання Ілліча за цей період, коли закладались основи ленінізму, особливо важливі, вони мають і досі через 30—36 років після їх написання — злободенний характер.

Тепер створено бригаду з десяти чоловік — особливо кваліфікована аспірантура, — яка продовжує роботу над наступними томами.

Створюється інша бригада — по збиранню і розробленню питання про висловлювання Леніна в галузі національної культури.

В Інституті методів шкільної роботи (що тепер перетворений в Інститут марксистсько-ленінської педагогіки) готова вже праця про Чернишевського.

У Ленінградському інституті політосвітроботи організовано роботу по розробленню висловлювань Плеханова.

Тепер при Інституті червоної професури створюється семінар з педагогіки. Питання педагогіки ставляться на обговорення в Товаристві воєвоєничих матеріалістів. Я не маю сумніву, що все це допоможе розробленню думок Леніна в галузі культури і освіти, захованих в його філософських висловлюваннях. Інтерес до цих останніх дуже великий серед педагогів-марксистів.

За останні роки — після XV з'їзду — ми бачимо широкий розмах культроботи, що стався в результаті зростання в масах потягу до знання, в результаті того, що маси самі взялися за справу культурного будівництва. Культпохід, всеобуч, заводи, підприємства — все це вже спалахи культурної революції, яка наближається. Тепер треба піднести рух, що почався, на вищий ступінь, підводячи під нього теоретичну базу, яка ґрунтується на висловлюваннях Леніна, Маркса і Енгельса.

Товариство педагогів-марксистів висовує свій «зустрічний культплан», однією з найважливіших складових частин якого є доведення висловлювань Маркса і Леніна в галузі культури до кожного культосередку.

ВИСЛОВЛЮВАННЯ ЛЕНІНА З ПИТАНЬ КУЛЬТУРИ І ОСВІТИ ЗА ЧАС РОБОТИ В ПІТЕРІ, В ТЮРМІ І НА ЗАСЛАННІ

Досі не зібрано всього того, що говорив Ленін з питань народної освіти. Друкувались лише збірники його промов і статей з народної освіти, надрукованих у першому виданні його творів. Але якраз до першого видання не ввійшло дуже багато висловлювань Володимира Ілліча з питань народної освіти, які ввійшли до другого видання. Крім того, збірники статей Леніна з цього питання виходили без коментарів. А тим часом кожна стаття, кожна промова є ланкою в ряді промов і статей Володимира Ілліча, написаних і виголошених в дану епоху, і зрозуміти її можна до кінця лише в зв'язку з усіма цими висловлюваннями. Висвітлити цей зв'язок повинні коментарі. Крім того, в промовах і статтях Володимира Ілліча, присвячених іншим питанням, дуже багато розкидано висловлювань про культуру, про школу, про освіту, про агітацію і пропаганду і т. д. Ці висловлювання ніде не зібрані, але зв'язані воедино з його статтями про освіту. Цю роботу потрібно виконати якомога швидше.

У даній статті я спинюсь лише на перших трьох томах, які охоплюють період роботи Леніна в Пітері, в тюрмі і на засланні.

Це були роки, коли посилено висвітлювались у легальній і нелегальній пресі основні питання марксистської теорії, коли вироблялась програма партії, основи її організації. Ось чому особливо важливі висловлювання Володимира Ілліча з питань народної освіти саме в цей період.

Статей, спеціально присвячених питанням народної освіти, написаних Іллічем за цей період, не так багато.

У першому томі вміщена популярна стаття «Про що думають наші міністри?»¹, що призначалась для популярної газети «Рабочее дело», яку передбачалось видавати нелегально в народовольській друкарні. Ця стаття не побачила світу, бо Володимир Ілліч з групою товаришів був заарештований у 1895 р., а влітку 1896 р. була заарештована на Лахті і нелегальна друкарня, де мала друкуватись газета. Стаття «Про що думають наші міністри?» була присвячена питанню про роботу недільних шкіл. Наприкінці 1895 р. Володимир Ілліч написав для газети «Самарский вестник» [вміщена в № 254 від 25 листопада за підписом: К. Т.-ін] статтю «Гімназичні господарства і поправні гімназії», присвячену розглядові статті Южакова, надрукованої в травневій книжці «Русского богатства»,— «План всенародної обов'язкової середньої освіти». Стаття «Гімназичні господарства» — лише початок статті, продовження не появилось через арешт автора.

Стаття «Про що думають наші міністри?» говорить про діяльність недільних шкіл. Про діяльність цих шкіл добре знав Володимир Ілліч. До нашої соціал-демократичної групи входив ряд учительок, які працювали за Невською заставою в Смоленській недільній школі. Там працювали Якубова, Кржижановська, Кніпович. Володимир Ілліч був у курсі всієї нашої роботи, чув про школу від учнів. Кілька моїх учнів з недільної школи входили в гурток, який вів Володимир Ілліч, вони розповідали йому про школу. Володимир Ілліч був у курсі нашої роботи, у курсі наших спроб вести через школу пропаганду вчення Маркса. Через недільну школу збирали ми відомості про порядки на фабриках, про життя і побут робітників. Ці відомості використовувались потім для листівок.

Основні думки статті «Гімназичні господарства і поправні гімназії» були розвинуті Володимиром Іллічем в 1897 р. у великій, докладній статті «Перли народницького прожектерства» (С. М. Южаков. *Питання освіти. Публіцистичні нариси.— Реформа середньої*

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 69—74.

школи.— Системи і завдання вищої освіти.— Гімназичні підручники.— Питання всенародного навчання.— Жінка і освіта. Спб., 1897, стор. VIII+283. Ціна 1 крб. 50 коп.); статтю вміщено в II томі творів Леніна.

Ця стаття тісно пов'язана з однією з найважливіших праць Володимира Ілліча, що належать до цього періоду,— з його нелегально виданою книжкою «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?». Ця книжка відіграла в той час величезну роль, створивши революційну марксистську платформу для російської соціал-демократії. Вона висвітлювала питання про наявність капіталізму в нашій країні, про форми революційної діяльності соціал-демократів в існуючих російських умовах, піддавала нещадній критиці дрібно-буржуазні народницькі ідеї, їх прагнення підмінити революційну боротьбу поганеньким культурництвом.

«Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» складалася з трьох зошитів, вони друкувались на гектографі, їх відібрали при обшуку; ледве вдалось розшукати в Берлінському архіві 1-й і 3-й випуски. А випуск 2-й — про Южакова — досі не розшукано.

Стаття «Перли народницького прожектерства» якнайкраще доповнює «Що таке «друзі народу», органічно зв'язана з цією книжкою.

У томі II ми не маємо ніяких інших статей з народної освіти, крім «Перлів народницького прожектерства».

У томі III також немає якоїсь спеціальної статті з народної освіти, весь том присвячено питанню «Розвиток капіталізму в Росії».

Таким чином, ми маємо за період 1893—1900 рр. лише три спеціальні статті Володимира Ілліча з питань народної освіти. Найзначніша з них — це «Перли народницького прожектерства». Спинимось докладніше на цій статті.

У статті «Перли народницького прожектерства» Ленін спиняється насамперед на питанні про відмінність між школою становою і школою класовою. Навівши ряд плутаних висловлювань Южакова, Володимир Ілліч пише: «Тут вірно вказано *одну* з відмін класу від стану, саме що класи відрізняються один від одного не юридичними привілеями, а фактичними умовами, що, таким чином,

класи сучасного суспільства передбачають собою *юридичну рівність*. І другу відміну між станами й класами п. Южаков начебно не ігнорує: «...Ми... відмовилися тоді (тобто після скасування кріпацтва)... від кріпосного і станового ладу національного життя, в тому числі й від системи станової закритої школи. Тепер вкорінення капіталістичного процесу дробить російську націю не стільки на стани, скільки на економічні класи...» (8). Тут вірно вказано й другу ознаку, яка відрізняє стани від класів в історії Європи і Росії, саме що стани — приналежність кріпосного, а класи — капіталістичного суспільства»¹. У примітках Володимир Ілліч додає: «Стани передбачають собою поділ суспільства на класи, будучи однією з форм класових відмін. Говорячи про класи просто, ми розуміємо завжди безстанові класи капіталістичного суспільства»². Наводячи ряд цитат з Южакова, Ілліч пише: «Все це ясніше ясного показує, що, незважаючи на багатообіцяючий заголовок, незважаючи на вельречиві фрази, п. Южаков зовсім не зрозумів, у чому суть класової школи. Суть ця, вельмишановний п. народнику, полягає в тому, що освіта однаково організована і однаково доступна для всіх *імущих*. Тільки в цьому останньому слові і полягає суть класової школи на відміну від школи станової. Тому чистісіньку нісенітницю сказав п. Южаков у цитованій вище тираді, ніби при класових інтересах школи «не може бути й мови про один загальний тип державної середньої школи». Якраз навпаки: класова школа,— якщо вона проведена послідовно, тобто якщо вона звільнилася від усіх і всяких залишків становості,— неодмінно передбачає один загальний тип школи. Суть класового суспільства (отже, і класової освіти) полягає в повній юридичній *рівності*, в повній рівноправності всіх громадян, в повній рівноправності і доступності освіти для *імущих*. Станова школа вимагає від учня приналежності до певного стану. Класова школа не знає станів, вона знає тільки громадян. Вона вимагає від усіх і всяких учнів *тільки одного*: щоб він заплатив за своє навчання. Неоднакові програми для багатих і для бідних зовсім не потрібні класовій школі, бо

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 415.

² Там же.

тих, у кого немає коштів для оплати навчання, для витрат на підручники і навчальне приладдя, на утримання учня протягом усього навчального періоду,— тих класова школа просто не допускає до середньої освіти. Класової замкнутості зовсім не передбачає класова школа (розрядка моя.— *Н. К.*): навпаки, на протилежність станам, класи лишують завжди цілком вільним перехід окремих осіб з одного класу до іншого. Класова школа не замикається ні від кого, хто має кошти, щоб учитися... З огляду на ту неймовірну плутанину понять, яку виявляє п. Южаков, ми вважаємо навіть не зайвим зробити для нього ще таке додаткове роз'яснення: в сучасному суспільстві і та середня школа, що не бере ніякої плати за навчання, нітрохи не перестає бути класовою школою, бо витрати на утримання учня протягом 7—8 років незмірно вищі, ніж плата за навчання, а доступні ці витрати тільки дуже незначній меншості»¹.

І далі Ленін пише, що Южаков «необережно висловився... сказавши, ніби ми відразу і рішуче (??) «відмовилися від станової школи», і наводить дані про становий склад гімназій і реальних училищ. «Само собою розуміється,— продовжує Ленін,— що ми зовсім не хочемо сказати цим, щоб питання про заміну станової школи класовою і про поліпшення останньої було питання неважливе чи байдуже для тих класів, які не користуються і не можуть користуватися середньою школою: навпаки, і для них це не байдуже питання, бо становість і в житті, і в школі лягає на них особливо тяжко, бо заміна станової школи класовою є тільки одна з ланок у процесі загальної і всебічної європеїзації Росії»².

Питання про те, що класова школа являє собою крок вперед порівняно з школою становою, мало висвітлювалось у нашій пресі. Мало хто знає вищенаведені висловлювання Леніна. А тим часом вони й досі не втратили своєї актуальності, бо сучасна наша школа дуже часто в своїй практиці збочує на шлях станової школи, що

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 415—416.

² Там же, стор. 419.

Відразу ж після взяття влади — 25 листопада н. ст. 1917 р.— був опублікований за підписом В. Ульянова (Леніна) декрет про скасування станів і громадянських чинів.— *Прим. автора.*

зовсім неприпустимо. Оскільки не відмерли ще до кінця в нашій країні класи, радянська школа залишається і повинна залишатись класовою, як це відзначив Ленін у своїй промові на I Всеросійському з'їзді в справі народної освіти 28 серпня 1918 р. Все питання в тому, в руках якого класу перебуває школа. Буржуазія робить школу знаряддя класової боротьби, спрямованим проти робітників і селян. «Наша школа буде класовою,— говорив Ленін,— але такою, що має на меті інтереси виключно трудових верств населення». «Класова школа не передбачає класової замкнутості»,— писав Володимир Ілліч у 1897 р. в «Перлах народницького прожектерства». Ось чому в програмі групи «Визволення праці» в 1884 р. вже фігурує пункт про те, що повинно бути запроваджено «загальну, світську, безплатну і обов'язкову освіту, причому держава повинна забезпечувати бідних дітей їжею, одягом і навчальними посібниками». Цю вимогу «загальної, безплатної і обов'язкової освіти і забезпечення бідних дітей їжею, одягом і навчальними посібниками за рахунок держави» на II з'їзді партії було доповнено словами «для всіх дітей обох статей до 16 років», а слово «освіта» доповнено словами «загальна і професійна». Загальність і обов'язковість освіти не змінюють ще класового характеру школи, але виключають класову замкнутість школи.

Про загальну, безплатну і обов'язкову освіту для дітей обох статей до 17 років говорить і теперішня програма нашої партії, прийнята на VIII з'їзді, причому у вступній частині розкривається зміст вимог цієї загальності: «Школа повинна бути не тільки провідником принципів комунізму взагалі, але й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно встановити комунізм»¹. Школа повинна бути класово витриманою за змістом, за настановами, але не повинна бути класово замкнутою.

Южачков, будуючи плани волосних гімназій, які охопили б усіх дітей і підлітків від 8 до 20 років, зовсім не

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 392.

збирався змінювати класового змісту навчання. Він пропонував навіть не змінювати «усталених навчальних планів», пропонував тільки замінити стародавні мови новими. Інородці і сектанти, за його планом, не зможуть скористатись благами всенародної середньої освіти. Южак мав на увазі зберегти систему двох гімназій, чоловічої і жіночої, з поваги до «упередження на континенті Європи проти спільного навчання обох статей». Відмітивши це, Володимир Ілліч докладно спиняється на основній думці Южакова — на проекті «окупити» гімназії працею учнів, в силу чого гімназія повинна бути разом з тим і землеробським господарством.

«...Тут є дійсно правильна думка,— пише Ленін.— ...Ця правильна думка полягає в тому, що не можна собі уявити ідеалу майбутнього суспільства без поєднання навчання з продуктивною працею молодого покоління: ні навчання і освіта без продуктивної праці, ні продуктивна праця без паралельного навчання і освіти не могли б бути поставлені на ту височінь, якої вимагає сучасний рівень техніки і стан наукового знання. Цю думку висловили ще старі великі утопісти (Володимир Ілліч має на увазі Оуена.— *Н. К.*); її цілком поділяють і «учні» (Маркса.— *Н. К.*), які саме з цієї причини, між іншим, не повстають принципіально проти промислової праці жінок та підлітків, вважають реакційними спроби заборонити зовсім цю працю і наполягають лише на тому, щоб поставити її в умови цілком гігієнічні»¹. Це не означає, що Ленін вважав, що допустима на фабриках і заводах робота дітей будь-якого віку. У проекті програми, написаній ним у тюрмі в 1896 р., в розділі Г, пункті 3, виставлено вимогу: «Законодавчої заборони нічної роботи і змін. Заборони роботи дітей до 15 років» (розрядка моя.— *Н. К.*). У програмі, прийнятій на II з'їзді партії, цей пункт сформульовано так: «Заборона підприємцям користуватися працею дітей в шкільному віці (до 16 років) і обмеження робочого часу підлітків (16—18 років) шістьма годинами». Таке формулювання вимагало охорони дитячої праці до 16 років від експлуатації підприємцями, але це не означало, що забороняється виробнича праця дітей взагалі. У програмі

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 423—424.

партії, прийнятій на VIII з'їзді, сказано: «Заборона користуватись працею дітей і підлітків віком до 16 років» — і пропонується «остаточно зняти з роботи малолітніх і провести далі скорочення робочого дня для підлітків». І тільки через крайнє розорення, викликане війною, тимчасово дозволялася праця підлітків від 14 до 16 років, причому їх робочий день обмежувався чотирма годинами.

Все це важливо відмітити, бо тепер у галузі дитячої праці ми спостерігаємо численні факти перегинів: треба, мовляв, щоб діти працювали з самого раннього віку, років з дев'яти, на підприємстві.

Далі Володимир Ілліч висловлює дуже важливу думку про те, що школа повинна готувати *всіх дітей поголовно* до участі в продуктивній праці. «Для того, щоб поєднати загальну продуктивну працю з загальним навчанням, треба, очевидно, покласти на *всіх* обов'язок брати участь у продуктивній праці. Здавалось би, що це само собою ясно? — Виявляється, проте, що ні. Наш «народник» розв'язує це питання так, що обов'язок фізичної праці дійсно треба встановити як загальний принцип, *але зовсім не для всіх, а тільки для незаможних...* Обов'язкова продуктивна праця є, отже, у нашого народника не умовою загального і всебічного людського розвитку, а просто платою за навчання в гімназії. Справді так»¹. Докладно розглядає Ленін весь план, складений Южаковим, і доводить, що він не що інше, як *кріпосницько-бюрократично-буржуазно-соціалістичний експеримент, і нічого більше*. Для заможних — одна школа, для незаможних — інша; є гроші — плати за навчання, а нема — так працюй! Народницьку утопію Южакова Ленін порівнює з практикою кріпосника Сергія Шарпова, котрий описує, як у нього протягом літа «майже відновлюється кріпосне право, крім, звичайно, зуботичин та екзакуцій на конюшні»².

Говорить Ленін також про те, що Южаков у своїй утопії припускає, що зберігається протилежність між містом і селом. «Не тільки «вчителі» теперішніх учнів (Маркс і Енгельс. — *Н. К.*) писали проти цього абсурду,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 424.

² Там же, стор. 435.

але й старі утопісти, і навіть наш російський великий утопіст (М. Чернишевський.— Н. К.). Панові Южакову до нього діла немає!»¹

Стаття «Перли народницького прожектерства» надзвичайно злободенна.

Стаття «Гімназичні господарства і поправні гімназії», вміщена в томі I творів, розглядає скорочено (стаття газетна) ту саму статтю Южакова, вміщену раніш від виходу в світ збірника Южакова в «Русском богатстве».

В усіх перших трьох томах ми натрапляємо на думки, що мають пряме відношення до питань культури. У цей період Леніна цікавлять головним чином такі питання: 1) про залежність культурного розвитку від розвитку економічного, про органічний зв'язок між ними; 2) про буржуазну культуру, про озброєння мас марксистською теорією; 3) про інтелігенцію.

Економічний уклад, форми господарювання впливають певним чином на світогляд людини.

Дрібне селянське господарство вирощує з дрібного землероба крайнього індивідуаліста. Володимир Ілліч наводить у своїй статті «Від якої спадщини ми відмовляємось?» (написана в кінці 1897 р.) приклади цього, посилаючись на дані такого знавця села, як Енгельгардт. «Енгельгардт,—пише Ленін,— розкриває разючий *індивідуалізм* дрібного землероба з повною нещадністю. Він докладно показує, що наші «селяни в питаннях про власність найбільш крайні власники» (стор. 62, цит. за вид. 1885 р.), що вони терпіти не можуть «гуртової роботи», ненавидячи її з мотивів вузько особистих і егоїстичних: при гуртовій роботі кожен «боїться переробити» (стор. 206). Ця боязнь переробити доходить до найвищого ступеня комізму (може, навіть трагікомізму), коли автор розповідає, як баби, що живуть в одній хаті і зв'язані спільним господарством та спорідненням, миють кожна окремо свою частку стола, за яким обідають, або по черзі доять корів, збираючи молоко для *своєї* дитини (бояться затаювання молока) і готуючи окремо кожна для своєї дитини кашу (стор. 323). Енгельгардт так докладно вияснює ці риси, підтверджує їх такою безліччю

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 431.

прикладів, що не може бути й мови про випадковість цих фактів»¹.

У статті «Кустарний перепис в Пермській губернії» (написана в 1897 р.), підводячи підсумки перепису і відмічаючи вплив на світогляд і рівень культури кустарних промислів, Ленін пише: «Можна з певністю сказати, що не знайдеться жодної капіталістичної країни, в якій би реєстрація майже 9-ти тисяч дрібних закладів з 20-ма тисячами робітників виявила *таку разючу роздробленість і здичавілість* виробників, серед яких знайшлося лише кілька десятків випадків *спільної власності і менш як десяток* випадків об'єднання 3—5 хазяйчиків для закупівлі сировини і збуту продукту! Ця роздробленість була б *найпевнішою запорукою безпросвітнього економічного і культурного застою*, коли б ми не бачили, на щастя, як капіталізм з кожним днем підрізує під корінь патріархальне ремесло з його місцевою обмеженістю самодовільючих хазяйчиків, з кожним днем руйнує дрібні місцеві ринки (якими держиться дрібне виробництво), заміняючи їх національним і всесвітнім ринком, *змушуючи* виробників не одного якогось села Гаврята, а виробників цілої країни і навіть різних країн вступати в союзи між собою, виводячи ці союзи за межі самих тільки хазяїнів та хазяйчиків, ставлячи перед цими союзами питання ширші, ніж питання про дешеву закупівлю лісного матеріалу та заліза, або питання про вигідніший продаж цвяхів та возів»².

У «Друзях народу» Ленін розкриває корені релігійності дрібних виробників. Він вказує на те, що «порізнені дрібні виробники робили кожний по кілька операцій разом і через те були порівняно незалежні від інших: коли, напр., кустар сам сів льон, сам прях і ткав,— він був майже незалежним від інших. І от на такому режимі дрібних, порізнених товаровиробників (і тільки на ньому) справджувалось прислів'я: «кожний за себе, а за всіх бог», тобто анархія ринкових коливань. Зовсім інакше стоїть справа при досягнутому завдяки капіталізові усупільненні праці. Фабрикант, що виробляє тканини, залежить від бавовнопрядного фабриканта; цей останній — від капіталіста плантатора, що посіяв бавовник,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 457.

² Там же, стор. 396.

від власника машинобудівного заводу, кам'яновугільної копальні і т. д. і т. д. В результаті виходить те, що ні один капіталіст не може обійтись без інших. Ясна річ, що прислів'я «кожний за себе» — до такого режиму зовсім уже не можна застосувати: тут уже кожний працює на всіх і всі на кожного (і богові не залишається місця — ні в ролі надхмарної фантазії, ні в ролі земного «золотого тельця»)»¹.

У «Розвитку капіталізму в Росії», матеріал для якого Ленін збирав у 1896—1897 рр., також є місця, що ілюструють те положення, що культура створюється на базі індустрії, яка розвивається. Розвиток мануфактури (в кустарних промислах) вже підносить до певної міри рівень культури. «Промисловість і порівняно розвинені торговельні стосунки з рештою світу підносять життєвий рівень населення і його культурність; на селянина-землероба робітник мануфактури дивиться вже згори вниз. Велика машинна індустрія докінчує це перетворення, відокремлює остаточно промисловість від землеробства, створює, як ми бачили, особливий клас населення, зовсім чужий старому селянству, що різниться від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних. У дрібних промислах і в мануфактурі ми бачимо завжди залишки патріархальних відносин і різноманітних форм особистої залежності, які, в загальній обстановці капіталістичного господарства, надзвичайно погіршують становище трудящих, принижують і розбещують їх. Велика машинна індустрія, концентруючи разом маси робітників, що сходяться нерідко з різних кінців країни, абсолютно вже не мириться з залишками патріархальності і особистої залежності, відзначаючись справді «зневажливим ставленням до минулого». І саме цей розрив із застарілими традиціями був однією з істотних умов, які створили можливість і вікликали необхідність регулювання виробництва та суспільного контролю за ним»².

Культура міста вища від культури села. Промислові центри відіграють велику роль у справі сприяння розумовому розвитку населення; Ленін говорив про це в

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 152—153.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 471.

статті «До характеристики економічного романтизму», що відноситься до 1897 р.

«Наукова теорія (марксизм.— Н. К.) вказує, навпаки, ту *прогресивну* сторону, яку вносить у цю суперечність (переважання міста над селом.— Н. К.) великий промисловий капітал. «Разом з дедалі ростиючою перевагою міського населення, яке згромаджує капіталістичне виробництво у великих центрах, воно нагромаджує історичну силу руху суспільства вперед» (die geschichtliche Bewegungskraft der Gesellschaft). Якщо перевага міста необхідна, то тільки притягнення населення до міст може паралізувати (і дійсно, як доводить історія, паралізує) однобічний характер цієї переваги. Якщо місто виділяє себе неодмінно в привілейоване становище, залишаючи село підлеглим, нерозвиненим, безпомічним і забитим, то тільки приплив сільської людності до міст, тільки це змішання й злиття землеробського і неземлеробського населення... створює умови для усунення протилежності між містом і селом»¹. У «Розвитку капіталізму» Володимир Ілліч наводить відомості про Покровський повіт Владимирської губернії, що підтверджують цей факт. «Теслярство поклато глибокий відбиток на весь склад тутешнього селянського життя... Селянин-тесляр поволі відвикає від землеробства, а згодом і зовсім кидає його». Життя в столицях наклало на тесляра відбиток культурності: він живе незрівнянно чистіше, ніж околишні селяни, і різко виділяється своєю «інтелігентністю», «порівняно високим ступенем розумового розвитку»².

«Відхожі повіти значно переважають землеробські і лісові місцевості добровпорядженням свого життя... Одежа пітерщиків далеко чистіша, чепурніша і гігієнічніша... Діти утримуються чистіше, тому у них рідше трапляється короста й інші шкірні хвороби»... У відхожих волостях Костромської губ. «в половині хат ви знайдете папір, чорнило, олівці і пера»... «Письменні пітерщики безперечно краще і свідоміше лікуються», так що різні хвороби діють серед них не так згубно, як у волостях «*малокультурних*»³.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 199—200.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 458.

³ Там же, стор. 496, примітки.

«Відхід у міста ослабляє стару патріархальну сім'ю, ставить жінку в більш самостійне становище, рівноправне з чоловіком. «Порівняно з осілими місцевостями, солигалицька і чухломська сім'я» (найбільш відхожі повіти Костр. губ.) «далеко менш міцна не тільки в розумінні патріархальної влади старшого, але навіть і у відносинах між батьками і дітьми, чоловіком і жінкою. Від синів, відряджуваних у Пітер з 12 років, звичайно, не можна сподіватися сильної любові до батьків і прив'язаності до батьківського дому; вони стають мимоволі космополітами: «де добре, там і батьківщина». «Солигаличанка, що звикла обходитись без чоловічої влади і допомоги, зовсім не схожа на затуркану селянку землеробської смуги: вона незалежна, самостійна... Биття і катування жінок тут рідкі винятки... Взагалі рівність жінки з чоловіком позначається майже скрізь і в усьому»¹.

Місто культурно піднімає, село заражає своєю безкультурністю.

Досліджуючи в 1897 р. дані кустарного перепису 1894 — 1895 рр. в Пермській губернії, Ленін відмічає: «Зв'язок із землеробством», за даними перепису, відбивається надзвичайно рельєфно на *письменности* кустарів... Виявляється, що неземлеробське населення *значно письменніше* від землеробського, причому це відношення спостерігається без винятку по всіх підгрупах і для чоловіків, і для жінок»² «...Ми можемо констатувати, що зв'язок із землеробством (йдеться про дрібне селянське господарство.— Н. К.): 1) затримує найвідсталіші форми промисловості і гальмує економічний розвиток; ...3) затримує культурний розвиток населення, що має нижчий рівень потреб і далеко відстає щодо письменности від неземлеробів»³.

І Володимир Ілліч з усією чіткістю ставить питання про матеріальні передумови культурного розвитку.

На Заході споживання вище. «Чому? — Тому, що культура вища, — пише він у «Друзях народу». — Але в чому ж полягають матеріальні основи

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 497—498.

² В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 357.

³ Там же, стор. 358.

цієї культури, як не в розвитку капіталістичної техніки, в зростанні товарного господарства й обміну, які приводять людей в частіші зіткнення одного з одним, які руйнують середньовічну відособленість окремих місцевостей? (розрядка моя.— Н. К.). Чи не була у Франції, напр., культура не вища за нашу перед великою революцією, коли ще не завершився розкол її напівсередньовічного селянства на сільську буржуазію і пролетаріат? І коли б автор уважніше придивився до російського життя, він не міг би не помітити того, напр., факту, що в місцевостях з розвиненим капіталізмом потреби селянського населення стоять значно вище, ніж у чисто землеробських місцевостях...

«Друзі народу» не звертають ніякої уваги на подібні «дрібниці», тому що для них справа тут пояснюється «просто» культурою або чимраз складнішим життям взагалі, причому вони навіть і не ставлять собі питання про матеріальні основи цієї культури і цього ускладнення»¹ (розрядка моя.— Н. К.).

Економіка визначає собою рівень культури. Але, з другого боку, і культура є фактором, який в свою чергу впливає на економіку Наслідок діалектично перетворюється в причину. Приклад впливу культури на економіку Ленін наводить у «Розвитку капіталізму». «...В руках селянської буржуазії сходяться нитки і торговельного капіталу (позичання грошей під заставу землі, скуповування різних продуктів та ін.) і промислового капіталу (торговельне землеробство з допомогою наймання робітників і т. п.). Від навколишніх обставин, від більшого або меншого витіснення азійчини і поширення культури в нашому селі залежить те, яка з цих форм капіталу буде розвиватися за рахунок іншої»² (розрядка моя.— Н. К.).

Рівень культури впливає на форми експлуатації.

«Ця маса дрібних сільських експлуататорів,— пише Ленін,— являє собою страшну силу, страшну особливо тим, що вони тиснуть на трудящого вроздріб, подин-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 221.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 57.

ці, що вони приковують його до себе і позбавляють найменшої надії на визволення, страшну тим, що ця експлуатація при дикості села, породжуваній властивими описуваній системі низькою продуктивністю праці й відсутністю зносин, являє собою не лише грабіж праці, а ще й азіатське знуцання з особи (розрядка моя.— Н. К.), що його раз у раз зустрічаємо на селі»¹.

Класовий характер суспільного середовища визначає, хто скористається *«поліпшенням культури»*.

«Який це марксист, коли він не розуміє, що те суспільне середовище, для якого він прожектує свої прогresi,— є буржуазне середовище, що через це всі *«поліпшення культури»*, які справді помічаються навіть у селянському господарстві, означають прогрес буржуазний, який поліпшує становище меншості і пролетаризує маси! Який це марксист, коли він не розуміє, що держава, до якої він звертається з прожектами, є класова держава, здатна тільки підтримувати буржуазію і душити пролетаріат!»²

Володимир Ілліч окремо спиняється на питанні про вплив капіталізму на село. «Відняття промисловістю у землеробства найдужчих, найенергійніших і найінтелігентніших робітників є загальне явище не тільки промислових, але й землеробських країн, не тільки Західної Європи, але й Америки, і Росії. Суперечність між культурою міст і варварством села, породжена капіталізмом, неминуче веде до цього»³.

«Для розвитку техніки землеробства міський капіталізм старається дати всі засоби сучасної науки, але соціальне становище виробників він лишає по-старому жалюгідним; міської культури він не переносить систематично і планомірно на село»⁴.

Володимир Ілліч Ленін не закриває очі на негативні сторони капіталізму. В рецензії на книгу Каутського *«Аграрне питання»*, що вийшла в 1899 р., він пише: *«Прогресивна діяльність в сучасному суспільстві може*

¹ В. І. Ленін; Твори, т. 1, стор. 208.

² Там же, стор. 173, примітка.

³ В. І. Ленін; Твори, т. 4, стор. 129.

⁴ Там же, стор. 127.

прагнути тільки до того, щоб ослабити шкідливе діяння капіталістичного прогресу на населення, щоб посилити свідомість цього останнього і здатність до колективного самозахисту»¹.

Що впливає з того, що говорив Ленін у період 1898—1900 рр. про культуру? Насамперед ясно, чому ми відстаємо на культурному фронті. Роки розрухи і відбудовний період не могли ще створити матеріальних передумов для розвитку культури, *лише реконструктивний період створює ці матеріальні передумови для найширшого розмаху в культурному будівництві*. Не випадковість, що саме з часу XV з'їзду партії в зв'язку з індустріалізацією і колективізацією почала у нас швидким темпом розвиватися ліквідація неписьменності, можливим стало запровадження загального навчання. З другого боку, ясна необхідність піднесення — з метою піднесення економічного будівництва — рівня культури, підвищення впливу промислових центрів на село, необхідність підняти культуру села, чого не робив капіталізм і в чому кровно заінтересована Радянська влада. Ясна необхідність тісно пов'язати всю культурну роботу з політичною пропагандою і агітацією, залучати в той же час якомога ширше самі маси до культурного будівництва.

Володимир Ілліч з усією рішучістю вже тоді, в 1894 р., говорив про буржуазну культуру, про міщанську культуру, від якої остаточно «диференційований» (відокремлений) і безповоротно ворожий їй «антипод буржуазії» (робітничий клас).

Звідки взялась ця буржуазна, ця міщанська культура? «...Вони (йдеться про російських капіталістів.— *Н. К.*) намагаються наслідувати західноєвропейську буржуазію, виписують книжки, вчать-ся [ось уже автор сам (автор статті «Нові сходи на народній ниві», вміщеній в «Отечественных записках» за 1879 р., якому заперече Ленін.— *Н. К.*) змушений визнати фантастичність вигаданої ним зараз мрії: нібито у нас «міщанська культура» розвинулась на ґрунті *неуцтва*. Неправда. Саме вона принесла пореформеній Росії її культурність, «освіченість»...]»².

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 79.

² В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 313.

«Культурне громадянство»,— відмічає Ленін,— як і раніш, охоче буде, в перерві між пирогом з визигою і зеленим столом, базікати про меншого брата і складати гуманні проекти «поліпшення» його становища...»¹.

Що ж це за проекти?

Спинившись на реакційних сторонах програми народників, Ленін пише: «Але є у них і інші пункти, що стосуються самоврядування, вільного і широкого доступу знань до «народу», «піднесення» «народного» (тобто дрібного) господарства шляхом дешевих кредитів, поліпшень техніки, впорядкувань збуту і т. д. і т. д. і т. д. Що подібні, загальнодемократичні, заходи прогресивні,— це визнає, звичайно, цілком і п. Струве. Вони не затримують, а прискорять економічний розвиток Росії по капіталістичному шляху, прискорять створення внутрішнього ринку, прискорять зростання техніки і машинної індустрії поліпшенням становища трудящого і підвищенням його рівня потреб, прискорять і полегшать його самотійне мислення і діяння»² (розрядка моя.— Н. К.).

Тільки «марксистичні повинні *інакше ставити* ці питання (йдеться про загальнодемократичні заходи.— Н. К.), ніж це робили і роблять пп. народники. У останніх питання ставиться з точки зору «сучасної науки, сучасних моральних ідей»; справа змальовується так, нібито немає яких-небудь глибоких, що в самих *виробничих відносинах* лежать, причин нездійснення подібних реформ, а є перешкоди тільки в грубості почуттів: в слабому «світлі розуму» і т. п., нібито Росія — *tabula rasa* (чиста дошка.— Н. К.), на якій лишається тільки правильно накреслити правильні шляхи»³.

За словами Леніна, «марксистичні повинні... не тільки прийняти загальнодемократичні пункти, але й провести їх точніше, глибше і дільше. Чим рішучіше будуть такі реформи в Росії, чим вище піднесуть життєвий рівень трудящих мас,— тим різкіше і чистіше виступить найважливіша і основна (вже зараз) соціальна протилежність російського життя»⁴. Що це за «соціальна проти-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 241.

² Там же, стор. 460.

³ Там же, стор. 461.

⁴ Там же.

лежність російського життя»? Під цим розуміється «проти-лежність класових інтересів». Праця «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве», звідки взято цю цитату, призначалась для легальної преси, а тому і говорилося в ній «про протилежність класових інтересів» натяками. Ще більш «риб'ячою мовою» довелось говорити про класову боротьбу. Класова боротьба називалась «теорією класового антагонізму», вимоги робітничого класу називались «формулюванням насущних інтересів якихось класів», боротьба робітничого класу за свої вимоги називалась «утилізацією», робітники називались «учасниками виробничих відносин у найбільш розвиненому і чистому їх вигляді», нелегальна праця — «невидною роботою», відмова від боротьби за демократичні вимоги, ігнорування їх — «обривом нитки», соціалізм — «ідеалами». Не тільки царській цензурі, але й читачеві важкувато було розшифрувати зміст ось такої цитати:

«Якщо ставити ті самі питання стосовно до теорії класового антагонізму [для чого потрібен, звичайно «перегляд фактів» російської історії і дійсності],— тоді відповіді на них... призначатимуться на практичну утилізацію (звичайно, для цієї «утилізації» потрібна величезна підготовча робота... самою суттю своєю, невидна...) їх саме цими заінтересованими класами і виключно самими ними,— вони вратимуться, кажучи чудовим виразом одного марксиста, з «тісного кабінету інтелігенції» до самих учасників виробничих відносин в найбільш розвиненому і чистому їх вигляді, до тих, на кому найсильніше позначається «обрив нитки», для кого «ідеали» «потрібні», тому що без них їм приходиться погано»¹.

У перекладі на звичайну мову ця цитата означає: «Якщо підходити до питання з точки зору класової боротьби (для цього потрібно з цієї точки зору розглянути факти російської історії та дійсності), тоді необхідно скласти програму, яка формулювала б практичні вимоги робітничого класу, треба організувати боротьбу за них робітничого класу (звичайно, для такої боротьби потрібна величезна підготовча робота, до того ж робота, по суті своїй, нелегальна). Програма повинна обговорюватись не тільки в середовищі інтелігенції, але повинна

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 462—463.

стати керівництвом до дії широких мас робітників, які найсильніше терплять від самодержавного устрою і кровно заінтересовані в здійсненні соціалізму, бо при капіталізмі їх становище важке».

Не знаю, чи розшифрували цензори цю настільки алегорично написану цитату, в усякому разі дух її збагнули,— і збірник, для якого дана стаття була написана за підписом: К. Тулін («Матеріали до характеристики нашого господарського розвитку», Спб., 1895 р.), був царською цензурою спалений.

Класова боротьба повинна забарвлювати собою і всю культурну роботу. Культурна робота не повинна вироджуватися в культурництво. Про це говорив Ленін.

«Друзі народу»,— писав Ленін,— забули про цю антагоністичність (тобто протилежність класових інтересів.— *Н. К.*), втратили всяке чуття того, як «під покровом демократизму» і у нас, на святій Русі, ховаються чистокровні буржуа; і тому тепер вони («Друзі народу».— *Н. К.*) реакційні (щодо пролетаріату), бо замазують антагонізм, говорять не про боротьбу, а про примирну культурницьку діяльність»¹ (розрядка моя.— *Н. К.*).

І далі: «...ми з разючою наочністю бачимо, до якої міри видихалися ці ідеї (народницькі.— *Н. К.*), як втратили вони всяку цільну теоретичну основу, спустившись до жалюгідного еkleктизму, до звичайнісінької культурницько-опортуністської програми»² (розрядка моя.— *Н. К.*).

Необхідно знання, науку, насамперед марксизм, дати в маси. У період роботи в Пітері Володимир Ілліч працював, як і вся його група, в робітничих гуртках. Половину часу занять у гуртку він присвячував бесіді з робітниками про їх працю на фабриці, про умови їх праці та ін., а другу — читав з ними I том «Капіталу» Маркса. Так приблизно працювали й інші товариші. Члени нашої групи, які працювали в недільній школі, як я вже сказала вище, намагались пов'язати викладання елементарного шкільного курсу з ознайомленням учнів з поглядами Маркса і Енгельса. «Теорію, вчення Маркса і Енгельса—

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 253.

² Там же, стор. 256.

в маси!» — був лозунг того періоду. І на засланні, допомагаючи в навчанні робітникам, товаришам по засланню, наша група читала з ними «Капітал», «Комуністичний маніфест» та ін. Через популярні брошури, листівки прагнули тодішні революційні марксисти, тодішні соціал-демократи наблизити теорію до мас. Ми намагалися з цією метою навчитися писати просто і зрозуміло для робітників. До цього періоду належить ряд брошур, написаних Володимиром Іллічем, для робітників («Пояснення закону про штрафи», «Новий фабричний закон»). І тому зрозуміле таке місце з листа Леніна Аксельроду від 16 серпня 1897 р.: «Ваші і його (Плеханова.— *Н. К.*) відзиви про мої літературні спроби (для робітників) мене надзвичайно підбадьорили. Я нічого так не бажав би, ні про що так багато не мріяв, як про можливість писати для робітників»¹. Важливість створити популярну літературу, популярний журнал для робітників стояла в той час на весь зріст.

Ось що писав з цього приводу Ленін в «Друзях народу»: «...п. Михайловський каже: «Маркс зовсім не мав на увазі саме це коло читачів (робітників) і чекав дечого і від людей науки». Зовсім невірно: Маркс прекрасно розумів, як мало можна розраховувати на безсторонність та на наукову критику з боку буржуазних представників науки, і в післяслові до 2-го видання «Капіталу» висловився щодо цього цілком певно. Він каже там: «Розуміння, яке швидко зустрів «Капітал» в широких колах німецького робітничого класу,— є найкраща нагорода за мою працю. Пан Мейер, людина, яка в економічних питаннях стоїть на буржуазній точці зору, в одній брошурі, що вийшла під час франко-пруської війни, виклав цілком вірну думку, що видатні здібності до теоретичного мислення (*der grosse theoretische Sinn*), які вважались за спадкові здібності німців, зовсім зникли у так званих освічених класів, але зате знов оживають у них в робітничому класі»². І в іншому місці: «...наш автор (п. Михайловський.— *Н. К.*) з пафосом обурюється проти «цієї науки, що вміщається трохи чи не в кишеньковому словнику» Який жах, справді: наука — і соціал-демократич-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 34, стор. 4.

² В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 138

ні брошури, які коштують копійки і вміщаються в кишені!! Чи ж не ясно, до якої міри безпідставно самовпевнені ті люди, які лише остільки й цінують науку, оскільки вона вчить експлуатованих самостійної боротьби за своє визволення, *вчить уникати всяких «друзів народу», що замазують антагонізм класів і бажують на себе взяти всю справу* (курсив мій.— Н. К.), і які через це викладають цю науку в копійчаних виданнях, що так шокують філістерів. Інша справа, коли б робітники звірили свою долю «друзям народу», вони показали б їм справжню, багатотомну, університетську й філістерську науку, докладно ознайомили б їх з суспільною організацією, що відповідає людській природі, коли б тільки... робітники згодилися почекати й не починали самі боротьби з такою безпідставною самовпевненістю!»¹.

Особливий інтерес являє те, що Ленін писав у ці роки про «інтелігенцію». Тепер (грудень 1930 р.) перед нами пройшов процес «Промпартії», який надзвичайно яскраво розкрив нутро буржуазної інтелігенції, що примкнула до буржуазії і продовжує їй служити в країні, де вже понад десяток років влада вирвана з рук буржуазії.

«Склад «інтелігенції»,— писав Ленін в «Друзях народу»,— вирисовується так само ясно, як і склад суспільства, зайнятого виробництвом матеріальних цінностей: якщо в останньому панує і править капіталіст, то в першій задає тон все швидше і швидше ростища згряя кар'єристів і найманців буржуазії,— «інтелігенція» вдоволена і спокійна, якій чужі будь-які бредні і яка добре знає, чого вона хоче... За цими межами починається ліберальна і радикальна «інтелігенція», яка виливає незліченну кількість фраз про прогрес, науку, правду, народ і т. ін., яка любить плакати за 60-ми роками, коли не було розбрату, занепаду, зневір'я й апатії, і всі серця палали демократизмом»², «...коли класові антагонізми буржуазного суспільства були зовсім ще не розвинені, пригнічені кріпосництвом, коли це останнє породжувало солідарний протест і боротьбу всієї інтелігенції, створюючи ілюзію про особливий демократизм нашої інтелігенції...»³.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 162.

² Там же, стор. 263.

³ Там же.

«Соціалістична інтелігенція тільки тоді може розраховувати на плідотворну роботу, коли покінчить з ілюзіями і почне шукати опори в дійсному, а не бажаному розвитку Росії, в дійсних, а не можливих суспільно-економічних відносинах»¹.

Таким чином, в «Друзях народу» Володимир Ілліч вказував на те, що соціалістична інтелігенція може стати силою, може вести тільки тоді плідотворну роботу, коли вона примкне до боротьби робітничого класу — класу, якому належить майбутнє. Якось, розмовляючи з Леніним на цю тему в Сибіру, ми говорили про Некрасова, про те, що інтелігент тільки тоді сила, коли він «утлий свій човник прив'яже до корми великого корабля», тобто коли він зв'яже свою долю з долею робітничого класу.

Питання про безстанову інтелігенцію Ленін порушив також і в статті «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве». Коли становості був завданий удар в 1861 р., інтелігенція стала на точку зору ліберальної буржуазії. Боротьба за демократичні реформи не є щось несумісне з буржуазною точкою зору. Коли під впливом розвитку капіталізму в селянстві почалось розшарування, точку зору дрібної селянської буржуазії стала відбивати в своїх висловлюваннях народницька інтелігенція. Наведу відповідне місце з висловлювань Леніна.

«Якщо.. всі взагалі суспільні групи являють собою реальну силу лише оскільки.. вони збігаються з суспільними класами або до них примикають, то очевидно, що «безстанова інтелігенція» не є реальна суспільна сила» (70). В абстрактному теоретичному розумінні автор, звичайно, має рацію. Він ловить, так би мовити, народників на слові. Ви кажете, що на «інші шляхи» повинна спрямувати Росію інтелігенція — ви не розумієте, що, не примикаючи до класу, вона є нуль. Ви хвалитесь, що російська безстанова інтелігенція відзначалась завжди «чистотою» ідей — тим-то і була вона завжди безсила. Критика автора обмежується зіставленням безглуздої народницької *ідеї* про всемогутність інтелігенції з своєю цілком справедливою *ідеєю* про «безсилля інтелігенції в економічному процесі» (71). Але такого зіставлення

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 265.

мало. Щоб судити про російську «безстанову інтелігенцію», як про особливу групу російського суспільства, яка так характеризує всю пореформену епоху—епоху остаточного витіснення дворянина різночинцем,— яка, безперечно, відіграла і не перестає відігравати певну історичну роль, для цього треба зіставити ідеї і ще більше програми нашої «безстанової інтелігенції» з *становищем і інтересами даних класів російського суспільства...* Російська передова, ліберальна, «демократична» інтелігенція була інтелігенцією буржуазною. «Безстановість» анітрохи не виключає класового походження ідей інтелігенції. Завжди і всюди буржуазія повставала проти феодалізму, в ім'я безстановості — і у нас проти старо-дворянського, станового ладу виступила безстанова інтелігенція. Завжди і всюди буржуазія виступала проти віджилих станових рамок та інших середньовічних установ в ім'я всього «народу», класові суперечності всередині якого були ще не розвинуті, і вона мала рацію, як на Заході, так і в Росії, бо критиковані установи обтяжували справді *всіх*. Як тільки становості в Росії завдано було рішучого удару (1861),— зараз же почав виявлятися антагонізм всередині «народу», а поряд з цим і в силу цього антагонізм всередині безстанової інтелігенції між лібералами і народниками, ідеологами селянства (всередині якого перші російські ідеологи безпосередніх виробників не бачили, та й не могли ще бачити, утворення протилежних класів). Дальший економічний розвиток повів до повнішого виявлення соціальних протилежностей в російському суспільстві, примусив визнати факт розкладу селянства на сільську буржуазію і пролетаріат. Народництво майже зовсім уже перетворилось в ідеологію дрібної буржуазії, відділивши від себе марксизм»¹.

У «Завданнях російських соціал-демократів» (1897) Ленін докладно спiniaвся на дволичності дрібної буржуазії:

«Дрібна буржуазія дволична з самої своєї природи, і тяжіючи, з одного боку, до пролетаріату і до демократизму, вона, з другого боку, тяжіє до реакційних класів, намагається затримати історію, здатна піддатися на експерименти і загравання абсолютизму (хоч би в формі

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 383—384.

«народної політики» Олександра III-го), здатна укласти союз з правлячими класами проти пролетаріату *заради* зміцнення свого становища, як *дрібних власників*. Освічені люди, взагалі «інтелігенція» не може не повставати проти дикого поліцейського гніту абсолютизму, який цькує думку і знання, але матеріальні інтереси цієї інтелігенції прив'язують її до абсолютизму, до буржуазії, змушують її бути непослідовною, укладати компроміси, продавати свій опозиційний і революційний запал за казенне утримання або за участь у зисках чи дивідендах. Щодо демократичних елементів у пригноблених народностях і в переслідуваних віроученнях, то всякий знає і бачить, що класові суперечності всередині цих категорій населення значно глибші й сильніші, ніж солідарність усіх класів подібної категорії проти абсолютизму і за демократичні установи. Один тільки пролетаріат може бути — і, за своїм класовим становищем, не може не бути — послідовним до кінця демократом, рішучим ворогом абсолютизму, нездатним ні на які поступки, компроміси. Один тільки пролетаріат може бути *передовим борцем* за політичну свободу і за демократичні установи, бо, по-1-е, на пролетаріаті політичний гніт відбивається найдужче, не знаходячи ніяких корективів у становищі цього класу, який не має ні доступу до верховної влади, ні навіть доступу до чиновників, ні впливу на громадську думку»¹.

Соціалістична інтелігенція стає марксистською. В середовищі її все більше місце починає займати «робітнича інтелігенція». Про неї писав Ленін в статті «Назадній напрям у російській соціал-демократії», написаний наприкінці 1899 р. Наволжу відповідне місце:

«В той час, як освічене громадянство втрачає інтерес до чесної, нелегальної літератури, серед робітників росте пристрасне прагнення до знання і до соціалізму, серед робітників виділяються справжні герої, які — незважаючи на неподобну обстановку свого життя, незважаючи на отупляючу каторжну роботу на фабриці, — знаходять в собі стільки характеру й сили волі, щоб учитись, учитись і учитись і виробляти з себе свідомих соціал-демократів, «робітничу інтелігенцію». В Росії вже є ця «робітнича інтелігенція», і ми повинні докласти всіх зусиль до того,

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 2, стор. 299.

щоб її лави весь час розширялись, щоб її високі розумові запити цілком задовольнялись, щоб з її лав виходили керівники російської соціал-демократичної робітничої партії»¹.

У «Проекті програми нашої партії», написаному в тому ж 1899 р., Ленін вказує ще на один шар інтелігенції — на сільських учителів: «Потім, не треба забувати і сільської інтелігенції, напр., народних учителів, які перебувають у такому приниженому, і матеріально і духовно, становищі, які так близько спостерігають і на собі особисто відчують безправність і пригноблення народу, що поширення серед них співчуття соціал-демократизмові не підлягає (при дальшому зростанні руху) ніякому сумніву»².

Характеристика, яку дав за період 1894—1900 рр. Володимир Ілліч «інтелігенції», і досі має найактуальніше значення. Тепер, у зв'язку з процесом «Промпартії», кожний «інтелігент» неминуче повинен поставити і ставить собі питання про те, з якою партією зв'яже він свою долю: з умираючою буржуазією чи з робітничим класом. Життя ставить крапки над «і». Процес «Промпартії» показав обличчя сучасної «інтелігенції», яка йде за великою буржуазією. Процес Кондратьєва показав обличчя інтелігенції, яка зв'яже свою долю з долею верхніх верств дрібної буржуазії, з долею куркульства. Вся увага уряду і партії спрямована тепер на формування своєї, робітничої інтелігенції, на озброєння її необхідними знаннями. Ця робітнича інтелігенція органічно, нерозривно зв'язана з робітничим класом. Усе питання тепер у тому, як в якомога коротший строк оволодіти їй необхідними знаннями, як перебудувати за допомогою цих знань буржуазну культуру на культуру соціалістичну.

1931 р.

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 4, стор. 250—251.

² Т а м ж е, стор. 225.

ЛЕНІНСЬКІ ДНІ

(ДОПОВІДЬ В ІНСТИТУТІ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ
ПЕДАГОГІКИ)

Останнім часом увагу всіх привертає питання про те, що говорив Володимир Ілліч з філософії, як він займався філософією, як до неї підходив. Я не буду докладно на цьому питанні спинятися. Скажу тільки, що філософія для Володимира Ілліча була також знаряддям боротьби, і ще в Сибіру він дуже багато займався питаннями філософії, певна річ, остільки, оскільки там під руками були відповідні книги. Бібліотеки не було там, звичайно, ніякої, а були книги, які вдалося з собою привезти. Над цими книгами Володимир Ілліч і працював. Тоді вже він надавав заняттям з філософії надзвичайно великого значення. Йому доводилось сперечатися з т. Ленгніком з деяких філософських питань, і він тоді підкреслював, що філософія потрібна для того, щоб знайти правильний підхід до оцінки всіх явищ. Ми бачимо, що дійсно в усіх підходах до всіх питань він стоїть на точці зору діалектичного матеріалізму. Він умів брати кожне явище, яке б воно не було, не як щось закорженіле,— він кожне явище бере в розвитку, в тій обстановці, в якій справа відбувається, бере його в усіх опосередненнях. Треба сказати, що Володимир Ілліч любив іноді заглянути в далечинь і помріяти про майбутнє. Я пам'ятаю одну розмову про війну. Це було на початку 1918 р. в Петрограді. Володимир Ілліч говорив, що сучасна техніка тепер все більше й більше допомагає руйнівному характерові війни. Але буде такий час, коли війна стане настільки руйнівною, що вона взагалі стане неможливою. Потім до цього

питання Володимир Ілліч повернувся в 1920/1921 р. Він розповідав мені про одну розмову з інженером, який говорив, що тепер на черзі стоїть такий винахід, що можна буде на віддалі знищити велику армію. Це зробить всяку війну неможливою. Ілліч з великим захопленням говорив про це. Видно було, як гаряче він хотів, щоб війна стала неможливою. Ілліч брав питання про війну в його розвитку. До якого б питання він не підходив, він брав явища не в застиглому вигляді. З самого початку, коли він став марксистом, він ясно собі уявляв ту величезну роль, яку відіграє робітничий клас в історії. Він у найперших статтях говорив про ту величезну історичну роль, яку судилося відіграти робітничому класові. Але в той же час, говорячи про робітничий клас, він говорив завжди про конкретний робітничий клас. Говорячи про наш російський робітничий клас, він говорив про те, що собою в даний момент цей клас являє.

На різних стадіях розвитку за всі роки революційної діяльності він щоразу відзначав особливості робітничого класу на даному етапі. Він вказував на все те, що допомагає розвитку робітничого класу, вказував на те, що зв'язує по руках робітничий клас в його боротьбі. І це питання він умів ставити, завжди беручи його в його розвитку. Недавно Горький надіслав листа, в якому він згадує розмову з Леніним, що відбулася в 1919 р. Володимир Ілліч жив у Горках. Горький приїхав схвильований побутовими питаннями і розповідав, як у Ленінграді робітники не вміють берегти громадське майно. Вони розбирали дерев'яні будинки на паливо. Горький вказував, що при цьому робітники били вікна, кидали дахове залізо і все ламали. Страшенно неекономно все робилось, і було недбале ставлення до громадської праці і громадського майна. Горький каже, що Володимир Ілліч промовчав і нічого не сказав, і він подумав, що не слід би розповідати Володимирі Іллічу про такі дрібниці. Потім, коли вони пішли на прогулянку, Володимир Ілліч сказав: «Даремно ви думаете, що це дрібниці, це зовсім не дрібниці, це надзвичайно важливе і велике питання. Бережливе ставлення до громадського майна, вміння економити і зберігати громадське майно — це велика справа. Але річ у тому, що свідоме ставлення до праці повинно довго виховуватись. Не можна зараз

від робітників, які жили при капіталізмі і тільки кілька років живуть при Радянській владі,— не можна вимагати від них свідомого ставлення до праці. Якщо у них буде свідоме ставлення до праці, значить вони будуть соціалістами, а це зразу не дається».

У даному конкретному випадку, як завжди, Володимир Ілліч прекрасно бачив і ні на хвилину не забував тієї ролі, яку відіграє робітничий клас в усьому рухові, але в той же час, розуміючи і вивчаючи робітничий клас, він знав усі його недоліки.

Якщо ви переглянете цілий ряд його статей, ви побачите це надзвичайно тверезе ставлення до робітника. У Володимира Ілліча зовсім виняткове ставлення до робітників. Він говорив, що до кінця покластись ми можемо тільки на робітничий клас. Говорячи це, він в той же час ретельно вивчав усі особливості робітника в даний період. Те ж саме ми маємо і щодо селянства. На різних стадіях розвитку селянства він розумів роль окремих прошарків. Він бачив, як під впливом революційного руху всередині селянства змінюється співвідношення прошарків. Цікаво це простежити на протязі всіх років.

Підходячи до питань культури, Володимир Ілліч також не брав питання культури як щось незмінне, а брав культуру в усіх її опосередненнях. У своїй першій великій праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» він докладно спиняється на взаємовідносинах економіки, політики і культури. Якось Енгельс в одному з листів вказував на неправильний підхід, коли різку грань ставлять між причиною й наслідком і говорять: «Це причина, а це наслідок» — і не бачать їх взаємодії. У цьому відношенні цікаво, як Володимир Ілліч розглядав питання культури. Як марксист, він розумів усе значення економіки. Якраз книга «Що таке «друзі народу» присвячена полеміці з народниками. Народники до питань культури підходили надзвичайно наївно. Їм здавалось, що просто від нерозуміння залежить те, що в нас такий низький рівень культури, і вся справа тільки в тому, що слід когось переконати в тому, що треба піднести культуру на вищий рівень.

Южаков будував плани про те, як покрити всю країну гімназіями. Це при царизмі, при дрібному, злиденному селянському господарстві. Народникам взагалі і

Южакову зокрема здавалось, що все це не має значення: яку хочеш культуру — таку і побудуєш. Проти цього заперечував Ілліч і доводив, що певному економічному рівневі відповідає і певний вид культури. Тут є певні межі, багато чого залежить ще й від політичного укладу. Цілий ряд ланок визначає культурний розвиток. Він заперечував народникам, які думали, що при царизмі на будь-якому економічному рівні можна побудувати яку завгодно культуру. Заперечуючи, він водночас вказував на важливість культурного розвитку і на те, як вищий культурний рівень в свою чергу сприяє економічному розвитку. Ця книга — «Що таке «друзі народу» — написана в 1894 р. Там Володимир Ілліч конкретно вказує на взаємодію між рівнем економічним і культурним. У дальшому в своїх творах Володимир Ілліч також спиняється на цьому питанні. Якщо уважно читати том за томом його твори, то можна спостерігати таку річ, що одна й та сама думка, одна й та сама ідея у нього повторюється протягом багатьох років. Він знову і знову повертається до якоїсь уже висловленої думки, тільки він по-іншому її викладає. Він бере її в даній конкретній обстановці. Ось, наприклад, у книзі «Що таке «друзі народу» він наводить приклад, як на певному економічному рівні в дрібному селянському господарстві, де кожний працює тільки на своєму клапті землі, коли він мало має справу з іншим господарством, як кожний дбає про себе і як виростає психологія: «кожний за себе, і бог за всіх». Він про це писав у 1894 р., і потім значно пізніше, у 1920 р., вже за Радянської влади, виступаючи на безпартійних зборах у Краснопресненському районі, він повторює ту саму думку. Тільки він тепер робить з неї цілий ряд висновків. Звертаючись до робітників, зв'язаних тісно з селом, безпартійних робітників, він говорить про те, що при Радянській владі уява про те, що «кожний за себе, і бог за всіх» не може мати місце. Тепер треба спільними зусиллями добитись іншого порядку. Перший раз, коли він говорив, він тільки констатував факт. Тепер він цей факт знову наводить, але наводить, щоб показати, що з цим фактом треба боротися. Звертаючись до маси безпартійних робітників, він вказує на це і закликає їх до іншого порядку. Характерно, що в творах Володимира Ілліча одна й та сама думка

протягом багатьох років повторюється. Але щоразу в певній конкретній обстановці ця думка якось оживає, робиться актуальнішою, ближчою і зрозумілішою. І кожний чує цю думку по-новому, тому що вона береться якось по-новому,— це не є просто повторення старого. У думках про культуру ми бачимо те ж саме. У 1918 р. Володимир Ілліч писав статтю «Чергові завдання Радянської влади». До речі, ця стаття надзвичайно актуальна. Вона має значення і для даного моменту. Там Володимир Ілліч говорить про продуктивність праці, про те, яким шляхом піднести продуктивність. Він зазначає, що основне, що необхідно,— це розвиток індустрії, розвиток промисловості, а друге, що необхідно і що має величезне значення,— це піднесення освіти і культурного рівня. Про культурний рівень він говорить як про фактор, що впливає на піднесення продуктивності праці. Як багато хто з господарників дивляться на культуру? Їм здається, що культура не важлива і що найважливіше — це тільки машини для розвитку промисловості, і вони гадають, що культура ніякої ролі не відіграє. Часто можна бачити, як господарник випирає бібліотеку і замість бібліотеки влаштовує яку-небудь контору, яку можна влаштувати в іншому місці. І коли робітник наполягає відносно культури, господарник немов би робить поступку і не розуміє всього того значення, яке має культура, що в свою чергу впливає на економіку і впливає на свідоме ставлення робітників до праці. Для піднесення продуктивності праці потрібні не тільки машини, але потрібне свідоме ставлення робітників до праці. Це значною мірою залежить від освітнього рівня. Про це говорив Володимир Ілліч у 1918 р., потім — у 1923 р., в останніх своїх статтях, які він диктував, уже будучи хворим, в які він прагнув вкласти все те, що він хотів передати товаришам, які залишаються на роботі. Він особливо обдумував ці статті. І ми тут бачимо, що він знову говорить про ту величезну роботу, яку треба провести серед селянства, щоб підняти село до рівня міста. Остання його стаття, яку він хотів продиктувати, але вже не зміг,— це була стаття про ліквідацію неписьменності. Він хотів пов'язати питання ліквідації неписьменності з питаннями виробничої пропаганди, питання, яким він цілком так само надавав величезного значення. Ми бачимо, що в статтях

1894 р. і 1918 р. і в 1923 р. питання культури скрізь виступають у Володимира Ілліча і він з усією силою підкреслює значення культури, ні на одну хвилину не забуваючи того, що культура виростає на базі певного економічного рівня. Володимир Ілліч не бере культуру як щось ізольоване, взяте поза часом і простором. Він цю культуру вважає пов'язаною з усіма сторонами життя. На II з'їзді політосвітників він говорив, що коли назвалися політосвітниками, то вам до всього повинно бути діло. В країні процвітає хабарництво. Якщо ви дійсно політосвітники, якщо ви по-справжньому підносите культуру, то ви повинні поставити собі завданням боротьбу з хабарем. Він говорив не про адміністративну боротьбу з хабарем, а про таку боротьбу, коли створюється певна громадська думка, що робить неможливим цей хабар. Це пов'язання з усіма сторонами життя Володимир Ілліч безустанно підкреслював. Це надавало його висловлюванням про культуру надзвичайно великої конкретності, і звідси зрозуміло те, що він говорив про пролеткульт. Чому він сперечався з пролеткультом? Тому що пролеткульт цю сторону, пов'язання культури з усіма сторонами життя, не брав до уваги. Пролеткультівці думали, що можна побудувати спеціальну пролетарську культуру, яка не буде зв'язана з усім навколишнім життям, тобто культуру, яка являтиме собою щось відокремлене, щось замкнуте.

Проти цього різко заперечував Володимир Ілліч. І в той же час ви в нього часто зустрічаєте вираз «пролетарська культура». Але він пролетарську культуру розумів зовсім по-іншому. І в своїй першій великій книзі «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» у 1894 р. він там уже говорить про буржуазну культуру. Слів «пролетарська культура» він не вживав ще, але говорив про те, що робітники ворожі буржуазній культурі. Це дуже характерно. Він ясно і чітко ставить питання про те, що немає культури взагалі «якоїсь», а є культура певного класу. І ось про цю класову буржуазну культуру він говорить у першому своєму великому творі. Звичайно, робітничий клас будує свою культуру, але ту культуру, про яку говорив Володимир Ілліч, він її мислив пов'язаною з усіма сторонами життя і такою, яка полягає не в створенні якоїсь специфічної,

пролетарської літератури, а він вважав, що пролетарська культура повинна пронизувати наскрізь усе життя, на все впливати і на все класти свій відбиток. У цьому була відмінність точки зору Володимира Ілліча від пролеткультівської. Як він дивився на буржуазну культуру? Характерно, що він говорив про цю буржуазну культуру пізніше, в «Чергових завданнях Радянської влади». Він говорив, що буржуазна культура піднесла маси на вищий ступінь. З одного боку, він бачить позитивну сторону буржуазної культури, і цю сторону він часто підкреслював. Порівнюючи напівкріпосницьку культуру з культурою країни, де розвинутий капіталізм, він показував, що наша напівкріпосницька культура, яка виросла на базі дрібного господарства, значно нижча від буржуазної культури. І в той же час він пише, що робітники буржуазних країн перебувають у культурному рабстві. Тут він бачив іншу сторону культури. Володимир Ілліч бере культуру в усій її складності. З одного боку, буржуазна культура піднесла робітника на вищий ступінь, а з другого боку, в силу свого класового характеру ця культура придушує робітника. Володимир Ілліч брав поняття про культуру в усій його складності. Це надзвичайно характерно для Володимира Ілліча. Пригадується мені одна розмова з Володимиром Іллічем, коли він був хворий. Я приходжу і розповідаю, що я прочитала в одному американському журналі, що американці збираються до такого-то року ліквідувати свою неписьменність. А коли ми ліквідуємо,— це невідомо. Він говорить: «Ми можемо до того ж строку ліквідувати, тільки при тій умові, якщо маси візьмуться». Це «якщо маси візьмуться» характерне для всієї точки зору Володимира Ілліча. Він дивився на маси як на найголовніший рушійний фактор, який створить щось нове.

Характерні висловлювання Володимира Ілліча з питань науки. Він також науку не просто брав як щось абстрактне,— він брав науку залежно від того, в руках якого класу вона перебуває. Одно значення має наука, коли вона в руках капіталістів, інше значення,— коли вона в руках пролетаріату.

У своїй промові на III з'їзді Рад Володимир Ілліч сказав: раніше наука була в руках буржуазії, в руках небагатьох, була засобом поневолення мас, вона була

в руках цієї невеликої купки засобом експлуатації, а віднині, при Радянській владі, наука ніколи не служитиме цілям експлуатації, всі чудеса техніки, всі завоювання культури стануть всенародним надбанням. Цей підхід до науки надзвичайно характерний. Це було на початку 1918 р., коли процвітав саботаж, коли вчителі та інженери страйкували, і Володимир Ілліч говорив, що люди з науки роблять бар'єр, хочуть науку використати тільки в одному напрямі і хочуть бути на службі в капіталістів, щоб наука служила капіталові, а не масам. В одній із своїх промов, теж на початку 1918 р., він говорить, що розум десятків мільйонів створить значно вище, ніж найбільший геній. Ці слова особливо характерні для Володимира Ілліча. Вчення про роль маси, про творчу значимість маси, про що Маркс і Енгельс не раз говорили, це було сприйнято Володимиром Іллічем і розвинуто повністю. І в усьому і завжди Володимир Ілліч так підходив.

Нещодавно святкували десятиріччя плану ГОЕЛРО. З цього питання було листування Володимира Ілліча з Кржижановським. Багатьом попадалось, напевне, це листування. Там Ленін говорить, що треба перед масами поставити більш практичне завдання — електрифікувати країну, треба запалити маси бажанням добитись електрифікації, залучити маси до цієї справи.

В останніх своїх статтях Володимир Ілліч писав, що для того, щоб побудувати соціалізм, нам треба тепер добитись великої індустрії,— в цьому, і тільки в цьому, наша надія. Треба з зубожілого коня пересісти на коня великої індустрії, на коня Волховбуду.

Як він мислив собі будівництво цієї величезної індустрії? Він не мислив, що це можна зробити наказом. Ще раніше, перед цим, він поставив питання про соціалістичне змагання, про залучення за допомогою соцзмагання робітників до справи будівництва великої промисловості. Коли він це писав, тоді це практично не знайшло застосування, бо тоді умови були такі, що це не могло широко розвинутись. Коли Володимир Ілліч писав, це був такий час, коли робітники не стільки думали про продуктивність праці і про підвищення продуктивності праці, скільки про те, що тепер вони господарі. Я пам'ятаю, як до Політосвіти прийшла одна робітниця і роз-

повідала, що вони сьогодні не працюють, тому що: «Ми господарі, так ми постановили не працювати». Ось яка була психологія! Це треба було пережити. Це була певна стадія, яка була неминучою. З року в рік у нас свідомість зростала. Тепер ми бачимо, якого розмаху набуло це соцзмагання і як виховується свідоме ставлення до праці.

Хоч би яку думку, хоч би яку ідею Володимир Ілліч виставляв, він скрізь на перший план висував самодіяльність маси. Це є характерною рисою марксизму взагалі. Збереглось листування Маркса і Енгельса з приводу Лассалю, в якій Маркс говорив, що помилка Лассалю була в тому, що він думав, що прусський уряд допоможе робітникам, а на самодіяльність робітників не звертав уваги. Маркс підкреслював, що у цьому в нього завжди було розходження з Лассалем. Найважливіше, що Маркс вважав,— це необхідність піднести самодіяльність мас. Весь робітничий рух іде по цій лінії. І коли Володимир Ілліч в останній час у своїх статтях писав про культурну революцію, він так само мав на увазі цю самодіяльність мас.

У чому полягає культпохід? Він полягає в тому, що за справу взялась сама маса. Культпохід був результатом самодіяльності мас. Характерно, що в найвідсталішій Центрально-Чорноземній смузі, яка більш за всіх була затоптана поміщиками, самодіяльність мас виявилась найбільш бурхливо. Тов. Шацький розповідав, як лікнепники сидять у хаті і селянин, який пускає безплатно до себе в хату лікнепників, сидить і підстругує сокирою олівець. Допомагають одне одному в навчанні чим можуть. На цьому ґрунті виріс великий рух. У ньому діти і дорослі беруть участь.

Тепер, через сім років після смерті Володимира Ілліча, особливо зрозумілими і близькими стають деякі його лозунги. Багато з того, що він свого часу говорив і на що тоді не зверталось належної уваги, тепер стає особливо зрозумілим і особливо актуальним. Наприклад, його стаття «Чергові завдання Радянської влади», написана в 1918 р., тепер надзвичайно актуальна, як і промова Володимира Ілліча на III з'їзді комсомолу, виголошена в 1920 р.; комсомольці передрукували її в двох

мільйонах примірників і проробили в себе в осередках. І правильно зробили, бо ця промова є тепер керівництвом до дії і має колосальне значення. Тепер вона ж комсомолові значно зрозуміліша і ближча, ніж у той момент, коли була виголошена. Тепер розвиток великої промисловості збуджує свідомість. Мабуть, найбільше це позначається на молоді. Молодь особливо вразлива. І будівництво великої індустрії дуже захопило молодь. Ми бачимо, що молодь іде в перших лавах ударництва, йде попереду в соцзмаганні, що вона охоплена величезним ентузіазмом і на цій справі надзвичайно росте. І, може, вона в цьому відношенні більш захоплена, ніж доросле населення. Тепер, коли росте молодь, особливо зрозумілі їй ті лозунги і ті вказівки, які свого часу давав Володимир Ілліч. Саме завдяки тому, що вони тепер більш зрозумілі, ближче і ясніше виступають на фоні нашого теперішнього розвитку, особливо значення має та справа, яку ми всі розпочали,— це збирання того, що говорив Володимир Ілліч в різні епохи і різний час. І не тільки ті спеціальні статті його, які писані з питань культури, але важливі всі висловлювання його з цих питань. У Володимира Ілліча не можна відірвати питання культури від усіх інших питань. Усе це зв'язане в один вузол, і, щоб зрозуміти по-справжньому Леніна, треба брати його висловлювання в усіх опосередненнях. У нас багато цитують Леніна. Рідко яка стаття з культури написана без цитати. Але ці цитати вириваються з різних періодів і тому хоч і читаються з інтересом, але потім забуваються, тому що не видно тих опосереднень, в яких вони були сказані. Мені здається, що тут потрібна велика колективна робота над збиранням усього того, що сказав Володимир Ілліч. Нема зібрання всіх декретів, які були видані Володимиром Іллічем з питань культури, а тим часом таких декретів була достатня кількість, і декретів, які близько стикаються з питаннями культури. Тут дуже велика робота, і цю роботу можна виконати, якщо освітянські маси колективно за неї візьмуться¹.

¹ Потім Н. К. Крупська на прохання робітників, що були присутні на доповіді, поділилась особистими спогадами про В. І. Леніна (текст подано далі).— *Ред.*

Пригадуються перші часи знайомства з Володимиром Іллічем. Це було в 1894—1895 рр. у Ленінграді. Володимир Ілліч тоді ходив у робітничі гуртки, і цікаво, як він проводив заняття в робітничих гуртках. Половину часу він приділяв тому, щоб пояснити робітникам «Капітал» Маркса. Треба сказати, це може здатися дивним, що як це він таку важку і товсту книгу зразу несе робітникам, некваліфікованим робітникам 1894 р., робітникам, мало ще розвиненим, іде з поясненням наукової великої книги. Це впливало з усіх поглядів Володимира Ілліча. Він не вважав, що робітникові треба давати щось таке спрощене, а вважав, що йому треба дати всю науку цілком. І, як усі марксистки, він набував страшенно багато від Маркса і вважав, що робітникові теж треба розповісти, що Маркс говорив. Вчення Маркса Володимир Ілліч вважав надзвичайно важливим, оскільки це — вчення, яке дає можливість бачити далеко вперед. З робітниками він займався читанням Маркса половину часу, а половину часу він використовував на те, щоб розпитувати робітників про їх умови праці і про умови життя. І один робітник у своїх спогадах говорить: «Упрієш,— так закідає запитаннями».

Характерно, що в розмові з робітниками Володимир Ілліч дуже уважно вслухувався і в усе, що робітник говорить, і як він говорить. Розмовляючи з робітником десь у гуртку або з яким-небудь приїжджим товаришем робітником пізніше, за кордоном, Володимир Ілліч потім довго ходить по кімнатах і цю розмову з усіх боків обдумує.

Володимир Ілліч володів умінням вслухуватись і обдумувати кожну дрібницю. Після 1905 р. він мені якось говорить: «Ти помічаєш, як робітники ніколи не говорять 1905 рік, а кажуть просто «п'ятий рік». Це вказує, що робітник цей п'ятий рік виділяє, що він залишив глибоке враження. І вони прямо вважають достатнім вжити слово «п'ятий». І потім сам став писати «п'ятий». Володимир Ілліч уважно вдумувався в усе, що говорив робітнику, і старався підхопити ініціативу. У 1917 р. ми приїхали з-за кордону в Росію. Перед Жовтневою революцією доводилося з багатьма робітниками розмовляти. Пам'ятаю, один шахтар приїхав і розповів, як робітники за-

хопили шахти і організували правильну охорону всіх машин, як організували постачання і т. д. Володимир Ілліч говорив: «Ось у кого треба вчитися!»

І кожну ініціативу робітників він підхоплював. Я пам'ятаю, ми в п'ятому році, коли приїхали з-за кордону, зупинилися в готелі, і дівчата-служниці, збираючись на збори, обговорювали політичні питання. Я, пам'ятаю, пішла на збори і потім розповіла Володимирі Іллічу про те, що там говорилося і як виступали робітничі. Володимир Ілліч похвально відізвався про мої спостережницькі здібності. Після цього я звикла, коли що-небудь спостерігаєш або розмовляєш, у думці вже формулювати, як це я розповім Володимирі Іллічу. Досі я себе ловлю, що в думці формулюю те, що треба було б, хотілося б розповісти Іллічу. Він умів навчити ряд товаришів вслухуватись і вдивлятись у те, що говорять робітники. Ще на самому початку, коли він був на засланні, він писав за кордон Плеханову і Аксельроду: «Нічого б я так не хотів, як навчитися писати для робітників». В своїх статтях, писаних для робітників, Ілліч ставив питання по-серйозному: не спрощуючи, не вульгаризуючи, але говорячи все, що треба сказати.

У своїх спогадах про 1917 р. один робітник говорив: «Він з нами завжди всерйоз говорить». Він вслухувався в те, що говорить робітник, і сам говорив всерйоз, як з близьким товаришем. Тому робітники ставились до нього, як до особливо близької людини, яка вміє підійти, вміє передати й розповісти свої думки. Він часто розповідав про свої розмови з робітниками з приводу тієї чи іншої події. В останній час він уже хворий був: останнього року втратив мову, і він тільки мімікою та жестами міг виражати свої думки. Одного разу його провезли по дорозі, він бачить, що робітник фарбує дах; він швидко здоровою рукою знімає кепку. Пам'ятаю, приїхав швець знімати мірку для протеза, і в той же час — лікар. Він на лікаря не звертає уваги, а робітникові підсовує їжу, всіляко його пригощає.

Взагалі лікарі оберігали Володимира Ілліча від відвідувань.

Володимир Ілліч говорив якимось, що в радгоспах треба розводити нові рослини, радгоспи повинні бути показовими, треба з-за кордону виписувати нові сорти

рослин. Мені пригадується, як у 1920 р., взимку, Ілліч їздив у село Горки поговорити з селянами. Говорив і, між іншим, про те, що радгоспи повинні бути взірцем. Я пам'ятаю, стоїть один селянин і говорить: «Так, то правда, що повинні, але яке господарство в радгоспі в Горках, коней весною підвешують — так погано їх годують». У зв'язку з цією розмовою пригадується й інша. Якось ідемо ми в Горках, а назустріч нам іде завідуючий господарством. Володимир Ілліч говорить: «Як ви допомагаєте селянам?». А той відповідає: «Капусту їм продаємо». Навіть питання не зрозумів.

Під час хвороби Володимира Ілліча робітники дізнались від когось, що Володимир Ілліч цікавиться розведенням рослин, і привезли паростки молодих яблунь, і почали кликати його вниз з ними поговорити. Ілліч пішов. Характерно те, що, хоч Володимир Ілліч не міг вже й тоді говорити, вони цього не помітили, і на другий день писали в газеті, що Володимир Ілліч говорив їм те-то й те-то. Така в нього була виразна міміка, що вони не помітили, що він не може говорити, такого взаємного розуміння було досягнуто, що могла мати місце така помилка.

Якось напередодні нового року в 1918 р. в Ленінграді я загітувала Володимира Ілліча поїхати у Виборзький район. У манежі була велика зустріч нового року, частина робітників їхала на фронт. Володимир Ілліч лишився дуже задоволений вечором, і робітники, дуже задоволені, взялись його качати. Від цього вечора в нього залишилось світле враження. Потім ми, коли жили вже тут, у Москві, згадали Виборзький район і під новий рік у 1920 р. поїхали по районах.

Весь цей потяг до робітників у Ілліча був зв'язаний з розумінням тієї ролі робітничого класу, яку, за переконанням Володимира Ілліча, він повинен відіграти, потяг був зв'язаний з усіма надіями, які він покладав на робітничий клас. Це ставлення до робітничого класу впливало з його розуміння тих завдань, які стоять перед робітничим класом.

ВИСТУП НА XV ВСЕРОСІЙСЬКОМУ З'ЇЗДІ РАД

Товариші, одного разу, коли я говорила з Володимиром Іллічем про ліквідацію неписьменності, про темпи, якими повинна йти ліквідація неписьменності, він сказав — уся справа в тому, щоб самі маси взялись за ліквідацію неписьменності, щоб вони самі взялись за будівництво культури.

Тов. Бубнов на карті показував вам, як швидко за останні роки почала в нас рости ліквідація неписьменності. Чим це пояснюється? Це пояснюється саме тим, що маси самі взялись за цю справу. Ви знаєте, що тепер ліквідація неписьменності йде зовсім іншими шляхами, ніж вона йшла раніше, що самі робітники і робітниці, колгоспники і колгоспниці взялись за цю справу безпосередньо і саме завдяки цьому ми бачимо таке швидке зростання цієї справи.

Але ж питання не тільки в ліквідації неписьменності; нам треба значно підвищити нашу культурність. Про це багато разів говорив Володимир Ілліч — про необхідність піднести культуру мас зовсім на інший рівень. Адже якщо в нас підвищиться культура, то сила наша зросте в багато разів. Кожний з вас знає, як недостача знань, недостатнє оволодіння знаннями, невміння користуватися книжкою і всякими довідниками, — як усе це завжди стає поперек дороги і як воно заважає розгорнутися по-справжньому роботі сільських Рад, міськрад, як воно заважає розгорнути вглиб роботу профспілок, як воно заважає колективізації. Якщо ми піднесемо культурний рівень широких мас, то цим самим ми силу

і міць нашої країни збільшимо в багато разів. І це розуміє кожний робітник, кожна робітниця, кожний колгоспник, кожна колгоспниця. Ви самі знаєте, яка велика жадоба до знань. У цьому відношенні, дійсно, можна сказати, що ми підходимо безпосередньо, і вже частково підійшли, до культурної революції.

Адже в чому суть культурної революції? В тому, що маси самі з бою завоювали собі знання, — ось у цьому полягає завдання даного моменту.

Ті величезні зрушення, які ми маємо в господарській галузі, в галузі промисловості, в галузі колективізації, — адже ці величезні зрушення потребують того, і маси це прекрасно розуміють, потребують того, щоб усі знання підносились на вищій ступінь...

Далі — треба оволодіти технікою. В реконструктивний період техніка має вирішальне значення. Так, товариші, це конче потрібно. Недавно я одержала листа від однієї уральської робітниці — культармійки. Про що вона пише? Вона пише: «Треба всю роботу політосвіт, починаючи від ліквідації неписьменності, пов'язати безпосередньо з виробництвом». Вона пише: «Я їздила по різних заводах і бачила, що робітники не будуть сидіти і вивчати букви, слова, якщо це не буде пов'язано з тим, що їх в дану хвилину найбільше цікавить, найбільше захоплює».

Що їх найбільше цікавить? Їх цікавить ударництво, соцзмагання, боротьба за промфінплан. Якщо ми нашу культурну роботу будуватимемо осторонь цих завдань, вона не буде просуватись. Але якщо ми зможемо всю цю культурну роботу пов'язати, і тісно пов'язати, з тими завданнями соціалістичного будівництва, які перед нами стоять, тоді культурна робота може швидко розгорнутись на всю широчінь.

Ми будуємо політехнічну школу. Ми озброюємо підрастаюче покоління. Ми повинні озброїти його в нашій політехнічній школі знаннями техніки, всебічним знаннями техніки. Ми повинні показати зв'язок цієї техніки з усіма сторонами життя. У цьому суть політехнічної школи. Але ми політехнічну школу, справжню політехнічну школу, не можемо побудувати тільки силами освітян — нам потрібна величезна допомога з боку самих мас, з боку робітників і робітниць, з боку колгоспників і колгосп-

ниць, з боку основної маси селянства. Нам необхідно зробити нашу школу по-справжньому школою, яка озброює молодь новими знаннями, дає їй нові сили і яка разом з тим виховує по-комуністичному цю молодь. Ось які величезні завдання стоять перед нами.

Ми про політехнічну школу говоримо давно, але тільки тепер, коли зростає в масах свідоме ставлення до праці, коли ми в галузі індустрії, в галузі колективізації просунулися вперед,— з боку широких мас ми можемо в будівництві політехнічної школи знайти цілковиту підтримку, і ми бачимо, як за останні місяці ця справа стала швидко просуватися вперед.

Але, звичайно, того, що зроблено, ще дуже мало. Необхідно, щоб у кожній нашій школі справа лягала на плечі не тільки одного вчителя, а на десятки культармійців, які допомагали б усіляко школі проводити в життя те, що школа повинна провести. Культармієць—робітник і робітниця, які знають виробництво, можуть провести екскурсію, можуть показати, як працювати біля верстата. І не тільки це — вони можуть розповісти яскраво, барвисто, як не зуміє розповісти жоден підручник, про свою боротьбу, як вони боролись за Радянську владу, розповісти дітям про Ради, про те, що повинні Ради робити і як повинні робити. Вони зможуть краще, ніж будь-хто, розповісти про партію, розповісти дітям, з малих років дати їм зрозуміти, що означає передовий загін робітничого класу, розповісти, як тільки завдяки організації найширших мас, під керівництвом партії, добились ми зовсім інших порядків, ніж ті, що існують у Західній Європі, в капіталістичних країнах. Там теж навчають техніки дітей, але недавно мені довелось прочитати статейку, як навчають у Франції дітей техніки. Цілими годинами діти сидять і розплутують заплутані клубки. Дають їм заплутаний клубок ниток, і їх завдання (це називається уроком праці) — розплутати ці нитки. Навіщо вони це роблять? Вони кажуть: «Робітникові треба привчитися до терпіння». Якщо вони й навчають дітей робити які-небудь предмети, то тільки для того, щоб ці предмети потім звалити в підвал. Найбільше дбають у французькій школі, щоб діти займались не продуктивною працею, а тільки тренуванням. Ось вам капіталістична школа. А наша школа запалює, надихає

дітей, бо діти навчаються по-новому працювати, з дитинства свідомо ставитись до праці, вчать колективно працювати, вчать працювати організовано. Це має величезне значення.

У мене часу небагато, і я хотіла б спинитись тільки на одному питанні: що можуть зробити міськради і сільради для справи народної освіти.

У нас тепер нові склади міськрад, сільрад; їм треба якомога краще налагодити свою роботу. Мені доводилось не раз розмовляти з секціями народної освіти, з бюро секцій; часто склад секцій буває дуже хороший, але часто члени Рад, члени секцій неясно уявляють собі свої права й обов'язки. Наприклад, розмовляємо ми так: «Як,— запитую я,— секція народної освіти зв'язана з іншими секціями?», а бюро однієї культурної секції мені відповідає, що ніяк не зв'язана. Оце нікуди не годиться. Адже культурна секція повинна бути якнайтісніше зв'язана з усіма іншими секціями. Чи повинна культурна секція бути зв'язана з усіма іншими секціями? Чи повинна культурна секція бути зв'язана з секцією побуту? Неодмінно повинна. Чи повинна вона бути зв'язана з кооперативною секцією? Конче потрібно. Чи повинна секція бути зв'язана з фінансовою секцією? Повинна. Чи повинна вона бути зв'язана з секцією праці? Обов'язково. З усіма секціями повинен бути зв'язок. Усі ці зв'язки повинні бути якомога тіснішими. Не може культурна секція працювати відгородившись, вона повинна йти в усі інші секції, тісно зв'язуватися з усіма іншими секціями Рад і ці секції залучати до своєї роботи. Треба, щоб не тільки якась окрема культурна секція міськради або сільради дбала про культурне будівництво. Це завдання всієї Ради, всієї міськради, всієї сільради, необхідно, щоб культурна секція допомагала іншим секціям усю роботу ставити культурно.

Ось ця робітниця з Уралу, культармійка, яка писала мені про те, як треба тісно пов'язати лікнеп і всю культурну роботу з виробництвом, вона писала і про інше, про дуже важливе,— про те, що нам треба всю нашу роботу проїняти культурним підходом, хоч би якою ця робота була. Візьмімо роботу фінансову. Не може бути там і не повинно бути там бюрократичного підходу, а повинно бути розуміння справи, повинен бути куль-

турний підхід до всякого питання. Скажімо, питання праці. Адже ясно, що секція праці, відділи праці по-справжньому можуть поставити свою роботу, якщо вони знатимуть, як цю роботу ставити, якщо вся їх діяльність буде культурно організована. Отже, всі секції Рад, уся наша робота повинна бути культурною, повинна бути піднесена на вищий культурний рівень, і культурні секції міських і сільських Рад повинні цій справі приділяти дуже багато часу, вони повинні розгорнути в цьому напрямі велику роботу. Адже коли ми за 10 років повинні піднятися на надзвичайно високий культурний ступінь, то ми повинні дуже напружено працювати, ми повинні дивитися, що навколо нас робиться.

Товариші, ви бачили тут діаграми, ви бачили, що в нас великі кількісні досягнення, але треба уважними очима вдивлятися в життя і допомагати, щоб усі ці кількісні дані підкріплювались якісними даними. Скажімо, питання про загальне навчання, про обов'язкове загальне навчання.

Обов'язкове загальне навчання має величезне значення, тому що всі діти з дитинства виховуватимуться по-новому, а тим часом чи проводиться у нас на ділі обов'язкове навчання? Мені доводилось говорити з колгоспниками. Я запитую: «Чи всі діти у вас у колгоспі вчаться? Чи є поголовне навчання дітей? Чи всі дівчатка ходять до школи?» Мені на це колгоспники, часто передові колгоспники, відповідають так: «Ну, як же? Жінка посилає двох дітей вчитись, не може ж вона третього послати, тоді вже нікому буде щось і вдома зробити». Або кажуть так: «Мати хвора, так що нікому й води подати». Звичайно, все це дуже гострі питання, але треба сказати, що вони особливо гострі щодо бідняцтва,— там особливо часто треба допомогти дітям.

Що ж тут може зробити сільрада? Ми не можемо формально підходити до цього питання: «Якщо ти не посилаєш дітей до школи, ми штрафуємо»,— не в цьому справа, треба зробити так: організувати допомогу тій самій сім'ї, де без дитини обійтись не можна. І в цьому відношенні міськради, сільради можуть зробити дуже багато. Адже працюють не тільки члени Рад. І міськрада, і сільрада повинні обростати величезною масою, яка допомагала б у їх роботі.

Сільрада, міськрада — це організатори мас, вони повинні організувати навколо себе широкі маси. Ми знаємо, що є старостати, ми знаємо, що є уповноважені в тих населених пунктах, де немає сільрад. На них треба спиратися, і треба, щоб старостати спирались на робітників заводу, щоб уповноважені спирались на широкі бідняцько-середняцькі маси. Необхідно навколо всіх поточних питань організувати всю масу, і тоді такі питання легко буде розв'язувати. Ми з досвіду лікнепу знаємо, як розв'язуються ці питання. Якщо не може жінка йти до лікнепу, то до неї приходить комсомолка, сидить в домівці, поки та на лікнепі, або організують дитячу кімнату. Тисячі виходів знаходиться для того, щоб допомогти справі. Ініціатива мас надзвичайно важлива, і сільрада, і міськрада повинні цю ініціативу мас організувати.

Тепер величезна робота. Питання не тільки в лікнепі. Лікнеп — це лише перший крок. Нам важливо озброїти всіх чоловіків і жінок знанням хоча б у розмірі школи-чотирирічки. Для того, щоб провести громадську роботу, для того щоб працювати, треба знати арифметику, вміти підрахувати, треба вміти користуватися будь-якою книжкою, будь-яким підручником. Ця справа потрібна — це кожний знає. Я одного разу була на курсах висуванок, що їх організувала кооперація. І висуванки з величезним хвилюванням розповідали, в яке тяжке становище вони потрапляють через свою малописьменність. Вони попадають в руки спеців, вони відчувають, що тут щось не те, але дати вказівки вони не можуть, тому що вони недостатньо культурно підковані. А тепер ми бачимо, що робітничий клас не тільки працює коло верстата. Робітники йдуть в колгоспи і там беруть участь в правліннях, їх висувають в усіх галузях роботи. Робітничий клас переростає свої старі рамки. Це має величезне значення. Але це вимагає від робітничого класу і від колгоспників на селі, на яких тепер усі дивляться, високого культурного рівня.

Відносно будівництва шкіл — всеобуча. Тут робота, яку проводить сільрада, яку проводить міськрада, повинна бути просто величезною. Якщо ви подивитесь «Положення про міськраду і сільраду», то побачите, що там питання стоїть не тільки про кошти, не тільки про при-

міщення; не тільки про матеріальну допомогу — хоча всі ці питання мають величезне значення, — там стоїть питання також про суспільне виховання, там стоїть питання про те, що міськрада і сільради повинні допомагати виховувати молодь у соціалістичному дусі, в комуністичному дусі.

Як це зробити? Ось приклад одного колгоспу. Вони взяли програми школи, почали вивчати, як вони кажуть, «по буковці»; по кожному параграфу розібрали ці програми, обговорили їх і прийшли на допомогу школі. Мені здається, що членам культурних секцій також треба ознайомитися з програмами і з підручниками. Їм треба всю цю справу вивчити і знати. Всі ми при Радянській владі повинні наполегливо і багато вчитися. Не тільки діти, але й кожний відповідальний працівник повинен вчитися, і чим відповідальніша його робота, тим більше треба йому навчатися. Необхідно культсекції також з учителями й інспекторами влаштовувати постійні бесіди, ознайомлюватись ближче із справою. Необхідно читати книжки про те, як треба по-комуністичному виховувати молодь, і потім робітники, робітниця, колгоспники, колгоспниці свій революційний досвід, своє організаційне вміння принесуть у школу, і тоді спільними зусиллями можна буде створити дійсно справжню соціалістичну політехнічну школу.

Всі ці завдання надзвичайно великі. А якщо подивимося, як у нас працюють секції міськрад, сільрад, то побачимо, що вони часто не знають своїх прав і обов'язків. Вони виконують ті чи інші доручення інспектора відділу народної освіти, але вони якось не усвідомлюють, що їх завдання — наполягати, добитись того, щоб питання культурного будівництва були просунуті. Часто говорять так: «Президія поставила це питання, але воно стоїть через три місяці». Зітхають — через три місяці поставлено, а справа горить зараз. Зітханнями не допоможеш, а треба діла добитися, переконати президію, переконати Раду, що справа ця невідкладна, що без розв'язання культурних питань ми не зможемо добитися того розмаху і тієї глибини постановки справи, які необхідні на господарському фронті...

1931 р.

«Апетит приходить під час їди»,— кажуть французи. В міру того як наш Союз Радянських Соціалістичних Республік починає культурно рости, населення пред'являє до нашого культурного росту більш високі вимоги. *Владно висувається вимога боротьби за якість нашої школи.* Звичайно, боротьба за якість аж ніяк не означає, що ми зупинимось на півдорозі, припинимо, занехаємо нашу боротьбу за всеобуч і, задовольнившись величезними результатами, досягнутими за минулий рік, скажемо: головне зроблено, досить іти вшир, підемо вглиб. На культурному фронті вказівки Ілліча про те, що тепер треба рухатися вперед *усією масою*, необхідно виконувати повністю. Безкультурність відсталих верств заражає, знижує культуру передових верств.

Ми повинні поєднувати боротьбу за загальне охоплення з боротьбою за якість. Боротьба за загальне охоплення тепер буде важчою, ніж була минулого року, бо тепер доведеться працювати над охопленням навчанням тих, хто найбільш темний, живе в найважчих умовах, кого треба особливо наполегливо виривати з лап старого укладу. Боротьба за загальне охоплення навчанням підростаючого покоління тепер потребує великої наполегливості, великої гнучкості. Про труднощі цієї боротьби, про її класову гостроту зможуть чимало розповісти багато нацреспублік, побутові умови яких часто дуже утруднюють боротьбу.

Але якщо заражає безкультурність, то не в меншій, а ще в більшій мірі заражає масова боротьба за культуру.

Це запорука, що всі труднощі в боротьбі за загальне охоплення будуть переборені. Може, цифри охоплення будуть скромніші, але питома вага їх буде не меншою, а більшою. Справу до кінця доведемо.

Боротьба за якість піде у двох напрямках. Необхідна боротьба за поліпшення матеріальної сторони справи — боротьба за гарячі сніданки, за планомірне постачання дітям взуття, одягу, підручників і навчального приладдя, щоб одна книжка припадала не на чотирьох чоловік, а на кожного учня; щоб в усіх були зошити, олівці та ін.; щоб шкільні приміщення опалювались, вентильовались, добре були освітлені; щоб школа працювала в одну зміну; щоб при школах були майстерні; щоб учителі вище оплачувались, щоб учитель краще постачався і т. д. На цю матеріальну сторону справи треба буде звертати особливу увагу, пам'ятати, що на цьому фронті у нас величезна відсталість і що тут *нам треба напружити сили, щоб наздогнати і випередити передові капіталістичні країни.* Ми це можемо зробити в порівняно невеликі строки, якщо Ради і радянські органи, профспілки і колгоспи перестануть вважати справу культурного будівництва чимось третьорядним і візьмуть до уваги не на словах, а на ділі все його значення для всіх інших галузей соціалістичного будівництва.

Боротьба за якість, яка стоїть тепер і на господарському фронті, потребує величезного підвищення якості культурного фронту. У боротьбі за поліпшення матеріальної сторони освітянської справи потрібне *соцзмагання*, але соцзмагання не тільки освітян, а соцзмагання Рад, фабрик і заводів, радгоспів і колгоспів. Необхідно піднести ініціативу всіх організацій, ініціативу населення, необхідно навчитися підтримувати цю ініціативу, йти їй назустріч.

Ініціатива населення не преміюється. Робота населення над поліпшенням школи слабо висвітлюється в пресі, не перетворюється в показ. *Преміювання ініціативи населення* повинно виявлятися не тільки в грошовій підтримці, а й у підвищенні уваги до цієї ініціативи, у всебічній допомозі їй. Це — найважливіша справа, це — чергове завдання. Партія бореться з бюрократизмом в усіх галузях. *Бюрократизм* у ставленні до культурного будівництва повинен бути викорінений, і тоді з завдан-

ням наздогнати і випередити в справі матеріальної допомоги ми впораємося легше, ніж це може здатися на перший погляд.

Але не тільки по лінії поліпшення матеріальних успіхів повинна йти боротьба за якість. *Ця боротьба повинна йти і по лінії поліпшення якості викладацької і виховної роботи школи.* Треба боротися за те, щоб школа дійсно озброювала підростаюче покоління необхідними знаннями, щоб школа політехнізувалась по-справжньому, щоб вона давала справді комуністичне виховання. Тут потрібна величезна допомога вчителів, допомога конкретна. Наші методичні органи довгі роки працювали над загальними настановами. Тепер завдання в тому, щоб ці загальні настанови конкретизувати, треба давати їх не в сирому, а в перевіреному і методичному соку, в легкодоступному вигляді. Не можна обмежуватися загальними вказівками вчителеві; треба локалізувати матеріал, треба вказати, як ця локалізація повинна проводитися. *Мало сказати інженерові, агрономові, технікові: «Допомагай учителеві»,— треба вказати, як саме допомагати.*

Тепер завдання в тому, щоб підняти всю освітянську, всю культурмійську масу на значно вищий рівень, тепер *необхідно озброїти цю масу конкретними педагогічними вміннями* проводити наші правильні загальні настанови в життя.

Треба розгорнути широку педагогічну пропаганду серед робітників, серед колгоспників. Без розгортання цієї педпропаганди не можна буде організувати діловий громадський робітничий контроль над змістом роботи, над якістю роботи школи. А такий контроль необхідний.

Великі, важливі завдання в справі освіти стоять перед усією нашою Країною Рад. Ми їх усвідомили, ми їх виконаємо.

ПОСТАНОВА ЦК ВКП(б) «ПРО ПОЧАТКОВУ І СЕРЕДНЮ ШКОЛУ» І ЗАВДАННЯ ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ

5 вересня опубліковано постанову ЦК ВКП (б) «Про початкову і середню школу». Ця постанова має винятково важливе значення.

Ми провели в життя загальне обов'язкове навчання. Шкільна справа набула надзвичайно широкого розмаху. Ми перебудовуємо школу на началах політехнізації.

Усе це потребує *особливої уваги до школи*. І ЦК *вимагає* від партійців, від господарників, від усієї громадськості *уваги до школи, до вчителя*. ЦК суворо засуджує тих, хто розмовами про відмирання школи ослаблює увагу до цієї дуже важливої ділянки радянського будівництва. Школа не може бути віддана на волю стихії, не може бути перетворена в щось безформне.

Школа — найістотніша частина соціалістичного будівництва. Вона готує людей, які повинні бути здатними будівництво соціалізму довести до кінця. Підростає покоління повинно оволодіти технікою, оволодіти досягненнями сучасної науки, оволодіти революційною теорією. І ЦК підкреслює необхідність *звернути особливу увагу на зміст викладання, на програми, звертає увагу на недопустимість зниження рівня знань*. Ця небезпека є цілком наявна, і ЦК сигналізує про неї. Пов'язують теорію з практикою часто невміло, беруть з теорії тільки те, що потрібне для практичної мети, впадають в американське діляцтво.

Буває ще гірше, коли, не вміючи по-справжньому пов'язати теорію з практикою, просто викидають усякі програми. *Знання подають без усякої системи*. В резуль-

таті створюється якась суміш уривків знань. Це неприпустимо. ЦК особливо наголошує на програмах, на тому, щоб вони були пройняті марксистсько-ленінським духом. *Потрібно ще піднести на необхідну висоту мистецтво викладання.* Можна створити найкращі програми, але вони дадуть мало користі, якщо вчитель не зуміє зробити їх близькими і зрозумілими дітям.

Сучасні діти більш розвинені, більш жваві, ніж колишні. Але з ними *не можна працювати старими методами.* Треба вміти їх зацікавити, запалити, влити в певне русло їх активність. Треба виробити цілий ряд нових підходів, *треба навчитися мистецтва викладання і виховання.*

І ЦК ставить перед освітянами завдання навчитись цієї справи. *Комуністам* — керівним працівникам у галузі освіти ЦК пропонує всерйоз зайнятись вивченням методичної сторони шкільної роботи. *Не можна керувати, не знаючи справи.* Повинні вчитися *завідуючі школами* — адже їм треба відповідати за те, що робиться в школі. *Вчителі* повинні відповідати за якість навчання. По-новому треба готувати *інструкторів.* Вони повинні вміти помічати всі дрібниці, показувати, як треба усувати недоліки. Інструктор повинен бути сам ученим, тямущим педагогом. *Учитися* методичних підходів *треба не тільки педагогам за фахом.* Індустріальним і сільськогосподарським вузам ставиться за обов'язок озброїти майбутніх *інженерів та агрономів* знанням методів роботи в справі політехнізації школи і постановки виробничо-технічного навчання. Школа перестає бути вузьковідомчим закладом, до якого нікому, крім органів Наркомосу, немає діла. Над будівництвом справді політехнічної школи повинна працювати *вся країна.*

Як організувати все це навчання? ЦК зобов'язує наркомоси союзних республік негайно організувати і піднести на відповідну висоту науково-дослідну роботу, залучити кращі партійні сили до цієї справи і перебудувати її на строго марксистсько-ленінських основах.

Наркомосам союзних республік ставиться за обов'язок *організувати практичну допомогу вчителям.*

Протягом 1931—1932 р. повинно бути організовано ознайомлення всіх учителів з *основами виробництва на заводах, у радгоспах, в МТС і в колгоспах.* На допомогу

педагогам у вивченні виробництва, на безпосередню участь у роботі школи заводи повинні виділити кваліфікованих робітників і спеціалістів. Наркомзем повинен дати агрономів. Це буде серйозна допомога. ЦК вимагає створення цілої сітки опорних шкіл, які були б взірцем, як треба вести роботу. В опорні школи повинні бути надіслані кращі вчителі.

Педагогічні журнали повинні тісніше зв'язатися з учительством, ближче підійти до потреб школи.

ЦК ставить перед Товариством педагогів-марксистів при Комуністичній Академії завдання розробки за завданнями Наркомосу основних питань методичної допомоги вчителю в його повсякденній роботі. Це повинно стати керівництвом до дій Товариства педагогів-марксистів. Якомога ближче зв'язатися з учительством, із школою, прийти їм на допомогу.

Увага вчителю,— вимагає ЦК. Треба поліпшити його матеріальний стан, потрібна допомога з боку профспілок, з боку господарників.

Уже той факт, що ЦК так загострив питання про допомогу вчителю і школі, змінює становище, підвищуючи питому вагу школи і вчителя.

Досі було так, що багато заводів, колгоспів, радгоспів дивились на школу як на організацію, яка зобов'язана постачати їм робочі руки. «Поєднання навчання з продуктивною працею,— говорить в постанові ЦК,— необхідно проводити на такій основі, щоб уся суспільно-продуктивна праця учнів була підпорядкована навчальним і виховним цілям школи». Ця вказівка— дуже важлива: вона розв'язує ряд наших суперечок з господарськими організаціями.

ЦК пропонує керуватися вказівками Леніна про політехнічні школи. У цих вказівках говорить, що треба уникати ранньої спеціалізації і що необхідно в усіх профтехшколах розширити загальноосвітні предмети. Це означає, що треба давати найенергійнішу відсіч тим підприємствам і керівникам шкіл, які хочуть перетворити школи ФЗС і ШСМ у школи професійні. Це значить, що в школах ШУМП, ФЗУ і технікумах, у школах колгоспучу необхідно розширити викладання загальноосвітніх предметів, необхідно запровадити скрізь, в усіх профшколах викладання політехнічного мінімуму.

Постанова ЦК ВКП(б) про початкову і середню школу надає їй тієї стійкості, якої не було досі і яка вкрай потрібна їй. Без цієї стійкості не можна рухатися вперед.

Постанова ЦК означає найсерйозніший поворот в усій постановці шкільної справи.

Треба боротися за здійснення постанови ЦК, енергійно вести боротьбу проти тих, хто замість підвищення якості навчання або захоплюється пустими «лівими» фразами, або тягне назад, до буржуазної школи. На педагогічному фронті чимало опортуністичних, антиленінських перекручень політики партії в галузі шкільної роботи. Є праві перекручення. Праві говорять, що політехнізм у нас в країні провести важко, гадають, що головну увагу треба звертати на чисто словесне засвоєння знань, що практика — справа другорядна, що теорія — сама по собі, а практика — сама по собі. І не стільки це говорить, скільки робиться. З цим треба боротися. Такі правоопортуністичні підходи дуже шкідливі. Але замість того, щоб допомагати стати школі на ділі ленінською, працювати над політехнізацією школи, над підвищенням якості навчання, над тісним органічним зв'язком теорії з практикою, деякі педагоги створюють «лівацькі» теорії про «відмирання школи», вчителя і т. д. Правим дуже на руку ці теорії. Тому ЦК вимагає рішучої боротьби з антиленінськими «лівацькими» теоріями, які фактично вели до руйнування школи. Не на словах, на ділі, на практиці треба здійснювати ленінську школу. Під цим кутом зору і повинна розгортатись робота Товариства педагогів-марксистів.

Постанова ЦК вимагає від членів Товариства педагогів-марксистів напруженої творчої роботи над поліпшенням якості школи, вимагає реальної допомоги вчителів.

Філіали товариства і осередки сприяння повинні переглянути свої плани під цим кутом зору. Треба всіляко допомагати школі стати школою справді політехнічною, справді комуністичною, такою, що озброєє підростаюче покоління знаннями і вміннями, які дадуть йому змогу в новій, складній обстановці справу Леніна довести до кінця. По цьому шляху ми й підемо.

Н. К. Крупська оглядає біологічний кабінет у новій школі. Москва, 1931 р.

ПРО ПОЧАТКОВУ І СЕРЕДНЮ ШКОЛУ

(ДОПОВІДЬ НА ЗАСІДАННІ ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ
СПІЛЬНО З ПРАЦІВНИКАМИ ОСВІТИ МОСКВИ)

Я не хочу робити дуже довгої доповіді. Мені хотілось би, щоб товариші з місць ширше висловились з приводу постанови ЦК і того, як проводити цю постанову в життя.

Ви знаєте, товариші, що за останній рік у нас в галузі народної освіти є дуже велике зрушення. Насамперед це те, що проведено загальне навчання в обсязі чотирирічки. Це, звичайно, величезне завоювання. Школа стає вже величезним фактором виховання підростаючого покоління. Вона охоплює всіх дітей від 8 до 12 років, усі верстви населення і перетворюється дійсно в могутній засіб виховання підростаючого покоління.

Інша особливість останнього року — це те, що лозунг, який було проголошено відразу після Жовтневої революції — лозунг перетворення нашої радянської школи в школу також політехнічну, — тепер починає серйозно проводитися в життя. На базі розвитку індустріалізації, на базі колективізації сільського господарства, його механізації ми бачимо, що політехнізація вже тепер перетворюється в масовий захід, що вона проводиться не тільки в окремих школах, а в усій масовій школі, — всюди розвивається політехнізація школи. Є вже база для цього.

Саме це зрушення велике, але все ж на всьому культурному фронті до останнього часу не було достатньої стійкості. Дуже часто справа, розпочата окремими вчителями, хороші починання цих учителів були невідомими для решти вчительства, і часто дуже цікава справа не

мала справжньої підтримки. Загалом кажучи, на школу часто дивляться як на якийсь десятий фронт. Мені довелось чути такі слова від одного хлопця, якого вербували в педтехнікум. Він говорить: «Ну, знаєте, мені хочеться брати участь у соціалістичному будівництві, мені не хочеться йти в педтехнікум». Я думаю, що серед молоді у нас досить поширена така думка. Принаймні, доводиться одержувати такого роду листи навіть від робітників. У мене є лист одного робітника, який пише: «В мене дочка хоче йти в індустріальний технікум, їй хочеться стати інженером, хочеться брати участь у соціалістичному будівництві, а ви їй пропонуєте йти в педтехнікум».

Я думаю, що постанова ЦК кладе край цим розмовам. Ця постанова має виняткове значення. Вона привокуює увагу партії до питань школи, до питань освіти. Весь дух цієї постанови, вся постанова в цілому говорить про те, що школа є однією з важливих ділянок соціалістичного будівництва. Звичайно, досі ті, хто хоч трохи обізнаний з марксизмом, хто читає Маркса, хто читав Леніна, знали, що є певна взаємодія між економікою, політикою і культурою. Але оскільки вся увага була зосереджена довгий час на політичній боротьбі, на класовій боротьбі, яка досі триває, внаслідок того, що увага була зосереджена на господарському фронті, це питання про взаємодію між економікою, політикою і культурою на практиці якось відсовувалось трохи на задній план. Постанова ЦК в цьому відношенні має величезне значення. Вона повертає увагу партії до школи. Дуже часто бувало так, що господарник дивився на школу, як на щось таке, що доводиться, звичайно, терпіти,— але коли була хоч якась можливість зайняти приміщення школи, то це робилось,— школа, мовляв, може де-небудь на околиці існувати. Звичайно, за останній рік певний перелом спостерігався. Вже не так легко виселялися школи, не так легко переводилися в гірші приміщення. Тут роботі Наркомосу постанови Раднаркому дуже багато допомагали, створюючи певну стабільність, але все ж вважалося так, що це справа другорядна, і достатньої уваги школі не приділялося.

У постанові ЦК говориться, що поєднання навчання з продуктивною працею дітей підпорядковується на-

вчальним і виховним цілям, цілком підпорядковується. Це надзвичайно важливе місце постанови ЦК, тому що в нас господарники за останній рік, коли широко почала розвиватися політехнізація, часто-густо стали дивитись на школу як на постачальницю робочих рук. Я якось розмовляла з одним товаришем, що працює в цукровій промисловості. Він говорить: «Добре в нас цього року буде. Діти в нас обробляють стільки-то гектарів цукрових буряків». Я кажу: «Про яких дітей ви говорите — II ступеня чи I ступеня?»

Він каже: «Про школу взагалі». Я на це відповідаю, що в I ступені цей номер не пройде, тому що діти вчать, сили в них мало, як же вони всі ці гектари буряків оброблятимуть.

Коли іноді й говориш про працю дітей, про те, що це поєднання навчання з продуктивною працею повинно бути підпорядковане навчальним цілям, що воно повинно виховувати у дітей свідоме ставлення до праці, дати широкий політехнічний кругозір, що не можна дітей ставити на механічну тривалу роботу, яка дітей цікавить лише в першу хвилину, то освітянин на це відповідає: «Але ж на першому плані у нас господарство». І доводиться йому говорити так: «Звичайно, та ж від виховання молодого покоління залежить не тільки сьогоднішній, але й завтрашній день господарства. Ми повинні дивитися вперед і повинні думати про те, кого ми з дітей виховуємо, яких ми дійсно працівників з них виховуємо, а не дивитися тільки на сьогоднішній день, скільки картоплі діти викопують».

Звичайно, товариші, тлумачити у вузькому розумінні слова «підготовка кадрів» ми не можемо. Ми повинні наше молоде покоління виховувати так, щоб воно дійсно могло господарство поставити зовсім по-новому, по-соціалістичному організувати всю цю справу. Але для того, щоб добитися цього, ми повинні по-новому виховати молоде покоління.

Цей шлях до виховання молодого покоління цілком чітко вказано в постанові ЦК. Це має величезне значення. Це визнання того, що школа є найважливішою ділянкою соціалістичного будівництва.

А потім і інше — постанова ЦК привертає увагу до вчителя, вимагаючи методичної допомоги йому. З часу

опублікування цієї постанови минув тиждень. Ми знаємо, що за цей тиждень, якщо судити по Москві — але я думаю, що це стосується також інших міст, — проходять масові збори по школах, де обговорюється ця постанова. Тільки вчора мені довелося виступати в Ленінському районі, тут, у Москві. І що впало у вічі, так це те, що на збори (це були великі збори, приблизно чоловік близько 900) прийшов рядовий учитель. Звичайно на конференції бачиш інструкторів, різного типу освітян і т. д. А на вчорашніх зборах було видно масового вчителя, обличчя цього масового вчителя дуже молоде. А потім друге, що впало у вічі, — це явно радянський настрій. Цікавий був виступ у цьому відношенні однієї молодої вчительки, яка лише недавно закінчила семирічку і пройшла чотиримісячні курси. Вона сказала: «Ми завжди готові проводити всі директиви нашої партії. Ми готові втілити і цю постанову в життя». Цей настрій у молоді досить сильний. Але в той же час чувається певна настроєність. Коли читаєш постанову, бачиш, що в ній привертається увага до школи, до вчителя. Це викликає в учителів певне прагнення — дізнатись, як же це здійснюватиметься практично. І ось кожне слово слухається з особливою увагою тому, що в постанові говориться чітко про значення школи, про допомогу — методичну, матеріальну і всяку іншу допомогу — вчительству. І вчительство, якого це найбільше стосується, хоче знати, як же йому треба працювати відповідно до директив партії.

Товариші, рядове вчительство хоче знайти правильні шляхи. Воно розуміє, що тепер школа має величезне значення. Воно чуває й інше — що на нас, на Радянську країну, звернена увага трудящих усього світу. Кожна наша помилка бентежить тих, хто бореться з старим світом, а кожний наш успіх запалює їх у боротьбі. Ви знаєте, яке тепер у цілому ряді країн напружене становище, ви знаєте, яке тепер міжнародне становище. Мені в цьому році доводилось досить багато розмовляти з учителями, які приїжджали сюди на екскурсію з різних країн. І ось, коли з ними говориш, то бачиш, з якою напруженою увагою вони вдивляються в те, що в нас робиться. Наша школа привертає загальну увагу. З Німеччини, Швеції — звідусіль пишуть і просять надіслати якнайбільше матеріалу, тому що тепер є величезний по-

пит знизу на матеріал, який давав би картину того, що робиться у нас у школі, що робиться у нас на культурному фронті. І це, звичайно, відчуває наш рядовий учитель. Читаючи газети, він знає, що діється в інших країнах, і розуміє, що треба працювати, і працювати якомога краще. А ось, як працювати — в цьому відношенні ми маємо в постанові ЦК дуже чіткі вказівки. У постанові ЦК говориться про цілий ряд заходів, які повинні дійсно допомогти вчителям.

Далі я докладніше спинюсь на питаннях програм, методів і т. д. А зараз я вкажу, що в постанові говориться про те, що комуністи, які працюють у галузі освіти, повинні взятися безпосередньо за вивчення методики. Цим самим постановою показує, що партія надає методиці дуже великого значення. Партія, повторюю, надає тепер дуже великого значення методиці, тобто вмінню підійти до дитини, вмінню дитину навчити, вмінню організувати все викладання найбільш раціонально. У постанові говориться не тільки про комуністів. У постанові говориться про те, що завідуючий школою відповідає за роботу школи, а для того, щоб відповідати, треба розуміти. І тому завідуючий школою так само повинен володіти методикою.

Потім дуже важливий момент у постанові — це питання про інструкторів. Інструктори — це такого роду помічники вчителя, які не тільки говоритимуть взагалі, але які на практиці вмітимуть показати, як треба робити.

Я, якимось розмовляючи з одним видатним інспектором років два тому, зацікавилась питанням, чи вміє інспектор помітити помилки методичного характеру, чи вміє він допомогти позбутися цих помилок. Я запитала про це інспектора хорошого — в тому відношенні, що у нього загальні настанови правильні, дуже велике завзяття і відданість справі народної освіти. Я його запитала: «От ви приїжджаєте в школу і бачите, що вчитель проводить урок не так, як треба, чи могли б ви замість нього дати урок, щоб він бачив, як треба працювати?». Він говорить: «Ні, я за це не візьмусь». Звичайно, як інспектор, котрий бачить недоліки в організації справи, він, може, хороший, але як інструктор він повинен уміти методично допомогти. І от ЦК підкреслює всю важливість організації такого роду інструктажу.

Надзвичайно важлива допомога показом. Інструктор покаже, але двох інструкторів на район мало. Допомога потрібна велика, потрібна постійна допомога, і ЦК підкреслює особливу важливість і опорних шкіл. У нас в свій час були дослідно-показові школи. Коли влада перейшла до рук Рад, відразу ж усім стало ясно, що треба будувати школи по-новому, що по-старому не можна, а як будувати,— тут думали по-різному і не знали, як здійснювати на практиці. Дослідно-показові школи у нас пробили дорогу новим ідеям. Вони в свій час були конче потрібними. Звичайно, у нас був різний досвід. Були прекрасні дослідні школи, які дійсно проробили велику роботу, а були й дослідні школи дуже дивного типу, які вирішували, що треба вчити чогось надзвичайного. Я пам'ятаю, що на Уралі була латиська дослідна школа, яка в 1919 р. намагалась учням пояснити, чому в однієї людини очі голубі, а в іншої — карі. Як вони пояснювали, я не знаю; діти там займались працею, а теорія була ахова. Були дуже цікаві досліді, але були й досліді нікчемні, нікуди не годящі. Загалом дослідні школи тоді були необхідними.

Тепер, у даний час, нам потрібні іншого типу школи. Нам потрібні школи, які були б звичайними школами, але в яких був би вмілий, досвідчений персонал, були б умови, при яких він міг розгорнути якнайширше роботу. Треба дуже добре подумати, як будувати наші опорні школи. У постанові ЦК говориться про ці опорні школи,— і там говориться, що опорні школи повинні правити за взірець. І ось нам важливо знайти, намацати, де саме таку опорну школу влаштувати,— саме в такому місці, щоб можна було спостерігати цю роботу; треба, щоб навколишнє населення допомагало цій школі, щоб був тісний зв'язок або з дуже хорошими підприємствами, з МТС, або з якимось хорошим колгоспом, радгоспом, щоб з їх боку була справжня, а не на папері допомога цій школі; треба, щоб вона на практиці була такою школою, в якій було б чого повчитися.

Ми знаємо, що в нас стихійно виростають такого роду заклади, де ідеї навчання здійснюються показом. Візьмімо хоча б досвід Краснополянського району на Уралі. Це район суцільної колективізації, який охоплює 30 з лишком селищ. Це місце, де дуже рано почав ви-

никати колгоспний рух, ще за часів громадянської війни, і там є такі колгоспи, які існують уже дуже давно, понад 10 років. Там багато партизанів серед населення, але культурний рівень населення був дуже низький. Бригада Наркомосу, яка туди їздила, зібрала про Краснополянський район надзвичайно цікавий матеріал; бригада, наприклад, розповідала, як одна стара партизанка говорила, що в роки громадянської війни, коли колгосп тільки створювався, вона щиро молилась богу про те, щоб їх колгосп зберегти. А тепер ця колгоспниця говорить, що зараз вона ні в якого бога не вірить, переконало її життя, що ніякого бога немає. У цьому Краснополянському районі ось що вийшло. Там у великому селі спорудили Будинок культури, який перетворився в постійну показову школу для всього населення. Навколо цього Будинку ми маємо різні освітні починання. Один агроном, який приїхав звідти, розповідав, що на селі почали усупільнювати курей, а кури стали дохнути. Курці потрібний пісок, а вони курей в одно приміщення зігнали, дали багато корму, а піску не насипали. Агроном влаштував курси для всього населення. Кожне селище вибрало селянина чи селянку, які повинні були ознайомитися з цією справою. У цьому Будинку культури агроном розповів, як треба здійснювати усупільнення курей, щоб вони не дохли, а почували себе прекрасно, добре неслись, щоб усе було якнайкраще. І тут же в них є така повітка для курей, де на ділі показується, як цю справу треба робити. Колгоспники залишились задоволеними, тому що всі непорозуміння, які були у них, було ліквідовано.

Так само у них було з дошкільною справою. Тут, коло Будинку культури, виникли дошкільні курси. Викликали знову селянок з кожного селища, по одній-дві. Вони приїхали на курси. Селянки на курсах побули один місяць і на практиці побачили, як треба поводитися з дітьми, чому треба, щоб діти мили руки, чому їм не можна давати немиті плоди і т. д. Усе, що, так би мовити, треба знати дошкільниці, тут на практиці їм показали. Потім сюди ж з'їхались учителі з усіх навколишніх селищ, в яких є школи. З ними було проведено конференцію, вони подивились на організацію справи в місцевій школі, і їм дали наочні вказівки, як треба по-

ставити роботу. Таким чином цей Будинок культури сам став опорним показовим пунктом. Ми знаємо, що таких опорних пунктів уже створилось досить багато,— опорних пунктів, які можуть бути взірцем, як треба проводити ту чи іншу роботу. Те саме має місце і в деяких колгоспах. Так, наприклад, є одна комуна, яка давно вже існує; вона скаржилась на те, що до них весь час їздять селяни з навколишніх місцевостей, а нагодувати їх, залишити переночувати ніде. І ось ця комуна просила про те, щоб був влаштований опорний Будинок культури, щоб, приїжджаючи туди, селянин міг би побачити роботу комуни, зібрати матеріал, подивитись, як треба робити те чи інше, зміг би там переночувати і т. д. Треба сказати, що це прагнення дізнатися, подивитись, як треба працювати, надзвичайно велике. Тому опорні школи можуть відігравати величезну роль. Але треба, звичайно, до цього питання підійти з усією серйозністю. І от ми бачимо цілий ряд заходів, які накреслює Центральний Комітет для того, щоб дійсно можна було подати допомогу рядовому вчителю.

Звичайно, товариші, в тій великій роботі, яка у нас розгортається з кожним днем, яка росте вшир, ми бачимо різного роду неправильні ухили. Іноді вони виявляються в теорії, іноді це просто наслідок не досить умілих рук, недостатньої підготовленості, впливу старого минулого. Все це сприяє виникненню на практиці дуже неправильного підходу до наших освітніх справ. Тепер, коли приділено таку велику увагу школі, необхідно нам взяти єдину правильну лінію і уникати різних перекручень цієї лінії.

У нас дуже часто і в теорії, і на практиці не в однаковій, звичайно, мірі, але проявляються двоякого роду закрути. Одні закрути виявляються в тому, що дехто гадає, що треба робити все так, як було раніше, недооцінює того, що тепер наше навчання якісно повинно бути інше, якісно має бути пройняте зовсім іншим духом, програми повинні бути наскрізь пройняті духом марксизму-ленінізму. Люди цього не хочуть. Це і створює цілий ряд правих перегинів. З другого боку, незнання життя, незнання конкретних умов, невірні «лівацькі» теорії створюють інші закрути, коли людям здається, що все мож-

на зробити відразу, коли будуються дуже великі плани і на перший погляд усе це має дуже революційний вигляд, а коли вдивишся, побачиш ближче, то на ділі вони виявляються такими, які, замість того, щоб допомогти справі освіти, заважають їй. «Лівацькі» закрути дуже на руку правим. Ідеш наліво, а потрапляєш направо. Виходить право-«лівацький» блок.

І от у зв'язку з цим я хотіла б спинитись на ряді питань. Візьмемо перше питання — це питання про школу. В чому тут може бути правий закрут і в чому — «лівий»?

У деякі наші книжки з педагогіки прохоплювалася (а в житті це виявилось на практиці) така думка, що школа — сама по собі, а життя — само по собі. Дехто вважав, що життя, яке швидко змінюється, обстановка, яка революціонується, докорінно школу не змінюють. Органічного зв'язку, який повинен бути і є між школою і життям, не бачили і школу хотіли замкнути, залишити в старому вигляді. Це й досі дуже часто спостерігається. Ми часто чуємо розмови, що школи не треба «шарпати». Але є в нас і зовсім інші перегинщики — «ліві», які говорили: «Бачите, у нас швидко міняється життя. Воно перероджує людей». Так, звичайно, життя перероджує людей, це правильно. Але «ліві» роблять з цього неправильний висновок. Вони говорили: «Школа не має значення, школа відімре, а тому важливо взагалі, щоб діти сприймали навколишнє життя, а школа... це справа десятирядна». Звичайно, цей «лівий» закрут у теорії давав неправильну перспективу, а в житті не привертав необхідної уваги до шкільних проблем. Адже треба вказати, як налагодити, як організувати шкільну справу, як її дійсно поставити по-новому. Але замість цих вказівок — перескакували через наявні тут труднощі, через необхідність знайти нові шляхи і говорили: «Життя впливає, а школа... школа для нас не важлива».

Що говорить з приводу школи партія? Насамперед дозвольте навести те, що говорив т. Ленін про школу. В серпні 1918 р., на з'їзді в справі народної освіти, він говорив: «Необхідно докласти всіх зусиль, енергії і знань, щоб якомога швидше вивершити будову нашої майбутньої трудової школи, яка тільки одна зуміє захистити нас у майбутньому від усяких світових сутичок і боень,

подібних до тієї, що триває вже п'ятий рік»¹. Під кутом зору тих суперечок, які тепер точаться, розмов про те, чи відімре школа, чи не відімре, ми не можемо не взяти до уваги цієї заяви Володимира Ілліча про ту величезну роль, яку відіграє школа, як директиву особливої уваги до школи. Володимир Ілліч говорив, що ми всіх зусиль, енергії, всіх знань повинні докласти для того, щоб створити нашу трудову політехнічну школу, і про це ми чуємо тепер у постанові ЦК. Потім, якщо ми візьмемо програму нашої партії, то ви всі знаєте, що там говориться про школу, що «в період диктатури пролетаріату, тобто в період підготовки умов, які роблять можливим повне здійснення комунізму, школа повинна бути не тільки провідником принципів комунізму взагалі, але й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно встановити комунізм».

Ви бачите, що цей 12-й параграф програми нашої партії надає школі величезного значення. Школа повинна виховати по-новому всіх дітей, у котлі нашої радянської школи повинні виваритись останні залишки пережитків різних класів і повинно викуватися молоде покоління, здатне остаточно встановити комунізм. От якщо під кутом зору висловлювань Володимира Ілліча, під кутом зору цього параграфа програми нашої партії ми подивимось на постанову ЦК, яка опублікована 5 вересня, то ми побачимо, що ця постанова йде по вказаній лінії і говорить: більше уваги школі — школа дуже важлива ділянка соціалістичного будівництва. Треба боротись всіляко за школу, підвищити якість її.

Друге питання — це питання про програми. Тут ми теж маємо ухили вправо і «вліво». Ми знаємо, що частина говорить так: «Не треба часто змінювати програми, краще їх стабілізувати. Треба неодмінно старі предмети зберегти. Взагалі мудрувати тут особливо нічого»; а те, що життя вимагає іншого підходу, що наука йде вперед, що треба вибрати нові факти, інакше їх групувати, про це ніхто з правих не говорить. Про те,

¹ Цитується Н. К. Крупською за текстом звіту в газеті «Правда» № 184 від 30 серпня 1918 р.— *Ред.*

що програми повинні бути наскрізь пройняті духом марксизму-ленінізму, про це не говориться. Це є правий ухил.

Але говорять і інакше, особливо останнім часом, коли почали проводити політехнізацію, коли почали пов'язувати теорію з практикою. Важко цю теорію з практикою пов'язати. Ще досвіду немає. От і кажуть, що програми нові не потрібні, треба вчитися в кипучого життя, важлива не стільки програма, а важливе «настроювання», важливий лозунг,— і ми бачимо, як іноді основний стрижень шкільних занять, який повинен закладати основу світогляду, просто випадає. Замість поєднання теорії з практикою ми маємо просто відкидання програми. Замість них даються «проекти». Доводилось мені бачити такі «проекти», де, наприклад, поєднувались 1, 2, 3 і 4-та групи і де вся послідовність програмних знань, всяка систематизація знищувалась. Відбувалось це так. Висувався ряд лозунгів: «Допоможімо провести промфінплан!», «Всі за культурну революцію!»,— ряд лозунгів, по яких мав працювати весь I ступінь, всі повинні були це проводити. Коли доводилось говорити, що діти не зможуть учитися, що не буде поступового нагромадження знань, діти не відчуватимуть свого зростання, нам відповідали: «Що ви говорите? Життя цього вимагає». Це, звичайно, був ухил «вліво».

А що говорить партія? Знову я почну з того, що т. Ленін говорив з цього приводу. Ви всі знаєте, що він говорив на III з'їзду комсомолу,— що «тільки перетворюючи докорінно справу навчання, організацію і виховання молоді, ми зможемо досягти того, щоб результатом зусиль молодого покоління було створення суспільства, не схожого на старе, тобто комуністичного суспільства»¹. Володимир Ілліч говорив, що треба спиратись на міцний фундамент людських знань, завойованих при капіталізмі. Він говорив проти буржуазної школи, говорив проти програм буржуазної школи. Він говорив у промові на з'їзді освітян у 1918 р., що юні уми затемнюються в буржуазній школі безглуздими забобонами. Програма в буржуазних школах насичена брехнею, наклепами на угоду буржуазії. Що ж говорить з цього

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 248.

приводу постановва ЦК? Вона говорить, що дітям треба оволодіти знаннями, оволодіти всіма досягненнями науки. Не треба обривків знань, а потрібні систематичні знання. Всякий дорослий робітник особливо це підтримує тому, що тепер час такий, коли і дорослі і діти немовби з повітря дістають знання: газети читають, доповіді слухають, радіо слухають. Багато знань набувають, але чого не вистачає? Не вистачає систематики. Знають, а як це все пов'язати одно з одним, як пов'язати все це в певну систему,— цього нема. І от робітники, які йдуть тепер у школу вчитися, чого тепер хочуть? Щоб усі ці знання вклялись у певну систему — всі ті знання, які є, клаптики, обривки знань,— вони повинні вклястися в певну систему, вони повинні закласти основи матеріалістичного світогляду, вони повинні зробити близьким і зрозумілим вчення Маркса і Леніна. Систематика має величезне значення. У цьому відношенні недооцінка систематики надзвичайно шкідливо відбивається на всій навчальній і виховній роботі. Тому партія особливо наполягає на тому, щоб давати не обривки знань, а систематичні, строго наукові знання. Адже тепер ми вже живемо в такий період, що, не оволодівши технікою, не оволодівши наукою, ми не зможемо будувати так, як треба будувати.

Ми повинні це зробити...

Подивіться, як ставляться тепер до знання робітничі маси, колгоспні маси, і ви зрозумієте, як неприпустимо ігнорувати програми, як неприпустимо недооцінювати те, що треба давати систематизовані, строго наукові, перевірені знання. Якщо буржуазна школа в своїх програмах намагається начинити дітей всякою брехнею і наклепом, прагне всіляко розпалювати шовінізм, стараючись виховати з дітей рабів, якщо вона перекручує історичні факти, то нам у нашій школі треба давати старанно перевірені, наукові знання. Тому нам треба особливо уважно поставитися до побудови наших програм, нам треба ще і ще раз перевірити їх з наукової точки зору. Так, наприклад, товариші природники недавно говорили, що в наших підручниках з ботаніки досі ще проводиться система Ліннея, стара система, наукою відкинута. Нам треба подивитися, щоб такі речі в програму не потрапляли, щоб не потрапляли застарілі на-

укові системи. І от наші підручники, наші програми треба добре перевірити з цього боку.

Ми бачимо, постанова партії приділяє тепер дуже багато уваги питанню про те, чого навчати. Це вирішальне питання, і ми повинні його добре продумати.

Підемо далі. Як учити? Питання, як учити, включає в себе і питання знання дитини, і розуміння методу, як цій дитині передати знання, як до неї підійти, як її покомуністичному виховати. У цьому питанні були в нас і праві, і «ліві» перегини. В чому виявлялися ці перегини?

Що характеризує правий ухил? Правий ухил вважає так: дитина — слаба, безпорадна істота, її справа — більше слухатись батьків і вчителів. Ми повинні виховувати дитину, вести її, кожний крок її контролювати тому, що вона істота слаба, безпорадна. У цьому виявлявся правий перегин, недооцінка, недовір'я до дитини. Цей ухил є надзвичайно шкідливим. Він був і є ще й досі. Мені доводилось якось з одним старим учителем говорити. Він мені сказав: «Та як же можна з дітьми говорити про політику, та хіба діти розуміють що-небудь у політиці?» Але ж справа в тому, що тепер самі діти говорять про політику. Спробуйте з ними тепер не говорити про політику. Ще Лев Толстой говорив, що коли йде переділ на селі, то тоді в школі неможливо працювати: ні один найкращий учитель не проведе уроку, тому що всі діти думають про переділ, який на селі відбувається. Тепер у нас іде соцзмагання. Що ж ви гадаєте, що є такі діти, які поблизу фабрики живуть і які цією справою не цікавляться? Пам'ятаю я старі часи, коли страйкова боротьба розвивалась, коли я працювала в Петербурзі, за Невською заставою, і якось мені розповідали, що прийшов учень до школи і каже вчительці так: «Оце наші страйкували, я попереду біг — і так грязюкою ляпнув цьому директорові!» Дитина знає, що її батько, її мати, всі робітники проти чорносотенного директора, що проти цього директора ведеться страйк. Вона також настроєна проти нього, і вона хоче також взяти участь у цій боротьбі, і вона її бере тим, що кидає в директора грязюку. Діти хочуть брати участь в навколишньому житті, і хоче чи не хоче вчитель з ними говорити про політику, вони самі про політику розмовляють. Я пам'ятаю,

що, коли ми були на засланні, до нас часто заходив хлопчик років шести, син каталая. Одного разу, я дивлюсь, він стоїть, розбирає папірці і сам з собою розмовляє: «Невідомо, хто бреше, чи голова бреше, чи уряд бреше». Звичайно, він цілком механічно повторював те, що він чув. Він часто ходив з батьком у волость і чув, що у волості селяни говорили: «Невідомо, хто бреше, голова чи уряд»,— і він це повторює, десять раз повторить, це в нього в пам'яті закріпиться, і коли-небудь він осмислить цю фразу. Не говорити з дітьми про політику не можна.

З другого боку, кажуть: «Нема вікових особливостей, дитина все може, вона все розуміє, може винести будь-яке навантаження». Я погоджуюсь, що наші діти багато чого знають і розуміють. Але я гадаю, що і при комуністичному ладі дворічні діти від шестирічних відрізняться, а шестирічні — від чотирнадцятирічних. Адже ж не можна відкинути вікових особливостей. Так думати, що можна їх відкинути, не можна. І твердження про те, що дитина все може і що вікових особливостей нема,— це дуже велика помилка. Ми повинні якнайретельніше вивчати вікові особливості, ми повинні ці вікові особливості знати, і треба знати, як ці вікові особливості використати для всебічного розвитку дитини. Нам треба вміти всебічно виховати дитину, а зможемо ми зробити це тільки тоді, коли ми вміло підходитимемо до дитини. Звичайно, це вивчення дитини повинно полягати не в тому, що ми будуватимемо різні схеми досліджень і т. д.,— треба засвоїти всі досягнення науки, які є і які визначають шлях вивчення дитини. Все це треба перевірити на практиці спостереження над дитиною. Необхідно встановити вікові особливості. А говорити, що діти все можуть, ставлячи знак рівності між дитиною і дорослим,— це, звичайно, глибока помилка.

Підійдемо тепер до методів навчання і виховання. Що говорить тут правий ухил? Правий ухил говорить: знаєте, методи — вони ж віками виробляються, чого ж тут мудрувати? Знаєте, за старих часів уміли дітей виховувати краще, порядку більше було. На вчорашніх зборах у Ленінському районі один надіслав записку: «Нічого з вашими методами не вийде, саме тільки безладдя в школі». І підписався — «Приїжджий». Але я не знаю, звідки він приїхав. Розумієте, тут яке питання,— старий,

віками вироблений підхід до дітей, до навчання, і люди бояться це старе порушити.

У нас є «ліві» перегини в даному питанні. Нові методи ми беремо в Західній Європі, в Америці, беремо методи, недостатньо їх перевіряємо, не додумуємо до кінця, і давай з розмаху валити всі методи до купи. «Метод проектів — це єдиний, всеосяжний метод», — а на практиці виявляється, що це неперевірений метод. Чи треба брати методи від Західної Європи і Америки? Звичайно, треба. Я, наприклад, пам'ятаю, яке замовлення давав мені Володимир Ілліч. Проф. Тулайков їздив в Америку, і Володимир Ілліч мені говорить: «Ти розпитай його, якими методами вони працюють». Згодом приїхала дружина старого партійця, яка років двадцять прожила в Америці і потім подивилась наше село, і каже: «Як у вас мало вміють на селі робити. От в Америці — там жителі багато чого вміють». Володимир Ілліч мені говорить: «Добре розпитай, як у них навчають різних умінь». Я вважаю, що нам треба вивчити дуже уважно весь досвід капіталістичних країн, який шлях, який підхід вони знайшли і до дорослих, і до дітей. Але, звичайно, нам треба це пропустити через нашу марксистську, нашу ленінську точку зору, тому що коли просто сліпо будемо переносити методи німецькі, методи американські, то нічого путнього з цього не вийде. Метод органічно пов'язаний з самим змістом викладання. Якщо вчити брехні і наклепів, то цього вчать одним методом, а якщо вчити справжньої науки, якщо вчити марксистсько-ленінської теорії, то для цього потрібні інші методи. Можна брати тільки те, що для нас прийнятне, науково перевірене, подивитись, як ми повинні все глибоко переробити, перебудувати, щоб дійсно виробити той метод, який нам потрібний.

От, скажімо, метод проектів. Під впливом розмов з Тулайковим я почала дивитись американську літературу. Там є дуже цікаві речі з застосуванням цього методу проектів до сільського господарства. Учень якої-небудь школи будує проект, — скажімо, проект курника: він має намір розвести сто курей. Він створює проект, як це він зробить, де збудує курник, де дістане відповідну породу курей, встановлює, що йому потрібно, і розгортає цілий господарський план. Цей план обговорюється в школі,

учитель консультує, вчитель і група учнів ідуть у господарство учня, який подав план: разом з батьками обговорюють цей план і укладають договір. Що тут є цінного і що в 1923 р. здалося у цьому цінним? Насамперед учень вчиться планувати, зважувати всі засоби і можливості. Нам, росіянам, треба ще як слід повчитися планувати, щоб не тільки Держплан планував, треба, щоб кожний планував свою роботу, а то буває так, що на заводі збудовано новий цех, а потім через рік цей цех зламаємо і збудуємо інший, по-новому. Сьогодні будинок відремонтували, а завтра його зносимо. У повсякденному житті буває дуже багато недоліків внаслідок нашого російського невміння планувати. У житті, в практичній роботі відсутність плану, вміння врахувати всі умови, невміння планувати є великим недоліком, і ми повинні цього вчитися. Володимир Ілліч говорив про те, що ми повинні навчитися працювати: «Нам, росіянам треба вчитися працювати». Це особливо він говорив в останній рік своєї діяльності, говорив на конгресі Комінтерну, що нам треба вчитися працювати. Це вміння працювати нам треба завоювати. Воно до кінця не завойоване. І оскільки метод проектів вчить певного планування, зважування всіх умов (на дрібницях вчить), вчить працювати, остільки він цінний. Що є ще в американському методі проектів? Там наскрізь діляцька точка зору, там цільова настанова, особистий інтерес, матеріальна заінтересованість. Він курей розведе, потім за такі-то гроші продасть, і буде учень себе по кишені поплескувати, що він стільки-то грошей заробив. Ця гонитва за особистою, індивідуальною вигодою проходить червоною ниткою через усі американські проекти. Таким чином, з цього проекту ми повинні взяти те, що нам підходить, а саме: вміння проектувати, вносити плановість у роботу, а індивідуалізму цього ми не можемо застосовувати.

Коли в 1923 р. обговорювався цей метод, то він обговорювався, головним чином, у розрізі політосвітроботи: відносно клубної роботи і школи дорослих. Ми говорили про внесення в клубну і навчальну роботу методу проектів для того, щоб більше зацікавити членів клубу, щоб більше орієнтуватися на їх інтереси. У політосвітроботі метод проектів мало прищепився, найбільше він практикувався по лінії сільськогосподарських гуртків. По-

чала їх також проводити в життя школа селянської молоді, переробляючи проекти в нашому дусі. У міській школі він майже не застосовувався. Останнім часом, коли стало видно, що школу треба тісніше зв'язати з життям, коли стало ясно, що треба теорію тісніше пов'язати з практикою,— а в методі проектів вона пов'язується певним чином,— коли життя стало напирати, то в нас почали метод проектів застосовувати широко, і найширше в школі I ступеня. Але почав він застосовуватися досить своєрідно, почали методом проектів називати що завгодно, наприклад агітаційну всяку роботу. Коли висувають лозунг «Допоможімо нашій фабриці провести промфінплан!», то це називається «методом проектів». Чому? Де ж тут планування, де розподіл сил, де подолання перешкод, де тут врахування суспільно корисних наслідків роботи? Цього немає,— виходить, що ми методом проектів називаємо те, що має дуже віддалене до нього відношення, а потім пішла в нас веремія. Реальних же проектів дуже мало. Правда, є винятки. В мене, наприклад, є дитячий лист, в якому діти пишуть, що вони постановили за методом проектів працювати, і де вони дуже конкретно, по-дитячому, розповідають, як вони цей проект розробили; там говориться про ліквідацію неписьменності і т. д.; я всього вже не пам'ятаю, у мене нема під руками цього листа. Це, звичайно, реальний проект.

Думати, що всі інші методи відмирають, що дослідницький метод, що трудовий метод, наочний метод,— що все це відіме,— що все це в зв'язку з методом проектів треба відкинути,— це, звичайно, неправильна постановка, це, звичайно, пусте. Метод проектів для нас важливий в справі виховання справжнього вміння планувати. Коли заговорили про п'ятирічку, про виконання п'ятирічки за чотири роки, свідомість, що ми повинні вчити дітей планово працювати, охопила вчительство досить широко. Але як це робити, не знали, і почали всяку агітаційну спробу в цьому напрямі, всяку спробу пов'язати теорію з практикою називати методом проектів. Таким чином, метод проектів став чимось розпливчастим, чимось безформним. Почали говорити, що програми не треба давати, треба давати лише проекти, і т. д. Ну, куди ж це годиться? Це, звичайно, викривлення самого розуміння

методу проектів, воно нікуди не годиться. Тому ЦК говорить про те, що треба шукати нові шляхи. Постанова говорить про те, що треба створити дослідний інститут, дати туди кращі, міцні комуністичні сили, які продукували б нові методи під кутом зору марксистсько-ленінської теорії, які почали б дійсно знаходити нові шляхи, як раціоналізувати, як правильно поставити викладання. Але ЦК пропонує підходити до нових методів обережно, перевіряти нове на досвіді, вдивлятися уважно в ту роботу, яка проводиться у нас в школі. А ми ж, знаєте, страшенно погано вміємо себе рекламувати. Іноді в окремих наших школах є дуже цікаві підходи, нові методи, а про це не говорять. Вважають так: «Ну, якщо в школі все йде добре, значить, гаразд. Хіба що написати про це в газеті? Добре було б, та часу написати нема». І от саме через це дуже часто у нас пропадає величезна творча робота рядового вчителства, яке вивчає дітей, яке думає про те, як би краще дітям передати знання і в який спосіб раціональніше організувати шкільне життя. Тому ЦК і пропонує нашим дослідним інститутам звернути особливу увагу на перевірку досвіду, на узагальнення досвіду з тим, щоб окремі починання ставали загальним надбанням, щоб це було справою перевіреною, щоб усе воно було пройняте єдиним духом, духом діалектичного матеріалізму. Треба десять раз відміряти і один раз відрізати. Те саме і щодо наших методів треба сказати. Нам нові методи вкрай необхідні, тому що нам треба насамперед раціоналізувати саму постановку навчальної справи. Треба її так поставити, щоб час у дітей був розподілений як слід.

Ми тепер повинні піклуватися про нашу вчительську молодь, яка закінчила семирічку і пройшла чотиримісячну коротку підготовку. Постає питання, як у цих вчителів іде діло в школі? Діло йде так, що вони дуже добре ставляться до дітей, у них є певні організаційні плани, є порядок у школі. Товариші знають, що наша сучасна школа-семирічка дає дітям певні організаційні навички. Справді, якщо ми подивимось на наших школярів, на наших піонерів і порівняємо їх з школярами старої школи, то треба сказати, що наші школярі зовсім інші. Школярі старої школи були якимись безрукими, а тепер діти в розумінні організаційному — народ досить умілий.

Правда, вони не зовсім грамотно пишуть і замість «Петров» можуть написати «Пітров», та, повторюю, по лінії організаційній вони народ досить умілий. Проте загалом і в цілому треба сказати, що в молодих учителів педагогічного досвіду немає, що вони методики не знають, що вони, наприклад, займаються математикою дві години підряд. А де наша методика? Вивчення дитини, де ти? Тому необхідно нашу вчительську молодь озброїти знанням того, як розподіляти час дітей, як будувати програму часу так економно, щоб не витрачалось чверті години на розливання чорнила, або виймання книг, або ще на якусь метушню, котра часто буває в школі. Необхідно добиватися того, щоб весь шкільний режим був як слід налагоджений. А від цього залежить багато чого. Він значною мірою полегшує і питання з дисципліною. Я вже говорила про те, як ЦК тепер особливу увагу приділяє методиці, як він закликає навчатись її, і тому в цій галузі перед нами стоїть велика робота як щодо вироблення нової загальної методики, так і щодо розроблення методик окремих дисциплін, тобто окремих методик. Усі ці питання треба з наукової точки зору продумати, тому що кожна галузь знання має свою організацію, і необхідно, щоб методика була саме пов'язана із змістом і відповідала б нашим загальним настановам.

І, нарешті, товариші, є перегини у нас і в ставленні до вчителя. Праві кажуть: «Учитель — хазяїн школи» — і далі не розшифровують, який учитель. А «ліві» кажуть так: «Чим менше вчитель втручатиметься в шкільну справу, тим краще. А якщо зовсім його не буде, то теж не біда: швидше школа переросте в дитячу організацію».

Постанова ЦК привертає увагу до вчителя. Якщо ми візьмемо постанову ЦК, то побачимо, що тут говориться і про матеріальне становище, і про те, щоб висунути з-поміж учительства найбільш талановитих учителів, найбільш самовідданих; там заперечується те, що вчитель — це якась безформна маса, проти цього ЦК говорить. ЦК говорить про необхідність соцзмагання, про висування найбільш талановитих, самовідданих учителів. ЦК говорить про методичну допомогу і особливо він наполягає на якості вчителів.

Останнє — це про дитячі організації. Тут є і правий, і «лівий» закути. Часто вчителі вважають, що дитячі

організації, шкільні організації — тільки помічники вчителя, що учком повинен тільки викликати батьків. Самому вчителеві як на теперішні часи викликати батьків незручно, а якщо шкільна організація викликала, то це інша річ. Так дивляться на шкільну організацію праві, про її величезну виховну роль вони забувають. З другого боку — «лівий» перегин, який говорить, що чим менше дорослі втручаються в школу, тим краще. А що говорить ЦК? ЦК визнає важливість шкільних організацій, але шкільна організація повинна дбати про те, щоб піднести навчання, про те, щоб пробудити в дітях свідоме ставлення до справи, свідому дисципліну. Ми знаємо, що є до цього різні шляхи. Як дитячі шкільні організації можуть піднести навчання? Праві говорять так: учком повинен викликати батьків, взагалі повинна бути суворість. Але ми знаємо й інший шлях. Ми знаємо, що навіть у старій школі діти, які краще вчилися, часто допомагали більш відсталим. Ми повинні дбати про те, щоб наші шкільні організації, дитячі організації якомога краще організували цю взаємодопомогу, щоб вироблялась дитяча громадська думка. Ви знаєте, як це важливо, як діти зважають на думку товаришів: значно більше, ніж на думку вчителів або батьків. І от важливо, щоб така громадська думка в дитячій організації створювалась, щоб діти боролися проти порушення дисципліни, проти безладдя, щоб вони слабшим подавали постійну допомогу. Ця спільна робота по встановленню дисципліни, ця взаємодопомога для школи має величезне значення, і нам потрібно, щоб комсомольські і піонерські організації серйозно обговорили це питання.

Товариші, ви бачите, що вся постанова ЦК є величезною практичною вказівкою в усій нашій роботі. Там є вказівки і на адресу педагогів-марксистів. Там говорить, що Товариство педагогів-марксистів повинно розробити основні питання методичної допомоги вчителів в його повсякденній боротьбі. Що це означає? Якщо ми подивимось на роботу Товариства педагогів-марксистів, то в нас найцікавіше працювала секція політехнічна. Працювала секція по виробленню культплану. Але тепер, враховуючи постанову ЦК, я думаю, що ми повинні звернути особливу увагу на те, щоб у нас добре була поставлена робота в справі вивчення дитини і ди-

тячого колективу, щоб було ґрунтовно розроблено питання про організацію шкільної роботи, організацію всього шкільного життя. Повинна бути звернута особлива увага на обговорення всіх методів, на удосконалення всіх методів і на обговорення програм, на зміст програм. Тут нам важливо якнайтісніше зімкнутися з рядовим учителем, допомогти йому в його вчительській роботі. Необхідно допомогти вчителеві так, щоб кожену свою думку, свою ініціативу, своє нове починання він міг через Товариство педагогів-марксистів доводити до загального відома. Велике прохання допомогти Товариству педагогів-марксистів провести в життя цю постанову ЦК.

1931 р.

У своїй брошурі «Знання — сила, сила — знання» Вільгельм Лібкнехт писав колись: «Не було ще панівної касті, панівного стану або класу, які користувались би своєю владою для освіти, навчання і виховання пригноблених, а не навпаки — систематично оберігали їх від істинної освіти, від освіти, яка дає свободу». І далі: «Школа — наймогутніший засіб визволення, але вона ж — могутній засіб поневолення, залежно від характеру і мети держави». У своїй брошурі Вільгельм Лібкнехт дуже переконливо доводив, що в капіталістичній державі, в Німеччині зокрема, загальне обов'язкове навчання є засобом класового панування, всі діти перебувають у розпорядженні держави. Буржуазія перетворює школу з освітнього закладу в заклад для дресування. Старі педагоги-марксисты добре знали цю брошуру Вільгельма Лібкнехта, вчилися по ній...

Тепер у нас диктатура пролетаріату. «В період диктатури пролетаріату,— сказано в програмі ВКП(б),— тобто в період підготовки умов, які роблять можливим повне здійснення комунізму, школа повинна бути не тільки провідником принципів комунізму взагалі, але й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно встановити комунізм»¹. Тепер, коли

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 392.

ми вступили в період будівництва соціалізму по всіх лініях, коли ми провели загальне навчання, ми повинні приділяти школі особливо велику увагу. Школа — це не тільки справа вчителя, це не тільки справа Наркомосу, — це справа всієї країни, це справа всіх комуністів, справа профспілки, господарників, справа комсомолу і піонер-організації. Постанова ЦК вимагає від усіх уваги до школи, допомоги школі і вчителіві.

Школа повинна ідейно впливати на дітей, закладати в них основи комуністичного світогляду, зробити для них близькою, зрозумілою справою комунізму. Школа повинна озброїти дітей знанням. Епоха, яку ми переживаємо, — епоха високого розвитку техніки, науки.

Треба підростаючому поколінню оволодіти технікою, оволодіти знанням — без цього не можна стати господарем життя. Ось чому ЦК у своїй постанові так посилено наполягає на піднесенні знань учнів на вищий ступінь. Потрібні науково обгрунтовані програми, потрібні систематичні знання, а не обривки знань, не якась мішанина з випадкових обривків знань. Знання — сила, молодь повинна бути сильна знанням. Успіхи індустріалізації країни зробили можливою політехнізацію школи. Але справа це нова, вона вимагає від педагогів дуже серйозної підготовки, якої в них часто нема. В результаті невміння пов'язати теорію з практикою непомітно сповзають на шлях ігнорування теорії, зниження її. Не можна, щоб праця заслоняла знання. Це — повернення до старого, це — крок назад. Треба працю освітити світлом поглибленого знання, осмислити її, підняти на вищий ступінь. Тому ЦК говорить: «Поєднання навчання з продуктивною працею необхідно проводити на такій основі, щоб уся суспільно продуктивна праця учнів була підпорядкована навчальним і виховним цілям школи». Ця постанова особливо важлива тому, що в нас захоплення участю дітей в загальній праці робітників і колгоспників, у загальному будівництві, захоплення і викладачів і самих дітей, часто-густо призводить до того, що навчальні і виховні цілі відсуваються на задній план. Політехнічна школа — школа трудова, але все ж це — школа.

У своїх останніх промовах і статтях Ленін говорив про необхідність якнайсерйознішого навчання. За останні

роки на фронті господарського будівництва ми навчилися дуже багато чого. Тепер партія закликає до серйозного навчання на педагогічному фронті. Комуністи повинні оволодіти методикою. На перший погляд це звучить навіть дивно. Методикою? Так, методикою. Щоб керувати, треба знати. Звичайно, методика до методики не приходиться. Методика пов'язана якнайтісніше із змістом викладання, з метою його. Буржуазна методика повинна бути перероблена докорінно. Тому й пропонує ЦК поставити хороших, сильних комуністів на педагогічну науково-дослідну роботу, щоб знайти шляхи, як найкраще підійти до сучасної дитини, як піднести мистецтво викладання і виховання на вищий ступінь, як пройняти їх наскрізь марксистсько-ленінським духом. Треба вчитись комуністам методики. Повинні оволодіти нею інженери, агрономи, спеці. Кращі вчителі повинні стати інструкторами. Їх справа — не стільки інспектувати, скільки інструктувати, показувати, як треба вчити. Завідуючий школою за школу відповідає, він хазяїн у школі, але він повинен знати справу, повинен учитися. І нарешті — вчителі. Постанова ЦК недаремно наводить цитату з Ілліча, що стосується становища вчителя. Постанова ЦК вимагає уваги до вчителя, допомоги йому, допомоги матеріальної, допомоги йому в навчанні, в його роботі. Це те, що потрібно.

Старе «хоч перевернуте, але не зжите, не відійшло в стадію культури, що пішла вже в далеке минуле. Саме про культуру ставлю я тут питання, бо в цих справах досягнутим треба вважати тільки те, що ввійшло в культуру, в побут, у звички. У нас, можна сказати, хороше в соціальному устрої до останньої міри не продумане... не перевірене, не випробуване, не підтвержене досвідом, не закріплене і т. д.»¹. Це писав Ленін у статті «Краще менше, та краще». Тут йдеться про держапарат, але це місце цілком стосується і школи, стосується й досі. У шкільній справі старе не зжито до кінця. Багато нового, цікавого, але старі традиції дуже ще живучі. Праві ніяк не можуть відірватись від старого, вони сповнені недовір'я до нововведень. Мірки старі міцно ще тримають їх у своїх лапах. У постанові ЦК вказується,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 429—430.

що необхідна боротьба з правими, які тягнуть до старої школи. Але ці праві настрої живляться значною мірою «лівими» закрутами. «В питаннях культури поспішність і розмашистість найшкідливіші. Це багатьом з наших юних літераторів і комуністів слід би було намотати собі гарненько на вус»¹, — писав Ілліч у «Краще менше, та краще». Постанова ЦК якраз і підкреслює необхідність боротьби з цією поспішністю і розмашистістю, якої так багато в наших «лівих». У педагогіці не менше, ніж в інших галузях, треба добре продумати нове, перевірити, випробувати на досвіді, закріпити. Непродумане до кінця з марксистсько-ленінської точки зору, неперевірене на досвіді не можна відразу ж видавати за якийсь універсальний рятівний засіб. І ЦК б'є по «лівацьких» закрутах. ЦК пропонує дослідним інститутам узагальнювати здобутий учительством досвід, пропонує уважніше вдивлятися в життя. Практична допомога вчителів в школі — ось що тепер потрібно. Треба закріпити досягнуте, треба впевненим кроком іти по шляху перетворення школи в дійсне знаряддя виховання покоління, здатного остаточно встановити комунізм.

1931 р.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 429.

ПОСТАНОВА ЦК ВКП(б) «ПРО ПОЧАТКОВУ І СЕРЕДНЮ ШКОЛУ»

Постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу», опублікована 5 вересня 1931 р., приковує до питання про початкову і середню школу увагу всієї країни.

За останній рік ми досягли дуже багато чого в охопленні обов'язковим навчанням підростаючого покоління. Хоч треба ще дуже багато зробити для того, щоб наздогнати і випередити капіталістичні країни; у нас загальне обов'язкове навчання поки що чотирирічне, а в Німеччині, Австрії, Швейцарії, Північній Америці та ін. — восьмирічне. І, звичайно, Ради повинні допомагати всіляко розгортанню шкільної сітки, повинні стежити за тим, щоб обов'язкове навчання не просто значилось на папері, а проводилось на ділі в житті. Тут потрібний постійний громадський контроль.

Але питання не тільки в кількісному охопленні. Можна провести загальне навчання, а в школах учити всяких дурниць, нікому не потрібних і просто шкідливих. Ми бачимо це в капіталістичних країнах, де школа, обов'язкове навчання в руках буржуазії є засобом затемнення свідомості мас. Вся суть у тому, *чого* вчити. У радянській школі ми вчимо не того, чого вчили раніше або чого вчать у капіталістичних країнах. Ми викинули з програм наших шкіл різний старий мотлох, як закон божий, стародавні мови, різні побрехеньки, що мали назву історії, та ін. Ми дали *якісно* значно кращі програми, ніж програми капіталістичних країн, програми, потрібні трудящим масам, такі, що не затемнюють, а пробу-

джують свідомість підростаючого покоління. Щодо *змісту* програм ми випередили вже капіталістичні країни. ЦК вимагає дальшого поліпшення програм.

Ми проводимо в життя політехнічну школу, прикрипили школи до фабрик і заводів, радгоспів і колгоспів. Діти старших груп ідуть на завод, у радгосп, щоб навчитися розуміти виробництво, щоб навчитися володіти технікою, планово організувати працю. Але, захопившись втягуванням дітей у виробничу працю, часто почали менше звертати увагу на навчання, на теорію; практику не освітлювали в достатній мірі світлом теорії. І ЦК б'є тривогу. Він, не допускаючи ніякого зниження теорії, підкреслює важливість оволодіння сумою загальноосвітніх знань. Він підкреслює, що знання — сила, і неприпустимо, щоб практика заслоняла теорію, відсовувала її на задній план. ЦК не допускає ніякого зниження теорії, систематичних загальноосвітніх знань. Треба, щоб школа заклала в дітях основи матеріалістичного світогляду, щоб вона дала їм розуміння навколишніх явищ, треба, щоб діти в школі навчились самостійно вчитися, звикли читати серйозні книжки, вміли добре викладати свої думки. Не можна знижувати теорію.

Проте якість школи залежить не тільки від того, чого вчити, але й від того, як учити. Ось щодо «як» у нас справа стоїть досить погано. Мистецтво навчання в нас не дуже високе, тут ми добре-таки відстаємо, не володіють у нас вчителі методикою. І ЦК вимагає, щоб комуністи, які працюють на керівній освітянській роботі, оволоділи методикою, щоб оволоділи нею завідуючі школами, вчителі.

Важливо також, хто буде вчити. ЦК вимагає уваги до вчителя. Треба негайно поліпшити його матеріальне становище — порівняти вчителя в справі постачання до робітників, забезпечити постачанням його сім'ю. Треба підвищити заробітну плату. Треба допомогти йому в справі оволодіння технікою. Потрібні спеціальні бібліотеки для вчителів, звідки вони могли б черпати необхідні знання, треба підтримувати кращі, зразкові школи, де вчителі могли б повчитися мистецтва викладання. Потрібні інструктори з досвідчених педагогів, які вміли б не тільки помітити недоліки, але й уміли б розтлумачити, показати, як ці недоліки треба зжити.

Всеобуч вимагає нових кадрів учителів, і в ряди вчительства влились десятки тисяч молоді. Ця молодь радянська наскрізь, серед неї багато комсомольців, недавніх піонервожатих, які вміють працювати з дітьми, захоплювати їх, організовувати. Це великий плюс, бо успішність занять залежить не тільки від учителя, але й від самих дітей. Треба, щоб діти самі вважали, що мають боротись за якість навчання, тримали себе в руках, треба, щоб у дітей склалась така думка, що соромно ледарювати, соромно спізнюватись у школу, соромно погано, недбало, безграмотно писати. І молоді вчителі вміють запалити дітей. Молоді вчителі зуміють захопити дітей. Але їм самим треба ще дуже багато вчитися, їм потрібна допомога, піклування про них. ЦК, включаючи вчительство в кадри великої будови соціалізму, підкреслює величезне значення вчителя. Але вчитель від учителя різниться. Треба боротись за якість учителя. Треба висовувати найбільш талановитих, енергійних, закоханих у свою справу, вмілих, які добиваються найкращих наслідків. Треба знищити зрівнялівку і знеосібку, треба підняти бойовий дух учительства, треба підтримати його прагнення підвищити якість навчання.

Ленін надавав величезного значення школі. В 1918 р., за два дні до поранення, виступаючи на з'їзді в справі народної освіти, він підкреслював, що «необхідно докласти всіх зусиль, енергії і знань, щоб якомога швидше вивершити будову нашої майбутньої трудової школи»¹. Довгі роки минули з часу цього заклику Ілліча, роки війни і розрухи, роки відбудови господарства, підведення фундаменту соціалістичної економіки під нашу будову. Постанова ЦК закликає нас тепер безпосередньо взятися за будівництво школи, не школи взагалі, а школи, якої ніде ще не було, школи радянської, політехнічної, соціалістичної, такої школи, яку уявляли її собі Маркс і Ленін.

Треба усвідомити собі всю важливість цієї роботи.

Робітничі і селянські колгоспні маси кровно зацікавлені в цій справі. Мова йде про їх дітей. Прикріплення шкіл до заводів, фабрик, колгоспів, МТС набли-

¹ Цитується Н. К. Крупською за текстом звіту в газеті «Правда» № 184 від 30 серпня 1918 р.— *Ред.*

зило школи до мас. Тепер серед робітників ми зустрічаємо багато таких, які до питань політехнізації школи ставляться з дуже великим інтересом, просто з ентузіазмом.

Якщо ми візьмемо стан справ у міськрадах два роки тому, то картина була, як правило, така, що культурні справи здавалися в секцію, яка працювала замкнуто, без зв'язку з іншими секціями, без зв'язку з президією міськради, а члени секції не знали, що їм робити, і працювали просто за завданнями ВНО як його допоміжна сила. Звичайно, такий стан справ нікуди не годився.

Масова школа — справа Ради в цілому. Піклування про школу, про якість її роботи, про вчителя не може бути просто дане в культурно-побутову секцію. Це повинно стати справою всієї Ради в цілому, секція повинна працювати за завданнями Ради, під її контролем. Усі інші секції повинні допомагати роботі культурно-побутової секції. Культурно-побутова секція повинна згуртувати навколо себе широкі радянські маси, і насамперед робітничі маси, повинна об'єднати навколо себе роботу добровільних товариств, поставити весь актив, який бере близько до серця справу масової школи, на виконання заповіту Ілліча про школу. Треба організувати навколо роботи Рад і молодь, підлітків у тому числі.

Тут потрібна не гра в штаби, потрібна наполеглива, повсякденна робота над поліпшенням школи, над піднесенням її на той рівень, про який говорив ЦК. Треба всім підучитися цієї справи серйозніше, інакше можна прогледіти праві і «ліві» ухили, яких у цій справі, в справі освіти, більше ніж досить.

Старі погляди на школу, на дитину, на вчителя, на працю дітей далеко ще не зжиті, навіть у робітничій масі. Багато кому ще здається, що школа — не школа, якщо вчитель не кричить на дітей, не лякає їх, якщо діти не зубрять напам'ять, не повторюють сліпо те, що їм сказано, а намагаються міркувати. Справа дітей — слухатись, і тільки. А декому здається, що і школа, мовляв, зовсім не важлива, треба тільки, щоб діти якнайбільше працювали, якнайраніше почали заробляти, якнайбільше грошей додому несли. Їм здається, що треба, щоб діти перебували під цілковитою владою батьків, на них

працювали, їх слухали. І є дехто з учителів, що дивляться не вперед, а назад, є такі, що тягнуть школу назад. З цими правими настроями, які дуже ще живучі, треба всіляко боротися. І Ради їх повинні знати, не закривати на це очей, а роз'яснювати, боротися. З такими поглядами нового покоління, перед яким життя поставить величезні завдання в справі будівництва нового, наскрізь соціалістичного укладу, не виховаєш.

Але в нас є і інші настрої. Люди поспішають, видумують усе нові плани, нові методи, квапляться провести їх у життя, не перевіривши їх на досвіді. Вони, бачачи, що суспільний уклад, який виростає на базі нового фундаменту соціалістичної економіки, могутньо впливає на підростаюче покоління, роблять той висновок, що школа не потрібна, вигадують, що школа начебто відіме в майбутньому, піби не потрібно буде завжди організованого, планомірного, систематичного, суспільного виховання дітей дорослими. Вони не помічають того, як ллють воду на млин правих. Вони перескакують через труднощі. Треба всіляко боротися з цими «лівими» заскоками, з розмашистістю. Треба не забувати того, що говорив Ілліч: «Менше політичної тріскотні. Менше інтелігентських розмірковувань. Ближче до життя»¹. Треба глибше вдивлятися в повсякденну буденну роботу, приділяти більше уваги тому хорошому, що робиться в ході роботи, розголошувати це, робити загальним надбанням. Треба витравляти негодяще. Так говорив Ілліч. Усе це цілком стосується роботи над піднесенням на належну висоту початкової і середньої школи. Треба боротися з «лівими» заскоками, з «лівими» фразами, треба доводити до загального відома про роботу кращих шкіл, витравляти недбале, бюрократичне ставлення до вчителя, до школи, витравляти свавілля, руйнування хорошого, потрібного, боротися з недооцінкою значення школи. Ради можуть провести тут величезну роботу. Це їх чергове завдання.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 79.

ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ І ЖУРНАЛУ «НА ПУТЯХ К НОВОЙ ШКОЛЕ»

У № 25 «Правды» від 5 лютого 1921 р. надруковані «Директиви ЦК комуністам — працівникам Наркомосу»¹ в зв'язку з реорганізацією комісаріату. Ці директиви складені Леніним.

У статті, написаній 7 лютого, «Про роботу Наркомосу» Володимир Ілліч підкреслює основне в цих директивах — те, що директиви ці звертають «головну увагу» (лапки Леніна) на боротьбу з захопленням «загальними міркуваннями і абстрактними лозунгами»².

«Досить гри в загальні міркування і ніби теоретизування! — пише Володимир Ілліч. — Весь центр ваги роботи повинен бути перенесений у справу «врахування і перевірки *практичного досвіду*», у справу «систематичного *використовування вказівок* цього досвіду»³.

У грудні 1920 р. відбувалась партнарада з питань народної освіти. Даючи оцінку цій партнаradі, Володимир Ілліч писав: «На нараді партпрацівників *немає* цього врахування *практичного досвіду*, немає відзивів педагогів, які застосовували цей досвід так-то і так-то, а є невдалі потуги на «загальні міркування» і на оцінку «абстрактних лозунгів». Треба, щоб вся партія, всі працівники Наркомосу цю хибу усвідомили і щоб ми спільними силами взялися за усунення її. Треба, щоб місцеві працівники обмінялися своїм досвідом в *цьому відношенні* і допомогли партії висунути зразкові губер-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 96—97.

² Там же, стор. 98.

³ Там же, стор. 99.

нії, або повіті, або райони, або учбові заклади, або зразкових педагогів, які добилися хороших результатів у порівняно вузькому, місцевому або спеціальному масштабі. Спираючись на ці, вже перевірені практикою, досягнення, ми повинні рухати справу вперед, розширюючи — після належної перевірки — місцевий досвід до розмірів всеросійського, пересуваючи талановитих або просто здібних педагогів на пости більш відповідальні, з кругом діяльності більш широким і т. д.»¹.

11 років минуло з часу опублікування директив, вироблених Леніним. За ці роки Наркомос став значно ближче до масової школи, його керівництво стало конкретнішим, він краще знає місцевий досвід.

Якщо ми порівнюємо постанову ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» з ленінськими директивами 1921 р., ми побачимо між ними найтісніший зв'язок.

Постанова ЦК говорить про необхідність, перед тим як почати в масовому масштабі застосовувати який-небудь метод, *спочатку перевіряти його на практиці*. Постанова ЦК говорить про необхідність створення зразкових шкіл, де були б зосереджені найкращі педагогічні сили, щоб учительські маси, робітники, колгоспники і учні *могли на практиці* вчитись у них будівництва політехнічної школи. ЦК «пропонує наркомосам союзних республік зосередити роботу відповідних дослідних інститутів головним чином *на вивченні і узагальненні досвіду, нагромадженого практичними працівниками школи, особливо політехнізації*».

ЦК вимагає тепер, як і в 1921 р., *конкретного* керівництва школою, він зобов'язує «наркомоси союзних республік ввести в систему органів народної освіти інститут інструкторів, починаючи з районних ланок, для *постійної практичної допомоги вчителю в його повсякденній роботі в школі*».

Від нас, від Товариства педагогів-марксистів, ЦК вимагає розроблення основних питань методичної допомоги вчительству в його повсякденній роботі.

Думки, які розвивав Ленін у статті «Про роботу Наркомосу», органічно пов'язані з тими думками, які він висловлював під час дискусії про профспілки.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 100.

Особливо старанно перечитують тепер усі промову Володимира Ілліча «Про професійні спілки; про поточний момент і про помилки Троцького».

Говорячи про розходження з Троцьким, Володимир Ілліч писав: «...через що ж справді у нас дружна робота не виходить, яка нам так потрібна? Через розходження в питанні про методи *підходу* до маси, оволодіння масою, *зв'язку* з масою. В цьому вся суть»¹.

«Тези» т. Троцького — політично шкідлива річ. Його політика, в сумі, є політика бюрократичного смикання профспілок»².

Ми знаємо, як шалено боролися Володимир Ілліч з бюрократизмом. Не міг не боротися і з бюрократичним підходом Троцького до питань будівництва соціалізму.

Я мимоволі згадала цю дискусію з Троцьким років два тому в зв'язку з дискусією про агроміста. Товариші з Нижньої Волги, приїхавши до Москви, дуже гаряче розповідали про свої плани збудувати агромісто в своєму районі. В агромісто за планом мали бути переселені жителі тридцяти з лишком селищ. Я запитала: «А як селяни цих селищ ставляться до цієї ідеї агроміста?» Виявилось, що з ними про це розмови ще не було. Щоб заспокоїти мене, товариші розповіли, що серед селянства багато хто стоїть за колгоспи... Як тут було не згадати Троцького та разом і його ставлення до селянства.

Заперечуючи Троцькому під час дискусії про профспілки, Ленін говорив про необхідність вивчення практичного досвіду. «Але тоді дайте практичі пропозиції: переробити те-то й те-то. Оце буде ділова постановка. Оце не буде непродуктивна робота. Оце не приведе до бюрократичного прожектерства»³. Торкаючись у суперечці з Троцьким виробничої пропаганди, Ленін говорив: «Установи вже створені. Тези Троцького говорять про виробничу пропаганду. Даремно, бо «тези» тут уже застаріла річ. Хороша чи погана установа, поки що не знаємо. Випробуємо на ділі, тоді й скажемо. Давайте вивчати і опитувати. Припустимо, організуються на з'їзді 10 секцій по десять чоловік: «Ти займався виробничою пропагандою? Як і що вийшло?» Вивчивши це, нагородимо того, хто

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 4.

² Там же, стор. 22.

³ Там же, стор. 11.

мав особливі успіхи, відкинемо невдалий досвід. У нас є вже практичний досвід, слабкий, маленький, але є, і від нього нас тягнуть назад, до «принципiальних тез»¹.

Треба переходити, говорив Ілліч, «від інтелігентських розмов про пусті незгоди до ділової роботи»². І в статті «Ще раз про профспілки» Ілліч писав, що перехід «від ділових тез Рудзутака, що ставлять конкретні, практичні, життєві, живі завдання... до абстрактних, «спустошених», теоретично невірних, по-інтелігентському сформульованих загальних тез, із забуттям найбільш ділового і практичного»³ був кроком назад.

І от, зіставляючи висловлювання Володимира Ілліча в суперечці про профспілки з його статтею «Про роботу Наркомосу», краще усвідомлюєш, чому він так докоряє партнаradі за «захоплення» загальними міркуваннями і абстрактними лозунгами і наполягає на врахуванні практичного досвіду, на діловій роботі, на вмінні перетворювати усвідомлені істини в життя.

Товариство педагогів-марксистів визнає свою помилку, що воно вчасно не дало відсічі теорії «відмирання школи» і дало розростися педагогічній дискусії, яка точилася навколо абстрактних, неправильних формулювань і відходила від живої практики.

В дальшому Товариство педагогів-марксистів на ряді прикладів, зокрема на прикладі окремих статей, вміщених у журналі «На путях к новій школе», розкриватиме і виправлятиме зроблені промахи.

Ударним своїм завданням Товариство педагогів-марксистів вважає безпосередню ділову допомогу вчителів і школі в їх повсякденній роботі. ТПМ (Товариство педагогів-марксистів.— *Ред.*) вважає, що й досі до кінця не зжито те становище, що «фактів ми знаємо мало, непомірно мало; збирати їх не вміємо; не знаємо міри тієї кількості питань, які треба ставити і на які можна (при нашому рівні культури, при наших нравах, при наших засобах сполучення) чекати відповіді (розрядка моя.— *Н. К.*); не вміємо збирати вказівки практичного досвіду і узагальнювати їх; займаємось пустими «загальними міркуваннями і абстракт-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 12.

² Там же, стор. 16.

³ Там же, стор. 62.

ними лозунгами», а використовувати тямущих викладачів взагалі, тямущих інженерів і агрономів для технічної освіти особливо, використовувати заводи, радгоспи, непогано поставлені господарства і електричні станції для політехнічної освіти не вміємо»¹.

Навчитися вивчати досвід — це значить навчитися дивитись, виробити показники, мірила якості — це питання у нас далеко не дороблене. Навчитися збирати — це значить навчитися вибирати найістотніше, найхарактерніше, найяскравіше. Навчитись узагальнювати — значить навчитись дивитись на факти тверезо, без ниття і прикрашування дійсності, робити із спостережень висновки, перевіряти їх. Знати міру кількості питань — значить навчитися вибирати найважливіше, найактуальніше, найпоказовіше.

Над усім цим повинно попрацювати ТПМ. ТПМ проведитиме в життя лозунг Ілліча, що даний ним педагогам-марксистам 11 років тому і дістав свій дальший розвиток у постанові ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу». Цей безумовний лозунг, як назвав його Ілліч, гласив: «...більше практичного діла, тобто менше загальних міркувань, більше фактів і перевірених фактів, які показували б, в чому, при яких умовах, наскільки йдемо ми вперед або стоїмо на місці або відступаємо назад. Комуніст-керівник, який виправив програми викладання педагогів-практиків, написав вдалий підручник, добився хоч би мізерного, але *практично-здійснюваного* поліпшення в змісті роботи, в умовах роботи *десяти, сотні, тисячі* педагогів-спеців, — оце справжній керівник»².

ТПМ посилено працюватиме над тим, щоб перетворити до кінця вчення Маркса, Енгельса, Леніна в керівництво до дії в повсякденній практиці вчителя. Воно прагнучиме до того, щоб широким освітянським масам стало ясно, як у житті, в школі, на практиці здійснювати це вчення, в чому полягає відступ від нього. Необхідно, щоб рядовий учитель зрозумів, як озброює його марксизм-ленінізм на боротьбу з пережитками минулого, як навчає переборювати труднощі, як перетворює

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 32, стор. 101—102.

² Т а м ж е, стор. 101.

його самого, працівника культурного фронту, в активного борця за соціалізм. За допомогою лекцій, літератури, а головним чином через виявлення найбільш глибоко по-марксистському продуманого і послідовно проведеного в життя досвіду, який може бути зразком, за допомогою аналізу помилкових прийомів, підходів треба зробити всій масі педагогів, усій масі культпрацівників марксизм-ленінізм близьким і зрозумілим.

Необхідним є підвищення відповідальності кожного члена ТПМ за свою роботу. Треба, щоб кожний член ТПМ розгорнув у тій організації, де він працює, велику роботу в напрямі пропаганди марксизму-ленінізму в педагогіці.

Існує, скажімо, об'єднаний осередок студентів і аспірантів АКВ (Академії комуністичного виховання.— *Ред.*) і педагогів-марксистів Фрунзенського району. Цей осередок перебуває в особливо сприятливих умовах для того, щоб піддати марксистському аналізу педагогічну практику шкіл Фрунзенського району, виявити особливо складні місця, навчитися приходити на допомогу школам, правильно ставити серед учительства марксистсько-ленінську пропаганду педагогічних ідей, поліпшувати методи викладання.

Такий осередок може організувати соцмагання між школами за найкраще проведення в життя того чи іншого починання.

Треба обдумати до кінця проблему, яка висувається, разом обговорити її, виробити показники успішного її проведення в життя, почати соцмагання між 3—4 школами, які особливо зацікавились цією справою, і тільки поступово, в міру нагромадження досвіду, надавати цій справі дедалі ширшого розмаху. Згаданий вище осередок може добитися особливо багато в справі реального подання методичної допомоги школі. Члени цього осередку можуть надзвичайно вирости на цій роботі.

За типом осередку АКВ Фрунзенського району може створитися ряд аналогічних осередків навколо педвузів і науково-дослідних та педагогічних інститутів.

Або створюється осередок ТПМ при ЦК профспілки працівників загального машинобудування. Надзвичайно важливе завдання покладається на нього. Залучення до роботи над школою взагалі, над її політехнізацією

зокрема, інженерів і робітників, постановка серед них пропаганди марксистсько-ленінської педагогіки, організація через виробництво осередку виробничої практики дітей, вивчення школою історії заводу, розробка питання про зближення з учительством і т. д. Потім такий осередок може організуватися в друкарів і т. д.

По лінії колгоспній будуть інші проблеми, по лінії молодіжній — інші.

Робота осередків ТПМ при належній їй постановці може вирости в дуже цінну роботу. Рада ТПМ повинна буде об'єднувати всю цю роботу, вливати її в єдине русло.

Перспективи тут величезні.

«Вивчати, пропагувати, організовувати» — таке завдання ТПМ в галузі зміцнення, проведення в життя основ марксизму-ленізму на фронті педагогіки.

Органом ТПМ буде журнал «На путях к новій школе».

Ленін говорив свого часу, що газета — це колективний пропагандист, агітатор і організатор. Практика цілком підтвердила це твердження. Те ж саме стосується і журналу.

Журнал «На путях к новій школе» існує близько 10 років. Спираючись на ТПМ, він зможе провести величезну роботу.

Ми постараємося згуртувати навколо нього широкі кадри працівників фронту освіти. Разом з учителями-практиками, з комсомолом, з робітниками і колгоспниками, разом з шкільною молоддю постараємось ми зробити журнал органом марксистсько-ленінської педагогіки.

У найближчих номерах ми висвітимо роботу журналу за 10 років, скажемо, за що він боровся, які ідеї захищав, виявимо його сильні і слабкі сторони, вкажемо на допущені помилки, будемо вчитися на цих помилках. Це нам допоможе навчитися правильно підходити до будівництва радянської політехнічної школи, до комуністичного виховання підростаючого покоління, до створення соціалістичної культури.

КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ В СВІТЛІ П'ЯТНАДЦЯТИ РОКІВ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

(ДЕЯКІ ПІДСУМКИ)

Яку б ділянку соціалістичного будівництва ми не взяли, ми бачимо за 15 років існування Радянської влади величезні зрушення. Історія розвитку за цей час у кожній галузі роботи є надзвичайно яскравою ілюстрацією положень марксизму-ленінізму, і аналіз цієї історії має величезне значення як для дальшого розвитку справи, так і для братніх партій інших країн, які мають ще завойовувати пролетарську диктатуру і закладати в себе фундамент соціалістичної будови. У них буде інший ґрунт, інші труднощі, але аналіз виконаної нами роботи може допомогти їм, подібно до того, як вивчення досвіду революційного руху інших країн — Франції, Англії, Німеччини — допомогло російському пролетаріатові взяти владу в жовтні 1917 р.

В роки непу було прийнято характеризувати культурний фронт як третій фронт. У мене теж один збірник називався «На третьому фронті». Цей термін ми вживали даремно, бо він породжував зовсім неправильне уявлення, що це фронт неважливий, що *спочатку* треба налягати на економіку, а потім уже можна зайнятися культурою. Стиралось ніби уявлення про *взаємозалежність* усіх факторів. Якщо кожному партійцеві яким був взаємозв'язок між економікою і політикою, то набагато гірше стояла справа з розумінням ролі культури, хоча це питання правильно висвітлено Леніним у про-

грамі партії, в його промовах, статтях і в ряді постанов ЦК.

У листі до Йосифа Блоха від 21 вересня 1890 р. Енгельс писав:

«Економічне становище, це — базис, але на хід історичної боротьби справляють також вплив і в багатьох випадках визначають переважно *форму* її різні моменти надбудови: політичні форми класової боротьби і її результати — конституції, встановлені перемігшим класом після здобутої перемоги, і т. п., правові форми і навіть відображення всіх цих дійсних битв у мозку учасників, політичні, юридичні, філософські теорії, релігійні погляди і їх дальший розвиток у систему догм. Тут є в наявності взаємодія всіх цих моментів, у якій, кінець кінцем, економічний рух як необхідний прокладає собі шлях крізь безліч випадковостей (тобто речей і подій, внутрішній зв'язок яких настільки віддалений або настільки трудно визначуваний, що ми можемо забути про нього, вважати, що він не існує). В противному разі застосовувати теорію до будь-якого історичного періоду було б легше, ніж розв'язувати найпростіше рівняння першого ступеня»¹.

У листі до Конрада Шмідта від 27 жовтня 1890 р. Енгельс спиняється на цьому самому питанні: «...те, що ми називаємо *ідеологічним поглядом*, в свою чергу справляє зворотний вплив на економічну основу і може її в певних межах змінити. — це мені здається само собою зрозумілим»².

Володимир Ілліч з самого початку своєї діяльності, в перших своїх творах: «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Розвиток капіталізму в Росії» та ін. — особливо ретельно аналізував взаємозалежність між економікою, політикою і культурою. Він вказував на зв'язок росту культурних потреб мас із розвитком промисловості, на прогресивну роль індустріальних центрів у розумовому розвитку всього населення, на те, що промислові села відзначаються більшою грамотністю, ніж суто землеробські, вказував

К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, Держполітвидав УРСР, 1955, стор. 426.

² Там же, стор. 431.

на те, як навіть обривки освіти пробуджують у селян почуття власної гідності, впливають на побут, вказував на позитивний вплив на культурний розвиток населення відхожих промислів. З другого боку, він відмічав зв'язок релігійних поглядів з відсталими формами господарства, вказував на здичавілість дрібного власника, на його індивідуалізм, на те, що скупість і черствість дрібного власника породили теорію мальтузіанства, що представники дрібної буржуазії з разючою легковажністю ставляться до надбань західноєвропейської культури.

Ленін говорив про буржуазну культуру, про те, що міський капіталізм несе на село техніку, але не культуру, що на агентів дрібного виробництва покладається обов'язок затемнювати свідомість і розбещувати серця робітників.

І разом з тим Ілліч відмічає, як саме дикість і культурна відсталість села роблять можливими найгрубіші форми експлуатації куркульством бідняцького населення. Весь час, і до Жовтня і після Жовтня, Володимир Ілліч підкреслював важливість культурної роботи, це ж саме ми бачимо в постановах партії.

Революційне піднесення 1917 р. викликало величезний потяг робітничих мас до знання, до навчання. За роки революції маси надзвичайно вирости. Але переважання в країні дрібного селянського господарства, загальна культурна відсталість, особливо відсталість села, вели часто-густо до недооцінки на місцях окремими працівниками ролі культури.

Марксизм — якраз та ідеологія, той світогляд, який зробив величезний вплив на весь хід розвитку нашого революційного руху, який допоміг партії — передовому загонові робітничого класу — ясно усвідомити мету і шлях до здійснення цієї мети, допоміг правильно врахувати всі обставини і використати їх для перемоги.

Марксистки спираються в усій своїй роботі на робітничі маси і завжди надавали і надають величезного значення озброєнню мас знанням, політичною свідомістю, марксистським світоглядом.

Як підходити до мас, як вдивлятися в їх життя, побут, як писати й розмовляти зрозуміло, популярно про найважливіші питання — тут у партії був величезний досвід.

Уся політосвітробота була поставлена на службу кла-

совій боротьбі, що розгорнулася, і соціалістичному будівництву. Зміст, характер її були зовсім відмінні від буржуазної агітації і пропаганди. Церква, яка служила раніше знаряддям обдурювання народних мас, була відокремлена від держави, втратила всю владу і всяке значення. Преса була поставлена на службу Радянській державі, почала обслуговувати інтереси трудящих. Мистецтво почало працювати в тому ж напрямі.

Школа в руках поміщицької і буржуазної держави завжди і скрізь була знаряддям поневолення мас. Це прекрасно знала партія. Глибоко ненавиділи маси стару, панську школу. Я пам'ятаю, як незабаром після того, як почав працювати Наркомос, один командир, що приїхав з фронту, розповідав, як поставлені в гімназію на постій в одному з міст Західної області солдати порвали на дрібні шматки всі підручники, карти, розбили всі фізичні прилади, поламали парти, з ненавистю руйнували обладнання ненависного їм інкубатора царських чинущ. Школа була куском буржуазного бюрократичного державного апарату, і це інстинктивно відчували солдати.

Стара школа мала бути докорінно перетворена. Треба було перебудувати всю систему народної освіти так, щоб були пов'язані всі її ланки, щоб для робітника, для селянина не було ніяких перешкод до оволодіння знанням, наукою в усій її широті. Треба було створити єдину школу, яка з дитячих років вирощувала б свідомих борців і будівників, озброювала б їх знанням і вмінням колективно працювати й жити. Треба було створити таку політехнічну школу, якою хотіли її бачити Маркс і Енгельс. Досвіду в будівництві трудової політехнічної школи не було. Доводилось прокладати нові шляхи. 15 років ішла робота в цій галузі.

Перший період боротьби на культурному фронті. Цей період охоплює 1917—1921 рр., коли йшла гостра громадянська війна, коли панувала господарська розруха, закладались перші камені Радянської влади. Це були роки воєнного комунізму. Культурний фронт був органічно зв'язаний з усією боротьбою, що точилася, і загальні труднощі цих років відбивались і не могли не відбитися на культурному фронті. Проте відбивався на культурному фронті і той величезний ентузіазм, який охоплював у ці роки маси.

Жовтень, наче прожектором, освітив завдання, що стояли перед нашим культурним будівництвом, маси рвалися до знання, широко розгорталась робота. Йшла ломка старого. Правда, наші освітянські декларації 1917—1918 рр., наші промови і статті того часу мали ще дуже загальний характер. Роки 1919—1920 зробили всю роботу вже значно конкретнішою. Наркомос розв'язував безліч практичних питань. У 1921 р. ми вже поринули в саму глибину будівництва.

Найлегше, мабуть, було працювати в галузі культурної роботи серед дорослих, тут уже був певний досвід, в цю галузь охочіше йшли працювати партійці. Позашкільний відділ у 1919 р. перетворився в Головополітосвіту. Всі питання політосвітроботи тісно пов'язувалися з політичними питаннями, охоплювали роботу в усіх верствах населення, пов'язувалися з питаннями мистецтва. Політосвітробота набула в той період величезного розмаху, в її надрах зародились радпартшколи, агітмасова робота набирала найрізноманітніших форм, навіть робота по ліквідації неписьменності тісно пов'язувалася з політикою. Головополітосвіті було легко працювати ще й тому, що її робота йшла під безпосереднім керівництвом Володимира Ілліча. Він виступав на політосвітських з'їздах, уважно стежив за бібліотечною роботою, за розгортанням лікнепу, шкіл для дорослих, радпартшкіл, учив, як пов'язувати при радянському ладі культурроботу з політикою, як пов'язувати її з виробничою пропагандою. Ілліч стояв за найтісніший зв'язок політосвітроботи в найрізноманітніших верствах населення і різко виступав проти намагання пролеткульту відокремитись. У проекті резолюції, накресленій ним 8 жовтня 1920 р., говорилось:

«1. В Радянській робітничо-селянській республіці вся постановка справи освіти, як в політико-освітній галузі взагалі, так і спеціально в галузі мистецтва, повинна бути пройнята духом класової боротьби пролетаріату за успішне здійснення цілей його диктатури, тобто за повалення буржуазії, за знищення класів, за усунення всякої експлуатації людини людиною.

2. Тому пролетаріат, як в особі свого авангарду, комуністичної партії, так і в особі всієї маси всякого роду пролетарських організацій взагалі, повинен брати най-

активнішу і найголовнішу участь в усій справі народної освіти»¹.

В пункті 5 пропонувалось сказати:

«...Всеросійський з'їзд Пролеткульту найрішучіше відкидає, як теоретично невірні і практично шкідливі, всякі спроби вигадувати свою особливу культуру, замикатися в свої відособлені організації, розмежовувати галузі роботи Наркомосу і Пролеткульту або встановлювати «автономію» Пролеткульту всередині установ Наркомосу і т. п.»².

Так само рішуче був Володимир Ілліч і проти поділу культурної роботи з профспілками, стояв за єдину бібліотечну сітку.

Володимир Ілліч вважав, що політосвітробота повинна вестись і серед учительства, і говорив про те, що перед політосвітніми працівниками стоїть завдання проїняти своїм духом, запалити вогнем своєї ініціативи півмільйонну армію вчительського персоналу. Завдання агітатора і пропагандиста — «керувати сотнями тисяч викладацького персоналу, зацікавити їх, побороти старі буржуазні передсуди, залучити їх до того, що ми робимо, заразити їх свідомістю непомірності нашої роботи, і, тільки перейшовши до цієї роботи, ми можемо цю масу, задавлену капіталізмом, яку він відтягував від нас, вивести на правильний шлях»³.

У галузі шкільної справи Радянська влада зразу ж провела декрет про відокремлення школи від церкви. Релігію було вигнано з школи. Були знищені привілейовані дворянські навчальні заклади. Школа стала єдиною трудовою школою спільного виховання на всіх своїх ступенях. Зміна духу всієї школи зробила немислимыми старі програми, старі підручники, треба було складати нові підручники, нові програми. З учителями було важко. Сільське вчителство було під сильним впливом есерів, міське — під впливом кадетів. Учителі в своїй масі не хотіли йти за більшовиками. Справа почалася з саботажу. В Ленінграді, коли т. Луначарський з своїми першими співробітниками прийшов у колишнє міністерство народної освіти, там були самі тільки технічні служ-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 278.

² Там же, стор. 279.

³ Там же, стор. 329.

бовці. Наркомос був під бойкотом. У Москві справа почалася з забастовки вчителів, не бастували тільки 4 вчительки. Всеросійська вчительська спілка була проти Радянської влади. Вчителів-більшовиків було одиниці. Довелось тимчасово організувати спілку вчителів-інтернаціоналістів. Їх була незначна купка. Вони згуртувались навколо Наркомосу і повели палку пропаганду ідеї єдиної трудової школи. До пропаганди почали прислухатись. Особливо широкого розмаху вона набула влітку 1918 р. В окремих школах учителі-ентузіасти намагались будувати справу по-новому.

Найважчим було в той час здійснення ідеї трудової школи. Це було головне нововведення, тут треба було прокладати нові шляхи. Зв'язку з виробництвом не було, майстерень при школах не було, як пов'язувати теорію з практикою, навчання з продуктивною працею, — ніхто не знав. Навчання праці здебільшого зводилось до самообслуговування і до навчання найпримітивнішими способами столярства, палітурної справи, праці. Політехнізму ще ніякого не було. Треба сказати, що 1918—1919 рр. були роками, коли промисловість була розвалена, фабрики й заводи стояли, зв'язку з виробництвом не було в школах майже ніякого. В 1919 р. було прийнято програму партії, де вже говорилось не просто про трудову, а про трудову політехнічну школу, яка розширює горизонт. У масах росло свідоме ставлення до праці, що виявлялось у суботниках. Ставилось питання про загальну трудову повинність. Це вносило новий струмінь у шкільну працю. Працюючи, діти співали про «республіку праці». Було створено ряд дослідно-показових шкіл, де передові вчителі розробляли проблему пов'язання навчання з виробничою працею. В 1920 р. були вже певні досягнення на цьому фронті.

Але чути було голоси, що політехнізацію можна проводити лише у великих промислових центрах, а в інших місцях краще почекати; що треба, щоб школа давала якомога скоріше певну ремісничу кваліфікацію, не займалась працею «взагалі» (такого погляду додержувалися український Наркомос, який перетворював свої школи-семирічки в ремісничі училища). Говорилось також і про те, що дев'ятирічку закінчує лише невеличка купка, так що говорити про те, що спеціалізацію треба

починати лише з 17 років, як про це твердила програма партії,— справжнісінька утопія. З другого боку говорили, що праця забирає дуже багато часу і не треба запроваджувати її в школах. Наприкінці 1920 р. намічалась партнарада з питань народної освіти. Я готувалась до доповіді, складала тези в питанні про політехнізацію. Начерк показала Іллічу. Він зробив ряд зауважень. Тоді ці замітки не були опубліковані. Вони не призначались для опублікування. На них було зроблено напис: «Приватно. Чернетка. **Не оголошувати.** Я ще раз і два обдумаю це»¹. Минуло багато років, суперечки між наркомосами України і РРФСР відійшли в минуле, втратили всяку гостроту, але ці замітки мають величезне принципове значення, вони є керівництвом до дії в даний момент; тому я, одержавши їх з архіву інституту Леніна, вирішила в 1929 р. опублікувати.

У цих замітках говориться про необхідність підкреслювання принципової сторони справи, говориться проти ранньої спеціалізації, проти оремісничування школи, але в той же час говориться про необхідність для молоді профосвіти, навіть ремісничого типу, але такої, що доповнюється зв'язком з загальною освітою і широким політехнічним кругозором. Ранню спеціалізацію, оремісничування загальноосвітньої школи Ілліч називав «пересобачуванням до дурості». В той же час він вимагав, щоб про політехнізацію не тільки говорили, а негайно проводили її в життя, підкреслював необхідність зміцнювати в школі викладання загальноосвітніх предметів. Партнарада не розв'язала до кінця питання про політехнізацію, і в лютому 1921 р. Ленін повторив ті самі думки, що в «Замітках на тези Надії Костянтинівни»,— в статтях «Про народну освіту» і «Директиви ЦК комуністам — працівникам Наркомосу», доповнивши їх вказівками, як використати навколишню технічну обстановку, електростанції, зразково поставлені радгоспи і заводи. Він писав про необхідність якнайтісніше пов'язати навчання із злободенними завданнями соцбудівництва, про вивчення в школі основ електрифікації, про запровадження вивчення наукової організації праці.

¹ В. І. Ленін, Про політехнічну освіту. Замітки на тези Надії Костянтинівни, Твори, т. 36, стор. 483.

Мали ми також і загальні вказівки Леніна про школу, особливо повно сформульовані ним у промові на III з'їзді комсомолу.

Наступний етап у справі розгортання культроботи був період непу.

У жовтні 1921 р. на II Всеросійському з'їзді політосвіт Ленін дав вказівки, як повинна вестись політосвіторбота при переході до непу. Він говорив про те, що не можна розраховувати на безпосередній перехід до комунізму, що пролетарська організована влада — і передові робітники, і невелика частина передових селян — повинна зуміти організувати навколо себе народний рух. Ілліч говорив про те, що необхідно підвести і під усі політичні завоювання Радянської влади економічний фундамент. Для цього потрібні роки навчання, потрібне величезне підвищення культури. Треба ліквідувати неписьменність, але цього замало, — потрібне таке підвищення культури, яке допомогло б боротися з бюрократизмом, хабарем і тяганиною. Потрібні не декларації, необхідно проводити практично те, що накреслено. Треба вести велику культурну роботу серед селянства. Готуючи план промови на XI з'їзді РКП(б), який відбувався з 27.III по 2.IV 1922 р., Ілліч писав:

«15. «Суть моменту» (ланка ланцюга) = розрив між величиною поставлених завдань і *злиденністю* не тільки матеріальною, але й *культурною*.

16. На чолі мас треба бути, інакше ми крапля в морі.

«*Смуга пропаганди декретами* минула. Маси зрозуміють і оцінять *лише* ділову практичну роботу, *практичний успіх* в госп- і культроботі»¹.

І в 1923 р. в своїх останніх статтях писав Ленін про необхідність культурної роботи серед селянства, про наближення культурної революції.

У перший момент перехід до непу дуже вдарив по політосвіторботі. ЦК довелось роз'яснювати навіть, що неприпустимо брати плату за навчання і за користування бібліотекою. Перехід на госпрозрахунок привів до закриття цілого ряду хат-читалень та інших політосвітніх закладів.

Шкіл лікнепу у 1920/1921 р. налічувалось 40 967,

¹ Ленінський збірник, т. XIII, 1930, стор. 17—18.

у 1921/1922 р.— 17 987, у 1922/1923 р.— 3 535. Лише з 1923/1924 р. почалось, повільне спочатку, піднесення.

Щодо хат-читалень — ми бачимо ту саму картину. Хат-читалень у 1920/1921 р. налічувалось 24 413, у 1921/1922 — 16 799, у 1922/1923 р. — 5 018.

Таку ж картину ми маємо щодо бібліотек. Бібліотек у 1920/1921 р. налічувалось 20 030, у 1921/1922 р.— 17 058, у 1922/1923 р.— 10 538.

Кількість політосвітзакладів надзвичайно зменшилась. Проте почалась посилена робота в справі поліпшення їх якості, в справі розгортання їх роботи на нових основах. Вони з кожним роком ставали ближче до населення. Працівники цих закладів училися ставити ці заклади на службу піднесення сільського господарства, зміцнення роботи сілрад, вели широку радянську пропаганду, роз'яснювали декрети, що виходили, заходи Радянської влади, будили інтерес до книги, вчили користуватись газетою. Йшло залучення жінок до цієї роботи.

Політосвітробота велася, головним чином, по лінії села. Паралельно з цим розвивалась культробота профспілок. І вона тісніше пов'язувалася з виробництвом, питання виробничої пропаганди були висунуті на перший план. На цьому особливо наполягав Ленін. Уся культробота тепер значно більше задовольняла культурні потреби профспілок, вона широко залучала до роботи жінок, ставала ближчою, цікавішою для робітників. Пам'ятаю, одного разу я була на виставці з питань культроботи в транспортників. Мені показала її одна робітниця. Серед експонатів був «Куток транспортниці». В цьому кутку красувались найтонші вишивки і мережива. Я буркнула: «Навіщо займатись таким «рукодільям»... типовим для старого побуту?» (Я посоромилась сказати «міщанського»).— «Знаєш,— відповіла мені робітниця,— транспортницям доводиться виконувати дуже грубу роботу, колії підмітати тощо, то їй така рукодільна робота потрібна, вона хоче впевнитись, що вона і на найтоншу роботу здатна». «Дійсно, ось вони, своєрідні шляхи до створення всебічно розвинених особистостей»,— подумала я.

«Ближче до мас, ближче до побуту, до їх господарської роботи»,— такий був лозунг політосвітроботи в роки непу.

До 10-річчя Жовтня ми відновили кількісні показники до рівня останніх років періоду воєнного комунізму, лише трохи підвищили їх, але якість політосвітзакладів піднялась надзвичайно. За ці роки було проведено також велику роботу методичного характеру, опрацьовано питання, як поглиблювати зміст усіх закладів політосвітроботи, як поліпшувати пропагандистську, агітаційну, навчальну роботу. Велику роботу проведено було в справі диференціювання планів роботи по областях. Посилено йшла підготовка «паспортів» областей — виявлення їх природних умов, національного складу населення, особливостей їх економічного розвитку, історії політичного розвитку, характеру класової боротьби, що відбувалася, культурного обличчя району. Ці «паспорти» мали дуже велике значення в тому відношенні, що створювали основи живого планування, давали правильну намітку змісту роботи, допомагали відповідним чином добирати працівників. Велику роботу було проведено по вивченню особливостей роботи серед нацменшостей.

Йшла робота по заочному навчанню, по обслуговуванню села кінопересувками, по створенню популярної літератури. Уся ця робота велась паралельно заходам, які широко відкривали двері до вузів робітникам і селянам. Робітфаки відігравали в нас цілком виняткову роль. Паралельно розвивались школи і курси підвищеного типу для дорослих. У 1926/1927 р. був по СРСР уже 31 робітничий університет, швидко росли школи й курси політграмоти, радпартшколи.

Як ішла робота на інших ділянках освітянського фронту в період непу?

У дошкільній справі ми бачимо ту саму картину: спочатку швидко зростання кількості закладів, потім їх поступовий ріст на базі поліпшення якості цих закладів. У 1920/1921 р. сітка дошкільних закладів становила 4723, в 1921/1922 р.— 3560, 1922/1923 р.— 1526. Відновлення сітки дошкільних закладів йшло, проте, повільніше, ніж відновлення сітки політосвітзакладів.

А що було з школою для дітей і підлітків?

Дуже різке зниження дитячих будинків та прийомників і кількості дітей, яких вони обслуговували, йшло за весь відрізок часу з 1921 по 1927 р. Максимальної цифри досягла кількість дітей у 1921/1922 р., коли голод

1921 р. створив величезну безпритульність, коли дитбудинки обслуговували 473 949 чоловік, у 1926/1927 р. обслуговували вже тільки 201 955 чоловік. В міру того як відбудовувались промисловість і сільське господарство,— зменшувалась безпритульність, крім того, дітей роздавали на виховання їх родичам, які бажали їх брати, і навіть стороннім особам, яким надавались за це певні пільги.

Щодо початкового навчання, то треба сказати, що в цій галузі і в роки воєнного комунізму не було особливих досягнень у кількісному відношенні. Та це й зрозуміло. Під час громадянської війни білі палили і руйнували школи, червоні частини займали школи для воєнних цілей, а потім під радянські установи всякого типу. Іншого виходу не було. І от внаслідок цього зростання кількості шкіл було незначним. До революції, в 1914/1915 р., всього шкіл було 104 610, а в 1920/1921 р.— 113 994. У перші роки непу кількість шкіл навіть зменшилась: у 1923/1924 р. до 87 258, а потім почала повільно збільшуватись: у 1926/1927 р. їх було 108 424, тобто трохи більше, ніж у дореволюційний час. Але школи були переповнені: якщо в дореволюційні часи в них навчалось 7236 тис., то в 1926/1927 р.— вже 9903 тис., потяг до навчання зростав день у день. Проте в селах школи здебільшого були тільки трирічні, дівчатка становили лише близько однієї третини учнів, причому кількість учнів щороку танула: з числа дітей, які вступили в першу групу, в другу групу ходило тільки 67%, у третю групу — 37%, а в четверту — лише 14%, причому найбільше відсівались діти сільськогосподарських робітників і бідняків.

У містах відсів був менший; серед учнів дівчаток було тільки на незначний процент менше, ніж хлопчиків. Кількість учнів у школах, що дають середню освіту, спочатку зовсім не росла, в 1921/1922 р. зменшилась до 520 тис., на 1926/1927 р. збільшилась до 785 тис. Таким чином, за перші 10 років зростання учнів і по I і по II ступеню було не дуже значним. У справі просування в напрямі до здійснення вимог програми нашої партії — обов'язкового навчання всіх дітей обох статей аж до 17 років — вдалося зробити порівняно небагато.

Щодо змісту і методів освіти зрушення були значно

більші. Школа виганяла із своїх стін старі прийоми мертвої зубрячки, перетворюване життя вривалось у школу, але цей процес ішов досить стихійно; необхідно було підняти боротьбу за якість навчання, за те, щоб дійсно перетворити школу «із знаряддя класового панування буржуазії в знаряддя цілковитого знищення поділу суспільства на класи, в знаряддя комуністичного переродження суспільства.

В період диктатури пролетаріату, тобто в період підготовки умов, які роблять можливим повне здійснення комунізму,— говорила програма нашої партії,— школа повинна бути не тільки провідником принципів комунізму взагалі, але й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно встановити комунізм»¹.

Якщо перші роки йшли на те, щоб викинути із школи старі, пройняті буржуазною ідеологією підручники, викоренити з школи релігію, шовінізм, методи муштри і зубрячки, зламати опір реакційної частини вчительства, то тепер треба було влити новий зміст у викладання, пов'язати школу якнайтісніше з життям, зблизити з населенням, організувати справжнє комуністичне виховання дітей.

За наполяганням Володимира Ілліча в Наркомосі було посилено роботу ДВР, а в ній — роботу науково-педагогічної секції. Володимир Ілліч говорив багато разів про те, що докорінно треба змінити весь зміст викладання, що воно повинно бути тісно пов'язане з усім соцбудівництвом, із злободенними завданнями цього будівництва. Як це зробити? «Ми знаємо, що по-старому вчити не можна, а як по-новому, ніхто нам не говорить»,— скаржилися вчителі. Група працівників науково-педагогічної секції ДВР взялась за розроблення програми. Ми ставили собі мету закласти в дітей, що приходять у школу, основи матеріалістичного світогляду, розвинути в них розуміння навколишнього життя і тієї докорінної перебудови, якої воно вимагає, розвинути в них уміння

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, стор. 392.

колективно працювати, жити і вчитися. Ми спробували скласти проект нових програм. У них ми взяли за стрижень трудову діяльність людей — виробництво у його розвитку,— і коло нього пов'язували питання природознавства, показавши, як дедалі більше оволодіває людина силами природи, використовує їх — це з одного боку; з другого боку, старались пов'язати економіку з політикою, з усім суспільним укладом. Нам здавалось, що в такий спосіб найкраще можна осмислити працю, виховати у дітей свідоме ставлення до праці і свідоме ставлення до навколишнього життя. Ми намагались також побудувати програми так, щоб запалювати в дітях інтерес до перетворення навколишнього життя, залучати до громадської роботи з якомога більш раннього віку, на чому так наполягав Володимир Ілліч.

Його промова на III з'їзді комсомолу, де він дав намітку, в якому напрямі перетворювати школи, тісно пов'язуючи теорію з практикою, знання з продуктивною працею,— була нам керівництвом при складанні проекту програм. Проект програм не був по суті справи програмою в тісному розумінні цього слова, в ньому вказувалося лише на ті моменти, які необхідно ввести в програми. Він не скасовував «предметів», говорив тільки про те, що потрібний глибокий внутрішній зв'язок між окремими галузями знань, потрібний синтез — узагальнення всіх набутих учнями знань. Ми хотіли дати учням можливість вивчати явища в усіх їх зв'язках і опосередненнях, у їх розвитку.

В школу I ступеня не вводилось окремих «предметів». Їх не було й раніше в початковій школі: був один предмет — «закон божий». У масовій початковій школі вчили, крім того, російської мови і арифметики, а знання з географії, природознавства давались побіжно на уроках пояснювального читання. Багато з тих, хто не знав масової початкової школи, ставлять знак рівності між нею і молодшими класами гімназії, де були «предмети». Але це — помилка. У гімназіях був інший соціальний склад, більшість становили діти інтелігенції, в багатьох дітей були репетитори, ніщо не заважало їм займатися дома. Прагнення внести певну систему в пояснювальне читання, в бесіди вчителя з учнями ніяких «предметів» не зривало.

У II ступені «предмети» залишались. Проект нових програм був розісланий по науково-дослідних інститутах, по ряду педагогічних вузів і шкіл з проською дати відзиви про програми. Відзиви надходили позитивні. Колегія Наркомосу схвалила програми, визнала їх марксистськими.

Програми ДВР поривали із старими традиціями, до них з озлобленням ставились педагоги, подібні до тих, які групувались навколо «Педагогической мысли», що хотіла зберегти стару привілейовану панську школу, зберегти в школі релігію і т. д. Про це відкрито писалось ще в 1921 р. І саме тому програми ДВР, вірніше схеми програм ДВР, стали прапором, навколо якого групувалося передове вчительство. Вони будили думку, ініціативу. Перший Всеросійський учительський з'їзд наочно показав це.

Якщо дивитись на програми ДВР очима сучасника, вони здаються дуже примітивними, наївними, але саме ця наївність, їх недоробленість будила думку, згуртовувала, організовувала.

Програми ДВР були певним етапом на шляху розвитку політехнічної школи. Викладання праці в школі мало здебільшого ще ремісничий характер, справа ще погано ладилась, але все ж зрозуміли, що наша школа трудова.

В роки непу вирости в надрах трудової школи два типи школи, які відкривали двері справжньому пов'язанню навчання з продуктивною працею,— це школи ФЗУ і ШСМ. Справжня праця в цих школах освітлювалась знанням. Не можна сказати, що ці школи були школами політехнічними, проте елементи політехнізму в них, безперечно, були.

Тісне пов'язання школи з життям було величезним завоюванням періоду непу. Завоюванням була широка організація суспільно корисної роботи школярів.

Цілком виняткове значення мав піонерський рух, який виник 10 років тому і могутньо розрісся. Він, безперечно, наклав печать і на всю роботу школи.

Кількісно за час непу зростання культурних закладів ішло досить повільними темпами, але якісно робота змінилася, стала глибшою, та й культзаклади перестали бути картковими будиночками, що їх зносить кожний

порив вітру. Роки непу не були тротуаром Невського проспекту; доводилось іноді натрапляти на величезну недооцінку культурного фронту, на повне нерозуміння того, в чому класова суть нашої культурної роботи; доводилось боротися проти тих, хто хотів вихолостити цю класову суть; доводилось боротися із тими, хто хотів просто перескочити через усі труднощі, хто, замість того щоб піднести шкільне навчання на вищий щабель, говорив про те, що «життя вчить», «життя виховує», хто систематичне навчання підміняв агітацією, зовсім не враховуючи сил і розвитку дітей, хто говорив, що дитина «все може».

Перед початком першої п'ятирічки культурне обличчя СРСР уже було іншим, ніж воно було на початку непу, в 1921 р. Але кількісне охоплення населення культурною роботою було ще незначним, справа ліквідації неписьменності майже стабілізувалась, у нас не було навіть у розмірі чотирирічки загального обов'язкового навчання.

Роки першої п'ятирічки, коли йшла реконструкція всього господарства на соціалістичних началах, характеризуються бурхливим зростанням культурного обслуговування і подолання пов'язаних з ним труднощів.

Спочатку найрізкіше бурхливе зростання культурної роботи виявилось на фронті лікнепу. Усвідомлення того, що в країні неписьменній побудувати соціалізм не можна, проникло в маси, і маси самі взялись за ліквідацію неписьменності. Неписьменність надто сильною була в глухих селах, особливо серед жінок. Дуже затоптані були за старого режиму нацреспубліки і нацобласті. Письмених у дореволюційні часи було менше одного процента серед киргизів (0,6), якутів (0,7), серед туркменів колишньої Закаспійської області (0,7), серед бурятів цієї області (0,8), але й серед чувашів письменність дорівнювала тільки 7%, серед татар колишньої Казанської

губернії — 12,7% і т. д. і т. п. Про темпи ліквідації неписьменності говорив приклад Адигеї. До революції там училась тільки дворянська верхівка, черкеська знать. Письмених було всього 3%. До ленінських днів 1931 р. Адигея стала суцільно письменною.

На базі розгорнутої самодіяльності населення і досягнутих успіхів Раднарком постановив 15 серпня 1931 р.: «Запровадити загальне навчання неписьменного населення в місті і на селі по території РРФСР віком від 16 до 50 років». Про темпи ліквідації неписьменності в РРФСР можна судити з таблиці.

Тепер в СРСР письменних уже 90%. Масовий характер роботи поставив на весь зріст питання про нові форми організації цієї роботи, про поєднання масової самодіяльності з чітким керівництвом. Культпоходи, культштурми, соцзмагання застосовувались і в інших галузях роботи. Надзвичайно характерною є робота в дошкільній справі, де широко застосовуються методи культпоходу. Досягнення в галузі дошкільної справи характеризуються даними по СРСР щодо росту охоплення дітей-дошкільників закладами дошкільного виховання (див. стор. 575.— *Ред.*).

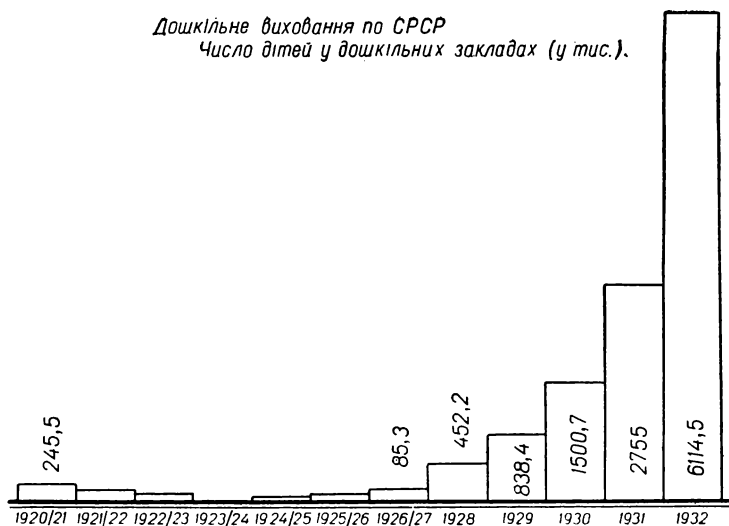
Ми бачимо також величезне зростання за останні роки в галузі початкової освіти (див. стор. 575.— *Ред.*).

Ми добились загального обов'язкового навчання. Завдяки охопленню початковим навчанням усього підростаючого покоління питома вага школи надзвичайно збільшилась. Зростає і число учнів у 2-му концентрі семирічки: в 1928 р. цей концентр обслуговував 1436 тис. учнів, у 1932 р.— вже 4094 тис. Ми йдемо по шляху до загального обов'язкового семирічного навчання.

На шляху до загального чотирирічного навчання ми натрапили на величезні труднощі: не було матеріального обладнання, по-перше, не було необхідної кількості підготовлених педагогів, по-друге. Питання підготовки учительського персоналу стали в центрі уваги.

Але на весь зріст постало й інше питання — питання про *якість* навчання: наскільки школа є справді трудовою, дійсно політехнічною школою, наскільки вона озброєє дітей знаннями, наскільки вона правильно розгортає комуністичне виховання.

Дошкільнє виховання по СРСР
Число дітей у дошкільних закладах (у тис.).

Початкове навчання по СРСР.
Кількість учнів (у тис.).

Питання політехнізації тепер, коли техніка має в житті країни таке вирішальне значення, коли ведеться планове господарство, коли будується зусиллями мільйонів соціалістичне суспільство, набувають винятково великого значення.

Соцзмагання й ударництво виконують у масах свідоме ставлення до праці, але свідоме ставлення повинно підкріплюватися знаннями, спиратися на широкий політехнічний кругозір, на розуміння завдань будівництва.

Ось чому питання про справжню політехнізацію школи постало з такою гостротою. В серпні 1930 р. відбувся I політехнічний з'їзд. Він проходив з участю робітників, колгоспників, спеціалістів. Учителі розповідали про свій досвід, про свої досягнення і труднощі. З'їзд дав надзвичайно цікавий матеріал. Він виявив з очевидністю, що політехнізація школи не може бути проведена в чотирьох стінах школи, що необхідно, щоб ця справа стала справою всієї країни, що потрібне зближення значно тісніше між школами і підприємствами, між школами і сільським господарством. Після з'їзду почали прикріплювати школи до фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів. Учитель став ближче до робітничої маси, робітники стали ближче до школи. У 1930 р. гостро постало питання про нестачу робочих рук — в результаті подекуди побутова праця стала захльостувати школу, дітей почали брати на заводи, щоб ліквідувати прориви, відправляти школи на копання картоплі або цукрових буряків. Зв'язку навчання з продуктивною працею ніякого не виходило. Спроби не на словах, а на ділі пов'язати навчання з продуктивною працею розкрили з особливою гостротою корінний недолік школи — слабке озброєння учнів знаннями. Сучасна епоха, сучасні форми класової боротьби вимагають озброєння борців за робітничу справу, озброєння будівників соціалізму дуже серйозними знаннями. Без серйозного запасу знань вони будуть змушені йти на повіді в чужих елементах, вони не зможуть підходити з достатнім знанням справи до завдань боротьби і соцбудівництва, що страшенно ускладнились і весь час усе більше ускладнюються.

Знання — сила. Це стосується всіх часів, а в епоху, яку ми тепер переживаємо, це правильно подвійно.

І тому ЦК в своїй постанові від 5 вересня 1931 р. поставився з такою серйозністю до оцінки якості шкільного навчання і неухильно стежив за його підвищенням. Недостатність систематики, бідність знань, які давались, невміння відокремити істотне від другорядного, робота наосліп, без урахування сил учнів та їх знань, відсутність відповідальності з боку вчителя, перекладання відповідальності на самих школярів-бригадирів, відсутність плановості в роботі, застосування методів, які не допомагають у роботі, а заважають їй,— ось ті недоліки, на які вказав ЦК. Весь 1931/32 р. пройшов під кутом зору боротьби за здійснення постанови ЦК: школи значно підтягнулися, самокритика загострила пильність. 25 серпня 1932 р. було видано другу постанову ЦК, де давались конкретні вказівки щодо вироблення програм, давались вказівки щодо методів роботи і створення необхідного режиму, без якого неможливе ні правильне налагоджене навчання, ні справжнє комуністичне виховання. Цілий ряд нових, важливих завдань постав перед школою. Попередній шлях розвитку створив умови для правильного їх розв'язання. Потрібна дуже велика, серйозна робота. Тільки піднісши *якість навчання*, зміцнивши комуністичну свідомість дітей, виховавши в них звичку діяти організовано, планово, самостійно вчитися, можна буде по-справжньому пов'язати навчання з продуктивною працею учнів, створити справді політехнічну школу. Над цим і треба працювати.

Я торкнулась у даній статті лише питань масової роботи серед дорослих і питань масової школи. Це тільки невелика ділянка нашого культурного будівництва, наших досягнень, але ділянка надзвичайно важлива, яка впливає на всю роботу країни, ділянка надзвичайно показова.

Пройдений шлях — база для дальшого розгортання культурного будівництва і вшир і вглиб, база для побудови справжньої пролетарської, соціалістичної культури, такої, як її розумів Ленін.

1932 р.

ПИТАННЯ КУЛЬТРОБОТИ СЕРЕД НАРОДНОСТЕЙ

(ВИСТУП НА НАРАДІ КУЛЬТПРАЦІВНИКІВ КРАЙНОЇ ПІВНОЧІ)

Одно з надзвичайно важливих питань культурного будівництва на Крайній Півночі — це питання про роботу не тільки з найвідсталішими національностями, але й з тими національностями, які стикаються з ними, питання про роботу з російським населенням, для того щоб воно могло активно допомагати культуроті. У російських школах важливо ставити вивчення мови навколишнього населення, тому що вести російською мовою політосвітроботу серед населення, яке цією мовою не розмовляє, — це зовсім неприпустима річ. *Необхідним є знання мови, знання побуту, дуже добре знання і сучасного господарського будівництва краю і його минулого*, і тому потрібно, щоб російське населення, яке стикається з місцевим населенням, було підковане в цьому відношенні в достатній мірі, щоб воно добре усвідомлювало необхідність знання мови, щоб кожний учитель, кожний політосвітпрацівник усвідомили необхідність знання — дуже хорошого і глибокого — тієї національності, серед якої вони ведуть роботу.

Мені довелось розмовляти якось із завідуючими хатами-читальнями, які приїхали на екскурсію в Москву з Хакасії. Спочатку делегати почали виступати в офіціальних тонах. Я запитую: «Ну, а як у вас поставлено справу з антирелігійною пропагандою?» Вони говорять: «У нас 80% шаманів здали бубни». Я кажу: «Це добре, але потрібна велика робота, щоб відійшли в минуле всі релігійні вірування». Тоді один з учасників конференції

говорить: «Шамани бубни здали, а коли йде кінь, помитий молоком,— він вважається священним,— уві встають і низько вклоняються коневі». Зовні начебто все благополучно: бубни здав шаман,— а коневі низько вклоняються, тому що коня вважають священним.

Ця невелика розмова показує, що треба підходити до питань антирелігійної пропаганди не з формального боку, а потрібно глибоко вивчити всі умови господарського життя, побутові, недавнє минуле краю. Вивчати побут особливо важливо. Адже ніщо так міцно не тримається, як різні побутові умови.

Я торік була в Ленінграді, в ленінські дні. В цьому районі, де я працювала в 90-х роках (Володарський район), була суконна фабрика Торнтон, розташована по другий бік Неви. Торнтон, як англієць, був досить обізнаний з тим, як підходити до робітника з капіталістичної точки зору. Він добирав робітників певним чином, випикував їх з найвідсталіших сіл Смоленської губернії, даючи їм храмові свята святкувати, підбирались родичі, щоб була звична сільська обстановка і щоб селянка, яка приїжджає з далекого села, почувала себе, як серед своїх — тут тобі і храмове свято, і односельчани; тому селянки на цю фабрику охоче йшли, хоча й платили тут набагато менше і становище було неймовірно важке щодо житла і тривалості робочого дня. Торнтон старався, щоб робітники його не знали з робітниками передових заводів, розташованих по той бік Неви, по головному, так званому Шліссельбурзькому, тракту (шосе). Щоразу для переїзду на той бік Неви треба було брати дозвіл. Були такі відсталі робітниці, які на цьому боці Неви ні разу не були, жили замкнуто, осторонь кипучого робітничого руху. Це було в 90-ті роки. Я була в Ленінграді торік і поїхала в свій район, де я п'ять років працювала, і подивилась, як там тепер стоїть справа. Мені так один товариш говорить: «А, знаєте, на фабриці Торнтон є робітниці, які жодного разу на цьому боці не були». Пройшли дві революції, 14 років існує Радянська влада, а старе таке владне, що ще досі старі жінки не наважуються перебраться на той бік Неви. І це в Ленінграді.

Цей приклад показує, як міцно тримається побут. Я про цей факт розповідала 8 березня в Свердловському університеті. Після зборів до мене схвильовано підхо-

дить одна студентка і говорить мені: «Ви це звідки взнали?» — Я сказала. Вона, хвилюючись, говорить: «Моя бабуся теж ніколи не була на тому боці Неви». Це говорила внучка торнтонівської робітниці — студентка Свердловського університету. Мені здається, що цей факт наочно показує, що, проводячи нашу політосвітроботу, проводячи культурну роботу, ми повинні вдивлятися особливо гостро в побутові умови.

Тільки тоді, коли ми знаємо побут, знаємо історію даної області, даного району, даної національності, якщо ми знаємо всі побутові умови,— тільки тоді ми зможемо знайти правильний шлях до піднесення культурної роботи.

От, скажімо, хакаси, про розмову з якими я розповідала. Виявилось, що політосвітпрацівник у них — московський булочник, пролетар, який знайшов правильний підхід до цих хакасів. Він надіслав мені цілий зошит, де чудово описав побут хакасів. Я дуже жалкую, що цей зошит у мене зачитали, оскільки це дуже цінний людський документ. Він описує, яких оригінальних форм набуває робота в національних областях, яку треба мати чуйність і знати місцеві умови, місцеві особливості, щоб знайти правильний підхід. Цей булочник так починає свій зошит: «Дивно, говорить,— мені начебто треба було б пекти булки, а революція ось що робить — у Хакасію мене кинула політосвітпрацівником». Далі він описує звичаї і т. д. А поряд з цим він описує, наприклад: «Я поїхав на село. Забув, яке число. Дивлюсь, якісь чорні ганчірки розвішані коло жител. Я подумав, що це когонебудь ховають. Виявилося, що це ленінський день». Він описує, як у ленінський день в спеціальному приміщенні говорив старик доповідач і як після доповіді всі присутні дали залп з рушниць. Був захоплюючий настрій. Я гадаю, що й над цим фактом треба подумати. *Треба знайти те, що зближує трудящих різних національностей.* Коли розповідаєш російським робітникам про хакасів, слухають так собі, а коли почнеш розповідати, як там проводили ленінський день, як хакаси під час цього свята заборонили політосвітникам пускати грамофон (він хотів почати з веселої пісні), — це справляє враження на росіян робітників, навіть відсталіх, і вони інакше починають ставитися до товаришів відсталого національності.

Треба сказати, що в Хакасію під час громадянської війни прийшли російські червоні війська, червоні воювали з білими, але червоні були з селян, і тому, бачачи, що земля стоїть незайнята, неосвоєна, нічия, там випасають тільки табуни коней, а землі ніхто не обробляє, вони там і осіли на землі, завели господарство і створились російські селища, і ось тепер бувають непорозуміння між росіянами і хакасами. Звичайно, це в Радянському Союзі річ неприпустима.

Треба знаходити спільні інтереси, насамперед господарські, осмислювати їх, повести велику політосвітню роботу, добитися взаємного розуміння, зближення; необхідно добиватися всіма силами, щоб у зародку душити національну ворожнечу.

Треба, щоб ми в школі вели дуже чітку лінію в національному питанні.

От, наприклад, російські діти з однієї російської школи, здається Казахстану, написали мені листа. Вони писали: «Ми розуміємо, що ми повинні для навколишніх темних, відсталих національностей працювати». Я їм написала, що добре, що вони розуміють це, але хай вони не думають, що ці національності в усьому нижчі за них, хай подивляться, який у них стійкий характер, як вони стріляють, полюють, як чудово знають місцевість, природу, постаралась викласти всі позитивні сторони даної національності, про яку йшла мова, щоб діти дивились не зверху вниз на них, а дивились на дітей іншої національності як на товаришів і вміли з ними працювати.

Це питання товариських відносин у школі між дітьми різних національностей і дітьми росіянами — це питання, на яке і педагоги повинні звернути велику увагу.

У дебатах хтось із товаришів з місць говорив на даній конференції про непорозуміння, які мають місце між російським населенням і між окремими національностями Півночі. На цей бік справи треба, звичайно, звернути найсерйознішу увагу, старатися вияснити причини і усунути їх. Щоб непорозуміння були зжиті, важливо не стільки лекцію з національного питання прочитати, скільки на ділі показати, як повинно йти це зближення. Нам потрібно зжити цю ворожнечу, яка іноді стихійно виникає. Один з товаришів, що виступали, розповідав, як намагаються куркулі вбити клин між національностями.

Ми повинні не тільки лаяти куркуля за це, а ми також повинні вирвати ґрунт з-під ніг цієї агітації.

Господарські організації повинні, звичайно, дивитись, кого вони посилають у нацрайони і республіки. Один товариш наводив тут на конференції випадок з торговцем хутром. Це надзвичайно обурливий випадок. Господарським організаціям треба бути на сторожі і вимагати від своїх агентів на місцях, щоб вони вели радянську лінію в національному питанні. Тут потрібний громадський контроль, бо скупники хутра — народ бувалий.

У селі Шушенському, де ми були з т. Леніним на засланні, нашим начальником був «засідатель», місцевий багатий селянин; він повинен був дивитись, щоб ми не втекли звідти і т. п. Оскільки тікати ми явно не збиралися, ніяких повстань не влаштовували, то він дивився на нас спокійно: ми могли їздити куди хотіли, до нас міг приїжджати хто хотів, він продавав нам телятину і т. д. І на цій підставі це наше колишнє «начальство» тепер підписується: «друг Володимира Ілліча». Так от цей «друг Володимира Ілліча» під час громадянської війни йшов проти бідняцького населення. Під час непу, вже після смерті Ілліча, на тій підставі, що він «друг Володимира Ілліча», він з'явився до мене і просив якоїсь допомоги в господарських органах. Я кажу: «А ви часто в Шушенському буваєте?» Так він говорить: «Мені туди показуватись не можна». Тепер він влаштувався і має справу з хутром. Так ось, я собі уявляю, як він там працює, цей «друг Володимира Ілліча». Звичайно, про хутро він говоритиме так, як розповідав товариш у дебатах. Тут потрібна велика громадська пильність.

Підходячи до питань культурного будівництва серед відсталих у господарському і культурному відношеннях народностей, треба завжди враховувати всю складність переплетення старого з новим, переплетення, яке густою сіткою заслоняє часто саму класову суть становища, глушить паростки нового, заважаючи зростанню класової свідомості.

Візьмімо, наприклад, Башкирську республіку. Ось що розповідають товариші з Башкирської республіки. В одному будинку живе куркуль і тут же його родичі-бідняки. І часто, бувало, виселяють куркуля — і бідняків разом з ним. У них свого будинку немає — на вулиці і залиша-

ються. Якщо не вжити відповідних заходів, щоб їх не виселяли, то ми разом з куркулем викинемо і бідноту. Якщо в куркульському будинку влаштовують яку-небудь установу, то на цю установу не тільки куркуль, але й біднота, яка жила раніше в ньому, починає дивитись скося. Я цей приклад наводжу для того, щоб показати, які часто складні бувають переплетення і яку тут треба мати класову пильність.

У тій самій Башкирії спостерігається така річ, що ніхто для себе обіду не готує, а обід готують для своїх сусідів,— куркуль готує для бідняка те, що й для себе, і бідняк те саме, що й для себе, готує для куркуля. Це склалось історично, тому що інакше вимерло б усе населення, а цьому звичаєві надано релігійного змісту. Цього не можна просто заборонити. А тим часом це сильне знаряддя в руках куркулів. Тут треба знайти інші шляхи, наприклад, широкий розвиток громадського харчування.

Я навела ці приклади, щоб показати, що, вивчаючи життя будь-якої народності, і північних народностей у тому числі, ми повинні підходити з надзвичайною увагою до побутових умов, знаходити ті зачіпки, які можна знайти.

Ось питання антирелігійне. Звичайно, з шаманом боротися треба, але треба показати саму суть, чим він сильний, в чому його вплив, яку господарську роль він відіграє. Жили ми в Галичині. Там надзвичайно сильний вплив католицького духовенства. У розмові з однією молодою селянкою кажу: «Що ж у вас — все ксьондзи та ксьондзи?» — Аякже! Під час пожежі батькові очі випалило. Хто ж допомагає? Адже тільки ксьондз, інший ніхто не допоможе». Брала часто релігія тим, що вона є наче комісаріатом, який обслуговує населення, і вибити цю релігію можна до кінця тільки тоді, коли замість цього поставити справжню радянську роботу. Соцзабез не працює, а прийде шаман і допоможе, і обплутає за це людину по ногах і по руках.

Треба знати всі шляхи впливу духовенства на бідноту. Замість тих крихт, які дає духовенство для населення, треба поставити набагато серйознішу, широко розвинуту радянську роботу. *Якщо ми зуміємо розвинути широку роботу в усіх галузях, не тільки в справі освіти, але й у господарській галузі, але й у галузі охорони здоров'я,*

соцзабезу, якщо ми зуміємо широку роботу розгорнути, спираючись на Ради, то ми найкраще підірвемо корені релігії. Старе живуче; тільки зміною всього побуту, всього господарського укладу можна змінити старе.

Тут величезну роль відіграє розвиток промисловості. У найвідсталіших місцевостях будуються нові фабрики, нові підприємства. Це докорінно ламає побут. Але поки що не скрізь можна протиставити нове господарське велике будівництво відсталому побутові, який склався на базі відсталого господарського укладу. Самі кліматичні умови багато чому заважають.

Але все, що можна вхопити з нової техніки, з нової науки, треба використати. Все це треба ставити на службу тому, щоб зживати старий побут і на місце його висувати новий.

От я подивилась ваші стенограми відносно політехнізації шкіл. Мені, на жаль, не вдалось прочитати всіх стенограм, тому що тільки сьогоднішній ранок був у мене для цієї справи, а вчора ввечері я була зайнята, проте я їх дочитаю, вони дуже цікаві. Спинимось на питанні політехнізації. Коли в нас тільки що починалась політехнічна освіта, я мала в Казані розмову із завідувачою ВНО. Вона говорить: «Ми привчаємо дітей до працьовитості». Я дуже побоююсь, щоб наші майстерні в північних областях не сповзли на те, щоб привчати дітей до працьовитості. Знаєте, працьовитості дітей відсталих національностей вчити не доводиться — вони працюють над силу і змалечку.

Тут правильно говорили про важливість музеїв, про важливість ілюстрацій,— звичайно, треба, щоб ілюстрації не були кривими і косими. Потрібна велика чіткість. Мене завжди вражають малюнки дітей Півночі. Всі предмети на фоні одноманітної Півночі вриваються в їх пам'ять, і тому малюнки дітей Півночі, навіть малюків, відзначаються надзвичайною точністю. Якщо ми прикрашатимемо наші підручники малюнками, намальованими криво і косо, вони не справлять на них ніякого враження. Треба підходити до цього питання дуже уважно, треба давати малюнки, які відзначаються особливою точністю, точно відображають предмет.

Потрібно знайти такий підхід, як би від відсталого підійти до більш досконалого. У старій психології Джем-

са, яку ми в цілому відкидаємо, тому що вона ґрунтується на неправильних ідеологічних настановах, ми все ж можемо знайти дуже багато цінного, що можна взяти. І от ми наводимо такий приклад: на «дикуна», який живе на островах, пароплав не справляє ніякого враження, а човен, обладнаний по-новому, справляє колосальне враження, оскільки він ближчий до його човна. Психологічно це правильно. Не треба ганятися за тим, щоб зразу давати найновіші досягнення. Не з цього треба починати, а починати з ознайомлення не стільки з гігантами, скільки з тим, що знаходить зв'язок з відомими їм знаряддями праці. Тут один товариш дуже правильно відзначив, що північні народності вимагають, щоб їм розповіли, як це сокира появилася в їх ужитку, звідки вона взялась, як вона робиться, як те нове, що вони бачать, відчують, як це нове твориться. *Треба, починаючи розширення кругозору, починати з того, що близьке. Я думаю, що знання повсякденного життя, побуту, як різні знаряддя вживати, як їх виготовляти,— треба з цього виходити в політехнізації.*

Ми, звичайно, з програмами надто довго дозволяли місцям робити те, що вони хочуть. 15 років існує Радянська влада, і досі нема стандартизованої програми. Стандартизована програма аж ніяк не означає, що вона не буде локалізована, індивідуалізована стосовно до нових умов. *Нам важливо за допомогою програми по-комуністичному виховати все підростаюче покоління, дати широкий політехнічний кругозір і широке розуміння техніки.* Треба продумати всі ці шляхи, треба продумати, як до цього підійти. Те, що добре в московському оточенні, то де-небудь на Крайній Півночі зовсім неприпустиме і абсолютно чуже. Ми повинні подумати, як ці майстерні, працю пов'язати з навколишнім життям. Якщо по оленярству буде продумано і розказано, як можна це оленярство підняти на вищий ступінь, якщо кожний оленяр побачить це і зрозуміє, то йому і книжку захочеться прочитати, подолати свою неписьменність, щоб цим оволодіти; але треба знайти той інтерес, який спонукатиме його до читання книжки. Так само діти будуть значно більш зацікавлені, якщо пов'язати це з повсякденним життям.

Тут у дебатах разів два порушувалось цікаве питання відносно розмови тубільців з т. Калініним: чи треба

посилати дітей до школи, чи правильно робить місцева влада, що примушує посилати дітей до школи. Після розмови вони все-таки сказали, що краще не посилати. У чому тут справа? Справа в тому, що у відсталих народностей на дітей покладається велика господарська робота. У дебатах не досить розкрито і побутовий уклад, який втримує від посилання дітей до школи. У звичайних умовах ми знаємо, що втримує від посилання дітей до школи, але відносно національностей Півночі це питання не до кінця ясне. Потім *треба вміти пристосувати заняття до часу, щоб це було зручно щодо клімату, щодо місцевого виробництва.*

З чого почати? Іноді, може, ми підемо повільнішим шляхом, щоб потім не тільки наздогнати, але й випередити. Треба деякі особливості національні так організувати, щоб вони допомогли дітям оволодівати глибше деякими галузями. Треба б це показати на конкретних прикладах.

Мені прикро, що я тільки вчора дізналася про нашу конференцію, так що зібрати потрібний матеріал я не встигла. Я гадаю, що ви, ті, хто знає особливості народів Півночі, продумаєте, як ці програми локалізувати. У програмі важлива цільова настанова, обсяг знань. *Нам треба прагнути до того, щоб діти національних областей мали знання в такому ж обсязі, як і російські, щоб вони оволодівали необхідними знаннями повністю. Але інша справа — підходи, як зробити ці знання найбільш легко засвоюваними і цікавими. Тут потрібна велика робота.*

Ми повинні повністю використати техніку. Відчувається велика недостача книг, недостача літератури національними мовами. Тут повинно бути використано радіо мовою тією національності, до якої звертаються. Треба зробити все можливе, щоб налагодити це радіомовлення національними мовами. Треба точно вказувати, що саме передаватиметься, щоб усе це відбувалось у певний час, щоб усе населення знало про це і приходило слухати. Радіо відкриває тут величезні можливості. Радіо має величезне майбутнє. Воно розвивається і дасть нам великі можливості.

Я кілька років тому читала німецьку брошуру Беккера. Це — пруський міністр народної освіти. Так ось він пише: «Радіо випадає з-під буржуазного впливу, зриває

його. Раніше ми могли впливати через школи, через церкву, а тепер повітря — піді-но та злови!» Це «піді-но та злови» для буржуазії погане, а для нас дуже добре. Я думаю, що в роботі з національностями Півночі радіо має виняткове значення. Я не знаю умов використання радіо на Півночі, але я гадаю, що при теперішньому стані радіомовлення нам можна тут добитися дуже багато чого.

Кінокартини. Показують барикади, показують те, що далеко, а те, що близько, не показують. Якби дати таку картину: показати, як російський уряд експлуатував народи Півночі, показати, що дає і може дати в найближчому майбутньому Радянська влада. Я це кажу для прикладу, може, це важко зробити. Треба створити спеціальну серію фільмів суспільно-політичного значення, і значення з точки зору політехнізації, з точки зору розуміння всього виробництва в цілому.

Тепер відповіadamу на записки.

Мене запитують про місце політехнізації в системі комуністичного виховання.

Я якось дала Володимирі Іллічу чернетку, начерк тез. Тепер іноді товариші розуміють це як розбіжність з ним. Я не спеціаліст у справі написання гез і тому до нього звернулась за порадою. Тут ніяких розходжень не було. Він сказав, де що підкреслити, як краще спланувати тези. Він там говорить, що треба більше принципову сторону висвітлити. Це дуже важливе питання. В капіталістичному суспільстві існує поділ на чорну і білу кістку. Біла кістка ні до чого не доторкається, як кажуть, «за холодну воду не береться», а чорна кістка все перевертає, а що до чого — це вважається, що чорної кістки не стосується. Звичайно, це так просто не говориться, це робиться в прихованій формі. Ми бачимо при капіталізмі поділ на тих, хто розробляє науку, і тих, хто виконує вказівки і працює на білу кістку. Маркс вказує, що все молоде покоління повинно навчитися працювати, не тільки перевертати, але й повинно також розуміти виробництво і повинно розуміти техніку, зв'язану з економікою, з усім суспільним укладом. Весь політехнізм — це певна навичка, певне вміння, але в той же час це також дуже широкий кругозір. Ось чому Володимир Ілліч підкреслює, що треба стати теслярем, столяром,

що це треба тому, що немає ще в нас машин, але тесляр і столяр повинен уже мати політехнічний кругозір, тобто розуміти техніку, всі взаємовідносини між різними галузями техніки. Адже якщо він не розуміє техніки і зв'язаного з нею економічного укладу, то як же він зрозуміє п'ятирічку? А чи можемо ми залишити народи Півночі без розуміння п'ятирічки?

Чому ми всі сили свої напружуємо і вкладаємо у велике виробництво, чому ми особливого значення надаємо машинобудуванню, добуванню металу, чому так вип'ячується Магнітобуд — адже треба, щоб це зрозуміли не тільки москвичі, а вся країна і все підростаюче покоління. Політехнічна школа має те принципове значення, що вона з дитячих років учить усіх працювати і розуміти широко техніку і розуміти все зв'язане з цією технікою, тобто економіку і весь уклад. Саме це — принципова сторона.

У нас часто-густо вважають так: завели гарненький верстатик, зробили якісь ручки — і це стопроцентний політехнізм. Це не політехнізм, це справжнісіньке ремісництво. Це, звичайно, непогано — вміти виготовляти різні вироби, але від політехнізму це дуже далеко. Можна на цьому ж верстатіку дати уявлення про машину і т. д. Це нам важливо давати якраз у найбільш відсталих у культурному відношенні областях. Через книгу, картину, через кіно ми можемо дати деяке уявлення про техніку. Тепер ми в значно більшій мірі можемо дати уявлення про те, що діється в інших місцях.

Величезне значення політехнізації полягає, по-перше, в тому, що політехнізація ліквідує білоручтво, ліквідує гидливе ставлення до чорної роботи, коли людина керосинку не може розпалити сама, а з другого боку, — ми ліквідуємо й те, що людина працює, як віл, а що до чого — не розуміє.

Не можна думати, що тільки політехнізація потрібна в школі. Поряд з нею необхідний ще цілий ряд інших речей. Недавно комсомол просив мене написати статтю про те, щоб комсомольці йшли не тільки на фабрики і заводи, але й вчителі, в письменники, йшли в так звані інтелігентські професії. Я написала, як на даному етапі важливо, щоб комсомолець не тільки вмів бути слюсарем або токарем, але щоб він знав і вмів працювати як політосвітник, вмів бути вчителем, бібліотекарем. Адже

у нас тепер у бібліотекарі ніхто не йде з комсомольців — плата мізерна, постачання нема, і тільки фанатики цієї справи йдуть на бібліотечну роботу. А як же ми будуватимемо соціалізм без бібліотек? Нам треба обов'язково розгорнути сітку бібліотек. Це питання надзвичайно важливе. Молодь у нас на цю роботу не йде. Вчителі по мобілізації йдуть, а за покликанням рідко. Доводиться з молоддю дуже багато відносно цього розмовляти. І я написала про те, що не можна все на шкільний політехнізм звалювати, а треба зробити так, щоб молодь відразу ж проводила таку лінію: той, хто займається інтелігентською професією, мав би додаткову професію з праці, і той, хто займається фізичною працею, мав би додаткову інтелігентську професію.

Мені на одній фабриці довелося розмовляти з робітником-комуністом. Він мені сказав: «Ось як у нас з жінкою — один день я на керосинці варю, а другий — вона. У нас рівність». «Ну, а діти як, допомагають?» — «Ні, у нас діти — комсомолец і комсомолка, так ми їм до холодної води не даємо доторкнутися». Батьки між собою рівні, а дітей в люди виводять — хай «до холодної води не доторкуються». Це побутове навіть у комуністів живе. Дуже важливо зжити це до кінця і розуміти, що кожна людина зобов'язана певні функції виконувати на фронті фізичної праці, на фронті праці розумової. У цьому відношенні політехнізація дає правильну настанову і може дати дуже багато.

Наступне питання — про темпи культурного розвитку у відсталих народностей.

Спочатку темпи можуть бути повільнішими, але важливо з самого початку якнайглибше питання охопити. В такому разі ми потім підемо швидкими темпами. Статистика стану культури показує, що культурні успіхи російської національності, виражені в процентах, ідуть повільніше, ніж культурні успіхи тих національностей, які відстали. Тут ми бачимо значно інтенсивніші темпи, але ми це бачимо по певному ступеню — трохи наздогнали, підігнали, а потім ідуть усякі затримки. Нам важливо в другій п'ятирічці особливо уважно дивитися, щоб у нас не залишалось непідметених кутків, а то виходить, що серединка у нас письменна, культурна, а кутки часто по глухих місцях залишаються непідметеними: там і не-

письменність, і рецидив неписьменності, і книжка не доходить. Там ще багато треба попрацювати, але ж ми від чорної роботи ніколи не відмовляємось. Тепер потрібна більш поглиблена, більш напружена робота, але робота така, щоб у нас не було так, що культура тільки для виду. Треба розкачати жінку відсталу.

Кожного разу пошта приносить нам цікаві листи. Нещодавно приходить лист від однієї жінки, вона пише: «Взнала я таку новину, яка мене так само вразила, як смерть Володимира Ілліча, і стільки ж горя заподіяла». Думаю: «Що трапилось?» Виявляється: «Зовсім не поставлена робота серед жінок-водниць, навіть немає жінко-організатора, кудись утік». Лист дуже хороший, незважаючи на його наївність, у цьому листі дуже багато цінного. Тут видно пристрасне бажання, ця робітниця-партизанка доб'ється свого в розумінні зживання відсталості, але ж допомогти їй потрібно.

Я думаю, що кожній національності треба, щоб скрізь відділ народної освіти був зв'язаний з молодіжною організацією, жіночою організацією, господарськими організаціями для того, щоб пробратися в саму гущу їх життя і щоб звідти черпати все нові й нові сили.

Адже сила у нас величезна. Ось іде яка-небудь конференція. На конференцію виділяється дуже багато товаришів. Вони виступають з дуже цікавими висловлюваннями — адже працівники знають роботу місць. Ми сидимо тут, у центрі, і вчимося в цих товаришів, а потім вони поїхали на місця — і куди вони пропали, ми не знаємо. Вони живуть, вони працюють на місцях, а ми нічого про них не знаємо. Треба встановити з ними міцний зв'язок.

Я думаю, що, мабуть, ніхто з вас і не чув, що є таке товариство — Товариство педагогів-марксистів. Між іншим, є у нас там національна секція. Я гадаю, що нам потрібно сьогодні домовитись так: треба, щоб наша секція з національних питань звернула увагу на те, як показати на практиці, як використати місцеві умови, конкретні умови для політехнізації. Я просила б товаришів писати нам на адресу: Волхонка, 14, Товариство педагогів-марксистів — про всі труднощі, яких їм доводиться зазнавати, а ми в Товаристві педагогів-марксистів постаємо розв'язати це питання.

Як саме Товариство педагогів-марксистів може зв'язатися з Північчю? Як тримати систематичний зв'язок, щоб це товариство прийшло на допомогу вчителям в їх роботі на місцях? Треба організувати на місцях осередки Товариства педагогів-марксистів. У нас за положенням ми можемо в будь-якому місці влаштувати осередок Товариства педагогів-марксистів. Звичайно осередок зв'язується з обласним відділом Товариства педагогів-марксистів, але цей зв'язок досить слабкий, оскільки осередки зайняті поточними обласними справами і не завжди відповідають на ті питання, які їм ставляться. У центр перший-ліпший товариш, будь-який осередок можуть написати. Тут важливо підхопити місцеву ініціативу. А на місцях товариші працюють, на місцях у нас величезна ініціатива. Тільки тоді Товариство педагогів-марксистів зможе розгорнутися по-справжньому, коли воно підхоплюватиме цю ініціативу, підтримуватиме її.

За заповітом Леніна, ми, Радянська країна, щодо національностей повинні показати зразкову, товариську, дружню роботу, і тому кожний працівник Наркомосу повинен робити все можливе, щоб цю дружню роботу налагодити. Я думаю, що Товариство педагогів-марксистів повинно працювати в цій галузі, і до вас прохання підтримати нас і взяти в нашій роботі участь.

На місцях важливо організувати осередки. Тепер ми всі звикли працювати не поодиноці — вже це є досягнення. Кожний пише статтю, але любить порадитися з товаришами; із розмов завжди дещо нове виходить. Отже, до колективної праці у нас дуже велике прагнення на місцях, і дуже важлива організація таких осередків.

МАРКС ПРО КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ

Маркс не залишив спеціальної праці, присвяченої комуністичному вихованню підростаючого покоління. Але, як відомо, його твори містять цілий ряд висловлювань в питанні про реконструкцію виховання, які, будучи пов'язані з усім його вченням, є для нас керівництвом до дії.

Кожен знає, яке величезне значення мав «Комуністичний маніфест», написаний Марксом і Енгельсом на початку революції 1848 року. Це — стислий, сповнений революційної пристрасті твір, який викладає погляди комуністів на суспільний розвиток. У «Маніфесті» говориться про те, куди і як іде суспільний розвиток, про співвідношення економіки і ідеології, про класи, про класову боротьбу, про роль пролетаріату в цій боротьбі і неминучість його перемоги, про неминучість заміни капіталістичного ладу комуністичним. І в зв'язку з цим у «Маніфесті» порушуються і питання виховання того покоління, якому доведеться будувати комунізм. «Подібно до того, — говориться в «Маніфесті», — як знищення класової власності уявляється буржуа знищенням самого виробництва, так і *знищення класової освіти* (курсив наш. — Н. К.) для нього рівнозначне знищення освіти взагалі.

Освіта, втрату якої він оплакує, є для величезної більшості перетворенням у придаток машини»¹.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, Держполітвидав УРСР, 1959, стор. 424.

Відмітивши класовий характер освіти взагалі, творці «Маніфесту» підкреслюють, що велика промисловість безмірно експлуатує дітей, примушує робітників експлуатувати власних дітей, руйнує старі родинні стосунки, підриває корені родинного виховання. Виховання в капіталістичному суспільстві наскрізь класове. Комунисти хочуть змінити характер виховання. Ось що говорить про це «Комуністичний маніфест»:

«Чи може ви закидаєте нам те, що ми хочемо припинити експлуатацію дітей їхніми батьками? В цьому злочині ми признаємося.

Але ви твердите, що, замінюючи домашнє виховання суспільним, ми хочемо знищити найдорожчі для людини відносини.

А хіба ваше виховання не визначається суспільством? Хіба воно не визначається суспільними відносинами, в яких ви виховуєте, не визначається прямим або посереднім втручанням суспільства через школу і т. д.? Комунисти не вигадують впливу суспільства на виховання; вони лише змінюють характер виховання, виривають його з-під впливу пануючого класу.

Буржуазні розглагольствування про сім'ю і виховання, про ніжні відносини між батьками і дітьми викликають тим більшу огиду, чим більше руйнуються всі сімейні зв'язки серед пролетаріату внаслідок розвитку великої промисловості, чим більше діти перетворюються в прості предмети торгівлі і робочі інструменти»¹.

«Маніфест» накреслює ряд заходів, які пролетаріат повинен буде провести, коли він стане при владі. Серед них в п. 10-му вказуються й заходи, що стосуються виховання. Це буде «громадське і безплатне виховання всіх дітей. Усунення фабричної праці дітей в її сучасній формі. Поеднання виховання з матеріальним виробництвом і т. д.»². Цей пункт пов'язаний у Маркса з рядом інших пунктів, таких, як перехід знярядь виробництва до рук держави, однакова трудова повинність для всіх, поєднання землеробської праці з фабричною, поступове знищення відмінності між містом і селом.

Розділ другий «Комуністичного маніфесту» закінчу-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 427.

² Там же, стор. 430.

ється словами: «На місце старого буржуазного суспільства з його класами і класовими протилежностями приходить асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх»¹.

Що це? Теорія «вільного розвитку»? Невже Маркс був її прихильником? Ми не зрозуміємо цього місця, якщо не усвідомимо, що Маркс під свободою розуміє зовсім інше, ніж представники буржуазії. «Але не сперечайтеся з нами,— говориться в «Маніфесті»,— оцінюючи при цьому скасування буржуазної власності з точки зору ваших буржуазних уявлень про свободу, освіту, право і т. д. Ваші ідеї самі є продукт буржуазних виробничих відносин і буржуазних відносин власності...»² І далі: «Ідеї свободи совісті і релігії виражали в області знання лише панування вільної конкуренції»³.

Енгельс в «Анти-Дюрінгу» писав:

«Гегель перший правильно подав співвідношення свободи і необхідності. Для нього свобода є пізнання необхідності. *«Сліпа необхідність лише оскільки вона не збагнена»*. Не в уявній незалежності від законів природи полягає свобода, а в пізнанні цих законів і в оснований на цьому знанні можливості планомірно примушувати закони природи діяти для певних цілей. Це стосується як до законів зовнішньої природи, так і до законів, що керують тілесним і духовним буттям самої людини,— два класи законів, які ми можемо відділяти один від одного щонайбільше в нашій уяві, ніяк не в дійсності. Отже, свобода волі означає не що інше, як здатність приймати рішення із знанням справи. Таким чином, чим *свободніше* судження людини у відношенні до певного питання, з тим більшою *необхідністю* визначатиметься зміст цього судження; тоді як невпевненість, яка має в своїй основі незнання і вибирає ніби довільно між багатьма різними і суперечними одне одному можливими рішеннями, тим самим доводить свою несвободу, свою підлеглість тому предметові, який вона якраз повинна була б підкорити собі. Отже, свобода полягає в основаному на пізнанні необхідностей природи (Naturnotwen-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 430.

² Там же, стор. 424.

³ Там же, стор. 429.

digkeiten) у пануванні над ними самими і над зовнішньою природою; вона тому є необхідним продуктом історичного розвитку»¹.

Якщо ми під таким кутом зору підійдемо до вищенаведених слів — «на місце старого буржуазного суспільства з його класами і класовими протилежностями приходить асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх», — ми зрозуміємо, що визволене до кінця від пут капіталістичного гніту суспільство, де не буде вже класів і класової боротьби, буде зв'язане з таким розквітом науки, пізнанням законів природи і розвитку людства, що це забезпечить кожному найбільш повний, всебічний розвиток, і кожний член цієї асоціації, цього союзу так тісно, органічно зв'язаний буде з усією асоціацією і її прогресом у цілому, що вся його діяльність, все його життя служитиме дальшому розвитку цього майбутнього безкласового суспільства.

У «Комуністичному маніфесті» весь час найбільше підкреслюється думка, що базою ідеології є економіка. «Чи потрібна особлива глибокодумність, щоб зрозуміти, що разом з умовами життя людей, з їх суспільними відносинами, з їх суспільним буттям змінюються також і їх уявлення, погляди і поняття, — одним словом, їх свідомість?»

Що ж доводить історія ідей, як не те, що духовне виробництво перетворюється разом з матеріальним? Пануючими ідеями будь-якого часу завжди були тільки ідеї пануючого класу.

Говорять про ідеї, які революціонізують все суспільство; цим виражають лише той факт, що всередині старого суспільства утворились елементи нового, що рука в руку з розкладом старих умов життя іде і розклад старих ідей»².

Маркс не тільки констатував факти, але завжди вказував вихід із становища. Ще в тезах про Фейєрбаха (1845) Маркс писав: «Філософи тільки по-різному *по-яснювали* світ, але справа полягає в тому, щоб *змінити* його»³.

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 97—98.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 428—429.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 4.

А щоб знайти правильні шляхи зміни, він вивчав розвиток матеріальних умов, ті елементи їх, які були знаряддям перетворення всього суспільного ладу.

Цікавий щодо цього лист Маркса до Анненкова, написаний ним ще до «Комуністичного маніфесту» — 28 грудня 1846 р. У цьому листі Маркс писав:

«Для п. Прудона поділ праці— річ зовсім проста. Але хіба кастовий лад не був певним видом поділу праці? Хіба цеховий лад не був іншим видом поділу праці? І хіба поділ праці в мануфактурний період, який починається в Англії в середині XVII століття і закінчується в кінці XVIII століття, не відрізняється докорінно від поділу праці в сучасній великій промисловості?..

Хіба вся внутрішня організація народів, всі їх міжнародні відносини не є виразом певного вида поділу праці? Хіба все це не повинно змінюватися разом із зміною поділу праці?

Пан Прудон такий далекий від розуміння питання про поділ праці, що навіть не згадує про відокремлення міста від села, яке в Німеччині, наприклад, відбувалося в IX—XII століттях. Для п. Прудона це відокремлення є вічний, незмінний закон, тому що він не знає ні його походження, ні його розвитку»¹.

У «Злиденності філософії» (написаний у 1847 р.) Маркс дає блискучий приклад того, як у поділі праці, що іде все далі, треба виявляти позитивні сторони цієї тенденції. Маркс пише там про те, що «поділ праці всередині сучасного суспільства характеризується тим, що він породжує спеціальності, відособлені професії, а разом з ними *професійний ідіотизм*» (курсив наш.— Н. К.)².

Наводячи факт професійного ідіотизму, Маркс в той же час відмічає, як дальший розвиток поділу праці допомагає викорененню цього ідіотизму. В «Злиденності філософії» він говорить про вплив *автоматичної фабрики* (не всякої, а саме автоматичної) на розвиток робітників:

«Поділ праці на фабриці характеризується тим, що праця цілком втрачає тут характер спеціальності. Але

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, стор. 388.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 154,

як тільки припиняється всякий спеціальний розвиток, починає давати себе знати потреба в універсальності, прагнення до всебічного розвитку індивіда. Фабрика усуває відособлені професії і професійний ідіотизм»¹.

Маркс любив дітей. У книжці «До критики політичної економії», що вийшла вперше в 1859 р., є одно чудове місце про дітей, правда, сказане мимохідь, однак воно проливає світло на те, чому Маркс так любив дитвору і що він у ній бачив. Говорячи про мистецтво, він між іншим писав:

«Чоловік не може знову перетворитися в дитину, не впадаючи в дитинство. Але хіба не тішить його наївність дитини і хіба сам він не повинен прагнути того, щоб на вищому ступені відтворювати свою справжню сутність? Хіба в дитячій натурі в кожную епоху не оживає її власний характер у його природній правді?»².

Маркс не був вузьким вченим спеціалістом. Він прекрасно знав літературу, розумів мистецтво і розумів дітей.

Чи багато хто вмів з цієї точки зору спостерігати дітей? Це вмів робити Лев Толстой, який дивився на дітей очима великого художника, але в нього була та біда, що він не міг зрозуміти своєї епохи. Маркс розумів і епоху і дітей. Глибокого розуміння дитини повинен вчитися в Маркса кожний сучасний педагог.

Любов до дітей змушувала Маркса дуже обурюватись капіталістичною експлуатацією дитячої праці. Але не в одній любові до дітей причина того, що Маркс приділяє так багато місця в першому томі «Капіталу» становищу дітей при капіталізмі. В одному тільки розділі «Робочий день» Маркс наводить понад двадцять прикладів найобурливішої експлуатації дітей на фабриках, причому факти взято з офіціальних документів (із звітів фабричних інспекторів, судових справ, законодавчих постанов). Питання про експлуатацію дитячої праці займає не менше місце і в розділі «Машини і велика промисловість».

Надзвичайно яскраво малює Маркс усю мізерність державного законодавства Англії в справі охорони дитя-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 155.

² К. Маркс, До критики політичної економії, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 203—204.

чої праці; він показує, як капіталісти знаходять безліч шляхів, щоб обійти навіть ці мізерні закони, як і розумово і фізично калічиться підростаюче покоління.

Маркс писав про все це тому, що в питанні про дитячу працю, як у краплі води, відбивалась тенденція капіталістичного ладу до безмірної експлуатації мас.

Вивчаючи, з одного боку, розвиток промисловості, вплив тих чи інших змін її на робітничі маси, а з другого — становище дітей на виробництві, Маркс прагнув знайти начала, які допомогли б так поставити суспільне виховання, щоб підростаюче покоління було здатним докорінно реорганізувати капіталістичне суспільство.

Наведемо уривок з розділу «Машини і велика промисловість», де говориться про те, що сучасна промисловість потребує всебічно розвинутого робітника:

«Принцип великої промисловості: кожний процес виробництва, взятий сам по собі і насамперед безвідносно до руки людини, розкласти на його складові елементи, — створив всю сучасну науку технології. Строкати, начебто позбавлені внутрішньої зв'язності і застигли форми суспільного процесу виробництва розклалися на свідомо планомірні, систематично розчленовані, залежно від бажаного корисного ефекту, галузі застосування природознавства. Технологія відкрила також ті нечисленні великі основні форми руху, в яких незмінно рухається вся продуктивна діяльність людського тіла, хоч би які різноманітні були уживані інструменти, — так само як механіка, незважаючи на величезну складність машин, знає, що всі вони являють собою постійне повторення елементарних механічних сил. Сучасна промисловість ніколи не розглядає і не трактує існуючу форму певного виробничого процесу як остаточну. Через це її технічний базис революційний, тим часом як у всіх попередніх способів виробництва базис був по суті консервативний. З допомогою машин, хімічних процесів та інших методів вона раз у раз робить перевороти в технічному базисі виробництва, а разом з тим і в функціях робітників і в суспільних сполученнях процесу праці. Таким чином вона так само постійно революціонує поділ праці всередині суспільства і безупинно кидає маси капіталу і маси робітників з однієї галузі виробництва в іншу. Через це при-

рода великої промисловості зумовлює зміну праці, рух функцій, всебічну рухливість робітника»¹.

«...Самá велика промисловість своїми катастрофами робить питанням життя і смерті визнання зміни праці, а тому й можливо більшої багатосторонності робітників, загальним законом суспільного виробництва, до нормального здійснення якого повинні бути пристосовані відносини. Вона, як питання життя і смерті, ставить завдання: потворність нещасного резервного робочого населення, яке держиться про запас для мінливих потреб капіталу в експлуатації, замінити абсолютною придатністю людини для мінливих потреб у праці; часткового робітника, простого носія певної часткової суспільної функції, замінити всебічно розвиненим індивідумом, для якого різні суспільні функції є способи життєдіяльності, що приходять на зміну один одному. Одним з моментів цього процесу перевороту, який стихійно розвинувся на основі великої промисловості, є політехнічні і сільськогосподарські школи, другим — «*écoles d'enseignement professionnel*» [професійні школи], в яких діти робітників дістають деяку обізнаність з технологією і з практичним застосуванням різних знарядь виробництва. Якщо фабричне законодавство, як перша мізерна поступка, вирвана у капіталу, сполучає з фабричною працею тільки елементарне навчання, то не підлягає ніякому сумніву, що неминуче завоювання політичної влади робітничим класом завоює належне місце в школах робітників і для технологічного навчання, як теоретичного, так і практичного. Але так само не підлягає ніякому сумніву, що капіталістична форма виробництва і відповідні їй економічні відносини робітників цілком суперечать таким ферментам перевороту і їх меті — знищенню старого поділу праці»².

Таким чином, ми бачимо, яку величезну роль відводить Маркс у справі реконструкції капіталістичного суспільства, в соціалістичній перебудові суспільному вихованню підростаючого покоління. Це суспільне виховання повинно вирощувати всебічно розвинених людей. Ця ви-

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 486—487.

² Там же, стор. 488.

мога впливає з самого характеру великої промисловості. Дітям треба оволодіти великою сумою знань і треба вчитися працювати. Вивчення історії фабричного законодавства Англії щодо охорони дитячої праці привело Маркса саме до такого висновку.

«Уже в 1840 р., — пише Маркс у першому томі «Капіталу», — була призначена парламентська комісія для обслідування дитячої праці. Її звіт 1842 р., як говорить Н. В. Сеніор, розгорнув «таку жахливу картину жадності, егоїзму і жорстокості капіталістів і батьків, злиднів, деградації і руйнування організму дітей та підлітків, яку навряд чи бачив коли-небудь світ... Цей звіт (1842 р.) пролежав без уваги двадцять років, протягом яких дітям, що виростили без найменшої уяви як про те, що ми називаємо мораллю, так і про шкільну освіту, релігію, природну родинну любов, — цим дітям дозволили стати батьками теперішнього покоління»¹.

Комісія вимагала регулювання фабричної праці дітей законодавчим шляхом.

«Інтелектуальне здичавіння, — пише Маркс, — до якого штучно приводить перетворення незрілих людей у прості машини для фабрикації додаткової вартості і яке легко відрізнити від первісної темноти, що лишає розум зовсім незайманим, але не завдає шкоди самій його здатності до розвитку, його природній родючості, — це здичавіння примусило, нарешті, навіть англійський парламент проголосити початкову освіту обов'язковою умовою «продуктивного» споживання дітей до 14-річного віку в усіх галузях промисловості, підпорядкованих фабричному законодавству»².

«Хоч які жалюгідні загалом постанови фабричного акта щодо виховання, вони оголосили початкове навчання обов'язковою умовою праці. Їх успіх уперше довів можливість сполучення навчання і гімнастики з фізичною працею, а значить, і фізичної праці з навчанням та гімнастикою. Фабричні інспектори, вислухуючи свідчення вчителів, скоро виявили, що фабричні діти, хоч їх навчають вдвоє менше, ніж школярів, які регулярно відвідують школи вдень, проте встигають пройти стільки ж, а часто й більше. «Справа пояснюється просто. Ті, що

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 492—493.

² Там же, стор. 400—401.

перебувають у школі тільки половину дня, завжди свіжі і майже завжди здатні і готові вчитися. Система праці, яка чергується з школою, дає змогу на одному занятті відпочити і освіжитися після другого, отже, вона набагато придатніша для дитини, ніж безперервність одного з цих двох занять. Дитина, яка з самого ранку сидить у школі, особливо в жарку погоду, не може змагатися з тим, хто бадьорий і жвавий приходить від своєї роботи». Дальші докази можна знайти в промові Сеніора, виголошеній на соціологічному конгресі в Едінбурзі в 1863 р. Він вказує тут між іншим і на те, що односторонній непродуктивний і тривалий шкільний день у вищих і середніх класах без користі збільшує працю вчителів «і в той же час не тільки марно, але й з прямою шкодою змушує дітей витрачати час, здоров'я і енергію». З фабричної системи, як можна простежити в деталях у Роберта Оуена, виріс зародок виховання епохи майбутнього, коли для всіх дітей понад певний вік продуктивна праця сполучатиметься з навчанням і гімнастикою не тільки як один із засобів для збільшення суспільного виробництва, але й як єдиний засіб для вироблення всебічно розвинутих людей»¹.

Чи думав Маркс, що навчання праці треба перенести з фабрики в стіни школи? Аж ніяк. Визнаючи необхідність політехнічної школи, він стояв все ж за роботу дітей на фабриці.

«...Хоч який жахливий і огидний розклад старої сім'ї за капіталістичної системи, все ж велика промисловість, відводячи жінкам, підліткам і дітям обох статей вирішальну роль в суспільно організованому процесі виробництва поза сферою домашнього вогнища (курсив наш.— Н. К.), створює економічну основу для вищої форми сім'ї і відносин між статями»².

Розповідаючи про безмірну експлуатацію дітей їх батьками, особливо в домашній промисловості, і вказуючи, що капіталістичний спосіб експлуатації, знищивши економічний базис, який відповідає батьківській владі, перетворив її у зловживання, Маркс говорить, що «необхідно було проголосити право дітей». «Діти і підлітки

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 483—484.

² Там же, стор. 490.

мають право на захист законодавства від зловживання батьківською владою, яке передчасно підточує їх фізичні сили і принижує їх моральну та інтелектуальну сутність»¹. Вирішальне значення, яке відіграють підлітки і діти обох статей в суспільно організованому процесі, також змінює відносини між дітьми і батьками, роблячи дітей більш самостійними і свідомими.

«Очевидно,— писав Маркс далі,— що утворення комбінованого робочого персоналу з осіб обох статей і різного віку, будучи у своїй стихійній, грубій, капіталістичній формі, коли робітник існує для процесу виробництва, а не процес виробництва для робітника, зачумленим джерелом загибелі і рабства, за відповідних умов неминуче повинно перетворитися, навпаки, в джерело гуманного розвитку»².

Спільна робота з дорослими допомагає розвиткові дітей.

Ми знаємо, що писав Маркс про вплив автоматичної фабрики на розвиток робітників. У першому томі «Капіталу», в главі про кооперування, Маркс говорить про виховну роль спільної праці:

«Але й крім тієї нової сили, яка виникає із злиття багатьох сил в одну спільну, при більшості продуктивних робіт уже самий громадський контакт викликає змагання і своєрідне піднесення життєвої енергії (animal spirits), що збільшує індивідуальну дієздатність окремих осіб»³.

У вересні 1866 р. в Женеві відбувся конгрес I Інтернаціоналу, де прийнято було резолюцію, складену Марксом:

«Ми вважаємо тенденцію сучасної промисловості залучити дітей і підлітків обох статей до участі у великій справі суспільного виробництва прогресивною, здоровою і законною тенденцією, хоч при капіталістичному ладі вона і набрала потворних форм. При розумному суспільному ладі *кожна дитина* з 9-ти років повинна стати продуктивним працівником так само, як і *кожна* працездатна доросла людина повинна коритися загальному зако-

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 489.

² Там же, стор. 490.

³ Там же, стор. 327.

нові природи, а саме: щоб їсти, вона повинна працювати, і працювати не тільки розумом, але й руками...

Виходячи з цього, ми заявляємо, що батькам і підприємцям ні в якому разі не можна дозволяти застосовувати працю дітей та підлітків, якщо вона не поєднується з вихованням.

Під вихованням ми розуміємо три речі:

По-перше: *розумове виховання*.

По-друге: *фізичне виховання*, таке, яке дається в гімнастичних школах і військовими вправами.

По-третє: *технічне навчання*, яке знайомить з основними принципами всіх процесів виробництва і в той же час дає дитині або підлітку навички поводження з найпростішими знаряддями всіх виробництв»¹.

Спинимось ще на двох творах Маркса: «Громадянська війна у Франції» (1871 р.) і «Критика Готської програми» (1875 р.), які висвітлюють інші сторони ставлення Маркса до школи.

«Після усунення постійного війська і поліції, цих знарядь матеріальної влади старого уряду,— писав Маркс в «Громадянській війні у Франції»,— Комуна негайно взялася за те, щоб зламати знаряддя духовного гноблення, «силу попів», шляхом відокремлення церкви від держави і експропріації всіх церков, оскільки вони були корпораціями, що володіли майном. Священики повинні були повернутися до скромного життя приватних людей, щоб подібно до їх попередників-апостолів жити милостинею віруючих. Усі навчальні заклади стали безплатними для всіх і були поставлені поза впливом церкви і держави. Таким чином, не тільки шкільна освіта стала доступною всім, але й з науки були зняті окупи, накладені на неї класовими передсудами і урядовою владою»².

Маркс хвалить Комуни за те, що вона зразу усунула вплив на школу і взагалі на всі навчальні заклади церкви і буржуазної держави, буржуазної урядової влади, яка вживала всіх заходів, щоб затемнювати свідомість мас з самих ранніх років.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинення, т. 16, стор. 197—198.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. I, стор. 445—446.

Цікаве ще інше місце в «Громадянській війні у Франції». Вказавши, що Комуна хотіла підпорядкувати селян ідейному керівництву окружних міст і забезпечити їм в особі міських робітничих природних представників їх інтересів, Маркс пише, що «Комуна звільнила б селянина від податку кров'ю, дала б йому дешевий уряд, замінила б нотаріуса, адвоката, судового пристава та інших судових вампірів, які висмоктують тепер його кров, найманими комунальними чиновниками, що обиралися б ним самим і були б відповідальні перед ним. Вона звільнила б його від сваволі сільської поліції, жандарма і префекта; вона замінила б священника, який отупляє його розум, шкільним учителем, що освічує його»¹.

Критикуючи проект програми, прийнятий з деякими поправками в травні 1875 р. на конгресі німецької соціал-демократичної партії в Готі, Маркс висловився там і з питань освіти. Критикуючи пункт, що стосується «обмеження жіночої і заборони дитячої праці», він писав:

«Заборона дитячої праці!» Тут абсолютно необхідно було вказати граничний вік.

Цілковита заборона дитячої праці несполучна з існуванням великої промисловості і тому є пустим благочестивим побажанням. Проведення цього заходу,— коли б воно було можливе,— було б реакційне, тому що при строгому регулюванні робочого часу відповідно до різного віку і при інших запобіжних заходах для захисту дітей, раннє сполучення продуктивної праці з навчанням є одним з наймогутніших засобів перебудови сучасного суспільства»².

Розбираючи пункт, де від імені німецької робітничої партії було висловлено вимогу *«загального і рівного для всіх народного виховання через державу. Обов'язкового відвідування школи. Безплатного навчання»*, Маркс писав:

«Рівне для всіх народне виховання?» Що уявляють собі під цими словами? Чи думають, що в сучасному суспільстві (а тільки про нього і йде мова) виховання для

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. I, стор. 451.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, стор. 25.

всіх класів може бути *рівним*? Чи вимагають, щоб і вищі класи були примусово зведені до скромного рівня виховання— народної школи,—єдино сполучного з економічним становищем не тільки найманих робітників, але також і селян?

«Обов'язкове відвідування школи. Безплатне навчання». Перше існує навіть у Німеччині, друге — в Швейцарії і Сполучених Штатах щодо народної школи. Якщо в деяких штатах Північної Америки навчання у середніх учбових закладах також «безплатне», то фактично це означає тільки, що вищі класи покривають видатки на своє виховання з загальних податкових коштів...

Параграф, що стосується шкіл, повинен був би щонайменше вимагати технічних шкіл (теоретичних і практичних) у сполученні з народною школою.

Нікуди не годиться *«народне виховання через державу»*. Визначати загальним законом видатки на народні школи, кваліфікацію викладацького персоналу, учбові дисципліни і т. д. і наглядати через державних інспекторів, як це робиться в Сполучених Штатах, за додержанням цих приписів закону,— щось зовсім інше, ніж призначити державу вихователем народу! Слід, навпаки, відсторонити як уряд, так рівною мірою і церкву від усякого впливу на школу. В прусько-німецькій імперії (і тут не допоможе пустий викрут, що мова йде про «державу майбутнього» — ми бачили, як у цьому відношенні стоїть справа), навпаки, держава потребує дуже суворого виховання з боку народу»¹.

З рук церкви і з рук буржуазної держави хотів Маркс вирвати виховання підростаючого покоління. Пристрасно сперечався він з лассальянцями, які думали, що можна йти на компроміс із буржуазним урядом, чекати від нього якихось реформ, що йдуть по лінії реальної допомоги робітничому класові, тим більше реформ, що полегшують підготовку докорінного перевороту в усьому суспільному укладі. А Маркс же хотів, щоб виховання дітей і підлітків було поставлено так, щоб воно стало могутнім знаряддям перетворення сучасного суспільства.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, стор. 23—24.

Ми далеко не вичерпали висловлювань Маркса про виховання і школу. Наведені нами висловлювання дали настанову нашій радянській школі. В міру вміння і сил ми прагнемо піднести виховання підростаючого покоління на ту висоту, на якій хотів його бачити Маркс в епоху диктатури пролетаріату. Нам допомагають, однак, у нашій роботі в справі освіти не тільки прямі висловлювання Маркса. Нам допомагає все його вчення, взяте в цілому, допомагає його метод діалектичного вивчення явищ. Ми зуміємо здійснити повністю, широко розвинувши далі, настанови Маркса значно краще тоді, коли вчення його стане надбанням найширших мас. Над цим ми працюємо не покладаючи рук.

1933 р.

ПРОГРАМА ПАРТІЇ І НАРОДНА ОСВІТА

Тепер, у зв'язку з чисткою партії, партійці посилено перечитують програму партії. Треба перечитати і продумати параграф 12-й, що присвячений питанням народної освіти і часто за старою звичкою пропускається. Цей параграф якнайтісніше пов'язаний з усією програмою партії в цілому.

Перший абзац параграфа 12-го говорить:

«В галузі народної освіти РКП ставить своїм завданням довести до кінця розпочату з Жовтневої революції 1917 р. справу перетворення школи із знаряддя класового панування буржуазії в знаряддя цілковитого знищення поділу суспільства на класи, в знаряддя комуністичного переродження суспільства»¹.

Ця настанова перебуває в тісному зв'язку з настановою всієї програми, де говориться про те, що диктатура пролетаріату почала створювати основи комуністичного суспільства. Ми бачимо, що в наведеному вище абзаці зовсім не сказано про відмирання школи; навпаки, на неї покладаються завдання величезної політичної ваги. У постанові ЦК від 5 вересня 1931 р. сказано: «ЦК підкреслює зростаюче значення і роль школи в соціалістичному будівництві». Ми знаємо, яку велику роботу було проведено в справі боротьби з теорією «відмирання школи», боротьби за піднесення авторитету школи.

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 392.

«В період диктатури пролетаріату,— говориться в наступному абзаці програми,— тобто в період підготовки умов, які роблять можливим повне здійснення комунізму, школа повинна бути не тільки провідником принципів комунізму взагалі, але й *провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату* на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно встановити комунізм»¹ (Підкреслено мною.— Н. К.).

Усі діти обох статей до 17 років зобов'язані відвідувати школу, школа повинна провести величезну виховну роботу.

У політичному звіті ЦК на XVI партз'їзді зазначено, зокрема, що головне тепер — перейти на загальнообов'язкове початкове навчання, тому що такий перехід означав би вирішальний крок у справі культурної революції. А перейти до цієї справи давно пора, бо ми маємо тепер все необхідне для організації обов'язкової загальної початкової освіти в усіх районах СРСР.

Досі ми змушені були «економити на всьому, навіть на школах» для того, щоб «урятувати, відбудувати важку промисловість» (Ленін). За останній час, однак, ми уже відбудували важку промисловість і рухаємо її далі. Отже, настав час, коли ми повинні взятися за повне здійснення загальної обов'язкової початкової освіти...

До 1930 р. школи початкового навчання охоплювали по СРСР 11 638 тис. учнів; у 1932 р. число учнів по СРСР зросло до 19 148 тис. Тепер всеобуч в обсязі чотирирічки проведено; вже йде далі розгортання загального обов'язкового навчання в обсязі семирічки, йде також розгортання 3-го концентру (8, 9 і 10-х груп).

Щодо виховної роботи, то постановою ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. внесено дуже багато в справу кращої організації всього шкільного режиму і прикуто увагу до питань не тільки навчальної, але й виховної роботи.

Школа зобов'язана роз'яснювати основи комунізму учням; на цю справу необхідно звертати найсерйознішу увагу, видавати дітям і відповідні підручники, і відповідні книги для читання і т. д.

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 392.

Для того щоб піднести комунізм, треба не просто вчити ряд формул, а продумати все вчення про комунізм, зрозуміти його, а для цього потрібний ряд дуже ґрунтовних знань. Постанова ЦК «Про початкову і середню школу» від 5 вересня 1931 р. особливо підкреслює все значення навчання, необхідність особливо налягти на цей бік справи, ліквідувати докорінний недолік школи — недостатню увагу до навчання, недостатню її налагодженість.

Школа повинна, однак, не тільки вчити, вона повинна проводити також величезну виховну роботу в комуністичному дусі. Вона повинна бути «провідником ідейного впливу пролетаріату» на підростаюче покоління, вона повинна ідейно виховувати, тобто зацікавлювати, запалювати дітей ідеями комунізму, а цього не можна зробити, не пов'язавши теорію з практикою, не залучаючи дітей в міру їх сил і можливостей до будівництва соціалізму. Слід згадати те, що писав Ленін про значення залучення підлітків до громадської роботи (див. промову В. І. Леніна на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді¹). Тільки зацікавлюючи дітей ідеями комунізму, тільки пов'язуючи теорію з практикою, залучаючи дітей до громадської роботи, можна виховати їх у дусі комунізму. Така робота буде серйозною страховкою від чужих ідейних впливів.

Характерну особливість радянської школи становить те, що вона не замикається в чотирьох стінах, а тісно пов'язана з життям, з громадською роботою дорослих. Це те, що особливо дивує завжди і чарує іноземних робітників. У нас було немало перегинів у тому відношенні, що господарські організації дивились на дітей просто як на «робочі руки», завантажуючи їх копанням картоплі, збиранням утильсировини, рознесенням посилок, ліквідацією господарських проривів, зриваючи тим самим навчання. Постанова ЦК від 5 вересня 1931 р. вказала на *необхідність підпорядкування суспільно корисної роботи школярів навчальним і виховним цілям*. Це визначає характер суспільно корисної роботи школярів. Робота громадська повинна бути «навантаженням», характер її повинен бути таким, щоб вона підвищувала

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 247—263.

інтерес дітей до навчання, підвищувала їх знання, з одного боку, з другого — щоб вона ідейно й організаційно виховувала дітей. Було б великою помилкою думати, що громадська робота школярів може бути зведена на нівець, що школі до неї нема ніякого діла. З такою точкою зору Наркомос бореться.

Пролетаріат являє собою клас, що відзначається особливою організованістю і свідомою дисциплінованістю. Ці властивості виховала в робітникові його робота на фабриці. Про виховну роль фабрики багато писали Маркс, Енгельс, Ленін. Наведу лише одну цитату з праць Леніна:

«Саме фабрика, яка здається декому одним тільки страховищем, і являє собою ту вищу форму капіталістичної кооперації, яка об'єднала, дисциплінувала пролетаріат; навчила його організації, поставила його на чолі всіх інших верств трудящого і експлуатованого населення. Саме марксизм, як ідеологія навченого капіталізмом пролетаріату, учив і учить нестійких інтелігентів розрізнити експлуаторську сторону фабрики (дисципліна, основана на страху голодної смерті) і її організуючу сторону (дисципліна, основана на спільній праці, об'єднаній умовами високорозвиненого технічно виробництва). Дисципліна і організація, які з таким трудом даються буржуазному інтелігентові, особливо легко засвоюються пролетаріатом саме завдяки цій фабричній «школі»¹.

Правильно організована колективна праця виховує цю дисципліну і організованість, які так необхідні в справі будівництва соціалізму. Політехнічне навчання вводиться в шкільні програми, починаючи з I ступеня, скрізь при школах заводяться шкільні майстерні.

При школах є пришкільні ділянки, є спеціальний Науково-дослідний інститут політехнічної праці, що веде велику роботу.

У пункті 3-му параграфу 12-го програми радянська школа називається «єдиною трудовою школою». В буржуазних державах школа для різних суспільних класів — різна, має різні навчальні і виховні цілі: своїм дітям буржуазія дає одно виховання, озброює їх знаннями,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 345.

готує з них правителів, з дітей пролетаріату і селянства готує собі слуг, намагаючись навчити їх терпіння, подати в них всяку самостійність, всяку ініціативу, придумати в них всі прояви природного прагнення до колективізму. У нас мета всіх шкіл єдина — *виховати покоління, здатне остаточно встановити комунізм, виховати всіх дітей, хоч би до якого класу суспільства належали їх батьки, в єдиному пролетарському дусі.* У капіталістичному суспільстві люди поділяються на білу і чорну кістку, на людей, які володіють знанням, але не вміють працювати, не вміють свої знання застосувати на практиці, і на людей праці, які вміють працювати, але володіють тільки мізерними обривками фальсифікованих знань. А наша радянська школа повинна давати всім дітям і серйозні знання, і вчити праці, повинна осмислювати працю, тісно пов'язуючи її із знаннями, підносити працю на вищий ступінь, створювати у дітей з ранніх років нове, комуністичне ставлення до праці.

Чи повинна школа тільки давати трудові навички, перетворювати шкільні майстерні у виключно навчальні майстерні, де по суті справи нема ніякої продуктивної праці? Звичайно, ні. Програма говорить про це зовсім недвозначно. Вона говорить про «суспільно продуктивну працю» учнів, тобто не тільки про навчання, але й про продуктивну працю, про що так багато писали Маркс, Енгельс, Ленін. На це треба звернути особливу увагу, бо тепер на практиці шкільні майстерні часто-густо перетворюють у прості «навчальні» майстерні, де ніякою продуктивною працею і не пахне, де праця в кращому разі зводиться до вивчення «виробничих процесів», до ілюстрації програм з фізики і т. д., перетворюється в просте ремісниче самообслуговування школи лінійками, ручками, паличками і т. д. Звичайно, шкільні майстерні повинні дбати про обслуговування школи, але це тільки частина їх роботи.

Колективна продуктивна праця потребує певного загального плану роботи, певного розподілу праці, певної організації її, врахування сил, часу, можливостей, певних строків виконання, врахування якості. *Тільки колективна продуктивна праця виховує свідоме ставлення до праці.*

У параграфі 15-му програми партії, в якому йдеться про завдання в галузі економічній, у пункті 7-му говориться: «...соціалістичний спосіб виробництва може бути зміцнений лише на основі товариської дисципліни трудящих, їх максимальної самодіяльності, усвідомлення відповідальності і найсуворішого взаємного контролю над продуктивністю праці»¹. Цей параграф проливає світло на те, як повинно бути поставлене викладання праці в школі.

Робота учнів на виробництві є дальшим розвитком організаційно-виховної роботи. Робота учнів на підприємстві провадиться у нас, починаючи з шостих груп (праця на фабриці дозволяється з 14 років). Неприпустимо, щоб робота на фабриці хоч у якійсь мірі зривала роботу навчальну. Надзвичайно важливою є організація праці учнів на фабриці, вибір «місць», їх чергування; необхідно, щоб і робота на фабриці була підпорядкована навчальним і виховним цілям. Проте ліквідація роботи школярів на фабриці неприпустима. Важливий саме виробничий зв'язок з фабрикою. Правильно поставлена продуктивна праця в майстернях і на фабриці має величезне виховне значення, організовує дітей, виховуючи в них свідому дисципліну, виховуючи комуністичне ставлення до праці.

В пункті 1-му параграфа 12-го говориться про політехнічну працю. Дехто вважає, що вставка про політехнізм усуває пункт 3-й, де говориться про трудову школу і продуктивну працю. Це, звичайно, неправильно. Пункт 3-й лише розвиває пункт 1-й. Питання про політехнізм не випадково зв'язане з загальною освітою в один пункт; цей зв'язок ми зрозуміємо, якщо подивимося на відділ програми, який стосується галузі економічної, де в § 15, пунктах 3-му і 5-му, говориться про єдиний загальнодержавний господарський план, про посилення уваги до найкращих виробничих одиниць, про залучення широких мас трудящих до всього господарського будівництва. Параграф програми, присвячений завданням у галузі сільського господарства, говорить про влаштування великих радянських господарств, про колективізацію,

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч I, стор. 395.

агротехніку, про широке і планомірне залучення промислових робітників до комуністичного будівництва в землеробстві тощо.

Згадані параграфи проливають яскраве світло на те, чому потрібна політехнізація, чому до неї обов'язково повинні ввійти і сільське господарство, чому потрібне розуміння зв'язку між містом і селом, зв'язку між окремими галузями виробництва, чому потрібний політехнічний кругозір. Він так само потрібний для будівництва соціалізму, як і загальна освіта, без нього не можна зрозуміти основ загальнодержавного господарського плану, а це розуміння потрібне кожному. І треба, щоб було не чисто книжне розуміння цього загального зв'язку між різними галузями,— треба, щоб цей зв'язок був усвідомлений в усій його конкретності. Тому потрібний у цій галузі тісний зв'язок між теорією і практикою. Але чи означає це, що ми повинні дати максимум спеціальних навичок у кожній галузі знання? Чи можна політехнізм зводити до ремісничої профосвіти в ряді галузей? Звичайно, ні. *Треба, щоб учень оволодів загальною сучасною культурою праці, пов'язаною з передовою сучасною технікою, яка потребує через це наукового обґрунтування, розуміння того загального, що є в найрізноманітніших процесах виробництва.*

Пункт 8-й параграфу 12-го говорить про те, що необхідний «широкий розвиток професійної освіти для осіб від 17-літнього віку в зв'язку з загальними політехнічними знаннями»¹. У цьому пункті проводиться чітка різниця між профосвітою і політехнізмом. Політехнізм — це та база, на якій повинна будуватися сучасна профосвіта, але це дві речі різні. Політехнічні знання допоможуть швидше оволодіти професійною освітою, зрозуміти краще її вузлові пункти, легше подолати труднощі, але самої політехнічної освіти не досить, щоб оволодіти професією.

Ленін спеціально висловлювався проти ранньої професіоналізації, яка іноді підміняє політехнізм, переносючи центральну увагу на набування великої кількості навичок. Ні на хвилину не можна забувати про пов'язання

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 393.

політехнізації з продуктивною працею, про піднесення завдяки цьому пов'язанню продуктивної праці на вищий ступінь, про підвищення цим шляхом її виховної ролі.

Звичайно, не сама праця та її організація виховують свідому дисципліну. Виховує і навчання, і весь уклад шкільного життя. Акуратно налагоджена робота школи, точний розклад, продумане планування уроків, роз'яснення складених планів дітям, добре налагоджений облік, організація кожного уроку так, щоб він активізував дітей, щоб навчання перетворювалося в колективну роботу думки, щоб кожний усвідомлював свою відповідальність за успіхи всього класу,— все це виховує колективістичні навички і підвищує саму якість навчання. Останнім часом іде велика робота по кращому налагодженню всього шкільного режиму. А вміння пов'язати теорію з практикою по всіх предметах надасть глибшого і цікавішого характеру всьому навчанню. Треба тільки, щоб зв'язок між теорією і практикою ставився так, щоб він не заважав навчанню, а, навпаки, поглиблював його.

В другому абзаці вступної частини 12-го параграфу програми говориться ще про пролетарський вплив у виховній роботі. Що треба під цим розуміти?

Виховна робота і методи її проведення тісно пов'язані з тим, яких людей ми хочемо виховати, інакше кажучи — з комуністичною мораллю. Про комуністичну мораль говорив докладно Ленін у своєму виступі на III з'їзді комсомолу. Комуністична мораль докорінно відрізняється від моралі буржуазної. Необхідно виховати переконаного колективіста, який вміє колективно вчитися, працювати і жити, підпорядковувати свою волю постановам колективу, виховувати тим самим свідому дисципліну, громадську активність, організаторські здібності.

Гра, навчання, продуктивна праця, громадська робота, шкільне дитяче самоврядування, дитячі організації — піонерські насамперед — повинні виховувати колективіста, витриманого, організованого, переконаного. Виховати такого колективіста — а без такої широко проведеної виховної роботи не можна виховати покоління, здатного встановити комунізм,— цього не може, як правило, зробити сім'я.

Комуністові необхідно знати, що писали про сім'ю Маркс і Енгельс, необхідно продумати відповідні місця «Комуністичного маніфесту» про сім'ю і суспільне виховання. Сімейне виховання може бути дуже різним залежно від поглядів батьків. Мимоволі пригадуються слова молодого Енгельса: «Але якщо ідеї, за які боремося ми, діти нового часу, істинні, то недалекий вже час, коли жіночі серця почнуть битися за ідеали сучасного духу так само палко, як вони б'ються за набожну віру батьків,— і тільки тоді настане перемога нового, коли молоде покоління почне його вбирати разом з молоком матері».

Ось чому, між іншим, пункт 11-й параграфу 12-го як найближче завдання висуває: «Розвиток найширшої пропаганди комуністичних ідей і використання для цієї мети апарату і засобів державної влади»¹.

У партійній програмі ніде не сказано про виховну роль батьків, але в пункті 6-му говориться про те, що необхідне «залучення трудящого населення до активної участі в справі освіти (розвиток «рад народної освіти», мобілізація письменних і т. д.)». Не всякий батько годиться у вихователі. Якщо батько наскрізь пройнятий релігійними забобонами, вороже настроєний до Радянської влади, якщо його погляди типово дрібнобуржуазні,— хіба він годиться у вихователі? Раніше вважалося, що головними вихователями є батьки. Згідно з програмою наша школа не тільки вчить, але й виховує в душі ідей революційного пролетаріату, залучаючи до цієї справи організоване населення. Ось це залучення організованого населення, якому незалежно від того, чи є вони батьками дітей, не може бути байдуже, як виховується підростаюче покоління,— має дуже велике значення. Це залучення трудящих до навчально-виховної роботи є характерною особливістю радянської школи: не дарма про ради народної освіти писав Володимир Ілліч. Прикріплення шкіл до підприємств було через це дуже цінним заходом. Треба тільки, щоб це прикріплення не зводилось до простого матеріального обслуговування школи.

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 393.

Посилення впливу на школу рад народної освіти, зв'язок школи з навколишнім середовищем не знижує, звичайно, ні найменшою мірою ролі вчителя. *Вчитель у школі — вирішальна ланка.* Про це чітко говориться в постанові ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р.

Пункт 5-й параграфу 12-го говорить про підготовку «нових кадрів працівників освіти, пройнятих ідеями комунізму», — не просто обізнаних з програмою партії, з основами комунізму, а саме «пройнятих ідеями комунізму». Без таких працівників неможливо поставити ні комуністичного виховання, ні правильного озброєння підростаючого покоління знаннями, потрібними для майбутніх будівників комунізму.

Пункт 1-й параграфу 12-го говорить про необхідність проведення «безплатної і обов'язкової загальної і політехнічної освіти (що знайомить в теорії і на практиці з усіма головними галузями виробництва) для всіх дітей обох статей до 17 років». Безплатна і обов'язкова освіта для всіх дітей обох статей до 17 років назавжди підріже коріння темноти й неписьменності і піднесе на небувалу висоту весь культурний рівень країни. «Обов'язковість» стосується батьків, що не мають права перешкоджати дітям відвідувати радянську школу, але, крім того, цей пункт покладає дуже велику відповідальність і на Ради. Останні зобов'язані створити всі умови для здійснення обов'язкової освіти дітей до 17 років; тут і питання про приміщення, про обладнання їх, про оплату педагогічного персоналу, підготовку його, і питання про підвезення дітей до школи та організацію дитячих гуртожитків і т. д. і т. п. Вище я вже зазначила, що загальне обов'язкове навчання в обсязі чотирирічки вже проведено і йде далі розгортання його.

Я не спинятимусь докладно на питаннях про те, яке значення має для розкріпачення жінки запровадження для всіх дівчаток безплатного і обов'язкового загального і політехнічного навчання, як озброює воно жінок для будівництва соціалізму; не говоритиму про значення спільного виховання, яке ставить дівчаток в однакове становище з хлопчиками і виховує значно нормальніші відносини між статями; не говоритиму про значення розвитку ясел, дошкільних закладів, дитячих захистків у справі розкріпачення жінки. Тут зв'язок між усім напря-

мом програми в справі фактичного зрівняння жінок в усіх правах з чоловіком на фронті управління державою, господарством, у справі розкріпачення жінок від домашнього рабства, спеціальної охорони материнства— ясний. Відмічу тільки, з якими зусиллями проходив пункт про ясла в старій програмі партії, прийнятій у 1903 р. на II з'їзді партії. Опортуністичне крило повставало проти цього пункту, повставали представники «Южного робочого», Бунду; говорилося, що ясла полегшать вступ на завод жінок, тим самим збільшать експлуатацію жіночої праці, що питання про ясла спірне, що при фабриці влаштовувати ясла негігієнічно і т. д.

Цілий скандал вийшов на II з'їзді і з питанням про викладання рідною мовою. Бундівці боялись, як би цей пункт не затемнив усього національного питання. Питання, що стосується сфери національних відносин, у теперішній програмі повністю висвітлено в параграфі 9-му.

Пункт 4-й параграфу 12-го говорить про те, що необхідне «забезпечення всіх учнів їжею, одягом, взуттям і навчальними посібниками за рахунок держави»¹. У програмі 1903 р. було сказано не «всіх», а «бідних» дітей. І навколо цього питання розгорілась суперечка. З цього питання від редакції «Искры», що трималась на початку з'їзду дружно, виступали Мартов і Плеханов. Проти них знов-таки ополчилось праве крило з Єгоровим (Левіним) від «Южного робочого» і Лібером від бундівців на чолі. Вони висловлювали думку про те, що не годиться говорити про «бідних», що це буде образою для бідних, що взагалі це «само собою розуміється» і тому весь цей абзац непотрібний. Відповідаючи їм, Мартов говорив, що діти робітників не стануть від цього багатшими, якщо про них не буде сказано в програмі, а Плеханов додав, що коли стати на таку точку зору, то не можна говорити про прибутковий податок, що йому доводилось спостерігати в демократичній Швейцарії, скільки принижень зазнають діти робітників через відсутність безплатного забезпечення, і «що знання є гарантія прав пролетаря».

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 392.

У теперішній програмі говориться про забезпечення всіх дітей, а не тільки бідних. Звичайно, про бідних дітей не говориться не з лицемірних опортуністичних міркувань, а тому, що програма 1903 р. писалась в умовах існування царизму і капіталістичних відносин, а програма 1919 р. складалась уже при Радянській владі, коли пролетаріат взяв владу в свої руки.

Те, про що смішно і неправильно говорити при капіталізмі, стає можливим при Радянській владі. Звичайно, спочатку необхідно здійснити забезпечення найбідніших учнів, але цим не можна обмежитися. У справі забезпечення дітей гарячими сніданками, одягом, взуттям, безперечно, є досягнення, але цього ще не досить. На цю справу звернуто серйозну увагу.

Пункт 3-й говорить ще про те, що школа повинна бути «безумовно світською, тобто вільною від будь-якого релігійного впливу»¹. Цей пункт зв'язаний з параграфом 13-м, який говорить про завдання партії в галузі релігійних відносин. Цей пункт проведено в нас повністю.

У параграфі 13-му говориться про відокремлення церкви від держави і школи від церкви і про значення цього заходу. Далі сказано: «РКП керується переконанням, що тільки здійснення планомірності і свідомості в усій суспільно-господарській діяльності має поведе за собою повне відмирання релігійних забобонів»². Це положення говорить про те, як тісно антирелігійна пропаганда повинна бути пов'язана з усією шкільною програмою і зокрема з працею і політехнізмом.

Само собою зрозуміло, що найбезпосередніше відношення до питань виховання має параграф 25-й, в якому говориться про охорону народного здоров'я³.

Крім питань виховання й освіти підростаючого покоління, параграф 12-й говорить і про культурну роботу серед дорослих. Пункт 7-й говорить, що потрібна «всебічна державна допомога самоосвіті і саморозвиткові робітників і селян (створення сітки закладів позашкільної освіти: бібліотек, шкіл для дорослих, народних будинків

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 392.

² Там же, стор. 393.

³ Там же, стор. 401—402.

і університетів, курсів, лекцій, кінематографів, студій і т. п.»¹. Цей пункт, так само як і пункт 11-й про розвиток найширшої пропаганди комуністичних ідей,— набуває особливого значення на даному етапі нашого будівництва, що вимагає від маси немало знань і розуміння, як треба практично здійснювати ідеї комунізму на всіх ділянках будівництва. Як було вище сказано, ця робота розгорнута у нас дуже широко. Культпохід допоміг досягти величезних зрушень у галузі лікнепу, він показав, що маси самі беруться за культурне будівництво.

Пункт 9-й говорить про відкриття «широкого доступу в аудиторії вищої школи для всіх, хто бажає вчитись, і насамперед для робітників». Створення робітфаків і заочних університетів дало практичне розв'язання цього питання, ряд нових пілг для дітей робітників і трудящих селян допомагає здійсненню цього пункту. Пункт 10-й нашої програми говорить про необхідність «відкрити і зробити доступними для трудящих усі скарби мистецтва». Кожний трудящий знає, як багато зроблено в цій галузі.

*

З усього сказаного видно, що за 14 років, що минули з часу прийняття теперішньої програми партії, в галузі культурного будівництва проведено дуже велику роботу. Звичайно, «апетит приходить під час їди». Культурні потреби ростуть не щодня, а щогодини. Але та увага, яку партія приділяє цьому питанню, зокрема організація політвідділів МТС і радгоспів, які за невеликий строк уже досягли перелому в усій господарській і культурно-політичній роботі на селі,— є запорукою того, що заповіти Ілліча про культурну революцію будуть здійснені повністю. Необхідно тільки, щоб кожний комуніст приділяв цій справі якомога більше уваги. *Культфронт давно вже перестав бути третім фронтом — це одна з найважливіших і вирішальних ділянок усієї нашої роботи.*

1933 р.

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 393.

ЗА СПРАВЖНІ ВОГНИЩА КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

«...Соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас»¹,— говорив Ленін у перші дні організації Радянської влади. За минулі 16 років ми маємо величезні досягнення в галузі соцбудівництва. Ці досягнення були б немислимі, якби маси ставились до соцбудівництва без того неослабного ентузіазму, який ми спостерігаємо щоденно. І робітнича, і сільська колгоспна маса дуже багато чого навчились у процесі соцбудівництва. Але масам треба оволодіти ще дуже великою сумою знань, щоб на основі створеного фундаменту соціалізму перебудувати весь суспільний уклад, побудувати безкласове суспільство. *Треба зміцнити нашу соціалістичну трудову школу, перетворити її в справжнє вогнище комуністичного виховання.* У центрі уваги капіталістичних країн стоїть школа привілейована, в центрі нашої уваги — школа масова.

Капіталісти перетворюють народну школу в опору фашизму. Ми перетворюємо її в опору комунізму. Школа на даному етапі — могутнє знаряддя боротьби.

За останні роки зроблено особливо багато для того, щоб здійснити загальне навчання: воно здійснене в обсязі чотирирічки, по деяких областях навіть в обсязі семирічки. За останній рік проведено дуже велику роботу, конче потрібну для того, щоб підвищити якість навчання. Школи розкрупнюються, споруджено багато прекрасних

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 250.

будинків під школи, школам повернуто цілий ряд при-
міщень, зроблено ремонт. Школи забезпечуються зоши-
тами, перами, олівцями, дошками, крейдою. Проведено
велику роботу по розробленню стабільних підручників,
відібрано кращі підручники і видано в мільйонах примір-
ників. Проводиться підготовка вчителів. Партія, Ради
підключаються про школу. Ми зустрічаємо новий навчаль-
ний рік значно краще підготовленими, ніж у минулі
роки.

Радянська соціалістична масова школа повинна стати
улюбленим дітищем усієї радянської громадськості. Кож-
на партійна, радянська, профспівкова організація повин-
на ставити собі питання: «Що я можу зробити, щоб допо-
могти школі?»

Але не тільки організація,— кожний свідомий грома-
дянин повинен поставити перед собою питання, чи не
може він чимось допомогти школі. У нього є хороша
книжка — він занесе її вчителеві, запитає, чи не годиться
ця книжка для шкільної бібліотеки. У нього є непотріб-
ний йому інструмент — він віддасть його в шкільну май-
стерню. Він спец з агрономії — він запропонує організу-
вати для школярів агрономічний гурток. Він побував у
чужих країнах — він піде в школу до вчителя, запропо-
нує розповісти на дитячому ранку про бачене і т. д. і т. п.
Досить так підійти до справи — розгорнеться багата іні-
ціатива по обслуговуванню школи. Треба якнайбільше
почину, щоб використати ці великі можливості. Зустрінь-
мо новий навчальний рік з готовністю всіма силами до-
помагати нашій радянській, соціалістичній трудовій
школі!

ВИСТУП НА ТРАУРНОМУ ЗАСІДАННІ В КОМАКАДЕМІЇ

(А. В. ЛУНАЧАРСЬКИЙ)

Товариші, разом з Анатолієм Васильовичем пережито дуже багато. Він приїхав у Женеву наприкінці 1904 р., в момент, коли ясно було, що шляхи з меншовиками розійшлись остаточно, що потрібна боротьба, що меншовики для справи пролетаріату не зроблять того, що необхідно було зробити.

Це був дуже тяжкий час. За кордоном була порівняно невеличка купка прихильників Леніна; меншовики займали тоді головні позиції в закордонній еміграції. У той час більшовики вирішили видавати свою газету «Вперед». Треба було підібрати туди товаришів, які могли б боротися в момент, коли піднімалась нова хвиля робітничого руху.

І от приїхав до Женеви Анатолій Васильович. Я пам'ятаю, як Володимир Ілліч прямо вчепився в нього, як цілу годину вони, не перестаючи, говорили про перспективи руху, про те, як треба боротись, як треба розгорнути роботу партії для того, щоб в даний час піднести весь робітничий рух на потрібну висоту.

Перше враження, яке залишилось від Анатолія Васильовича, — це враження борця. Приїхав у Женеву товариш, який став поряд з Володимиром Іллічем і з невеликою тоді групою більшовиків-ленінців і весь свій талант, усі свої сили віддавав на боротьбу за правильну марксистську лінію, на боротьбу проти меншовизму.

Анатолій Васильович багато писав у той період в газеті «Вперед». У той час писати у «Вперед» — це не означало просто писати статті. Кожна стаття була бойовою політичною статтею, була знаряддям боротьби з

меншовиками. І кличка, яка була тоді в Анатолія Васильовича, — «Воїнов», — це не випадкова кличка. Це кличка, яка визначала весь характер його тодішньої діяльності.

Я пам'ятаю, як переживалось нашою закордонною групою повідомлення про 9 Січня. Пам'ятаю, ми йшли з Володимиром Іллічем у бібліотеку, не знаючи нічого, не знаючи про ті телеграми, які надійшли і принесли вісті про 9 Січня, говорили про щось звичайне. Назустріч нам швидко йшов Анатолій Васильович. Від нього першого ми дізналися про розстріл робітників. Охопило не тільки глибоке обурення — охопило усвідомлення того, який величезний поштовх усьому робітничому рухові дасть 9 Січня, яка величезна відповідальність лягає на партію. 9 Січня ми переживали разом з Анатолієм Васильовичем.

Тоді Анатолій Васильович якнайретельніше вивчав питання революційного руху в інших країнах. Є цілий ряд його статей у «Вперед» під назвою «Нариси революційного руху на Заході», присвячених цьому питанню. І, вивчаючи досвід цього руху, він ясніше усвідомлював той шлях боротьби, яким треба йти нашій партії.

Другий ряд статей Анатолія Васильовича в пізніших номерах «Вперед» присвячено масовій забастовці. Ми знаємо, яку роль відіграла в революції 1905 р. масова забастовка. І ось про революціонізуюче значення масової забастовки писав тоді Анатолій Васильович.

Анатолій Васильович викликав до себе ненависть з боку меншовиків. Ім'я Воїнова було для меншовиків іменем одіозним. На III партійному з'їзді, який зібрався в період наближення революції 1905 р., коли незгоди з меншовиками так загострились, що вони відмовились брати участь разом з більшовиками в загальному партз'їзді, а зібрались на своїй окремій меншовицькій конференції, — на цьому III з'їзді Анатолій Васильович зробив доповідь про збройне повстання. Доповідь Анатолія Васильовича була обговорена і погоджена з Володимиром Іллічем. Коли перечитуєш те, що говорив тоді Анатолій Васильович, то бачиш, що головна, основна думка його була про необхідність організувати революцію. Саме по цій лінії йшла суперечка з меншовиками: вони дивились на революцію, як на стихію, не розуміли тієї ролі, яку відіграє в ній робітничий клас. Анатолій Васильович говорив про необхідність організації револю-

ції, організації збройного повстання. На жаль, тоді промови ще не стенографувались, і промова Анатолія Васильовича викладена тим, хто записував її, внаслідок цього вона менш барвиста, ніж була в дійсності. Одна справа, коли записані точно слова, інша справа, коли словами іншої людини записано те, що говорив промовець. Зміст цієї промови був бойовим, це була саме та промова, яка в той момент була потрібна.

Анатолій Васильович виступав потім і на Стокгольмському об'єднаному партз'їзді в 1906 р. Там усі виступи його були застенографовані, і ми бачимо, якою дотепністю відзначається його мова. На цьому з'їзді меншовики нападали шалено на Леніна, і з якою дотепністю Анатолій Васильович захищав тоді Володимира Ілліча і захищав усю більшовицьку лінію! Перечитуючи тепер ці промови Анатолія Васильовича, бачиш, чому саме так ненавиділи його меншовики.

Я не говоритиму про другу еміграцію — в другій еміграції Анатолій Васильович працював далеко від Володимира Ілліча і його групи. До цього часу відносяться його помилки в галузі філософії. Ці помилки добре відомі. Я спинюся на тій роботі, в якій мені доводилось близько стикатися з Анатолієм Васильовичем, саме на його роботі в галузі народної освіти.

Ще перед Жовтнем у районних думках Петрограда велася робота в справі народної освіти. Тоді, в 1917 р., ця робота мала особливий характер, вона велась у тісному контакті з робітничими масами, переплітаючись з політичною роботою. Більшовики, які працювали по різних районах у цій галузі, збиралися в Думі під головуванням Анатолія Васильовича. Отже, ще до організації Радянської влади початкова, чорнова, робота в галузі народної освіти провадилась під керівництвом Анатолія Васильовича.

Після Жовтня настав період, коли було організовано Комісаріат народної освіти. Коли з теперішньою молоддю говориш, то молодь забуває про те, яку боротьбу доводилось вести тоді на фронті освіти. Адже це була зовсім інша епоха, ніж тепер.

Мені пригадується перший момент, коли ми приїшли — невеличка групка товаришів на чолі з Анатолієм Васильовичем — у Комісаріат народної освіти, колишнє

міністерство народної освіти. Біля колишнього міністерства народної освіти був організований саботажниками пост, навіть нас намагалися спинити, попередити нас, щоб ми близько навіть не підходили до міністерства, яке хочуть захопити більшовики.

Ми ввійшли в будинок колишнього міністерства народної освіти, де, крім служителів, крім швейцарів і прибиральниць, нікого не було. Ми зібралися в одній з кімнат, поговорили про те, що робити. І от я пам'ятаю: ми зібрали весь цей технічний персонал на загальний мітинг, і Анатолій Васильович говорив їм про народну освіту, ставив принципи, серйозні питання. Вперше люди, які служили роками в міністерстві народної освіти, чули, як народний комісар, по-старому — міністр, говорить з ними всерйоз, про речі важливі, принципи, ставиться до них, як до людей рівних, а не як якесь начальство. І промова Анатолія Васильовича, виголошена перед технічними службовцями, була дуже хороша, справила на всіх велике враження.

А потім довелося крок за кроком завойовувати всі позиції. Йшлося про вчительство. Учителство початкової школи перебувало тоді під величезним впливом есерів, воно було вороже настроєне у відношенні до більшовиків. Учителство II ступеня було кадетське, за дуже невеликим винятком. Ці ще більш вороже ставились до більшовиків. І от у роки воєнного комунізму крок за кроком довелося завойовувати вчительство. Це була велика повсякденна робота, непомітна робота, але така, що мала величезне значення.

Доводилося завойовувати молодь. Адже тоді молодь середньої школи була майже поспіль вороже настроєна. Я пам'ятаю, як біля палацу Кшесинської в період липневих днів і пізніше — після 3-ї години, коли закінчуються заняття, — збирались юрби обурених проти більшовиків гімназистів, як легко нацьковували їх всілякі Алексинські на Леніна. В учнівську молодь треба було влити нові верстви. Приходили окремі групки співчуваючих учнів у Наркомос, і з ними теж вів бесіди Анатолій Васильович.

Я не кажу вже про роботу в масах. Це була основна робота. Володимир Ілліч говорив, що треба зламати старий бюрократичний апарат і побудувати новий, тісно

спаяний з масами. У галузі народної освіти завдяки попередній роботі в районах, де була тісна змичка з робітниками, був уже певний досвід. До нас у наркомат у той час приходило багато робітників і робітниць з фабрик і заводів: вони зразу почали вважати Наркомос своїм, близьким їм органом. Тісно зв'язані були ми тоді і з фронтом. Завдяки цьому тісному зв'язку з масами вдалося переламати згодом і настрої учительства, вдалося завоювати дуже великі кадри молоді. Особливу роль відіграли тут робітфаки.

Анатолій Васильович вів широку агітацію. Це була агітація борця, який ставив питання принципово, вмів запалювати вогнем свого ентузіазму і показувати перспективи. Жовтнева революція в усіх галузях, наче прожектором, освітила дальші шляхи. Шлях освіти був також освітлений.

І тут Анатолій Васильович відіграв винятково важливу роль. Я не знаю іншої людини, яка могла б зробити те, що зробив для народної освіти в перші роки, в роки боротьби за радянський лад, Анатолій Васильович. Він умів підходити до мас. У цей період, період воєнного комунізму, коли ще йшла боротьба за Радянську владу,— тоді особливо натхненно якимось умів працювати, вмів виступати Анатолій Васильович.

Він, звичайно, запалював і всіх працівників наркомату, тому що працювати в бойовій обстановці, в якій доводилось тоді працювати, можна було тільки тоді, коли відчували, що в наркоматі є людина, яка запалює, яка веде, яка знає, куди треба йти. І я пам'ятаю наші засідання колегії. Це було не просто обговорення поточних справ. Кожне засідання колегії звичайно давало настанови, перспективи. За весь час роботи Анатолія Васильовича засідання колегії були надзвичайно цікаві і кожному працівникові наркомату давали надзвичайно багато.

Доводилось працювати серед найрізноманітніших верств населення, не тільки серед робітників і вчителів, доводилось мати справу з ученими, художниками, письменниками. Тут знов-таки потрібний був талант Анатолія Васильовича, його широкий кругозір, його вміння до кожної людини якимось по-особливому підійти. До нас тоді в Наркомос ходили всі, хто цікавився справою народної освіти, ходили робітники, солдати, селяни.

Пам'ятаю одного селянина, якому ми дали прізвисько «Ненаглядні речі», тому що він наочні посібники називав «ненаглядними речами». Так от, «Ненаглядні речі» розповідав, як Анатолій Васильович з ним розмовляв, з селянином-землекопом з Калузької губернії. Він говорив: «Посадив мене Луначарський на диван, а сам усе ходить та говорить, ходить та говорить. Говорив і про школу. Я пішов після цього черевики вчительці купив». Очевидно, промова Анатолія Васильовича переконала його, що треба дбати якомсь про вчителів. Селянин розповідав, як Анатолій Васильович дав книги і «ненаглядні речі» для школи.

Про школу просто і гаряче, сам захоплюючись, розмовляв з селянином Анатолій Васильович.

Треба мати на увазі, яку агітаційну роль відігравав тоді наш наркомат. Коли організувались робітфаки, робітничо-селянська молодь побачила нові шляхи, що перед ними відкриваються. Я пам'ятаю, як хтось привів у Наркомос молодого хлопця, який тільки що приїхав з села, щоб учитися в Москві. Він не знав, як це зробити. Він чув, що бідняцькій молоді тепер можна вчитися. Приїхав у Москву, розшукав пам'ятник Ломоносову, сів біля нього і чекав, що його хто-небудь візьме і відведе вчитися. Що таке Наркомос, що таке робітфак,— він не знав, ніколи не чув. І дійсно, якийсь прохожий поговорив з ним, дізнався, в чому справа, привів його в наркомат. А в наркоматі його відправили до Анатолія Васильовича, і Анатолій Васильович поговорив з ним. Я пам'ятаю, як через кілька днів цей хлопець приходив і говорив, як і що він робитиме, і згадував розмову з Анатолієм Васильовичем.

Ось цієї чорнової, непомітної роботи ніколи не цурався Анатолій Васильович, і кожний робітник, кожний селянин відчував, що Анатолій Васильович говорить про справу, яка йому близька, якою він сам захоплюється. І цю щирість, те, що справа освіти має була дорога Анатолію Васильовичу,— це відчував кожний, навіть ще малосвідомий, робітник, кожний, навіть малосвідомий, приїжджий селянин-бідняк, селянин-середняк.

Робота, яку було проведено тут під керівництвом Анатолія Васильовича, звичайно, була дуже велика. Загойовувались маси.

Анатолій Васильович дуже любив мистецтво, але він хотів, щоб мистецтво стало надбанням мас. Тут проявлялась його марксистська орієнтація на маси. У цьому відношенні всі промови Анатолія Васильовича про мистецтво не торкались звичайно дрібниць, а торкались того, як зробити мистецтво органічною частиною агітації, як за допомогою мистецтва запалити маси інтересом до політики. Ось цей бік, цей підхід до мистецтва особливо якимось доводилося цінувати в Анатолія Васильовича. Він говорив не стільки про різні окремі питання в галузі мистецтва, а про ті перспективи, про ту організуючу роль мистецтва, про важливість емоцій, які активізують маси. Ось про це доводилось чути багато від Анатолія Васильовича. І коли згадуєш пройдений шлях, усе це особливо якимось живо згадується, і тут розумієш, яку величезну роль Анатолій Васильович відіграв у галузі народної освіти.

Потім настали роки переходу до непу. Це були дуже важкі роки, коли доводилось дбати про всякі дрібниці. Наприклад, руйнують школу, створену населенням, і віддають цю школу в найом, кажучи: «Ми працюємо на госпрозрахунку». Тоді розуміння госпрозрахунку часто було дуже примітивне. І ось, у той час Володимир Ілліч особливо турбувався про те, щоб Анатолію Васильовичу і Михайлу Миколайовичу Покровському, його заступникові, дати на допомогу великого організатора, який займався б усіма цими справами і розвантажував би їх від потреби вникати в те, де і яке приміщення взяти, де треба воювати за те, щоб школи не закрили. Під час непу особливо важливо було, щоб ці дрібниці не заїли, і важливо було, щоб не знижувався, а яскравою ниткою проходив через усю роботу ідейний комуністичний зміст. У цьому відношенні Анатолієм Васильовичем була проведена велика робота.

Ми, наркомосівці, всі ставились до нього з палким почуттям поваги, бачили в ньому борця за справу озброєння мас знаннями, за справу озброєння мас усіма досягненнями в галузі мистецтва.

ПРИВІТАННЯ З'ЇЗДОВІ УДАРНИКІВ-УЧИТЕЛІВ МАРІЙСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дорогі товариші, вчителі-ударники Марійської автономної області!

Шлю я вам палкий товариський привіт! Ви, учасники великої соціалістичної будови, перебуваєте на одній з найважливіших її ділянок. Ви вирощуєте молоде покоління, яке завершуватиме справу своїх батьків і матерів, справу будівництва соціалізму. Ваша робота винятково відповідальна. Ви повинні озброїти дітей знаннями, вмінням застосовувати ці знання в житті, повинні допомагати їм стати свідомими будівниками соціалізму, комунізму.

Ви повинні вирощувати з дітей колективістів з твердою волею і характером, людей свідомої дисципліни.

У Марійській області запроваджено загальне навчання, школа охоплює всіх дітей.

Загальне навчання запроваджено давно вже в багатьох країнах капіталізму. Але школа від школи різниться.

Капіталістична школа вирощує фашистів, *наша школа вирощує комуністів.*

Капіталістична школа вирощує рабів капіталу, людей з дрібновласницькою психологією. *Радянська школа вирощує колективістів, з психологією громадського діяча, який уміє підпорядкувати свою волю волі колективу.*

Капіталістична школа вирощує людей, які звикають підкорятись паличній дисципліні. *Радянська школа виховує свідому дисципліну.*

Народності, які топтав, душив царизм, при Радянській владі культурно ростуть з незвичайною швидкістю. Ви — вчителі-ударники, будівники нової, соціалістичної культури.

Палкий вам привіт, товариші!

1934 р.

ЗАВДАННЯ НАШОЇ РАДЯНСЬКОЇ ШКОЛИ І КАДРИ ЇЇ БУДІВНИКІВ

Ленін надавав величезного значення школі. У своїй промові від 28 серпня 1918 р., за два дні до поранення, він виступив на I Всеросійському з'їзді в справах освіти: «Необхідно,— сказав він,— докласти всіх зусиль, енергії і знань, щоб якомога швидше вивершити будову нашої майбутньої трудової школи»¹.

Він говорить у даному разі *не про школу взагалі, а про ту майбутню трудову школу, над створенням якої він закликів енергійно працювати*. Він говорить про ту школу, яка виховає все молоде покоління в дусі глибокого інтернаціоналізму, озброїть його всією сумою здобутих людством знань, навчить його організовано, колективно, планомірно працювати, навчить глибоко пов'язувати теорію з практикою, виховає з дітей нових людей, в яких особисте життя буде нерозривно злине з життям громадським, з боротьбою за соціалізм, за комунізм.

Для побудови такої школи, як її задумав Ленін, потрібні були і відповідні кадри. Учителство початкової школи в Росії тоді було під впливом есерів, серед учительства середньої школи був сильний навіть кадетський вплив. Радянську владу більшість учительства зустріла вороже. У Москві вчителі зустріли Радянську владу забастовкою. Незначні кадри передового вчителства організували спілку вчителів-інтернаціоналістів, які згуртувались навколо Радянської влади.

¹ Цитується Н. К. Крупською за текстом звіту в газеті «Правда» № 184 від 30 серпня 1918 р.— *Ред.*

Виступаючи на Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів 5 червня 1918 р., за 2½ місяця до I Всеросійського з'їзду в справах освіти, Ленін уже вказав учительству шлях, як підійти до справи будівництва школи майбутнього, що повинна відіграти таку величезну роль в історії людства. Він говорив:

«Учительська армія повинна поставити собі гігантські освітні завдання і насамперед повинна стати головною армією соціалістичної освіти. Треба звільнити життя, знання від підлеглості капіталові, від ярма буржуазії. Не можна обмежити себе рамками вузької учительської діяльності. Учителство повинно злитися з усією масою трудящих, яка веде боротьбу. Завдання нової педагогіки — зв'язати учительську діяльність із завданням соціалістичної організації суспільства.

Треба сказати, що головна маса інтелігенції старої Росії виявляється прямим противником Радянської влади, і немає сумніву, що нелегко буде подолати створювані цим труднощі. Процес заворушення в широкій учительській масі тільки починається, і дійсно народним учителям не слід замикатися в рамки організації Всеросійської учительської спілки, а йти впевнено в маси з пропагандою. Цей шлях приведе до спільної боротьби пролетаріату і учительства за перемогу соціалізму»¹.

Минуло трохи більше як півроку. Громадянська війна була в самому розпалі. Вона ставила всі крапки над «і», розкривала очі на справжню суть усіх партій, на те, яка партія за що бореться на ділі. І от, виступаючи 18 січня 1919 р. на II з'їзді вчителів-інтернаціоналістів, Ілліч уже ставить перед ними завдання — не відособлюватися в окрему спілку, а працювати над створенням загальної профспілки освітян, яка повинна охопити широкі кадри вчителства, згуртувати їх навколо Радянської влади. «Не можна сумніватися в тому, — говорив Ленін, — що величезна більшість учительського персоналу, який стоїть близько до робітничого класу і до трудящої частини селянства, що вона у величезній більшості переконалася тепер, яке глибоке коріння соціалістичної революції, як неминуче вона поширюється на весь світ, і я думаю, що тепер величезна більшість учительства безперечно широ

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 400.

стане і ставатиме на сторону влади трудящих і експлуатованих, у боротьбі за соціалістичний переворот...»¹.

У березні 1919 р. була прийнята програма РКП(б), в розробленні якої Ленін вклав багато сили. У ній говорилося, що «школа повинна бути не тільки провідником принципів комунізму взагалі, але й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно встановити комунізм». І далі давалися пункти програми, що вказували, яким шляхом треба підійти до здійснення цієї мети.

Ця програма повинна була служити не тільки комуністам, але й учительству провідною ниткою: вона вказувала найближчі завдання будівництва тієї школи майбутнього, про яку говорив Ілліч.

Коли Радянська влада перемогла в громадянській війні, коли перед нею на весь зріст постали завдання соціалістичного будівництва, Ленін ще раз висловився про роль учительства на нараді політосвіт 3 листопада 1920 р. Ленін ніколи не ставив перегородок між учителями дитячих шкіл і освітянами, які працюють серед дорослих. І в цій своїй промові він звертається одночасно і до тих, і до тих. Він говорив:

«Наркомос пережив довгу боротьбу, довгий час учительська організація боролася з соціалістичним переворотом. В цьому учительському середовищі особливо закріпилися буржуазні передсуди. Тут довго йшла боротьба і у вигляді прямого саботажу і у вигляді буржуазних передсудів, які вперто держаться, і нам доводиться повільно, крок за кроком, відвойовувати собі комуністичну позицію. Для Головополітосвіти, що працює у справі позашкільної освіти, розв'язує завдання цієї освіти і освічення мас, особливо яскраво постає завдання поєднати партійне керівництво і підкорити собі, проїняти своїм духом, запалити вогнем своєї ініціативи цей величезний апарат — півмільйонну армію викладацького персоналу, яка перебуває зараз на службі у робітника. Працівники освіти, учительський персонал, були виховані в душі буржуазних передсудів і звичок, в душі ворожому пролета-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 372.

ріатові, вони були зовсім не зв'язані з ним. Тепер ми повинні виховати нову армію педагогічного учительського персоналу, який повинен бути тісно зв'язаний з партією, з її ідеями, повинен бути проїнятий її духом, повинен привернути до себе робітничі маси, проїняти їх духом комунізму, зацікавити їх тим, що роблять комуністи»¹.

«Треба сказати, що сотні тисяч учителів — це є апарат, який повинен посувати роботу, будити думку, боротися з передсудами, які ще досі існують в масах»².

«Наше завдання — побороти весь опір капіталістів, не тільки воєнний і політичний, але й ідейний, найглибший і наймогутніший. Завдання наших працівників освіти — здійснити цю переробку маси. Її заінтересованість, її потяг до освіти і до знання комунізму, які ми спостерігаємо, є запорукою того, що ми вийдемо і тут переможцями, хоч, може, і не так скоро, як на фронті, може, з великими труднощами, а часом і поразками, але в кінцевому підсумку переможцями будемо ми»³.

Згідно з цими настановами Ілліча політосвітпрацівники повинні вести широку пропаганду серед учительства, втягувати його в роботу агітації і пропаганди, тісно зв'язаної з загальноосвітньою роботою.

Майже 15 років минуло з того часу, як були сказані ці слова. Маси стали іншими. Ми маємо величезні зрушення в справі зростання свідомості мас, і в справі культурного будівництва взагалі.

Але чи відповідають ті завдання, які ставив Ілліч перед освітянами, зокрема перед учителями, в перші роки існування Радянської влади: створення справжньої комуністичної школи, здатної виховати молоде покоління для тих великих завдань, які стоять перед ним, і паралельно з тим — виховання в комуністичному дусі широких мас трудящих? Завдання ці не відпали, вони стоять, як і раніше, гостро, тільки на ґрунті наших досягнень вони стали яснішими, конкретнішими. Кожний освітянин, кожний учитель не може тепер не усвідомлювати, як він міцно повинен бути озброєний для розв'язання цих завдань, як добре йому треба знати теорію марксизму-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 327—328.

² Там же, стор. 329.

³ Там же, стор. 330.

ленінізму, його практику, сучасні настанови Комуністичної партії, як важливо йому перечитувати знову й знову статті Леніна, ясно розуміти їх настанови. Перед учителями, перед освітянами стоять величезної ваги завдання, їх роль у момент, який ми переживаємо, особливо відповідальна.

Як багато кожному з нас треба працювати над собою, як треба вдивлятися в життя, щоб бути на висоті завдань!

1935 р.

ВИХОВАННЯ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ В КОМУНІСТИЧНОМУ ДУСІ — НАЙВАЖЛИВІШЕ ЗАВДАННЯ

Останнім часом дуже багато говорять і пишуть про виховання. Це дуже добре. Це *підносить піклування про дітей*, посилює увагу до того, як діти живуть, що вони роблять. Необхідно піклуватись про здоров'я дітей, про створення сприятливих умов для їх росту і розвитку. Необхідно охороняти дітей від розкладаючого впливу хуліганствуючих елементів. Преса, школа ставлять на весь зріст перед батьками питання про необхідність значно більшого піклування про дітей. Шкільні секції міськрад починають організовувати громадський контроль у цій справі.

Піклування про дітей має величезне значення для виховання, але це тільки частина питання. *Виховання під-ростаючого покоління — найсерйозніше питання соц-будівництва.*

Виховання завжди мало класовий характер. Це з особливою силою підкреслював завжди Ленін. Виховання від виховання різниться. Капіталіст прагне виховати з своїх дітей не тільки людей здорових, а й таких, які вміють з найбільшою вигодою для себе експлуатувати робітничі маси, тримати їх у ярмі. Він прагне виховати із своїх дітей людей впливових, здатних зайняти великі пости, хазяїв, які вміють з вигодою для себе управляти промисловістю.

Дрібний власник при вихованні своїх дітей тягнеться за капіталістом, але в той же час думає, як навчити їх краще зробити собі кар'єру, «вийти в люди», влаштува-

тися. Через це він вчить своїх дітей, насамперед, догоджати, пристосовуватись, на перший план ставити благополуччя своє і своєї власної сім'ї.

Свідомий робітник прагне виховати із своїх дітей борців за справу трудящих, готових віддати свій талант, свої сили на боротьбу з усякою експлуатацією, гнобленням, на боротьбу за світле майбутнє, за соціалізм. Він вчить дітей озброюватися знаннями, тому що знання необхідні для перемоги.

Супільні класи не розгороджені якимись перегородками і не завжди вдається батькам виховати своїх дітей так, як їм хочеться. Маркс і Енгельс, наприклад, вийшли з середовища капіталістів, а їх вчення стало керівництвом до дії для робітників усього світу. Добролюбов, Чернишевський вийшли з середовища духовенства, а їх твори відіграли величезну роль в історії нашого революційного руху.

З дітей крамарів, куркулів, попів вийшло немало революціонерів. Це винятки, звичайно. Але дрібна буржуазія повсякденно стикається з масою трудящих, тут перегородки між класами особливо неміцні, і вплив трудящих на дітей дрібної буржуазії зростає і міцніє з кожним роком. З другого боку, дрібновласницькі погляди часто заражають робітників. Серед робітників, особливо тих, що недавно приїхали з села, немало зустрічається таких, які дивляться на виховання своїх дітей дрібновласницькими очима. Тепер, коли став пануючим колгоспний уклад, колгоспники починають уже на багато що дивитись очима робітників.

У моменти, коли революційний рух бував на піднесенні, дрібна буржуазія йшла більше за робітничим класом. Тепер, коли буржуазія стоїть на краю загибелі, дрібна буржуазія вагається ще сильніше, її погляди на виховання стають дедалі більше нестійкими.

В часи докапіталістичні і в перший період існування капіталізму переважало виховання домашнє. Поміщики і капіталісти тримали для своїх дітей гувернерів і гувернанток. У нас в Росії ці гувернери і гувернантки були часто іноземцями. Поряд з цим поміщики і капіталісти почали створювати для своїх дітей привілейовані навчальні заклади, де класове виховання проводилось більш систематично і вміло. Це були здебільшого за-

криті навчальні заклади. У Росії це були інститути благородних дівичь, кадетські корпуси, ліцеї. Поряд з цим створювались ремісничі школи для майстрів різного типу і духовні училища. Духовенство було головним агентом в руках дворянства для одурманювання мас. Попи вчили трудящих, робітників і селян виховувати із своїх дітей «рабів божих», які б покірно терпіли всяку експлуатацію, за непокірність були б приречені на «муки пекельні», а за смирення нагороджувалися б «царством божим» на небесах. Залякування, биття, покарання — ось методи виховання, які проповідувало духовенство.

Прийшовши до влади, буржуазія звернула особливу увагу на виховання підростаючого покоління. Вона почала створювати школи не тільки для своїх дітей, а й для дітей робітників, трудящих. Вона намагалась перетворити школу в знаряддя виховання мас у бажаному для неї, буржуазії, дусі.

Як виховувала народна школа у Франції в довоєнні часи, мені довелося спостерігати в роки еміграції. Дітей вчили сліпої слухняності. У школах панувала відчайдушна зубрячка, дітей старанно били по щоках. У випускному класі жіночої початкової школи давали писати твір на тему «Що я повинна робити, щоб догодити хазяїну», і т. д.

У всіх капіталістичних державах—в Англії, Німеччині, Франції, Швейцарії — створені були так звані «сільські виховні гімназії» з високою оплатою, куди приймалися тільки діти багатих, діти капіталістів. Остеронь класової боротьби, на лоні природи з них виховували «капітанів промисловості».

Радянська влада вбачає в школі могутнє знаряддя виховання молодого покоління, яке має завершити побудову безкласового, соціалістичного суспільства. Радянська школа повинна організувати виховання всього підростаючого покоління в дусі комунізму, повинна озброїти молодь міцними знаннями, навчити ставити ці знання на службу соціалістичному будівництву, пов'язувати теорію з практикою. Радянська школа повинна виховувати з дітей громадських діячів, для яких на першому плані завжди стоять загальні інтереси, які не відділяють своїх інтересів від інтересів суспільства. У 12-му пункті програми ВКП(б) говориться, що в нас повинна бути школа

єдина (тобто не повинно бути шкіл привілейованих), трудова політехнічна (тобто така, що навчає не якоїсь однієї вузької спеціальності, а дає вміння братися за будь-яку роботу по-справжньому, дає навички, як поводитися з різною сировиною, машинами, як планувати роботу, переборювати труднощі різного роду, як освітлювати працю світлом знання, як працювати найбільш продуктивно, організовано і т. д. і т. п.). У програмі партії сказано, що наша радянська школа повинна бути школою спільного виховання, що навчання повинно бути загальне, обов'язкове.

Школа повинна впливати і на позашкільне суспільне виховання, і на виховання домашнє. Школа у нас — провідна ланка в справі всього виховання підростаючого покоління. Ось чому партія і уряд приділяють школі таку велику увагу.

Будівництво радянської школи — справа нелегка.

У старій школи, як і в буржуазній науці, ми повинні взяти все, що в ній було хорошого, і відкинути, що було в ній поганого. Хороше треба наслідувати, а з поганим, класово ворожим, треба боротися. Тут потрібна велика класова пильність. Робітники і робітниці повинні всіляко допомагати радянській школі проводити правильну класову лінію. Робітниця-мати, робітник-батько часто можуть помітити те, чого не помітять іноді педагоги. Батьки, спостерігаючи життя і навчання дітей, можуть внести ряд цінних пропозицій по викорененню недоліків, включитися в громадську виховну роботу.

Тепер у школі вчать всі діти. Вступають туди і діти, батьки яких заражені дрібнобуржуазними і дрібновласницькими поглядами. Діти в школі повторюють те, що чують від батьків, іноді неохоче працюють, задаються, хуліганять, бешкетують. Батьки — робітники і робітниці — через своїх дітей можуть впливати і на інших дітей.

Допомога школі з боку свідомих робітників і робіниць тепер особливо потрібна. Близькість до школи допоможе і педагогам глибше вдуматись у виховання дітей, краще виховати їх у ленінському дусі, так, як цього вимагає наша партія.

СПРАВА НАДЗВИЧАЙНОЇ ВАГИ

1 червня цього року опубліковано постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР про заходи боротьби з безпритульністю і бездоглядністю. Ця постанова поставила перед радянською громадськістю питання про ліквідацію безпритульності з усією серйозністю. За здійснення постанови взялись культсекції Рад, питання стало просуватися в депутатських групах.

24 жовтня в «Комсомольской правде» вміщено лист стахановок-відмінниць Трьохгорної мануфактури до всіх робітниць Радянського Союзу. Робітниці Трьохгорки закликають робітниць усього Союзу в Жовтневі дні запросити до себе вихованців дитбудинків, оточити їх у ці дні піклуванням і ласкою.

На перший погляд лист дуже скромний, ніяких гучних слів у ньому нема. Лист простий, зрозумілий кожній робітниці, кожній колгоспниці. Але лист цей — пролетарський почин дуже великої справи. Робітники, робітниці беруться самі за здійснення постанови партії і уряду. На вказівки партії і уряду вони відповідають ділом. Починають з дуже простого, доступного для всіх заходу. Але це саме та ланка, за яку треба вхопитися.

Це спільне святкування з колишніми безпритульними дітьми Жовтневих днів міцно зв'яже робітників і робітниць з дитбудинками, посилить увагу до того, що робиться в дитбудинках, допоможе перетворити їх у культурні вогнища, у вогнища комуністичного виховання, поставить їх під громадський контроль.

Тепер ми живемо в такий час, коли наші успіхи на господарському фронті створили міцний фундамент для розгортання найширшої, найглибшої культурної роботи. Будуємо новий побут, нове життя, в якому не буде місця безпритульності. Робота велика, але тепер підняти її можна: люди за 18 років існування Радянської влади змінилися, зросла свідомість, зросли організованість, уміння налагоджувати всяку громадську справу.

Почин Трьохгорки має величезне значення.

Робітники і робітниці, колгоспники, колгоспниці, підтримайте почин Трьохгорки, ширше розгорніть піклування про безпритульних дітей, візьміть дитбудинки під свій пролетарський контроль!

Ваші дочки і сини, комсомольці і піонери вам всіляко допомогатимуть.

Відчувши сімейне піклування, пізнавши материнську ласку, наші діти з дитячих будинків ще більше прагнутимуть вирости справжніми ленінцями!

1935 р.

13 років тому Ленін, відчуваючи, що він іде з життя, продикував ряд статей. Ці статті стосувались питань, яким Ленін надавав особливо важливого значення. Він писав у цих статтях про соціалізм, про шляхи до соціалізму. Він писав про те, що потрібна «ціла смуга культурного розвитку всієї народної маси».

«...Без поголовної письменності, без достатнього ступеня тямучості, без достатнього ступеня приучення населення до того, щоб користуватися книжками, і без матеріальної основи цього, без певної забезпеченості, скажемо, від неврожаю, від голоду і т. д., без цього нам своєї мети не досягти»¹. Особливо підкреслював він необхідність культурної роботи для селянства. Селянство — величезна маса, і якщо культура села підніметься, це буде ціла культурна революція.

«Для нас досить тепер цієї культурної революції для того, щоб стати цілком соціалістичною країною, але для нас ця культурна революція становить неймовірні труднощі і чисто культурного порядку (бо ми безграмотні), і порядку матеріального (бо для того, щоб бути культурними, потрібен певний розвиток матеріальних засобів виробництва, потрібна певна матеріальна база)»².

«У нас робиться ще надто мало, безмірно мало для того, щоб пересунути весь наш державний бюджет в

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 415.

² Там же, стор. 419.

сторону задоволення насамперед потреб початкової народної освіти»¹.

«Народний учитель повинен у нас бути поставлений на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві. Це — істина, яка не потребує доказів. До цього стану справ ми повинні йти систематичною, неухильною, наполегливою роботою і над його духовним піднесенням, і над його всебічною підготовкою до його дійсно високого звання і, головне, головне і головне — над піднесенням його матеріального становища»².

З того часу як написані були ці рядки, минуло понад 13 років, і ми наочно бачимо, як за ці роки ми просунулися вперед. Колективізація сільського господарства внесла величезні зміни в усе життя країни. Тепер змінилося все обличчя села. За своїми поглядами, настроями колгоспники стали значно ближче до пролетаріату, ніж були раніше, почали дбати не тільки про своє господарство, про свою смужку землі, а почали думати, як загальними зусиллями зробити життя світлішим і радіснішим. Незрівнянно письменнішим став народ, а, головне — виросла надзвичайно свідомість населення. Але ця свідомість якраз ще в багато разів посилила серед колгоспників і колгоспниць жадобу до знань. Тепер до вчителя ставляться особливо великі вимоги і щодо його політичної підготовленості.

За життя Ілліча наша країна була ще такою бідною, що не могла забезпечити вчителя. Я пам'ятаю, як він нервувався з цього приводу, хотів скоротити видатки на театри.

А тепер хліба у нас родить багато, країна стає з кожним днем багатшою.

І от 10 квітня опубліковано постанову партії і уряду про підвищення заробітної плати вчителя. Прийнята постанова, обговорена разом з учителями з місць, має величезне значення. Особливо значно підвищено заробітну плату сільських учителів, учителів далеких окраїн і цілого ряду національних республік. Крім того, постанову про заробітну плату вчителів складено так, що вона

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 408.

² Там же, стор. 409.

спонукає вчителя весь час працювати над підвищенням своєї кваліфікації, своїх знань. Опублікована 11 квітня постанова партії і уряду про порядок введення персональних звань для вчителів і призначення їх на роботу говорить про те, що звання вчителя вважається почесним, що права вчителя особливо уважно оберігатимуться. В учителі добиратимуть добре підготовлених, знаючих працівників, професія вчителя перестане бути тимчасовою.

Прийняті постанови мають величезне значення. Заповіт Ілліча виконується повністю. Піднято заробітну плату, звання вчителя підноситься на потрібну висоту. Особливе значення ця постанова має для піднесення культурного рівня села. Вчительство радіє. Але не можуть не радіти і колгоспниці. Ця постанова означає, що поліпшиться школа, поліпшиться навчання, і їх діти дістануть можливість швидше, краще оволодівати знаннями, рости справжніми колективістами, вчитися з дитинства дружно, організовано працювати, допомагаючи один одному, застосовуючи всі знання для поліпшення життя. Ми будемо нове, світле життя. Наші діти зроблять його ще кращим, світлішим, радіснішим.

Привіт нашій партії за піклування про наших дітей, за піклування про вчителя!

У кожної політичної партії є своя програма. У програмі сказано, чого партія хоче, за що вона бореться. Наша партія — партія робітничого класу — склалась ще за царизму. Те, що стояло в її програмі 1903 р., — за царизму, звичайно, здійснити було неможливо. Але програма вказувала мету, освітлювала шлях боротьби. Коли влада в жовтні 1917 р. перейшла до рук трудящих, програму було уточнено, розширено і прийнято в новому викладі в 1919 р.

Проте дуже багато з того, що було далекою метою в 1903 р., за що треба було ще довгі роки боротися, тепер стало дійсністю, вже здійснено, вже здійснюється.

Конституція — це не програма, це відображення суспільного укладу, який уже є в наявності, який треба тільки довести до кінця, поглибити, відшліфувати.

Питанню про право громадян СРСР на освіту присвячена стаття 121 Радянської Конституції. Вона входить в X розділ — «Основні права й обов'язки громадян». Статті 121-й присвячено лише кілька рядків, як і іншим статтям, але розглядати їх треба в тісному зв'язку з іншими статтями Конституції.

У статті 121-й, наприклад, нічого не говориться про право на освіту жінок, про це сказано в статті 122-й. Про права на освіту всіх громадян, незалежно від приналежності до тієї чи іншої національності, або раси, сказано в статті 123-й.

У цих пунктах сказано, що завойовано трудящими, чого ніколи не знала і не могла знати царська Росія.

Боротьбу за ліквідацію безкультурності Радянська влада повела з перших же років свого існування. Труднощі були величезні — не було паперу, ні на чому було друкувати підручники, не було зошитів, олівців, пер, не було шкільних приміщень, і ні з чого було їх будувати. У селі все ще часто можна було чути міркування: «Ми невченими прожили, і діти наші так проживуть». Ще в 1921 р. в м. Кібрах — центрі взуттєвої кустарної промисловості — спілка працівників освіти прийняла постанову, що ставити питання про ліквідацію неписьменності передчасно, що справа ця нездійсненна. Правда, Кібри були винятком, але справа просувалась повільно. Тепер такі погляди відійшли в далеке минуле, тепер потяг до знань величезний. У цьому році початковою школою охоплено всі 100% дітей відповідного віку.

Йде масова ліквідація неписьменності й малописьменності і серед дорослих. За роки існування Радянської влади навчилось грамоти багато мільйонів неписьменних дорослих. Тепер справа ліквідації неписьменності наближається до кінця. Зовсім мізерною стала кількість неписьменних допризовників. З членами сілрад, з ударниками й ударницями, з стахановками й стахановцями, якщо вони виявляються малописьменними, ведуться окремі заняття, до них прикріплюються окремі викладачі. Звернено велику увагу на ліквідацію неписьменності серед жінок, особливо в нацобластях і республіках.

Тепер уже нікого не треба переконувати в користі письменності. Неписьменності соромляться.

Змінився самий зміст викладання в дитячій початковій школі. У статті 124-й зазначається, що школа відокремлена від церкви, викладання релігії не допускається в школі. Початкова школа дає знання, які відкривають очі на навколишнє життя, осмислюють його, по-новому виховується підрастаюче покоління.

Викладання в СРСР ведеться 112 мовами.

Таким чином, в основному загальне початкове навчання вже здійснене, треба тільки зміцнювати його, відшліфовувати.

Проте в статті 121-й говориться не тільки про початкову освіту, в ній говориться про відкриття для всіх громадян доступу до дальшої освіти. Це питання великої

ваги. Середня освіта за царизму була платною. Були привілейовані школи, де плата була особливо висока. Перехід з початкової школи в середню утруднювався через неузгодженість програм. Закінчивши початкову школу, учень не міг вступити до середньої школи через те, що не знав якихось другорядних окремих питань. У нас середня і вища освіта, а також освіта професійна безплатна, програми узгоджені. Цього року кількість учнів у початкових, неповних середніх школах і середніх школах дорівнює 25,5 мільйона. Споруджуються нові будинки, видаються підручники, підготовляються викладачі для цих шкіл підвищеного типу.

Але навчаються в школах підвищеного типу не тільки підлітки, не тільки молодь. Школи підвищеного типу для дорослих ведуть велику роботу по культурному перекоуванню людей. У соціалістичному будівництві загальноосвітні знання потрібні, як гвинтівка в бою. Щоб бути справжніми господарями життя, трудящі повинні озброюватись знаннями. Не жалюгідні клапті знань, не обривки знань потрібні трудящим. Їм потрібно оволодіти всіма досягненнями науки й техніки.

Величезну роль у свій час відіграли робітфаки, які давали дорослим робітникам і селянам можливість на деякий час відірватися від виробництва і засісти за навчання. Стипендії давали можливість утримувати на час навчання сім'ю. За тією ж системою будувались і радпартшколи. Робітфаки відкривали робітникам і селянам двері до вузів, допомагали ставати на шлях оволодіння вершинами знань. Кількість вузів і студентів у них зростає. У 1930 р. у вузах навчалась 191 тис. студентів, у 1935 р. — 522 тис., 38% з них — жінки.

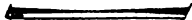
У Червоній Армії вчать всі червоноармійці, всі командири. Червона Армія в нашій Країні Рад давно вже є одним з найбільших культурних центрів. Це посилює її могутність.

Поряд з навчанням з відривом від виробництва розширюються різноманітні форми навчання дорослих без відриву від виробництва — розвивається заочне навчання, росте сітка шкіл дорослих підвищеного типу.

Я не говоритиму про величезні кошти, які витрачаються на народну освіту (в 1936 р. витрачено 13 млрд.), про професійну освіту, про умови, які створюються для

розквіту науки. Про це щодня розповідається в газетах, що тепер виходять величезними тиражами, читаються найширшими масами. Право на освіту, про яке говорить стаття 121,— не слова, це право, що має таке величезне значення, забезпечується на ділі. Все ширше й ширше здійснюються настанови Леніна в справі озброєння знаннями всіх громадян нашої великої Батьківщини.

1936 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ

У гімназії, в якій я вчилась, був дуже хороший учитель російської мови Н. Є. Смирнов. Він вимагав від нас, щоб ми читали твори кращих письменників, робили з них виписки, писали, чим нам особливо сподобався той уривок, який ми вибрали, давав нам писати твори на теми, які потребують вивчення першоджерел. До програми з історії літератури входили такі речі, як «Літопис», «Слово о полку Ігоревім» і т. п. І от, вивчаючи хрещення Русі за «Літописом», ми вчитали там, що у Володимира святого було 400 наложниць. Одна мати обурювалась, що нам, дівчаткам 13—14 років, дають читати такі речі, влаштувала Н. Є. сцену. Н. Є. вирішив поговорити на цю тему з нами. Він говорив нам про те, яке значення має вивчення історії, в тому числі й історії літератури за першоджерелами, як вивчення історії за першоджерелами будить думку, примушує розуміти історичні факти в усій їх конкретності. Звичайно, в першоджерелах можуть траплятись місця, говорив він, які можуть обурити ту чи іншу матір, але він сподівається, що ми вже досить свідомі і зуміємо з достатньою серйозністю поставитись до матеріалу, який вивчається.

Згодом мені доводилось спостерігати, як Ленін постійно вивчав ті чи інші факти за першоджерелами, міркував про неправильність поглядів того чи іншого письменника, старанно вивчаючи його твори. Навіть вивчаючи твори Маркса, Ленін вивчав також і ті твори, на які посилається Маркс.

Так, наприклад, перечитавши лист Маркса до Енгельса від 1. II 1858 р., де Маркс лає книгу Лассаля «Філософія Геракліта Темного з Ефеса» (2 томи), Ленін дістає цю книжку Лассаля, навіть конспектує її і на підставі такого вивчення приходиться до висновку: «В цілому вірний відзив Маркса. Книгу Лассаля не варто читати».

З промови Леніна на III з'їзді комсомолу ми знаємо, що Ленін хотів, щоб молодь уміла розбиратись у фактах, щоб вона їх продумувала, вчилась розрізняти те, що потрібне було для капіталізму і що є необхідним для комунізму.

Ця промова Леніна зобов'язує нас давати нашій молоді такий матеріал, який вчив би її розбиратися в фактах.

Останнім часом посилено підкреслюється необхідність вивчення історії. Правильно поставлене вивчення історії підводить до більш поглибленого розуміння марксизму-ленінізму. Без знання історії розвитку людського суспільства засвоєння основ марксизму-ленінізму буде дуже поверховим. Питання в тому, як найкраще поставити вивчення історії.

Керівництву по підготовці педагогів треба розбудити в молодих педагогах інтерес до історії. Це найкраще можна зробити, поставивши як слід вивчення історії педагогіки. Педагогіка — насамперед наука суспільна, історія педагогіки тисячами ниток зв'язана з історією взагалі. Це повинні знати наші педагоги. Вони найкраще зрозуміють це, коли на конкретних історичних прикладах побачать органічний зв'язок історії педагогіки із загальною історією на відповідному етапі.

Це прокладе шлях і до кращого розуміння учнями основ марксизму-ленінізму.

Недаремно говорив Ленін, що кожний спеціаліст прийдє до розуміння марксизму своїм шляхом, через свою спеціальність.

Історію педагогіки треба ставити так, щоб вона була органічно пов'язана з історією взагалі, щоб учень на історії педагогіки вчився історичного орієнтування, вчився на історичних документах самостійно розбиратися в них.

Монографії окремих педагогів-класиків можуть тут стати в пригоді.

Монографія К. Д. Ушинського (1824—1870) має з цієї точки зору винятково великий інтерес завдяки особливості тієї епохи, в яку жив і працював Ушинський. Світогляд К. Д. Ушинського склався в миколаївську епоху, в епоху панування вмираючого кріпосницького ладу, який розклався, а педагогом Ушинський став в епоху початку царювання Олександра II, коли підготовлялась реформа 1861 р. Сильний був вплив закордону на педагогічні ідеї Ушинського. У 1848 р. розгорілась класова боротьба у Франції, в Німеччині, потім настали роки реакції, що виникла у Франції Другої імперії. Наполеон III, посилення впливу Бісмарка в Німеччині, австро-пруська війна 1866 р., з одного боку, боротьба проти рабства в Америці, поява у 1852 р. книжки Бічер-Стоу «Хатина дяді Тома», громадянська війна між Північчю і Півднем в Америці 1861—1865 рр., польське повстання 1863 р.— з другого — все це впливало на педагогічні погляди Ушинського. Це побіжний матеріал для історії педагогічних ідей К. Д. Ушинського.

Робота над розвитком педагогічних ідей Ушинського, поставлена на базі вивчення історії даної епохи, може захопити молодих педагогів, навчити їх розбиратися в тому, що з ідей Ушинського треба взяти, що відкинути, що перебудувати.

Відповідно до цього повинні бути складені і примітки до кожної статті Ушинського. До збірника повинна бути додана хронологія, яка зрозуміло розповідала б про події в Росії і за кордоном. Передмову треба написати так, щоб наштовхнути учня на дослідницьку роботу, може, до неї треба включити план дослідницьких робіт (різної складності, що потребують різної тривалості виконання і т. д.).

Смішно було б побоюватися, що учні заразяться релігійними настроями Ушинського або його монархічними почуттями; ці настрої дуже вже наївні для сучасного читача.

Ушинський (народився в 1824 р.) на початку 40-х років учився в університеті і, закінчивши його, з 1846 по 1848 р. був в. о. професора, читав лекції з законодавства, державного права і фінансів (тоді це називалось «камеральними науками») в Ярославському ліцеї. У 1848 р. він виступив з промовою «Про камеральну

освіту». Ця промова була протестом проти політики тодішнього міністерства народної освіти — міністерства миколаївської епохи. Міністерство того часу намагалось всіляко зв'язати лекторську діяльність професури, вимагало точного розподілу програми по годинах, конспекти лекцій, а Ушинський вказував, що це зробить неможливим живе викладання, зробить неможливим орієнтування на слухачів, зробить викладання формальним. За цю промову Ушинського було знято з посади викладача, і до 1855 р. він не міг займатися педагогічною діяльністю. Учні наших педвузів і педтехнікумів, знайомлячись з промовою Ушинського, могли б конкретно уявити собі миколаївську епоху — і як у зв'язку з революційним рухом у Німеччині і у Франції в 1847 р. вийшов «Маніфест Комуністичної партії» Маркса і Енгельса, і як навіть найбільш чужі революції елементи, подібно до Ушинського, стали відчувати всю глибоку реакційність миколаївської політики, реакційність кріпосного укладу. З 1848 по 1855 р. Ушинський, будучи усунутим від викладацької діяльності, вивчив англійську мову, з 1852 по 1854 р. працював у «Современнике» перекладачем, писав огляди іноземних журналів і т. д.

З 1855 р. починається, власне кажучи, педагогічна діяльність Ушинського. Йому вдається дістати місце викладача географії¹, а потім інспектора класів у Гатчинському сирітському інституті. У 1857—1858 рр. Ушинський працює в «Журнале для воспитания», в якому брав участь і Добролюбов, пише статті «Про користь педагогічної літератури», «Три елементи школи», «Про народність у громадському вихованні», «Шкільна реформа в Північній Америці», «Внутрішній устрій північно-американських шкіл», а в журналі «Сын отечества» — «Про засоби поширення освіти через грамотність».

У 1859 р. Ушинський став викладачем у Смольному інституті, почав запроваджувати там нові порядки, але на початку 1862 р. був змушений залишити інститут. У ввічливій формі він був висланий за кордон. Йому дано було п'ятирічне відрядження за кордон.

¹ У Гатчинський сирітський інститут К. Д. Ушинський був зарахований на посаду викладача російської словесності і географії наприкінці 1854 р.— *Ред.*

У 1860—1862 рр. Ушинський редагував «Журнал министерства народного просвещения» і написав для нього ряд статей: «Праця в її психічному і виховному значенні», «Про моральний елемент у російському вихованні», «Недільні школи», «Питання про народні школи», «Проект учительської семінарії», «Рідне слово», «Педагогічні твори М. І. Пирогова». У 1861 р. Ушинським випущена була хрестоматія для дитячого читання «Дитячий світ», яка вже протягом першого року мала три видання. За кордоном Ушинський взявся вивчати швейцарські школи, і протягом двох років, 1862—1864 рр., в «Журнале министерства народного просвещения» друкувались його листи: «Педагогічна поїздка по Швейцарії», в 1864 р. вийшли 1-й і 2-й рік «Рідного слова», а також посібник для учнів під тією ж назвою. Ці книжки користувалися величезною популярністю. За кордоном взявся Ушинський за писання великої педагогічної праці «Людина як предмет виховання».

Після повернення з-за кордону Ушинський пише багато. Цікаві його статті: «Необхідність ремісничих шкіл у столицях» (1868) і «Загальний погляд на виникнення наших народних шкіл» (1870). Але пише він мало. І сили танули, і нові питання постали перед ним. Повернувся з-за кордону Ушинський іншим, ніж поїхав, багато чого для нього стало ясним, чого він не розумів раніше.

Біографія Ушинського, ознайомлення з його творами, такими простими, ясними, аналіз їх дадуть педагогові можливість орієнтуватися в тому, що нам треба взяти в Ушинського, дадуть можливість свідомо поставитись і до різних течій у сучасній педагогіці.

Питання демократії Ленін завжди пов'язував з питаннями освіти найширших мас населення. Він знав, як неписьменність, відсутність найелементарніших знань затемнюють свідомість трудящих, як це на руку експлуататорам, як ця темрява робить їх беззахисними перед усяким обманом, віддає під владу експлуататорів і їх прислужників.

Син учителя-шестидесятника, Ілліч з дитинства весь час чув розмови про школу, про народну освіту. Ілля Миколайович Ульянов мав великий вплив на Ілліча. І Іллічу було чого повчитись у батька.

Не так давно я одержала листа від учителя Полево-Сундирської неповної середньої школи Батиревського району Чуваської АРСР Івана Яковича Зайцева. Йому 77 років. 55 років уже вчителює він у чуваських школах. Має звання Героя Праці, відмінника освіти. Активний громадський працівник. Вів роботу по ліквідації неписьменності і малописьменності, був головою спілки працівників освіти, був членом сільради, місцевкому тощо. Працював по сільськогосподарській статистиці, був інструктором в усіх народних переписах, вів роботу на метеорологічній станції і т. д.

Іван Якович — син батрака. З 8 до 13 років пас гусей. Страшенно хотілось йому вчитись, і він утік потишеньку від батька з дому, щоб вступити до школи. Два дні пробирався до Сімбірська, і хоч спізнився на початок навчання, а все ж вступив там у школу завдяки Іллі Миколайовичу Ульянову, який пожалів хлопчика.

Іван Якович Зайцев розповідає, як одного разу, в перший рік його перебування в школі, на урок арифметики прийшов Ілля Миколайович Ульянов. Ілля Миколайович викликав його до дошки; Зайцев добре розв'язав і пояснив задачу. Ілля Миколайович сказав: «Добре, йди на місце!»

«Після обіду,— розповідає в своєму листі Іван Якович,— учням було дано самостійну письмову роботу — твір. Учителю задав тему «Враження сьгоднішнього дня». При цьому він оголосив, що ми можемо писати про будь-який випадок із свого шкільного життя, який самі вважаємо особливо важливим. Одним словом,— про що завгодно.

Всі учні на кілька хвилин замислились, підшукуючи підходящу тему. Дехто згадав досить смішні випадки з шкільного життя, а інші намагались вигадувати самі. Мені не довелося довго шукати тему, бо в мене не виходило з голови відвідування уроку математики Іллею Миколайовичем і його пояснення плану розв'язання задачі. Я й вирішив писати про це.

Я написав: «Сьогодні, о 9 годині ранку, під час уроку математики, прийшов до нас п. директор, Ілля Миколайович. Викликали мене до класної дошки і задали задачу, в якій кілька разів повторювалось слово «гривеник». Я записав задачу, прочитав її і почав планувати хід розв'язання. Пан директор, Ілля Миколайович, задав мені навідні питання, і тут я помітив, що Ілля Миколайович трошечки гаркавив і слово «гривеник» вимовляв «ггивеник». Це врзалося мені в голову і примусило думати: я, учень, і то вмю правильно вимовляти звук «р», а він, директор, така велика і вчена людина, не вмє вимовляти звук «р», а говорить «гг».

Далі я писав про якусь дрібницю і на цьому закінчив твір. Черговий зібрав зошити і здав учителю В. А. Калашникову.

Через два дні, після обіду, на уроці мав бути переказ прочитаної статті. Нам роздали наші зошити. Усі кинулись дивитись оцінки. Одні радувались, інші так собі, не висловлювали ні радості, ні горя.

Учитель Калашников навмисне залишив мій зошит у себе. Потім, шпурнувши мені зошит в обличчя, з обуренням сказав: «Свиня!»

Я взяв зошит, розкрив його і побачив, що мій твір перекреслено червоним хрестом, а в кінці його стоїть оцінка «0» — нуль. Потім підпис. Я мало не заплакав. Сльози виступили з очей. Я від природи був простий, наївний, вразливий і правдивий. Таким я залишився на все життя.

Під час письмової роботи в клас зайшов Ілля Миколайович. Привітались і продовжували роботу. Ілля Миколайович ходив між партами, подекуди зупинявся, спостерігаючи за роботою. Дійшов і до мене. Побачивши на моєму минулому творі червоний косий хрест і оцінку «нуль», поклав одну руку мені на плече, другою взяв мій зошит, почав читати. Читає і посміхається. Потім покликав учителя, запитав: «За що ви, Василю Андрійовичу, нагородили цього хлопчика орденом червоного косоного хреста і величезною картоплиною? Твір написаний граматично правильно, послідовно, і нема тут нічого вигаданого, штучного. Головне — написано щиро і цілком відповідає темі, яку ви дали».

Учитель зам'явся, сказав, що в моєму творі є місця, не зовсім зручні для начальствуючих, і що нібито він... Директор І. М. Ульянов, не давши йому договорити, перебив його і сказав: «Цей твір один з кращих. Читайте задану вами тему — «Враження сьогоднішнього дня». Учень написав саме те, що справило на нього найбільше враження під час минулого уроку. Твір відмінний». Потім він узяв мою ручку і в кінці твору написав: «Відмінно» — і підписався: «Ульянов».

Цей випадок я ніколи не забуду, його не можна забути. Ілля Миколайович довів, наскільки він добрий, простий, справедливий».

Цей лист старого вчителя прекрасно змальовує особу Іллі Миколайовича, який зробив великий вплив на Ілліча.

Володимир Ілліч, вивчаючи твори Маркса і Енгельса, з особливою увагою вивчав усе, що вони писали про народну освіту, про вчителя, про озброєння мас знанням.

Уже в своїх перших творах Ілліч пише про ці питання: в «Друзях народу», в своїй праці «Розвиток капіталізму в Росії» та ін.

У 1913 р. ми жили в еміграції в Кракові. Коли встановлено було тісний зв'язок з більшовицькою фракцією

Державної думи, Ілліч став допомагати членам фракції в їх роботі. Він написав для т. Бадаєва О. Є. проект виступу по доповіді про кошторис міністерства народної освіти. Проект цей закінчувався словами: «Робітничий клас зумів це довести в п'ятому році, і він зумів довести ще раз і довести значно переконливіше, значно поважніше, значно серйозніше свою здатність до революційної боротьби за справжню свободу і за *справжню*, не-касовську¹ і не-дворянську, *на р о д н у* освіту!»².

Коли в 1914 р. почалася імперіалістична війна і ми перебрались у Швейцарію, Ілліч, говорячи про те, що ця грабіжницька війна неминуче приведе до революції, радив мені поки що використати життя в еміграції для вивчення всього досвіду Європи і Америки в справі народної освіти. Він вважав це необхідним для того, щоб на основі цього досвіду і досвіду нашої російської школи, на якій дуже позначились демократичні ідеї 60-х років, можна було після революції так організувати у нас в Росії справу народної освіти, щоб вона допомагала розвитку справжнього демократизму, підносила свідомість широких мас, озброюючи маси знанням.

Я засіла за роботу, почала підбирати матеріал до брошури «Народна освіта і демократія». Ілліч цю працю читав, ми багато говорили з ним на ці теми. У 1916 р., коли брошура була готова, Володимир Ілліч написав з Берна лист Олексію Максимовичу Горькому, який жив тоді в Росії, просячи його прямо або посередньо допомогти виданню брошури. Ілліч писав: «...в брошурі зібрані як особисті спостереження, так і матеріали про нову школу Європи й Америки. З оглаву Ви побачите, що дано також, в першій половині, нарис історії демократичних поглядів. Це теж дуже важливо, бо звичайно погляди великих демократів минулого викладають невірнo або з невірної точки зору... Зміни у школі найновішої, імперіалістської епохи, окреслені за матеріалами останніх років і дають дуже цікаве висвітлення для демократії в Росії»³.

¹ Кассо — міністр народної освіти, запеклий чорносотенець.—
Прим. Н. К. Крупської.

² В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 120.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 326.

Брошура вийшла лише в 1917 р.

Як стояла справа з народною освітою в Росії напередодні Жовтневої революції?

Дітям робітників і селян доступ у школу був дуже утруднений. Змушені змалечку працювати на капіталістів і поміщиків, вони не мали можливості вчитися.

У містах в цей час широко застосовувалась праця жінок і підлітків. Діти працювали часто-густо стільки ж, скільки й дорослі. Серед підлітків було багато неписьменних, багато таких, що закінчили тільки один клас, що навчилися грамоти самотужки.

Робітничий клас, більшовицька партія енергійно захищали інтереси робітників-підлітків: вони вимагали обмеження робочого дня підлітків, вимагали організації фабрикантами при фабриках і заводах шкіл для дітей і підлітків. Робітники-підлітки були захоплені революційним настроєм дорослих робітників, були дуже активні. Але систематичного більшовицького впливу на них до літа 1917 р. не було. Намагались впливати на дітей ворожі більшовикам елементи — кадети, анархісти та ін. Проте ці спроби не мали успіху. Масовий революційний рух молоді поширювався і розростався. VI з'їзд партії поклав початок організації комсомолу.

У тяжкому становищі перебувала і сільська дівора. На селах діти повинні були допомагати матерям, на яких цілком лягла важка селянська робота: чоловіки були на фронті. Діти були завантажені роботою — їх до школи не пускали.

Школа мала яскраво виявлений, неприкритий класовий характер. Учителство в своїй значній частині не співчувало справі пролетарської революції.

Влітку 1917 р. в Петері відбувався Всеросійський учительський з'їзд, де виступали оборонці, на зразок Алексінського, де переважав вплив кадетів і правих есерів. На цьому тисячному зібранні соціал-демократії, і більшовики і меншовики, разом узяті, являли собою невеличку купку — чоловік з 20. Учителство середньої школи було в той час під впливом кадетів, учителство початкової школи — під впливом есерів.

Учні середньої школи — гімназисти — весь час влаштували перед палацом Кшесинської ворожі демонстрації на адресу більшовиків.

Всеросійська вчительська спілка, вороже настроєна проти більшовиків, зустріла Радянську владу в штики. Вона повела серед учительства гостру агітацію проти більшовиків, організувала загальний учительський страйк. Керівники Всеросійської вчительської спілки були на боці кадетів і правих есерів. Спирались вони на вчителів середньої школи, що була тоді школою привілейованою. Вчителі початкової школи, що стояли ближче до мас, швидше почали переходити на бік Радянської влади, але в момент Жовтневої революції вони ще погано розбирались у політичних питаннях і йшли за своїми лідерами.

Коли нарком освіти А. В. Луначарський разом з кількома більшовиками — майбутніми членами Колегії Наркомосу — прийшов у колишнє міністерство народної освіти, на Фонтанці, він не знайшов там жодного службовця, крім сторожів, швейцарів, прибиральниць. Шафи і столи були закриті. Ще гостріших форм набрав учительський страйк у Москві.

Народному Комісаріатові освіти допомагали тільки робітники, які вже в переджовтневий період розгорнули велику роботу в районах Пітера, і передові вчителі, які згрупувались у Спілку вчителів-інтернаціоналістів. Їх було небагато.

У таких умовах змушений був тодішній Наркомос розгортати роботу в справі організації народної освіти, створення нової, радянської школи. У цьому йому подав неоціненну допомогу В. І. Ленін. Володимир Ілліч дуже уважно стежив за роботою органів народної освіти, систематично керував ними.

Змушений вести гостру боротьбу з керівництвом учительської спілки, тодішній Соцвих був дуже войовничо настроєний проти членів Всеросійської вчительської спілки. Він змушений був знімати з роботи часто дуже кваліфікованих, але вороже настроєних проти Радянської влади вчителів, які відмовлялись підкорятися директивам Радянської влади, директивам Наркомосу. Часто доводилось замінювати їх педагогами малокваліфікованими. Дуже гостро стояло це питання.

Володимир Ілліч пропонував Соцвиху все ж робити все можливе, щоб повернути на свій бік учительство в цілому. Виступаючи 5 червня 1918 р. на з'їзді вчителів-

інтернаціоналістів, Володимир Ілліч вказував, що їм не слід протиставляти себе всім іншим учителям, а треба намагатися впливати на вчительство в цілому, добиваючись перетворення основної маси вчительства з противників Радянської влади в її прихильників. Ілліч говорив, що «вчительська армія... повинна стати головною армією соціалістичної освіти. Треба звільнити життя, знання від підлеглості капіталові, від ярма буржуазії. Не можна обмежити себе рамками вузької учительської діяльності. Вчительство повинно злитися з усією масою трудящих, яке веде боротьбу. Завдання нової педагогіки — зв'язати учительську діяльність із завданням соціалістичної організації суспільства»¹.

І Наркомос широко розгорнув роботу серед вчительства.

Перші роки революції були дуже важкими роками, роками загальної розрухи, розвалу промисловості, сільського господарства. Народ голодував, голодували і вчителі, які не одержували за свою роботу ніякої заробітної плати. Але декрети Радянської влади про відокремлення школи від церкви, про єдину для всіх верств населення трудову школу, школу, єдину для хлопчиків і дівчаток, однаково доступну для всіх національностей, заходи, вжиті Радянським урядом для відкриття доступу до вищих навчальних закладів усім трудящим, — усе це запалювало вчительські маси, особливо низове вчительство. Особливо гаряче зустрінуті були заходи Радянського уряду вчительством національних областей і республік. Громадянська війна, що розгорілася, відкривала очі вчителю на те, хто ворог, хто друг. Білі на Уралі, в Сибіру катували вчительок, розстрілювали підлітків, скрізь палили школи. Це переконувало вчительство краше за всякі слова.

Правда, спочатку за Радянською владою йшло переважно низове вчительство, а вчительство середньої школи вагалось довше. Частина його, переходячи в міру перемог Радянської влади на її бік, все ж тримала камінь за пазухою, вороже ставилась до всяких нововведень. Проте основна маса вчительства, особливо вчительство на селі, в найважчі роки не кидала роботи, пе-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 400.

ребивалась так-сяк при підтримці місцевого населення, вела роботу в найтяжчих умовах, проявила себе справжніми героями праці.

Історія радянської школи нерозривно зв'язана з ім'ям Володимира Ілліча Леніна. В. І. Ленін завжди приділяв величезну увагу справі народної освіти.

Виступаючи 2 жовтня 1920 р. на III з'їзді комсомолу, Володимир Ілліч говорив:

«...Наша школа повинна давати молоді основи знання, уміння виробляти самим комуністичні погляди, повинна робити з них освічених людей. Вона повинна за той час, поки люди в ній учаться, робити з них учасників боротьби за визволення від експлуататорів»¹.

Ця вказівка Ілліча лягла в основу всієї тієї величезної роботи по будівництву радянської школи, яку партія і Радянський уряд під керівництвом Леніна здійснювали протягом усіх 20 років Радянської влади. Цю вказівку Ілліча повинні завжди пам'ятати всі працівники Ленінського комсомолу, на який партія покладає велику відповідальність за роботу в школі.

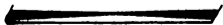
Потрібно було б тепер створити історію радянської школи за минуле 20-річчя Радянської влади, давши цю історію... на фоні соціалістичного будівництва, що розвивається, на фоні боротьби за соціалізм. Така історія покаже, що допомогло і що заважало роботі в справі народної освіти, покаже величезну роль учительства і комсомолу в цій боротьбі, яскравіше освітить завдання, що стоять перед нами.

Історія радянської школи — це неповторний кусок історії боротьби за соціалізм, яскрава сторінка того шляху, який пройшла наша велика Батьківщина під керівництвом партії, під керівництвом Леніна.

1937 р.

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 31, стор. 259.

ПРИМІТКИ
і
ПОКАЖЧИКИ

ПРИМІТКИ

У другому і наступних томах видання Педагогічних творів Н. К. Крупської публікуються твори, написані автором після Великої Жовтневої соціалістичної революції (крім автобіографічних творів, що ввійшли до першого тома).

У працях Н. К. Крупської, що становлять зміст цього тома, головним чином висвітлюються загальні питання педагогіки і організації народної освіти в СРСР: основи освітньої політики Комуністичної партії і Радянської держави, суть комуністичного виховання, цілі і завдання радянської школи, система народної освіти, суспільно-правовий стан учителя в нашій країні тощо.

Твори розміщено в хронологічному порядку.

•

1918—1920

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛІСТИЧНУ ШКОЛУ

(стор. 7)

Вперше опубліковано в журн. «Народное просвещение», щомісячному органі Державної комісії в справі народної освіти, Пг., 1918, № 1—2. Публікується за збірником: Н. К. Крупская, Вопросы народного образования, вид-во «Коммунист», М.—Пг., 1918.

ЦІКАВА СТАТТЯ

(стор. 18)

Вперше опубліковано в журн. «Народное просвещение», щомісячному органі Державної комісії в справі народної освіти, Пг., 1918, № 1—2, за підписом Н. С., потім — у збірнику: Н. К. Крупская, Вопросы народного образования, вид-во «Коммунист», М.—Пг., 1918. Друкується за текстом збірника.

Вперше опубліковано в журн. «Народное просвещение», щомісячному органі Наркомосу, М., 1918, № 3. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Вопросы народного образования, вид-во «Коммунист», М.—Пг., 1918.

Декрет Ради Народних Комісарів «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» було опубліковано в пресі 23 січня (5 лютого) 1918 р.

ДО РЕФОРМИ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

(стор. 33)

Вперше опубліковано за підписом Н. С. в журн. «Народное просвещение», щомісячному органі Наркомосу, 1918, № 3; потім — у збірнику: Н. К. Крупская, Вопросы народного образования, вид-во «Коммунист», М.—Пг., 1918. Друкується за вказаним збірником.

Відмічаючи деякі позитивні риси американської школи, Н. К. Крупська в той же час ясно бачила її негативні сторони і в ряді статей попереджала про неприпустимість ідеалізації сучасної американської масової школи: «...у нас особливо сильний передсуд, що американська школа є якоюсь ідеальною школою, позбавленою класового характеру...», — писала вона в 1924 р., — проїмання школи буржуазним духом в Америці проходить в умовах широкого демократизму і тому виробило особливо витончені форми буржуазного впливу на дітей трудящих. Поєднання вмілих методів підходу до дитини з буржуазною суттю викладання і виховання є відмітною рисою американської школи¹ (див. також у цьому томі ст. «До питання про мету школи», в 1-му томі — статті «Два типи організації шкільної справи», «Про шкільне самоврядування», «Про постановку народної освіти у Північній Америці і Західній Європі» і примітки до них на стор. 468, 469, 470).

ЯК ОРГАНІЗУВАТИ СПРАВУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В КРАЇНІ

(стор. 36)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 60 від 31 березня 1918 р. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Вопросы народного образования, вид-во «Коммунист», М.—Пг., 1918. У збірнику в заголовку статті помилково надруковано «*позашкільної* освіти» замість «*народної* освіти» (в змісті назву наведено правильно). Назву статті уточнено за першою її публікацією в газ. «Правда» і передмовою автора до другого видання збірника «Питання народної освіти», Берлін, 1922 (див. нижче примітку до ст. «Школа і держава»).

Формування радянських органів управління народною освітою, яке почалось безпосередньо після перемоги Жовтневої революції, завершилось виданням 26 червня 1918 р. «Положення про організа-

¹ Н. К. Крупская, Коллективная работа учительства, вид-во «Работник просвещения», М., 1924, стор. 4—5.

цію справи народної освіти в Російській республіці», затвердженого Радою Народних Комісарів. У «Положенні» закріплювалась нова, демократична організація управління народною освітою, що спиралась на революційну ініціативу мас. На місцях керівництво народною освітою повністю покладалось на губернські, повітові і волосні відділи народної освіти, організовані при місцевих Радах. *Ради народної освіти* (РНО) створювались при цих відділах як контрольно-дорадчі органи. Для роботи в них залучались представники місцевих громадських організацій, учителі й учні старших класів. У програмі РКП(б), прийнятій в 1919 р. на VIII з'їзді, було вказано на необхідність дальшого розвитку рад народної освіти як однієї з форм залучення трудящих до активної участі в справі освіти.

КОНТРОЛЬ ЗВЕРХУ І КОНТРОЛЬ ЗНИЗУ В СПРАВІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (стор. 40)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 76 від 20 квітня 1918 р. Друкується за збірником: Н. К. Крупська, Вопросы народного образования, вид-во «Коммунист», М.—Пг., 1918.

ШКОЛА І ДЕРЖАВА (стор. 45)

Вперше опубліковано в газ. «Народное просвещение» (додаток до газ. «Известия ВЦИК»), 1918, № 1, 2, 3. Друкується за збірником: Н. К. Крупська, Вопросы народного образования, вид-во «Коммунист», М.—Пг., 1918.

Стаття присвячена питанню про децентралізацію адміністративного управління справою народної освіти, що мала місце в перші місяці після перемоги пролетарської революції в зв'язку з руйнуванням дореволюційної системи управління справою народної освіти і формуванням нових, радянських органів народної освіти в центрі і на місцях. У передмові до другого видання свого збірника «Питання народної освіти» (Берлін, 1922) Н. К. Крупська писала: «Із старих статей я викидаю три невеликих статті, що стосуються організаційних питань і тепер втратили значення (це статті: «Як організувати справу народної освіти в країні», «До питання про організаційну політику Наркомосу» і «Школа і держава»). Коли писались ці статті (на початку 1918 р.), в нас в Росії організаційний досвід був зовсім малий. Тепер ці статті повинні бути написані значно повніше, повинен бути врахований трирічний досвід (передмова датована груднем 1920 р.—*Ред.*) диктатури пролетаріату...».

Роль і значення демократичної діяльності Гораса Манна (1796—1859), педагогічні ідеї якого справили в ХІХ ст. вплив на формування прогресивних сторін американської школи, Н. К. Крупська показує також у статтях: «Про постановку справи народної освіти у Північній Америці і Західній Європі», «Два типи організації шкільної справи» та ін. (див. том І цього видання).

Позитивно оцінюючи, порівняно з класово-становою школою дореволюційної Росії і ряду країн Західної Європи, деякі прогресивні риси американської школи ХІХ ст., Н. К. Крупська в той же час

попереджала, що до сучасної нам американської школи підхід повинен бути іншим, ніж до школи часів Гораса Манна: «...обличчя школи змінюється залежно від завдань поточного моменту. Американська школа часів боротьби проти рабства, часів розквіту буржуазного демократизму — одно, сучасна фашизовувана американська масова школа — щось зовсім інше»¹, — писала вона в 1931 р. (Див. також примітку до ст. «До реформи середньої школи», стор. 33).

УЧИТЕЛЬ І НАСЕЛЕННЯ (стор. 53)

Вперше опубліковано в газ. «Народное просвещение» (додаток до газ. «Известия ВЦИК»), 1918, № 1. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Вопросы народного образования, вид-во «Коммунист», М.—Пг., 1918.

Спроби кадетсько-есерівських керівників Ради Всеросійської учительської спілки (Ради ВУСу) схилити все вчительство до відкритого саботажу не увінчались успіхом. Завдяки величезній політико-роз'яснювальній роботі партійних і радянських організацій основна маса вчительства не пішла за реакційно настроєною верхівкою ВУСу.

«ЦВК заявляє, що встановлено факт припинення саботажу в галузі народної культурно-освітньої справи, і висловлює задоволення з приводу плідної роботи Комісаріату народної освіти», — повідомлялося в газ. «Правда», № 71 від 13 квітня 1918 р.

УЧИТЕЛЬСЬКА СПІЛКА І СПІЛКА ВЧИТЕЛІВ-ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТІВ (стор. 56)

Вперше опубліковано в газ. «Народное просвещение» (додаток до газ. «Известия ВЦИК»), 1918, № 2. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Вопросы народного образования, вид-во «Коммунист», М.—Пг., 1918.

Стаття написана до відкриття I Всеросійського з'їзду вчителів-інтернаціоналістів, що відбувався 2—6 червня 1918 р. в Москві. Початок створенню спілки вчителів-інтернаціоналістів було покладено в грудні 1917 р. До кінця 1918 р. в результаті величезної виховної роботи з боку більшовицької партії, радянських органів народної освіти і спілки вчителів-інтернаціоналістів переважна більшість вчительства порвала зв'язки з Всеросійською учительською спілкою, і ця спілка була розпущена в грудні 1918 р. спеціальним декретом ВЦВК.

Влітку 1919 р. остаточно оформилась нова професійна спілка — спілка працівників освіти і соціалістичної культури; спілка вчителів-інтернаціоналістів, відігравши свою позитивну роль у боротьбі з контрреволюційною Радою Всеросійської учительської спілки і в згуртуванні вчительства навколо Радянської влади, злилася з новою професійною спілкою вчительства.

¹ Журн. «На путях к новой школе», 1931, № 3, стор. 20.

Вперше опубліковано в газ. «Народное просвещение» (додаток до газ. «Известия ВЦИК»), 1918, № 5. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Вопросы народного образования, вид-во «Коммунист», М.—Пг., 1918.

«Новая жизнь» — газета меншовицького напрямку, орган групи соціал-демократів (так званих «інтернаціоналістів»), яка об'єднувала меншовиків, прибічників Мартова і тих одинаків-інтелігентів, що були під їх впливом. Газета займала ворожу позицію щодо Радянської влади (виходила з квітня 1917 р. по липень 1918 р.).

Є. Т. Руднева, яка згадується в статті, трохи пізніше включилася в роботу Наркомосу і брала активну участь у будівництві нової, радянської школи (керувала роботою дослідно-показових закладів Наркомосу, була членом науково-педагогічної секції ДВР).

ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЙНУ ПОЛІТИКУ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ОСВІТИ

(стор. 62)

Вперше опубліковано в газ. «Народное просвещение» (додаток до газ. «Известия ВЦИК»), 1918, № 6. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Вопросы народного образования, вид-во «Коммунист», М.—Пг., 1918. Див. примітку до статті «Школа і держава» (стор. 667).

НЕ ЗОВСІМ ОДНЕ Я ТЕ САМЕ

(стор. 67)

Вперше опубліковано в газ. «Народное просвещение» (додаток до газ. «Известия ВЦИК»), 1918, № 6. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Вопросы народного образования, вид-во «Коммунист», М.—Пг., 1918.

ПРО СПІЛЬНУ РОБОТУ КОМІСАРІАТІВ

(стор. 71)

Опубліковано в газ. «Народное просвещение» (додаток до газ. «Известия ВЦИК»), 1918, № 9. Друкується за вказаним джерелом.

ПРО РАДИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

(стор. 73)

Вперше опубліковано в газ. «Народное просвещение» (додаток до газ. «Известия ВЦИК»), 1918, № 11. Друкується за вказаним джерелом.

Див. примітку до ст. «Як організувати справу народної освіти в країні» (стор. 666).

ЩЕ КІЛЬКА СЛІВ ПРО РАДИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

(стор. 76)

Вперше опубліковано в газ. «Народное просвещение» (додаток до газ. «Известия ВЦИК»), 1918, № 12. Друкується за вказаним джерелом.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ
(стор. 78)

Опубліковано в газ. «Народное просвещение» (додаток до газ. «Известия ВЦИК»), 1918, № 12. Друкується за вказаним джерелом.

Доповідь Н. К. Крупської на тему: «Школа і держава» та її виступ у дебатах на доповідь В. М. Познера «Організаційні завдання нового вчителства» відбулись 6 червня 1918 р.— в останній день засідань I Всеросійського з'їзду вчителів-інтернаціоналістів.

ІДЕАЛИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ
(стор. 81)

Промова Н. К. Крупської на конференції пролетарських культурно-освітніх організацій 20 вересня 1918 р.

Друкується за Зібранням творів Н. К. Крупської, т. III, Учпедгіз, М.—Л., 1934.

РІК РОБОТИ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ОСВІТИ
(стор. 90)

Вперше опубліковано в газ. «Известия ВЦИК» № 245 від 10 листопада 1918 р. Друкується за вказаним джерелом.

ОРГАНІЗАЦІЯ КОМІСАРІАТІВ
(стор. 97)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 38 від 19 серпня 1919 р. Друкується за вказаним джерелом.

РАДЯНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ І РАДИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ
(стор. 100)

Вперше опубліковано в журн. «Внешкольное образование», 1919, № 2—3. Друкується за Зібранням творів Н. К. Крупської, т. II, Учпедгіз, М.—Л., 1932.

Див. примітку до ст. «Як організувати справу народної освіти в країні» (стор. 666).

РОВІТНИЦЯ І НАРОДНА ОСВІТА
(стор. 105)

Вперше опубліковано в збірнику «Коммунистическая партия и организация работниц», М., 1919. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Женщина Страны Советов — равноправный гражданин, М., 1938.

ПРОФЕСІЙНА І ЗАГАЛЬНА ОСВІТА
(стор. 107)

Із промови Н. К. Крупської на I Всеросійській конференції шкільних підвідділів (жовтень 1920 р.). Опубліковано в журн. «Народное просвещение», щотижневику Наркомосу, 1920, № 71—73. Друкується за вказаним джерелом.

ПРОБЛЕМА КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ
(стор. 113)

Вперше опубліковано в журн. «Коммунистка», 1921, № 8—9. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, В поисках новых путей, М., вид-во «Работник просвещения», 1924.

ДО ПИТАННЯ ПРО КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ
(стор. 119)

Вперше опубліковано в журн. «Юный коммунист», 1922, № 8—9. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Воспитание молодежи в ленинском духе, М., вид-во «Молодая гвардия», 1925.

ЄДИНА ТРУДОВА ШКОЛА
(стор. 125)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» від 28 жовтня 1922 р. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, В поисках новых путей, М., вид-во «Работник просвещения», 1924.

Проти ранньої і вузької професіоналізації Н. К. Крупська виступала ще до Жовтневої революції (див. 1-й том цього видання). Після Жовтневої революції, особливо в перші роки, їй також не раз доводилось виступати проти спроб протягування буржуазної ідеї ранньої професіоналізації (див., наприклад, у цьому томі ст. «Професійна і загальна освіта», в 4-му томі—статті: «Завдання професійної освіти», «Загальна і професійна освіта»).

Про програми ДВР, основні принципи побудови яких викладаються в даній статті, в цьому томі див. також: «Радянська школа», «Питання, що потребують розв'язання», «Промова на III сесії ВЦВК XII скликання», «Про інтернаціональну і національну культуру», «Культурна революція в світлі п'ятнадцяти років пролетарської революції».

СУСПІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ
(стор. 131)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1923, № 1(4). Друкується за збірником: Н. К. Крупская, В поисках новых путей, М., вид-во «Работник просвещения», 1924.

Варіант цієї статті під назвою «Католицькі попи, громадськість і комсомол» вміщено в збірнику: Н. К. Крупская, Воспитание молодежи в ленинском духе, М., вид-во «Молодая гвардия», 1925.

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТУ ШКОЛИ
(стор. 139)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1923, № 2(5). Друкується за збірником: Н. К. Крупская, В поисках новых путей, М., вид-во «Работник просвещения», 1924.

Стаття В. Н. Шульгіна «Про мету школи», що її згадує Н. К. Крупська, вміщена в тому ж номері журн. «На путях к новой школе».

СИСТЕМА НАРОДНОЇ ОСВІТИ В РРФСР (стор. 141)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1923, № 2(5) і потім з незначними змінами в збірнику: Н. К. Крупская, В поисках новых путей, М., вид-во «Работник просвещения», 1924. Друкується за збірником.

У 1921—1923 рр. в зв'язку з організаційною перебудовою системи народної освіти в країні Н. К. Крупська в своїх статтях і виступах особливу увагу приділяла висвітленню принципів основ радянської системи народної освіти. (У цьому томі див. також статті: «Проблема комуністичного виховання», «Єдина трудова школа», тези доповіді «Система народної освіти в РРФСР» на з'їзді завідуючих відділами народної освіти; у 5-му томі — доповідь на V з'їзді РКСМ «Радянська система народної освіти і РКСМ»).

ТРОХИ ПРО ПЕДАГОГІВ (стор. 145)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 67 від 27 березня 1923 р. Друкується за вказаним джерелом.

ДО ПИТАННЯ ПРО МОРАЛЬНО-ДЕФЕКТИВНИХ ДІТЕЙ (стор. 149)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1923, № 9. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, В поисках новых путей, М., вид-во «Работник просвещения», 1924.

ПРО НАШУ ШКОЛУ (стор. 151)

Опубліковано в журн. «Работница», 1923, № 9. Друкується за вказаним джерелом.

СИСТЕМА НАРОДНОЇ ОСВІТИ В РРФСР (стор. 154)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1923, № 9. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, В поисках новых путей, М., 1924.

Тези написані Н. К. Крупською для своєї доповіді на з'їзді завідуючих відділами народної освіти в Москві. Доповідь відбулась 29 листопада 1923 р.

У зв'язку з характеристикою школи селянської молоді (ШСМ) як нового типу навчального закладу (стор. 160) Н. К. Крупська торкається питання про застосування в ній, поряд з іншими методами навчання, методу проектів.

Розглядаючи питання про критичне використання деяких ризиків цього методу в умовах радянської дійсності, Н. К. Крупська в ряді своїх праць вказувала на необхідність перевірки його на досвіді, застерігала від «стопроцентного його застосування в масовій школі». У 1930 р. в своїх зауваженнях на проект програми Наркомосу вона писала: «Хибна сама настанова — перевести всю роботу на метод проектів». І далі: «Проекти суспільствознавчі абсолютно ніякої критики не витримують... Проекти, якщо їх брати всерйоз, зривають усю роботу, весь план роботи — або живі газети влаштовувати, демонстрації проти прогульників, інсценування лозунгів, залучати батьків до виробничих комун, або виконувати навчальний план»¹. У листі до С. Т. Шацького, що відноситься також до 1930 р., Н. К. Крупська писала: «Мене лякає та безсистемність, яка створюється при методі проектів, в яку багато хто впадає; втрачається всякий стрижень, всяка послідовність»².

У цьому томі див. також статті: «Про початкову і середню школу», «Важлива постанова партії», «Постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу», «Культурна революція в світлі п'ятнадцяти років пролетарської революції».

ПИТАННЯ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ

(стор. 164)

Промова Н. К. Крупської на відкритті (16 березня 1924 р.) Московської конференції в справі боротьби з дитячою безпритульністю, скликаної Державною вченою радою та Інститутом комуністичного виховання. Друкується за журн. «На путях к новій школе», 1924, № 4—5.

ВСЕСОЮЗНИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ З'ЇЗД І ЙОГО ЗАВДАННЯ

(стор. 169)

Вперше опубліковано в журн. «Коммунистка», 1924, № 11. Друкується за вказаним джерелом.

Статтю написано в зв'язку з підготовкою до скликання I Всесоюзного вчительського з'їзду (відбувався в Москві 11—19 січня 1925 р.). З'їздові передували вчительські конференції на місцях. На з'їзді Н. К. Крупська виступила із спеціальною доповіддю, опублікованою в цьому томі (стор. 185).

ШЛЯХИ РАДЯНСЬКОЇ ШКОЛИ

(стор. 173)

Вперше опубліковано в «Учительской газете» № 10 від 4 грудня 1924 р. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, На третьем фронте, ч. I, М., 1927.

Стаття, так само як і попередня, написана в зв'язку з підготовкою до скликання I Всесоюзного вчительського з'їзду.

¹ ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 2, од. зб. 196, ч. III, арк. 939.

² Там же, арк. 837.

ЛЕНІН І НАРОДНА ОСВІТА

(стор. 176)

Стаття була написана, як видно з тексту (стор. 177), в 1924 р., до I Всесоюзного вчительського з'їзду.

Опублікована в журн. «Коммунистка», 1925, № 1. Друкується за текстом збірника: Н. К. Крупская, О работе среди женщин, вид. 2, Гіз, М.—Л., 1926.

ВСЕСОЮЗНИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ З'ЇЗД

(стор. 182)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 8 від 10 січня 1925 р., напередодні відкриття I Всесоюзного вчительського з'їзду. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, На третьем фронте, ч. I, М., 1927.

РАДЯНСЬКА ШКОЛА

(стор. 185)

Доповідь Н. К. Крупської на I Всесоюзному вчительському з'їзді, який відбувся в Москві 11—19 січня 1925 р. Опубліковано в журн. «Народное просвещение», 1925, № 2. Друкується за вказаним джерелом.

ПЕРШИЙ ВСЕСОЮЗНИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ З'ЇЗД

(стор. 200)

Вперше опубліковано в журн. «Народный учитель», 1925, № 2. Друкується за вказаним джерелом.

Стаття написана в зв'язку з закінченням роботи I Всесоюзного вчительського з'їзду.

ПИТАННЯ, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ РОЗВ'ЯЗАННЯ

(стор. 206)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1925, № 3. Друкується за вказаним джерелом.

ЗА НОВУ, ОСВІЧЕНУ КРАЇНУ

(стор. 211)

Промова Н. К. Крупської на II Всесоюзному з'їзді Рад, що відбувся 13—27 травня 1925 р. Опубліковано в «Учительской газете» № 26 від 21 травня 1925 р. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, На третьем фронте, ч. I, М., 1927.

КОЛЕКТИВНИМИ ЗУСИЛЛЯМИ

(стор. 213)

Вперше опубліковано в «Учительской газете» № 42 від 10 вересня 1925 р. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, На третьем фронте, ч. I, М., 1927.

ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ НАРКОМОСУ

(стор. 216)

Доповідь на зборах комосередку Наркомосу. Опубліковано в журн. «Народное просвещение», 1925, № 12. Друкується за вказаним джерелом.

ПРО ЗАГАЛЬНЕ НАВЧАННЯ

(стор. 230)

Опубліковано у Вибраних педагогічних творах Н. К. Крупської, М., вид-во АПН РРФСР, 1955. Друкується за вказаним джерелом.

Даних про час написання статті в архіві не знайдено. У цьому виданні стаття датується 1926 р. на підставі посилання в тексті (стор. 231) на нараду промислових губерній РРФСР в питаннях запровадження загального навчання, що відбувалась у Наркомосі 20—24 січня 1926 р. (див. «Труды совещания промышленных губерний РСФСР по вопросам всеобщего обучения», М., 1926). На нараді обговорювались підготовчі заходи по запровадженню загального початкового навчання дітей, що проводились на місцях у зв'язку з постановою ВЦВК і РНК РРФСР від 31 серпня 1925 р.

ПРО БЕЗПРИТУЛЬНИХ

(стор. 233)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 36 від 14 лютого 1926 р. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, На третьем фронте, ч. I, М., 1927.

ПРОМОВА НА ІІІ СЕСІЇ ВЦВК ХІІ СКЛИКАННЯ

(стор. 236)

Опубліковано в «Учительской газете» № 45 від 13 листопада 1926 р. Друкується за вказаним джерелом.

ПРО ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНУ І НАЦІОНАЛЬНУ КУЛЬТУРУ

(стор. 241)

Доповідь на I сесії Ради в справах освіти національних меншостей Наркомосу. Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1927, № 7—8. Друкується за вказаним джерелом.

ЯК ПРАЦЮВАТИ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ

(стор. 255)

Промова і заключне слово на Всесоюзному з'їзді робітниць і селянок — членів Рад (жовтень 1927 р.). Друкується за збірником: А. Луначарский и Н. Крупская, Народное образование и женщина-общественница, М.—Л., 1928. А. В. Луначарський на цьому з'їзді виступив з доповіддю на тему «Освіта і жінка — громадський працівник».

ЛЕНІН ПРО ОСВІТУ І НАРОДНОГО ВЧИТЕЛЯ

(стор. 277)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1927, № 10. Друкується за вказаним джерелом.

НАРОДНА ОСВІТА ЗА 10 РОКІВ

(стор. 281)

Опубліковано в журн. «Изба-читальня», 1927, № 19(63). Друкується за вказаним джерелом.

ПРОБЛЕМИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

(стор. 285)

Доповідь у Комуністичній Академії. Видано окремою брошурою під тією самою назвою, М., 1928. Друкується за вказаним текстом. У «Собрании сочинений» Н. К. Крупської (т. IV, Учпедгиз, М.—Л., 1934) опубліковано неповний текст доповіді.

ЛЕНІН ПРО ВИХОВНУ РОБОТУ ПРОЛЕТАРІАТУ

(стор. 307)

Вперше опубліковано в журн. «Просвещение на транспорте», 1928, № 1. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Ленинские установки в области культуры, М., Партвидав, 1934.

НА ПОРОЗІ П'ЯТОГО РОКУ БЕЗ ЛЕНІНА

(стор. 311)

Вперше опубліковано в журн. «Коммунистка», 1928, № 1. Друкується за вказаним джерелом.

ПРО ЛЬВА ТОЛСТОГО

(стор. 315)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1928, № 9. Друкується за вказаним джерелом.

Про Л. М. Толстого див. також статтю Н. К. Крупської «Лев Толстой в оцінці французького педагога» (т. I цього видання).

М. М. ПОКРОВСЬКИЙ

(стор. 318)

Опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1928, № 9. Друкується за вказаним джерелом.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЄДИНУ ТРУДОВУ ШКОЛУ РРФСР

(стор. 321)

Опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1928, № 10—11, і в «Учительской газете» № 46 від 7 листопада 1928 р. (в газ.— під назвою «Цілі ті самі — будемо далі будувати трудову школу»). Друкується за журналом.

ПРО СИСТЕМУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ
(стор. 324)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1928, № 10—11. Друкується за «Собранием сочинений» Н. К. Крупської, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Стаття написана в зв'язку з підготовкою до скликання II партійної наради з питань народної освіти, яка намічалась спочатку на лютий 1929 р. Нарада відбулась у квітні 1930 р. (Див. також ст. «Про партнараду з питань народної освіти»).

ПЕРЕВІРКА ВИКОНАННЯ
(стор. 329)

Вперше опубліковано в «Учительской газете» № 52 від 21 грудня 1928 р. Друкується за вказаним джерелом.

Стаття написана в зв'язку з підготовкою II партійної наради в справі народної освіти. Див. примітку до попередньої статті.

ВИХОВАННЯ
(стор. 335)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1928, № 12, і 1929, № 1. Одночасно стаття друкувалась у Великій Радянській Енциклопедії, т. 3, М., 1929. Вийшла окремим виданням під назвою «Чергові завдання комуністичного виховання», М., Гіз, 1929. Друкується з деякими скороченнями за журн. «На путях к новой школе».

ВИСТУП НА НАРАДІ ЗАВІДУЮЧИХ КРАЙВНО
(стор. 356)

Нарада завідуючих крайвно проходила в Наркомосі 15—20 лютого 1929 р. Н. К. Крупська виступила на нараді по доповідях А. В. Луначарського «Основні питання партнаради» і М. М. Покровського «Питання системи народної освіти». Текст виступу Н. К. Крупської опубліковано в журн. «Народное просвещение», 1929, № 3—4. Друкується за вказаним джерелом.

КЛАСОВА БОРОТЬБА В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ
(стор. 365)

Опубліковано в газ. «Правда» № 129 від 8 червня 1929 р. Друкується за вказаним джерелом.

ПРО СЕРЕДНЮ ШКОЛУ
(стор. 369)

Опубліковано в журн. «Коммунистическая революция», 1929, № 14. Друкується за вказаним джерелом.

НЕ ЗВУЖУВАТИ ІНІЦІАТИВИ МАС

(стор. 376)

Відповідь Н. К. Крупської на запитання анкети «Учительской газеты»: «Чи потрібно запровадити обов'язкове навчання грамоти дорослих?» Оpubліковано в «Учительской газете» № 150 від 26 грудня 1929 р. Друкується за вказаним джерелом.

ТОВАРИСТВО ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ

(стор. 378)

Вперше опубліковано в журн. «Народное просвещение», 1930, № 1. Друкується за вказаним джерелом.

Товариство педагогів-марксистів існувало з 1930 по 1934 р. при Комуністичній Академії. Створено було на основі постанови ЦК ВКП(б) «Про керівні кадри народної освіти» від 5 серпня 1929 р. Головою Товариства педагогів-марксистів була Н. К. Крупська.

ПРО ЗАВДАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА В ЗВ'ЯЗКУ З ЗАГОСТРЕННЯМ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ

(стор. 382)

Текст промови Н. К. Крупської на Всеросійській нараді комітетів у справах освіти національних меншостей. Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1930, № 2. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Ленинские установки в области культуры, М., Партвидав, 1934.

СОЦІАЛІСТИЧНА БАЗА СИСТЕМИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

(стор. 391)

Виступи Н. К. Крупської на нараді Товариства педагогів-марксистів у лютому і березні 1930 р. в питанні про нову систему народної освіти в СРСР. Оpubліковано в «Собрании сочинений» Н. К. Крупської, т. IV, М.—Л., Учпедгіз, 1934. Друкується за вказаним джерелом.

ДО ПИТАННЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ КУЛЬТУРУ

(стор. 413)

Вперше опубліковано в журн. «Просвещение национальностей», 1930, № 3. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Ленинские установки в области культуры, М., Партвидав, 1934.

ДО ПИТАННЯ ПРО СИСТЕМУ РОБІТНИЧОЇ ОСВІТИ

(стор. 417)

Доповідь і заключне слово на нараді з питань робітничої освіти, скликаній методичною комісією Головополітосвіти 24 квітня 1930 р. Оpubліковано в журн. «Коммунистическое просвещение», 1930, № 6. Друкується за вказаним джерелом.

ПРО ПАРТНАРАДУ З ПИТАНЬ НАРОДНОЇ ОСВІТИ
(стор. 433)

Опубліковано в журн. «О наших детях», 1930, № 5. Друкується за вказаним джерелом.

Стаття написана в зв'язку з закінченням роботи II Всесоюзної партійної наради в справі народної освіти (відбувалась 26—30 квітня 1930 р.). Як основне питання на нараді обговорювалось питання про систему народної освіти.

ПРО СОЦІАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ
(стор. 436)

Опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение» № 62 від 23 травня 1930 р. Друкується за вказаним джерелом.

ЗАГАЛЬНЕ НАВЧАННЯ І КУЛЬТГЕКТАР
ІМЕНІ XVI ПАРТЗ'ЇЗДУ
(стор. 441)

Опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение» № 86 від 16 липня 1930 р. Друкується за вказаним джерелом.

XVI ПАРТІЙНИЙ З'ЇЗД І ПИТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО НАВЧАННЯ
(стор. 442)

Опубліковано в журн. «О наших детях», 1930, № 7. Друкується за вказаним джерелом.

МІЦНІШОЮ ПОВИННА БУТИ ХВАТКА
(стор. 445)

Опубліковано в газ. «Правда» № 248 від 8 вересня 1930 р. Друкується за журн. «Коммунистическое просвещение», 1930, № 9. В цьому джерелі виправлена неточність у назві статті (в газ. «Правда» було надруковано «схватка» замість «хватка»).

ДОПОВІДЬ НА ПЛЕНУМІ III СЕСІЇ ДВР
(стор. 450)

Доповідь зробила Н. К. Крупська 29 грудня 1930 р. Опубліковано в журн. «За качество кадров», 1931, № 2. Друкується за вказаним джерелом.

1931 — 1937

ЛЕНІН, КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ І ЗУСТРІЧНИЙ КУЛЬТПЛАН
ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ
(стор. 465)

Опубліковано в газ. «Правда» № 22 від 22 січня 1931 р. Друкується за вказаним джерелом.

ВИСЛОВЛЮВАННЯ ЛЕНІНА З ПИТАНЬ КУЛЬТУРИ І ОСВІТИ ЗА ЧАС
РОБОТИ В ПІТЕРІ, В ТЮРМІ І НА ЗАСЛАННІ
(стор. 469)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 1. Друкується за збірником: Н. К. К р у п с к а я, Ленинские уставовки в области культуры, М., Партвидав, 1934.

ЛЕНІНСЬКІ ДНІ
(стор. 494)

Текст доповіді Н. К. Крупської в Інституті марксистсько-ленінської педагогіки 27 січня 1931 р. Після доповіді Н. К. Крупська на прохання присутніх робітників поділилась особистими спогадами про В. І. Леніна.

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 2. Друкується за збірником: Н. К. К р у п с к а я, Ленинские уставовки в области культуры, М., Партвидав, 1934.

ВИСТУП НА XV ВСЕРОСІЙСЬКОМУ З'ЇЗДІ РАД
(стор. 507)

Друкується за Стенографічним звітом XV Всеросійського з'їзду Рад, Бюлетень XI, М., 1931. Виступ Н. К. Крупської на з'їзді відбувся 2 березня 1931 р.

ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ ВСЕОБУЧА
(стор. 514)

Опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение» № 191 від 14 серпня 1931 р. Друкується за вказаним джерелом.

ПОСТАНОВА ЦК ВКП(б) «ПРО ПОЧАТКОВУ І СЕРЕДНЮ ШКОЛУ»
І ЗАВДАННЯ ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ
(стор. 517)

Опубліковано в журн. «Коммунистическое просвещение», 1931, № 18. В газеті «Известия» від 11 вересня 1931 р. стаття подається як звернення «До членів Товариства педагогів-марксистів» за підписом: *Голова Товариства педагогів-марксистів Н. Крупська*. За цим же підписом, але під назвою «Ближче до школи, до вчителя» стаття опублікована в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 10. Друкується в цьому виданні за журн. «Коммунистическое просвещение», 1931, № 18.

ПРО ПОЧАТКОВУ І СЕРЕДНЮ ШКОЛУ
(стор. 521)

Доповідь Н. К. Крупської на засіданні Товариства педагогів-марксистів разом з працівниками освіти Москви. Відбулася 12 вересня 1931 р. Опубліковано вперше в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 10. Друкується за вказаним джерелом.

ВАЖЛИВА ПОСТАНОВА ПАРТІЇ
(стор. 542)

Опубліковано вперше в журн. «Народный учитель», 1931, № 9, Друкується за вказаним джерелом.

ПОСТАНОВА ЦК ВКП(б) «ПРО ПОЧАТКОВУ І СЕРЕДНЮ ШКОЛУ»
(стор. 546)

Вперше опубліковано в журн. «Власть Советов», 1931, № 28. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Ленинские установки в области культуры, М., Партвидав, 1934.

ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ
І ЖУРНАЛУ «НА ПУТЯХ К НОВОЙ ШКОЛЕ»
(стор. 551)

Опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1932, № 1. Друкується за вказаним джерелом.

КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ В СВІТЛІ П'ЯТНАДЦЯТИ РОКІВ
ПРОЛЕТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(стор. 558)

Опубліковано в журн. «Большевик», 1932, № 20. Друкується за вказаним джерелом.

ПИТАННЯ КУЛЬТРОБОТИ СЕРЕД НАРОДНОСТЕЙ
(стор. 578)

Перероблена автором стенограма виступу на нараді культпрацівників Крайньої Півночі.

Опубліковано в журн. «За политехническую школу», 1933, № 2. Друкується за вказаним джерелом.

МАРКС ПРО КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ПІДРОСТАЮЧОГО
ПОКОЛІННЯ
(стор. 592)

Опубліковано в журн. «Большевик», 1935, № 5. Друкується за вказаним джерелом.

ПРОГРАМА ПАРТІЇ І НАРОДНА ОСВІТА
(стор. 607)

Опубліковано в журн. «Пропагандист», 1933, № 13—14. Друкується за вказаним джерелом.

ЗА СПРАВЖНІ ВОГНИЩА КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ
(стор. 620)

Опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение» № 201 від 1 вересня 1933 р. Друкується за вказаним джерелом.

ВИСТУП НА ТРАУРНОМУ ЗАСІДАННІ В КОМАКАДЕМІЇ
(стор. 622)

Присвячено пам'яті А. В. Луначарського, який помер у грудні 1933 р. Оpubліковано в журн. «Красный библиотекарь», 1934, № 2, Друкується за вказаним джерелом.

ПРИВІТАННЯ З'ЇЗДОВІ УДАРНИКІВ-УЧИТЕЛІВ МАРІЙСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(стор. 629)

Оpubліковано в газ. «За коммунистическое просвещение» № 46 від 24 лютого 1934 р. Друкується за вказаним джерелом.

ЗАВДАННЯ НАШОЇ РАДЯНСЬКОЇ ШКОЛИ І КАДРИ
ІІ БУДІВНИКІВ
(стор. 631)

Оpubліковано в газ. «За коммунистическое просвещение» № 69 від 22 травня 1935 р. Друкується за вказаним джерелом.

ВИХОВАННЯ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ В КОМУНІСТИЧНОМУ
ДУСІ — НАЙВАЖЛИВІШЕ ЗАВДАННЯ
(стор. 636)

Оpubліковано в журн. «Работница», 1935, № 13. Друкується за вказаним джерелом.

СПРАВА НАДЗВИЧАЙНОЇ ВАГИ
(стор. 640)

Оpubліковано в газ. «За коммунистическое просвещение» № 148 від 30 жовтня 1935 р. Друкується за вказаним джерелом.

ПІКЛУВАННЯ ПАРТІЇ ПРО НАРОДНОГО ВЧИТЕЛЯ
(стор. 642)

Оpubліковано в журн. «Красный библиотекарь», 1936, № 5. Друкується за вказаним джерелом.

ПРАВО НА ОСВІТУ
(стор. 645)

Оpubліковано в газ. «Красная звезда» № 241 від 18 жовтня 1936 р. Друкується за вказаним джерелом.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ
(стор. 649)

Стаття датується 1937 р. приблизно. Оpubлікована вперше в журн. «Советская педагогика», 1940, № 2. Друкується за вказаним джерелом.

В. І. ЛЕНІН І ПИТАННЯ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

(стор. 654)

Вперше опубліковано під назвою «Із спогадів» у журн. «Начальная школа», 1937, № 11. Друкується за журн. «Юный коммунист», 1938, № 1.

Стаття написана в зв'язку з ХХ-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції (в 1937 р. одночасно з цим минуло 20 років з дня організації Народного Комісаріату освіти).

ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

- «Автономія школи» — 21, 40, 70
Агітація — 23, 41, 76, 77, 122, 164,
202, 222, 263, 289, 296—297,
311, 379, 385, 416, 450, 451, 469,
484, 626, 634
Агрономія, викладання і вивчен-
ня в школі — 71, 72, 195
Академія комуністичного вихо-
вання (АКВ) — 219, 459, 556
Арифметика, викладання — 127,
192, 265, 420, 458
Атеїстична пропаганда — 68, 207,
245, 248, 266, 283, 357, 358, 359,
385, 401, 578, 579, 583, 584, 618

Б

- Батьківські комітети — 42, 43
Безплатність навчання — 33, 45,
107, 114, 285—286, 322, 325,
329—330, 331, 332, 341—342,
474, 593, 603, 616, 647
Безпритульність, причини, бороть-
ба з нею — 149, 150, 155, 162,
165—168, 225—228, 233—235,
261, 274—275, 294, 410, 438,
569, 640—641
Беллерс, педагогічні погляди —
344
Бібліотеки і бібліотечна справа
в СРСР — 37—38, 71, 72, 93,
95, 163, 216, 221, 289, 292, 367,
415, 439, 498, 562, 563, 566, 567,
585—589, 618

- Біологія, викладання і навчан-
ня — 109, 128, 157, 300, 420,
571
Блонський П. П., педагогічні по-
гляди — 18, 20, 93
Бойскаутизм — 128, 342
Будинок культури — 527—528
Будинок дитини — 96

В

- Вечірні Смоленські класи в Пе-
тербурзі — 417, 470, 487—488,
533
Вечірні школи і курси — 210, 222,
223, 225, 270, 271, 618
Взаємозв'язок навчальних пред-
метів — 33—34, 79, 82, 83, 116,
121, 124, 128—130, 136—137,
174, 191, 300, 428, 429, 571, 572,
612, 613, 649—653
Вибір професії — 130, 144
Виборність учителів — 22—23, 51,
79
Вивчення вікових особливостей
дітей — 352—353, 533—534
Виробнича практика — 431, 452,
557
Виробнича пропаганда — 127, 158,
452, 498, 553, 567
Виховання, суть, цілі і завдання
— у первісному суспільстві —
11, 134, 336—337
— у рабовласницькому суспіль-
стві — 113, 337—338

— у феодальному суспільстві — 338—339, 340, 341, 391, 637

— у капіталістичному суспільстві — 7—12, 14, 15, 16, 19, 20, 45, 52, 67—70, 81—84, 87, 88, 105—106, 139, 140, 148, 151—152, 153, 178, 179, 207, 249, 340—345, 347, 349, 354, 405, 414, 460—461, 593, 636—638, 666, 667—668

— комуністичне — 10, 12, 13—17, 68—70, 81, 84, 85, 86, 87, 114—124, 133—134, 139—140, 148—150, 152—153, 179—181, 197, 252, 279, 307—310, 316—317, 322, 333—345, 347, 350—355, 357, 367, 344, 370, 371, 378—380, 394, 402, 404, 406, 411, 465—466, 509—511, 512, 516, 521, 523, 533, 557, 570, 577, 585, 587, 592—606, 607—619, 620—621, 634, 636—639, 640, 660—661

Виховання

— волі і характеру — 8, 13, 123, 124, 322, 614, 629

— дисципліни — 45, 69, 87, 88, 123, 174, 194, 322, 333, 357—358, 374, 433, 539, 540, 610, 612, 614, 629

— колективізму, дружби і товарищескості — 12, 69, 85, 88, 133, 140, 152—153, 155, 193, 215, 274, 279, 322, 332, 345, 348, 355, 397, 434, 510, 561, 571, 610, 614, 629

— моральне — 9, 13, 26—28, 52, 69—70, 81—86, 88, 105—106, 113, 114, 122, 123, 133, 148—150, 152—153, 207, 246, 247, 249, 252—253, 262—263, 279, 338, 339, 341, 342, 343, 346, 347—348, 357, 358, 370, 371, 614, 629, 636—639, 655—656

— науково-атеїстичне — 28, 49, 68, 76—77, 93, 152—153, 155, 197, 207, 245, 266, 283, 332, 341, 357, 358, 401, 578—580, 583, 618. Див. також Виховання — комуністичне

— в процесі навчання — 12—15, 87—88, 155, 178—181, 322—323, 333—334, 366, 543

— естетичне — 11, 113, 151, 197, 352, 619

— пролетарського інтернаціоналізму — 69, 153, 345, 357, 374, 413, 434, 631

— радянського патріотизму — 413—416

— релігійне — 9, 27—30, 68—69, 113—114, 131—132, 152, 206, 252, 261, 338, 341, 342, 343, 638

— розумове — 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 28, 33, 49, 52, 64, 68, 83—84, 86, 88, 105, 106, 108—110, 116, 121—126, 127—130, 136—137, 141—144, 151—153, 157, 175, 180, 190—192, 194, 196, 248—251, 361, 362, 367—368, 369—372, 418—432, 516—520, 523, 536, 537, 543, 547, 559—561, 570—571, 576—577, 585—588, 599, 603, 609, 613, 618—619, 629, 631, 637—639, 644, 646—648, 661. Див. також

Знання, значення, оволодіння ними. Навички

— сімейне — 81, 337, 338, 350, 436, 593, 637

— спільне — 49, 50, 155, 332, 563, 616

— суспільне — 10, 11, 12, 70—71, 81, 87, 131—138, 155, 156, 214, 261—262, 332, 335, 341, 348, 410, 436, 437, 438, 439, 512, 550, 593, 599, 615, 639

— трудове — 11—17, 69—70, 85—89, 115—116, 127, 137—138, 338, 340, 348, 353—354, 397, 398, 399, 400, 404, 439, 510, 611, 612.

Див. також Політехнічна освіта і навчання

— фізичне — 8, 10, 15, 64, 83, 113, 118, 127, 336, 352, 603

Вихователь — 8, 136, 149—150, 335, 336, 338, 340, 345, 346, 347, 348, 349—350, 352, 443, 615.

Див. також Учитель

Вища школа — 8, 10, 14, 52, 67, 92, 94, 156, 158, 160, 162, 163, 173, 175, 196, 198, 264—265, 283, 286, 299, 301, 302, 305, 325, 327, 371, 404, 422, 423, 424, 429, 430, 431, 433, 434,

541, 452, 457, 467, 518, 568, 619, 647

Відділи народної освіти (ВНО) — 39, 42, 43, 76, 77, 91—92, 103—104, 161, 227, 232, 237, 260, 268, 356, 357, 443, 513, 590, 660

Відокремлення школи від церкви — 26, 27, 29, 30, 31, 32, 45, 76—77, 283, 293, 434, 561, 563, 603, 618, 646. Див. також Виховання — науково-атеїстичне

Волосні відділи народної освіти (волвиконкоми). Див. Відділи народної освіти (ВНО)

Волосні комітети в справах політосвітньої роботи (волполітосвіткоми) — 267

VIII з'їзд РКП(б), програма партії в галузі народної освіти — 107, 109, 244, 285, 290—306, 323, 324—325, 326, 329, 332—334, 349, 356, 367, 391, 392, 394, 399, 434, 474, 475—476, 530, 542, 558—559, 564, 565, 570, 607—619, 633, 638, 639

Всеросійський учительський з'їзд (1917) — 79, 201, 572, 658

Всеросійська учительська спілка (ВУС) — 30, 54, 57—58, 61, 79, 90, 564, 631, 659

Всесоюзний з'їзд робітниць і селянок — членів Рад (1927), питання народної освіти — 268, 275

Всесоюзний учительський з'їзд. Див. I Всесоюзний учительський з'їзд (1925)

Г

Газенфратц О. І., вивчення педагогічної спадщини — 467

Гімназія в Росії — 7, 8, 35, 67, 68, 105, 315, 316, 317, 470—473, 474, 475, 476, 477, 496, 571, 649

Головне управління професійної освіти (Головпрофос) — 142, 383, 424, 429, 431

Головне управління соціального виховання і політехнічної освіти дітей (Головсоцвих) — 125, 126, 145, 146, 198, 272, 400, 429, 659

Головний політико-освітній комітет (Головполітосвіта) — 216, 239, 296, 298, 429, 454, 465, 501, 562, 633

Гра, виховне значення — 13, 113, 118, 134, 352, 614

Група «Визволення праці», вимоги в галузі народної освіти — 474

Губернські відділи народної освіти (губвно). Див. Відділи народної освіти (ВНО)

Д

Державна вчена рада (ДВР) — 126, 145, 146, 166, 192, 318, 319, 450, 459—461, 467, 570 — програми ДВР — 125—130, 190—192, 204, 209, 210, 238, 253, 318, 458, 571—572

Державна комісія в справах освіти — 64—65, 91, 321

Державний комітет у справах народної освіти (1917) — 29—30, 90

«Дефективні» діти — 148—150, 226, 227

Дисципліна в школі. Див. Виховання — дисципліни

Дитяча творчість — 11, 12

Дитячий колектив, шляхи і форми його організації — 12, 13, 34—35, 64, 69—70, 85, 87—88, 117—118, 123, 131—140, 153, 155, 181, 194, 204—205, 215, 262—263, 279, 332, 333, 334, 345, 347, 348, 352—355, 357, 358, 370, 395—398, 399—400, 540, 570, 609—610, 611—612, 614, 629, 639, 644

Дитячі будинки — 96, 155, 156, 166, 226, 227, 228, 233, 234, 274, 275, 292, 294, 393, 411, 437, 438, 439, 443, 568, 569, 640—641

Дитячі клуби — 439

Дитячі колонії — 96

«Дитячі колгоспи» — 396

Дитячі майданчики — 225, 256, 257—258, 293, 439

Дитячі садки. Див. Дошкільне виховання

Дитячі свята — 258

Дитячі ясла — 96, 135, 293, 325,
349, 616, 617

Дитячий комуністичний рух. Див.
Піонерська організація та її
робота

Діалектико-матеріалістичний сві-
тогляд, формування його основ
в учнів — 68, 252, 318—319, 374,
518, 528, 531, 532, 543, 547,
570, 608—609

Діти як об'єкт виховання, їх ві-
кові особливості — 7, 8, 11—13,
88, 131, 132, 134, 140, 148—150,
152, 155, 164—168, 204—205,
225—228, 233—234, 250—251,
293—294, 315—317, 350—355,
358, 373, 407—408, 436—439,
461, 533—534, 540, 544, 569, 597

Добролюбов М. О., вивчення педа-
гогічної спадщини — 637, 652

II партійна нарада в справах на-
родної освіти (1929) — 314, 327,
328, 329, 330, 357

II Всеросійський з'їзд політосвіт
(1921) — 499, 566

II Всеросійський з'їзд учителів-
інтернаціоналістів (1919) —
277, 632

II з'їзд РСДРП (1903), питання
народної освіти — 474, 475, 617,
618, 645

«Домострой» (пам'ятка росій-
ської педагогічної літерату-
ри) — 337

Дослідно-показові школи — 94,
134, 163, 198, 218, 526, 564

Доступність освіти — 9, 10, 11,
45, 68, 105, 126, 219, 322, 603,
645, 646, 658

Дошкільне виховання — 11, 12,
14, 96, 126, 135, 143, 156, 199,
219, 255, 257—259, 267, 293,
325, 329, 392, 393, 404, 437, 438,
439, 447, 527, 568, 574, 616

Е

Експерсії — 95, 128, 135, 136, 203,
204, 248, 266, 305, 332, 366, 387,
428, 457, 524, 578

Енгельс Ф. про виховання. Див.
Маркс К. і Енгельс Ф. про ви-
ховання

Є

Єдина школа — 52, 63, 67, 68, 70,
92, 93, 94, 107, 109, 114, 115,
116, 125, 126, 156, 157, 158, 293,
321—323, 325, 326, 332, 402, 434,
561, 563, 611, 639, 660

Ж

Жіноча освіта в дореволюційній
Росії — 68, 638

З

Заводи-втузи — 404

Загальне обов'язкове навчання —
9, 10, 106, 107, 159, 195, 219—
220, 230—232, 236—240, 259—
260, 282, 285—286, 293, 322, 325,
330, 341, 376, 392, 393, 420, 428,
435, 439, 441, 442, 444—449,
457, 460—461, 468, 484, 510, 512,
514—516, 517, 521, 543, 546, 569,
573, 574, 608, 616, 629, 646

Закриті навчальні заклади — 68,
340—341, 351, 638. Див. також
«Нові буржуазні школи»

Заочне навчання — 271, 298, 331,
373, 375, 420, 457, 568, 619, 647

Зв'язок школи з життям — 15, 33,
70, 79, 125, 135, 136, 155, 157,
174, 181, 183, 204, 219, 247,
261, 279, 283, 332, 361, 367, 370,
371, 397, 615

Знання, значення, оволодіння ни-
ми — 10, 42, 49, 67, 73, 75, 82,
86, 105, 124, 127, 151, 174, 180,
187, 190, 191, 204, 211, 224, 271,
274, 278—279, 309, 312, 353, 368,
409, 418, 423, 426, 430, 457, 493,
507, 416, 520, 532, 543, 560, 561,
576, 586, 610, 616, 637, 647

І

Іграшки — 11

Індивідуальний підхід до дити-
ни — 11—14, 88—89, 137, 149,
150, 152, 234, 250—251, 271, 272,
315—317, 459, 434, 535, 584—
587

- Індустріалізація соціалістична, вплив на культуру і освіту — 221, 369, 372, 391, 399, 409, 435, 442, 452, 484, 521, 543, 573—576
- Інспектори народної освіти — 40, 52, 53, 78, 208, 219, 229, 246, 247, 250, 252, 349, 357, 395, 459, 513, 525
- Інстинкти суспільні — 12, 13, 15, 87, 95, 119, 120, 123, 124, 131, 132, 133, 134, 136, 149
- Інструктори народної освіти — 92, 98, 295—296, 363, 371, 411, 518, 524, 525, 526, 544, 547, 552
- Історія, викладання і вивчення — 105, 128, 136, 137, 148, 418, 649—650
- Історія педагогіки, викладання і вивчення — 649—653

К

- Кадетські корпуси — 638
- Кершенштейнер Г., педагогічні погляди — 82
- Кіно, навчальне і виховне значення — 116, 163, 207, 243, 254, 266, 283, 297, 332, 352, 393, 415, 455, 658
- Клуби і клубна робота — 37, 91, 95, 135, 142, 163, 203, 218, 221, 249, 268, 409, 465, 536, 618
- Колективізація сільського господарства, вплив на культуру і освіту — 264, 311—312, 348, 357, 391, 410, 435, 443, 448, 452, 484, 515, 521, 643
- Комвузи — 388, 579—580
- Комітети селянської взаємодопомоги (селянські комітети взаємодопомоги), робота в галузі народної освіти—196—197, 202, 226, 260, 266, 272, 348, 438, 443, 447, 526, 561, 570—571
- Комсомольська організація та її робота — 123, 124, 126, 134, 155, 167, 193, 203, 204, 205, 211, 216, 217, 222, 228, 234, 235, 267, 290, 298, 332, 347, 348, 366, 370, 375, 383, 400, 403, 448, 449, 502, 512, 540, 543, 571, 588, 590, 650, 658, 661
- Комуністична академія — 285, 381, 457, 519
- Конвент, обговорення законопроектів з народної освіти — 50, 51, 340, 341
- Кондорсе Ж.-А., діяльність у галузі народної освіти — 50, 51, 340, 341, 470
- Консультація з соціального виховання — 438
- Крупська Н. К., автобіографічні відомості — 315—317, 417, 470, 490, 500, 504—506, 533, 534, 649, 657
- Культармійці — 380, 508, 509, 510, 516
- Культпоходи — 376, 392, 438, 468, 502, 574, 619
- Культура
— загальні питання — 123, 143, 154, 197, 207, 211, 213, 214, 217, 220, 225, 237, 240—243, 244, 281, 288—289, 312—314, 337, 379, 385, 392, 438, 442, 454, 455, 457, 465—468, 471, 478—484, 487, 496, 497, 498, 499, 503, 510, 544, 558—560, 608, 643, 644
— інтернаціональна — 241—245, 254
— національна — 69, 241—254, 284, 379, 384, 386—390, 413—416, 468, 568, 573—574, 578—591
— соціалістична, її будівництво в СРСР — 37—39, 141, 143, 211, 213, 214, 216, 217, 220, 221, 225, 241—254, 281—284, 289, 310, 313, 368, 379, 381, 385, 392, 393, 413—416, 442, 445, 450—451, 452, 453, 456—458, 467—468, 469, 482—483, 499, 502, 507, 508, 510, 512, 514, 515, 544, 549, 557, 558—577, 578—591, 619, 630, 634, 642—643. Див. також Виховання—комуністичне; VIII з'їзд РКП(б), програма партії в галузі народної освіти; Загальне обов'язкове навчання; Ліквідація неписьменності і малописьменності
- Культурна революція в СРСР. Див. Культура соціалістична, її будівництво в СРСР

Культурно-освітня робота — 37—39, 71, 75, 95, 98, 107, 221, 239, 254, 305, 312, 313, 401, 409, 430, 456—457, 468, 469, 487, 508, 562, 563, 572—573, 578—591, 619, 646

Курси для дорослих — 92, 93, 95, 142, 169, 201, 210, 222, 271, 375, 405, 420—422, 428, 429, 430, 431, 435, 452, 457, 527, 568, 618

Л

Лавуазьє А.-Л., діяльність у галузі народної освіти — 341

Ленін В. І. про культуру і народну освіту — 169—170, 172, 176—181, 183—184, 185, 186, 189—190, 192, 199, 200—201, 203, 211, 213, 217, 231, 233, 236, 237, 238, 244, 255, 256, 261, 264, 267, 271, 274, 277—280, 281, 283, 284, 296, 307—314, 318, 319, 326, 337, 347, 348, 358, 367, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 386, 387, 391, 409, 413, 414, 434, 450, 454, 465—468, 469—493, 494—506, 507, 514, 522, 529—530, 531, 532, 535, 543, 544, 545, 548, 549, 550, 551—553, 554, 555, 558—560, 562—567, 570—571, 577, 609, 610, 614, 615, 628, 631—635, 636, 642, 644, 648, 654—661

Ленін В. І. про політехнічну освіту — 176, 180, 190, 192—193, 326, 361, 425, 452, 475—476, 519, 530, 555, 587—588, 610, 611, 613—614, 631

Лепелетьє Л.-М., діяльність у галузі народної освіти — 341

Ліквідація неписьменності і малописьменності — 37, 134, 141, 162, 195, 196, 202, 203, 204, 208, 218, 219, 222, 234, 239, 265, 270—271, 282, 286—287, 290, 330, 360, 376, 386, 392, 393, 394, 417, 418, 419, 420, 421, 428, 435, 441, 442, 445—449, 454, 457, 484, 498, 502, 507, 508, 510, 511, 562, 566, 573, 574, 585, 589—590, 618, 646, 654

Література, викладання і вивчення — 128, 649

Лицеї — 638, 651

Луначарський А. В., робота в галузі народної освіти — 90—91, 196, 199, 236, 257, 261—262, 264, 266, 269, 291, 314, 319, 321, 356, 563, 623—628, 659

М

Манн Горас, педагогічна діяльність — 47—49, 51

Марксизм-ленінізм як основа педагогіки — 27, 148, 149, 208, 214, 285, 318—320, 344, 345, 350, 351—352, 378, 380, 381, 385, 454—456, 465—493, 528, 531, 538, 555, 556, 557, 560, 592—606, 610, 611, 615, 634—635, 650

Маркс К. і Енгельс Ф. про виховання — 27, 33, 45—47, 50, 51, 63, 86, 94, 148—149, 176, 189, 285, 325, 326, 335—336, 343, 344, 365, 378, 380, 381, 385, 391, 414, 450, 454, 455, 467, 468, 470, 475, 476, 487—488, 522, 531, 548, 555, 561, 587, 592—606

Математика, викладання і вивчення — 109, 110, 127, 128, 130, 192, 418, 423, 458, 539

Материнські школи (дитячі садки) у Франції — 12

Мета виховання. Див. Виховання, суть, цілі і завдання

Методи навчання — 9, 13, 14, 22, 45, 68, 82, 109, 116—117, 127—128, 136—137, 157, 160, 170, 203, 204, 208, 238, 252, 317, 342, 352, 353, 364, 367, 392, 410, 419, 456, 468, 518, 534, 535, 537, 538, 569—570, 577, 673

Методична робота — 124, 128, 130, 157, 161, 169—170, 198, 201—202, 234, 251, 314, 352, 379, 454, 455, 458, 459, 460—461, 516, 518, 519, 523, 533, 539, 541, 544, 547, 552, 556, 568

Мистецтво, виховна роль — 11, 96, 128, 130, 163, 206, 207, 247, 282, 305—306, 322, 338, 352, 361, 562, 597, 619, 628

Мірабо О.-Г.-Р., педагогічні погляди — 341

Молодь радянська — 13, 85, 119—

124, 125, 127—128, 134, 135, 136, 140, 141, 160, 167, 186, 190, 193, 203, 205, 211, 217, 223, 225, 259, 262, 265, 299, 302, 324, 364, 375, 388, 405, 406, 409, 429, 443, 451, 452, 455, 503, 509, 513, 522, 543, 548, 549, 565, 589, 624, 627, 650

Мораль

— буржуазна — 9, 27, 28, 82, 87, 114, 148—150, 206, 207, 253, 342, 343, 346, 347, 614
— комуністична — 27, 148, 207, 253, 319, 344, 346, 347—348, 370, 371, 614. Див. також Виховання — комуністичне, Виховання — моральне
Музеї — 95, 116, 203, 305, 584

Н

Навички

— громадські — 12, 64, 131, 138, 312—313, 327, 333, 395
— організаційні — 64, 87, 117, 118, 123, 127, 130, 137—138, 312, 332, 334, 395, 399, 400, 434, 538, 577
— педагогічні — 454
— писання — 13, 191—192, 395
— рахування — 13, 191
— трудові — 14, 86, 87, 123, 138, 215, 223, 234, 292, 334, 361, 405, 421, 425, 433, 611
— читання — 13, 191—192, 395

Навчальні програми — 9, 22, 45, 68, 94, 110, 125—130, 143, 144, 160, 161, 162, 170, 174, 190—192, 203, 204, 213, 223, 238, 251—253, 292, 314, 320, 349, 353, 370, 431, 453, 454, 455, 458, 459, 530, 531, 532, 543, 546—547, 585, 586, 610

Навчання

— рідною мовою — 206, 207, 228, 229, 249—251, 284, 293, 325, 331, 415, 568, 578, 617
— спільне — 49, 50, 115, 293, 331—332, 475, 563, 616
— якість — 394, 451, 460, 514—516, 518, 519, 520, 547, 548, 549, 570, 574, 577, 620

«На путях к новой школе» (журнал) — 126, 318, 397, 467, 551—557

Народна освіта, стан

— в Росії до Жовтневої революції — 9, 10, 23, 30, 31, 36, 40, 51—52, 53—56, 67—69, 79, 83, 93, 103, 105, 115, 136, 157, 177, 178, 179, 193, 200—201, 231, 358, 362, 371, 378, 391, 417, 470—476, 496—497, 358, 561, 571, 573, 637—638, 654—658

— в інших капіталістичних країнах — 9, 10, 21, 23, 34, 45—51, 52, 79, 81—87, 98—99, 105—109, 114, 115, 117, 123, 131, 132, 136, 137, 139, 140, 142, 151—153, 179, 207, 224, 230, 271, 279, 288, 294, 305, 306, 324, 336—343, 354, 359, 377, 378, 389, 391, 394, 405, 414, 419, 423, 426, 433—435, 461, 509, 531, 532, 542, 546, 561, 600, 605, 637—638, 657, 666, 667—668

— в СРСР — 17—23, 26—28, 32—33, 36—39, 40—44, 47, 51, 52, 53—55, 60—66, 71—80, 90—99, 103, 104, 105—110, 113—118, 121, 122—130, 134, 137—138, 139—163, 169—232, 236, 237, 246, 249, 250—296, 318—334, 345—364, 366—381, 384—387, 391—406, 409—412, 414—449, 449, 541—461, 469—493, 497—503, 507—557, 560—591, 607—621, 624—635, 638—648, 658—661, 666—667. Див. також Виховання, суть, цілі і завдання; VIII з'їзд РКП(б), програма партії в галузі народної освіти; Загальне обов'язкове навчання; Культура; Ленін В. І. про культуру і народну освіту; Ленін В. І. про політехнічну освіту; Ліквідація неписьменності і малописьменності; Освіта; Система народної освіти

Народний комісаріат освіти (Наркомос) — 38, 39, 41, 42, 43, 52, 57, 62—65, 73, 90—99, 103, 109, 114, 115, 116, 125, 126, 130, 141, 145, 154, 155, 156, 158, 161, 163, 167, 182, 201, 210, 211, 213, 217, 219, 220, 223, 225, 227, 237, 238, 255, 270, 288, 296, 298, 303, 314, 319, 326, 366, 398, 402,

409, 415, 445, 459, 461, 518, 519,
522, 527, 543, 551, 552, 554—
555, 561, 562, 563, 564, 565, 570,
572, 591, 610, 624, 625, 626, 627,
633, 659, 660

Народні будинки — 95, 143, 163,
618

Народні політехнікуми — 94, 95

Народні університети — 94, 618

Науково-дослідна робота в га-
лузі педагогіки — 161, 162, 163,
518, 538, 543—544, 552

Науково-педагогічна секція ДВР.
Див. Державна вчена рада
(ДВР)

Національності, їх освіта — 206—
209, 228—229, 241, 243—247,
249—254, 284, 331—332, 382,
384—390, 415—416, 458, 573—
574, 629. Див. також Школа
національна

Недільні університети — 301

Недільні школи — 470, 487, 657

«Нові» буржуазні школи — 7, 8,
83, 114, 342, 351, 638

О

Опорні школи — 519, 526, 528

Освіта

— дорослих — 94—95, 107—110,
157, 212, 213, 271, 325, 327, 328,
417, 428, 453, 592, 613

— загальна — 64, 107—110, 157,
212, 213, 271, 325, 327, 328,
417—432, 447, 511, 568

— початкова — 8, 9, 12, 13, 21,
68, 93, 126, 141, 156, 159, 162,
170, 174, 191—192, 196, 213, 215,
218, 219, 222, 236, 239, 249, 259,
263, 272, 290, 291, 330, 360, 405,
417, 418, 419, 420, 422, 428, 430,
435, 442, 445, 452, 454, 460—
461, 511, 521, 571, 600, 608,
646

— спеціальна. Див. Професійна
освіта

— середня — 8—10, 12, 13, 21,
33—35, 68, 82—83, 114, 127,
131, 144, 156, 159, 163, 177, 192,
196, 214, 215, 222, 246, 261, 264,
286, 301, 303, 327, 362, 364,

369—375, 388, 392, 394, 396,
400, 405, 421, 422, 424, 451,
452, 538, 565, 569, 572, 574

Оуен Р., педагогічні погляди —
344, 475, 601

П

Паризька комуна, питання на-
родної освіти — 45, 63, 603—
608

Педагогіка і політика — 7—10,
16, 19, 20, 26, 29—32, 38, 45—
52, 57, 69—70, 48—80, 82—85,
90—94, 178—185, 200—203, 206,
238, 280, 284, 307—310, 340—
357, 366—368, 380, 389, 473,
474, 520, 528—531, 533—535,
544, 547, 560—564, 566, 570,
571, 607, 608, 625, 658—661

Педагогічна академія — 92

Педагогічна думка XVIII — по-
чатку XIX ст. — 11, 45, 48—50,
83, 129, 339—342, 351, 378, 467,
475, 592—595, 637, 651—653

Педагогічна думка кінця XIX —
початку XX ст. — 11, 47—51, 82,
86—87, 132, 211—212, 236, 249,
269, 285—286, 288—289, 292—
294, 296—297, 307—310, 350—
351, 394, 444, 542, 653, 566,
645—648. Див. також Ленін
В. І. про культуру і народну
освіту, Ленін В. І. про полі-
технічну освіту

Педагогічна освіта — 49, 53, 56,
92, 93, 158, 161, 169, 174, 183,
198, 201, 202, 204, 208, 213, 234,
294—295, 358, 370, 372, 373,
441, 468, 516, 522, 574, 616, 620,
631—635

Педагогічна преса — 48, 54, 56,
91, 170, 198—199, 269—270, 323,
438, 465, 519, 551, 552, 557—
558

Педагогічна пропаганда — 76—80,
89, 91, 161, 162, 174, 202, 232,
323, 333, 357, 389, 465, 467, 516,
556, 557, 563, 632

Педагогічний досвід, вивчення і
узагальнення

— радянської школи — 162, 183,
189, 198, 201, 202, 213, 214,

- 351—355, 459—460, 521—522, 534, 538, 545, 547—557, 551
— буржуазний — 535, 536, 657
- I партійна нарада з питань народної освіти (1920) — 298, 326, 330, 372, 424, 551—552, 565
- I Всеросійський з'їзд у справі народної освіти (1918) — 170, 177, 474, 529, 531, 548, 631—632
- I Всеросійський з'їзд учителів-інтернаціоналістів (1918) — 58, 60, 78, 632, 659—660
- I Всесоюзний учительський з'їзд (1925) — 169—175, 182—205, 213, 214, 236, 273, 295
- I політехнічний з'їзд (1930) — 576
- Песталоцці І.-Г., педагогічні погляди — 340
- Писарев Д. І., вивчення педагогічної спадщини — 455, 467
- Письменність, значення для будівництва соціалізму — 9, 230, 231, 253, 265, 281—282, 312, 419. Див. також Ліквідація неписьменності і малописьменності
- Підручник —
— шкільний — 94, 116, 151, 174, 177, 183, 191, 192, 203, 204, 208, 261, 291, 298, 319, 449, 458, 532, 533, 563, 621, 646, 647
— для заочного навчання — 298, 405, 420, 509
- Піонерська організація та її робота — 155, 167, 174, 193—194, 203, 205, 227, 234, 263, 283, 291, 349, 359, 379, 396, 399, 439, 538, 539—540, 543, 572, 614
- Плеханов Г. В., педагогічні висловлювання — 211, 455, 467, 468
- Побут радянський, основні проблеми, боротьба з пережитками старого. — 245—247, 252, 282, 293, 309, 322, 358, 379, 384, 385, 388, 389, 393, 397, 408, 409, 410, 416, 429, 443, 514, 567, 578, 579, 580, 583, 584, 585, 589, 641
- Повітові відділи народної освіти (ПВНО). Див. Відділи народної освіти
- Поділ праці — 123, 137, 138, 304, 396, 403, 427, 596
- Поєднання навчання з продуктивною працею — 10, 14, 33, 83, 86, 94, 118, 126, 158, 176, 189, 294, 325, 344, 400, 402, 425, 433, 453, 475—476, 519, 522, 543, 564; 571, 572, 576, 593, 600, 601, 604, 609, 611, 612, 613—614. Див. також Політехнічна освіта і навчання
- Позашкільна робота з дітьми і підлітками — 155, 162, 239, 332, 342, 406, 439
- Позашкільна робота серед дорослих. Див. Культурно-освітня робота, Політико-освітня робота, Освіта дорослих
- Покровський М. М., праця в галузі народної освіти — 318—320, 321, 360, 361, 362
- Політехнічна освіта і навчання — 13, 14, 33, 85, 86, 94, 95, 107, 109, 110, 116—118, 156, 157, 196, 285, 286, 292, 294, 298, 299, 322, 325, 326, 330, 332, 341, 344—345, 354, 355, 360, 364, 373, 398, 399, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 409, 425, 431, 434, 435, 449, 451—454, 456, 457, 468, 508, 516, 517, 519, 520, 521, 522, 531, 547, 557, 564, 565, 572, 576, 577, 584, 585, 587, 588, 589, 601, 603, 610, 612, 613, 639
- Політико-освітня робота (політосвітробота) — 71—72, 75—76, 95—96, 98, 107, 162, 199, 206, 207, 216, 217, 221, 222, 229, 255, 257, 265, 266, 271, 296, 300, 306, 325, 360, 394, 401, 416, 439, 457, 459, 499, 508, 536, 560, 562, 563, 566, 567, 568, 578—584, 618—619, 633—634
- «Положення про єдину трудову школу РРФСР» (1918) — 321—323
- Постанови ЦК ВКП(б) про школу — 1920—1930 рр.— 326
— 1931—1932 рр.— 517—550, 552, 577, 607, 608, 609, 616

- Праві і «лівацькі» перекручення в радянській педагогіці — 402—403, 517, 520, 528—535, 537—538, 539—541, 545, 549—550, 554, 577, 607
- Праця в школі — 12—14, 33, 68, 86, 94, 115—117, 134, 138, 155, 181, 189—190, 214, 215, 263, 292, 322, 399, 453, 475, 523, 547, 564, 572, 612. Див. також Виховання — трудове, Політехнічна освіта і навчання
- Праця дітей і підлітків — 12—16, 137—138, 155, 181, 224, 274, 344, 348, 353, 357, 396, 397, 399, 402, 403, 404, 405, 453, 475, 476, 510, 523, 549, 571, 593, 597, 598, 600, 602, 604, 658. Див. також Виховання — трудове, Політехнічна освіта і навчання
- Пролеткульт — 91, 98, 126, 499, 500, 562, 563
- Пропаганда — 41, 57, 58, 60, 70, 74, 77, 89, 127, 146, 174, 204, 222, 232, 296, 297, 379, 386, 387, 416, 469, 484, 498, 567, 615, 619, 634.
- Професійна освіта — 64, 72, 85, 95, 107—110, 142, 160, 173, 214, 225, 234, 274, 286, 301, 302, 304, 305, 306, 325, 327, 362, 363, 364, 370, 412, 424, 425, 428, 519, 565, 599, 613, 647
- Професійна спілка працівників освіти — 126, 161, 162, 171, 201, 205, 213, 284, 298—299
- Професійні спілки і питання народної освіти — 72, 91, 95, 98, 107, 109, 166, 167, 217, 218, 221, 225, 227, 235, 267, 296, 298, 332, 348, 360, 376, 419, 427, 443, 449, 507, 515, 567
- Р**
- Ради і народна освіта — 255—276, 333, 345—346, 510—513, 515, 546, 549, 550, 616, 620
- Ради народної освіти (РНО) — 38, 39, 41, 42, 43, 44, 63, 73—77, 78, 91, 100, 103, 182, 294, 615, 616
- Ради сприяння всеобучу — 447
- Радпартшколи — 124, 143, 163, 283, 419, 562, 568, 647
- Радіо як засіб освіти — 207, 221, 243, 253, 254, 283, 297, 415, 455, 586, 587
- Робітничі університети — 94—95, 264, 265, 283, 299, 301, 421, 422, 424, 425, 430, 431, 457, 568
- Робітничі факультети — 143, 162, 283, 299—301, 363, 419, 422, 423, 429, 431, 435, 568, 619, 626, 627, 647
- Робсількорівський рух — 282, 297, 366
- Російська мова в національній школі. Див. Школа національна
- Руссо Ж.-Ж., педагогічні погляди — 339—342
- С**
- Самоосвіта — 124, 271, 296, 325, 417, 618
- Світська школа. Див. Виховання — науково-атеїстичне, Відокремлення школи від церкви
- Селянські університети — 265
- Сен-Сімон А.-К. про виховання — 350,
- Система народної освіти — в дореволюційній Росії—67, 68, 105—106, 176, 201, 264, 324, 391, 417—418, 637—638, 658 — в інших капіталістичних країнах — 7—9, 45—50, 53, 81—88, 105—106, 108, 114, 123—124, 139, 177, 224, 225, 294, 324, 342, 362, 391, 394, 399, 419, 426, 433, 434, 532, 611, 621, 629, 666, 667—668 — в СРСР — 91—96, 107, 114—115, 126, 139—140, 141—144, 154—163, 173—176, 189—195, 201, 211—212, 216—219, 221—229, 230—232, 241—254, 261—265, 271—272, 275, 277—280, 285—287, 305—306, 321—328, 329, 330, 334, 348—349, 356, 357, 360—364, 369—375, 391—412, 417—432, 433, 451—454, 456—

457, 460—461, 518—542, 546—550, 561—577, 587—588, 608—611, 620, 621, 631, 639, 645—648. Див. також Освіта — початкова, середня, Професійна освіта

Сім'я і школа — 41—43, 115, 132, 271, 436—437, 481, 601, 603, 615

Сніданки гарячі для дітей — 115, 272—273, 373, 443, 449, 514

Спадковість, середовище і виховання — 79, 81, 115, 132, 148—150, 226—227, 245—251, 335—355, 416, 459, 527—529, 578—587, 609, 615, 639

Спілка вчителів-інтернаціоналістів — 57—58, 79, 92, 277, 278, 564, 631, 659

Спільне навчання. Див. Навчання — спільне

Стипендії — 9, 331, 373, 647

«Столи всеобуча» — 447, 448

Студентство радянське — 385, 388, 428, 429, 456, 580, 647

Суспільно корисна праця учнів — 12—13, 134—136, 157, 292, 355, 394, 399, 402, 519, 543, 572

Суспільно корисна робота — школи та учнів — 158, 195, 199, 283, 291, 355, 358, 374, 394, 395, 396, 399, 402, 609. Див. також Суспільно корисна праця учнів — учителя — 158, 197, 202, 204, 349—350, 395

Суспільно продуктивна праця учнів. Див. Політехнічна освіта і навчання, Поєднання навчання з продуктивною працею

Т

Талейран Ш.-М., педагогічні погляди — 341

Театр — 283, 352, 407

Теорія «відмирання школи». Див. Праві і «лівацькі» пере-кручення в радянській педаго-гіці

Теорія і практика — 158, 400, 517, 518, 543, 564

Технікуми — 143, 158, 160—162, 175, 198, 208, 225, 301, 303, 304, 305, 327, 362—363, 371, 372, 373, 374, 375, 387, 396, 400, 422, 429, 431, 451, 454, 457, 519, 522

Товариство «Геть неписьмен-ність» — 267, 348, 443

Товариство «Друг дітей» — 348, 438, 443, 447

Товариство педагогів-маркси-стів — 378—381, 391, 412, 455—461, 465—468, 519—520, 540, 541, 551—557, 590, 591

Толстой Л. М. як педагог — 82, 243, 315—317, 533, 597

Трудова школа — 13, 34—35, 68, 70, 86, 92, 93, 94, 109, 116, 125, 126, 134, 138, 156, 157, 158, 170, 172, 178, 185, 186, 187, 189, 192, 214, 215, 293, 321—323, 325, 326, 331, 332, 360, 402, 529, 543, 548, 563, 564, 572, 611, 620, 621, 631, 639, 660

У

Ульянов І. М., педагогічна ді-яльність — 654—656

Університети — 68, 94, 105

Урок — 9, 34, 40—41, 271, 654—655

Учитель

— у дореволюційній Росії — 30, 31, 40, 51—56, 78, 103, 186, 193, 200, 315—317, 320, 470, 493, 655—656, 657—659

— в інших капіталістичних країнах — 7, 8, 21, 23, 49, 51, 84, 133, 169, 200, 342, 343, 536 — радянської школи — 19—23, 31, 32, 41, 43, 57—58, 69—70, 74, 76, 79, 89—94, 103, 145—147, 151, 153, 169, 170, 171, 173, 174, 181, 182, 183, 186, 187—189, 191, 192, 193, 194, 195, 197—199, 200, 201, 202, 203, 208, 210, 213, 214, 227, 236, 262, 273—274, 277—280, 283, 284, 287, 294—295, 309—310, 318, 323, 346, 350, 352, 355, 357, 358, 359, 360, 376, 380, 388, 395, 397, 445, 448, 449,

454, 455, 457, 493, 509, 515,
516, 517, 518, 523, 524, 525, 526,
527, 528, 537, 538, 539, 544, 547,
548, 555, 563, 564, 576, 577, 578,
588, 591, 616, 620, 625, 626, 627,
629, 632, 633, 634, 635, 639,
643—644, 658—661
«Учительская газета» — 171, 198,
205, 376
Ушинський К. Д., педагогічні по-
гляди і діяльність — 252, 651—
653

Ф

Фабрично-заводська семирічка
(ФЗС) — 222, 370, 373, 397,
421, 430, 454, 519
«Філантропісти» — 340, 351
Фребель Ф., педагогічні погля-
ди — 11

Х

Хати-читальні — 95, 163, 169,
202, 206, 207, 217, 220, 221,
228, 232, 248, 266, 267, 271, 283,
359, 360, 395, 396, 400, 461,
566, 567, 578

Ц

Цекос. Див. Професійна спілка
працівників освіти
Центральний інститут праці
(ЦІП) — 361, 364, 427

Ш

Шкільна мережа — 155, 194—196,
231, 232, 372—375, 546, 647
Шкільне будівництво — 151, 182,
183, 193, 195, 198, 204, 222, 232,
237, 256, 259, 330, 357, 447, 548
Шкільне самоврядування — 7, 118,
138, 155, 194, 205, 246, 322, 353,
357, 371, 374, 540, 614
Шкільний режим — 539, 577, 608,
614

Шкільні майстерні — 274, 292,
332, 357, 370, 373, 397, 398, 515,
610, 611

Шкільні сніданки. Див. Сніданки
гарячі для дітей

Школа буржуазна, мета, завдан-
ня, організація — 7—10, 12, 15,
16, 19, 21, 27, 34, 45, 50, 52, 53,
68—72, 81—84, 86—87, 105—
106, 114, 115, 126, 133, 139, 140,
151, 152, 164, 177, 179, 182, 185,
193, 278, 288, 322, 323, 341, 342,
343, 389, 433—434, 509, 542, 546,
561, 620, 629—630

Школа в соціалістичному суспіль-
стві, мета, завдання, організа-
ція — 7—10, 13—17, 18, 19, 34,
52—55, 57, 67—70, 87—89, 93,
94, 114—118, 126, 127—130,
141—144, 151—153, 157, 171,
173—175, 177—199, 201—204,
205, 213, 214, 221—222, 244—
245, 258, 259, 278, 280—281, 282,
321—323, 326, 356, 396, 401—
403, 424—425, 430—432, 433,
474, 509—510, 516, 517, 530—
531, 536, 538, 539, 546, 548, 550,
570, 576—577, 620—621, 629—
630, 638—639, 642—644, 646—
647

Школа дорослих — 94, 141, 143,
144, 162, 163, 202, 210, 271, 283,
299, 422, 429, 435, 536, 562, 568,
618, 647

Школа національна — 60, 206—
209, 228—229, 250—251, 284,
331—332, 458—459, 573—574

Школа подовженого дня — 155

Школа селянської молоді
(ШСМ) — 157, 160, 175, 196,
214, 215, 222, 263—264, 331, 357,
363, 364, 370, 373, 387, 388, 394,
519, 537, 572

Школа станова і класова — 20,
50, 52, 78, 177—179, 342, 356,
357, 468, 471, 472, 473, 474, 658

Школа фабрично-заводського уч-
нівства (ФЗУ) — 135, 142, 143,
157, 159, 160, 196, 214, 215, 218,
222, 223—225, 259, 303, 304,
327, 357, 362, 364, 370, 371, 372,
374, 375, 430, 451, 452, 454, 519,
572

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Авксентьевський Д. О.— 360
Аксельрод П. Б.— 488, 505
Алексеев С. В.— 260
Алексінський Г. О.— 625, 658
Альтер І. М.— 62, 65, 66
Анненков П. В.— 596

Б

Бадаев О. Є.— 657
Базедов І. Б.— 340—341
Беккер К.-Г.— 586
Беллерс Д.— 344
Бісмарк О.— 651
Бічер-Стоу Г.— 651
Блонський П. П.— 18—23, 93
Блох Й.— 559
Бочачер Ф.— 429
Бройдо Г. І.— 235
Бубнов А. С.— 435, 460, 507

В

Ваганян (Тер-Ваганян) В. А.—
241, 244, 245
Вахтеров В. П.— 60
Верещагін В. В.— 315
Воеводін П. П.— 361

Г

Газенфратц Ж.-А.— 341
Галкін А.— 33

Гастев О. К.— 361, 427
Гегель Г.-В.-Ф.— 594
Герцен О. А.— 320
Гончаров І. О.— 320
Горький О. М.— 461, 495, 657
Гранкова, робітниця з Донбасу—
233

Д

Делянов І. Д.— 105
Демолен Е.— 342
Джемс У.— 137, 584—585
Дікштейн Ш.— 120
Добролюбов М. О.— 637, 652
Дону Ж.-К.— 51
Дробніс Я. Н.— 225

Е

Еберт Ф.— 101
Енгельгардт О. М.— 477
Енгельс Ф.— 27, 84, 120, 121, 148,
149, 335, 336, 343, 344, 365, 378,
380, 381, 385, 450, 455, 467, 468,
476, 467—488, 496, 501, 502, 555,
559, 561, 592, 594, 610, 611, 615,
637, 650, 651, 656

Є

Єгоров (Левін) Є. Я.— 617
Єнукідзе А. С.— 256, 321

З

Зайцев І. Я.— 654—656
 Золотарьов С. О.—60
 Зорге Ф.-А.—325

І

Іорданський М. М.—145—146

К

Калашников В. А.— 655
 Калінін М. І.— 236, 585
 Каммерер О.— 304
 Кассо Л. А.— 657
 Каутський К.— 483
 Кершенштейнер Г.— 82
 Клемансо Ж.-Б.— 84
 Кніпович Л. М.— 470
 Кольцов О. В.— 252
 Кондорсе Ж.-А.— 50, 51, 341
 Кржижановська (Невзорова)
 З. П.— 470
 Кржижановський Г. М.— 501
 Кузіне Р.— 86

Л

Лавров (Міртгов) П. Л.— 102
 Лавуазьє А.-Л.—341
 Лассаль Ф.—83, 96, 502, 650
 Левітін С. А.—93
 Ленгнік Ф. В.—494
 Ленін В. І.—63, 169—170, 172,
 176—181, 183—184, 185, 186,
 189, 190, 192, 199, 200—201, 203,
 211, 213, 217, 231, 233, 236, 237,
 238, 244, 255, 256, 261, 264, 267,
 271, 274, 277—280, 281, 283,
 284, 296, 307—314, 318, 319,
 326, 337, 346, 347, 348, 358, 361,
 367, 378, 380, 381, 382, 383, 384,
 386, 387, 391, 409, 413, 414, 425,
 429, 434, 450, 452, 454, 465—
 506, 507, 514, 519, 522, 529—530,
 531, 532, 535, 536, 543, 544, 545,
 548, 549, 550, 551—553, 554,
 555, 557, 558—560, 562—567,
 570—571, 577, 582, 587, 590, 609,
 610, 611, 613, 614, 615, 620, 622,
 623, 624, 625, 628, 631—635, 642,
 649, 650, 654—661

Лепелетьє Л.-М.—341
 Лепешинський П. М.—60, 61
 Лібер (Гольдман) М. І.— 617
 Лібкнехт В.— 542
 Лінней К.— 532
 Ломоносов М. В.— 363, 627
 Лоті П.— 132—133
 Луначарський А. В.— 90—91,
 196, 199, 236, 257, 261—262,
 264, 266, 269, 291, 314, 319, 321,
 356, 563, 623—628, 659

М

Мамін-Сибіряк Д. Н.—252, 253
 Манн Горас — 47—49, 51
 Мансуров О. О.— 251
 Маркс К.—27, 33, 45, 63, 84, 86,
 94, 120, 121, 148, 149, 176, 189,
 285, 325, 326, 335, 336, 343, 344,
 364, 378, 380, 381, 385, 391, 414,
 454, 455, 467, 468, 470, 475, 476,
 487—488, 501, 502, 504, 522, 532,
 548, 555, 561, 587, 592—606, 610,
 611, 615, 637, 649, 650, 651, 656
 Мартов Л. (Щедербаум Ю. О.)—
 617
 Мейер З.— 488
 Михайловський М. К.— 488
 Мірабо О.-Г.-Р.—341
 Міртгов (див. Лавров)
 Монтессорі М.—11

Н

Наполеон III — 651
 Некрасов М. О.— 59, 129, 490

О

Олександр II — 651
 Олександр III — 492
 Ольмінський М. С.—97
 Оуен Р.—176, 344, 475

П

Паульсен Ф.—83
 Песталоцці І.-Г.—340
 Пирогов М. І.—653
 Писарев Д. І.—455, 467
 Плеханов Г. В.—211, 307, 455,
 467, 488, 505, 617

Познер В. М.—60, 61, 78, 79
Покровський М. М.—318—320,
321, 360, 361, 362, 628
Прудон П.-Ж.—594

Р

Рафаїл (Фарбман Р. Б.) — 145
Редді С.—342
Репіна Є.—26
Рід Дж.—408
Рудзутак Я. Е.—554
Руднев П. В.—387
Руднева Є. Т.—60—61
Рузвельт Т.—50
Руссо Ж.-Ж.—339—340, 341, 342

С

Салтиков-Щедрін М. Є.—129
Свердлов Я. М.—321
Сеніор Н.-В.—600, 601
Сен-Сімон А.-К.—350
Скоропадський П. П.—59
Скрипник М. О.—475
Смирнов Н. Є.—649
Струве П. Б.—485, 490

Т

Талейран Ш.-М.—341
Толстой Л. М.—82, 239, 243,
315—317, 533, 697
Тулайков Н. М.—535
Тургенев І. С.—129

У

Ульянов І. М.—654—656
Ушинський К. Д.—252, 651—653

Ф

Фейербах Л.—335—336, 595
Фребель Ф.—11
Фрунзе М. В.—346

Ч

Чернишевський М. Г.—455, 467,
468, 477, 637

Ш

Шапіро Л. Г.—409
Шарапов С. Ф.—476
Шатуновський Н. С.—125—126
Шацький С. Т.—145—146, 502,
673
Шейдеман Ф.—101
Шмідт К.—559
Шульгін В. Н.—139

Ю

Южаков С. М.—470—477, 496,
497

Я

Яковлев Я. А.—238
Якубова А. О.—470
Ярема (Шнеерсон А. А.) — 296

1918—1920

До питання про соціалістичну школу	7
Цікава стаття	18
Про світську школу	24
До реформи середньої школи	33
Як організувати справу народної освіти в країні	36
Контроль зверху і контроль знизу в справі народної освіти	40
Школа і держава	45
Учитель і населення	53
Учительська спілка і спілка вчителів-інтернаціоналістів	56
Дивна психологія	59
До питання про організаційну політику народного комісаріату освіти	62
Не зовсім одне й те саме	67
Про спільну роботу комісаріатів	71
Про ради народної освіти	73
Ще кілька слів про ради народної освіти	76
Лист до редакції	78
Ідеали соціалістичного виховання (Промова на конференції пролетарських культурно-освітніх орга- нізацій)	81
Рік роботи Народного Комісаріату освіти	90
Організація комісаріатів	97
Радянська демократія і ради народної освіти	100
Робітниця і народна освіта	105
Професійна і загальна освіта (З промови на I Всеросійській конференції шкільних підвідділів)	107

1921—1930

Проблема комуністичного виховання	113
До питання про комуністичне виховання молоді	119
Єдина трудова школа	125
Суспільне виховання	131
До питання про мету школи	139

Система народної освіти в РРФСР	141
Трохи про педагогів	145
До питання про морально-дефективних дітей	148
Про нашу школу	151
Система народної освіти в РРФСР (Тези доповіді на з'їзді завідуючих відділами народної освіти)	154
Питання безпритульності (Промова на відкритті Московської конференції по боротьбі з дитячою безпритульністю)	164
Всесоюзний учительський з'їзд і його завдання	169
Шляхи радянської школи	173
Ленін і народна освіта	176
Всесоюзний учительський з'їзд	182
Радянська школа (Доповідь на I Всесоюзному вчительському з'їзді)	185
Перший Всесоюзний учительський з'їзд	200
Питання, що потребують розв'язання	206
За нову, освічену країну (Промова на III Всесоюзному з'їзді Рад)	211
Колективними зусиллями	213
Чергові завдання Наркомосу (Доповідь на зборах комосередку Наркомосу)	216
Про загальне навчання	230
Про безпритульних	233
Промова на III сесії ВЦВК XII скликання	236
Про інтернаціональну і національну культуру (Доповідь на I сесії Ради в справах освіти національних меншостей)	241
Як працювати в галузі освіти (Промова і заключне слово на Всесоюзному з'їзді робітниць і селянок — членів Рад)	255
Ленін про освіту і народного вчителя	277
Народна освіта за 10 років	281
Проблеми народної освіти (Доповідь у Комуністичній Академії)	285
Ленін про виховну роботу пролетаріату	307
На порозі п'ятого року без Леніна	311
Про Льва Толстого (спогади)	315
М. М. Покровський	318
Положення про єдину трудову школу РРФСР	321
Про систему народної освіти	324
Перевірка виконання	329
Виховання	335
Виступ на нараді завідуючих крайвно	356
Класова боротьба в освітніх закладах	365
Про середню школу	369
Не звужувати ініціативи мас (Відповідь на запитання анкети «Учительской газеты»)	376
Товариство педагогів-марксистів	378
Про завдання національно-культурного будівництва в зв'язку з загостренням класової боротьби (Промова на Всеросійській нараді комітетів у справі освіти національних меншостей)	382

Соціалістична база системи народної освіти (Виступи на нараді Товариства педагогів-марксистів)	391
До питання про національну культуру	413
До питання про систему робітничої освіти (Доповідь і заключне слово на нараді в справі робітничої освіти)	417
Про партнараду з питань народної освіти	433
Про соціальне виховання	436
Загальне навчання і культгектар імені XVI партз'їзду	441
XVI партійний з'їзд і питання загального навчання	442
Міцнішою повинна бути хватка	445
Доповідь на пленумі III сесії ДВР	450

1931—1937

Ленін, культурна революція і зустрічний культплан Товариства педагогів-марксистів	465
Висловлювання Леніна з питань культури і освіти за час роботи в Петері, в тюрмі і на засланні	469
Ленінські дні (Доповідь в Інституті марксистсько-ленінської педагогіки)	494
Виступ на XV Всеросійському з'їзді Рад	507
Чергові завдання всеобуча	514
Постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» і завдання Товариства педагогів-марксистів	517
Про початкову і середню школу (Доповідь на засіданні Товариства педагогів-марксистів спільно з працівниками освіти Москви)	521
Важлива постанова партії	542
Постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу»	546
Чергові завдання Товариства педагогів-марксистів і журналу «На путях к новій школе»	551
Культурна революція в світлі п'ятнадцяти років пролетарської революції (Деякі підсумки)	558
Питання культури серед народностей (Виступ на нараді культпрацівників Крайньої Півночі)	578
Маркс про комуністичне виховання підростаючого покоління	592
Програма партії і народна освіта	607
За справжні вогнища комуністичного виховання	620
Виступ на траурному засіданні в Комакадемії (А. В. Луначарський)	622
Привітання з'їздові ударників-учителів Марійської області	629
Завдання нашої радянської школи і кадри її будівників	631
Виховання підростаючого покоління в комуністичному дусі — найважливіше завдання	636
Справа надзвичайної ваги	640
Піклування партії про народного вчителя	642
Право на освіту	645
До питання про вивчення історії педагогіки	649
В. І. Ленін і питання народної освіти	654

ПРИМІТКИ І ПОКАЖЧИКИ

Примітки	665
Предметно-тематичний покажчик	684
Покажчик імен	696

Переклад з російської
О. С. Сокальського

Помічені помилки

Сторінка	Рядок	Надруковано	Треба
98	16 знизу	гвинтівки	гвинтики
295	17 зверху	вмить	вчить
450	14 знизу	Це	Ще
653	15 зверху	учнів	учителів
658	8 знизу	соціал-демократії	соціал-демо- крати

Крупська, «Педагогічні твори», т. 2. Зам. 2-1475.

Надежда Константиновна Крупская

Педагогические сочинения, том второй
(на украинском языке)

Государственное учебно-педагогическое издательство
«Радянська школа»

Редактор *І. А. Вінник*
Художн. редактор *В. Ф. Голованов*
Технічний редактор *Н. К. Волкова*
Коректор *К. С. Безкровна*

Здано до набору 2/X 1962 р.
Підписано до друку 11/III 1963 р.
Папір 84×108¹/₃₂ см. Фіз. друк. арк. 22+4 вкл., умовн.
арк. 36,08 + 0,41, видавн. арк. 36,55 + 0,16. Тираж 2550

Державне учбово-педагогічне видавництво
«Радянська школа»

Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5. Видавн. № 13694.
Ціна 1 крб. 40 коп. Зам. № 2-1475

Книжкова фабрика ім. Фрунзе Головополіграфвидаву
Міністерства культури УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.